

2012 / 2 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI

ISSN 1305-5992

Türkîyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 17 Güz 2012

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAşTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 17 Güz 2012

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Yunus KOÇ

Editör
Cahit GELEKÇİ

İngilizce Editör
Alev KARADUMAN

Yayın Kurulu
Selim ASLANTAŞ, Mikail CENGİZ, Alev KARADUMAN, Derviş KILINÇKAYA, Tevfik Orçun ÖZGÜN, Serdar SAĞLAM, Nermin ŞAMAN DOĞAN, Fatma TÜRKYILMAZ, Meral UÇMAZ, Haydar YALÇIN, S. Dilek YALÇIN ÇELİK, Gülhan YAMAN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **hakemli, yerel ve süreli** bir dergidir.

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA ve EBSCO tarafından taranmaktadır.

Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı
Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

İdare Yeri
Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA
Tel: +90 (312) 297 67 71- 297 67 72 / Belgeç: +90 312 297 71 71
E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / turkiyat@hacettepe.edu.tr

Basımcı
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA
Tel: 0 312 310 97 90

Yayın Tarihi

Danışma Kurulu

AKALIN, Prof.Dr. Şükrü Halük (Hacettepe Ü.)
AKSOY, Yrd.Doç.Dr. Erdal, (Gazi Ü.)
ASKER, Prof.Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)
ASLANTAŞ, Yrd.Doç.Dr. Selim (Hacettepe Ü.)
ATABEY, Yrd.Doç.Dr. İbrahim (Gazi Ü.)
BARAN, Prof.Dr. Aylin Görgün (Hacettepe Ü.)
BEŞİRLİ, Doç.Dr. Hayati (Gazi Ü.)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)
BOZBEYOĞLU, Prof.Dr. Sibel (Hacettepe Ü.)
BOZTEMUR, Prof.Dr. Recep (ODTÜ)
CELEPOĞLU, Dr. Ayşegül (Hacettepe Ü.)
ÇAĞLAR, Prof.Dr. Ali (Hacettepe Ü.)
ÇAKIN, Prof.Dr. İrfan (Hacettepe Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)
DOĞAN, Prof.Dr. Âbide (Hacettepe Ü.)
ERDAĞI DOĞUER, Dr. Binnur (Hacettepe Ü.)
EFEĞİL, Doç.Dr. Ertan (Sakarya Ü.)
EKER, Doç.Dr. Süer (Başkent Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)
ERASLAN, Prof.Dr. Kemal (İstanbul Ü.)
ERCİLASUN, Prof.Dr. Bilge (Hacettepe Ü.)
ERDAL, Prof.Dr. Marcel (Hacettepe Ü.)
ERGAN, Prof.Dr. Nevin Güngör (Hacettepe Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)
GÜL, Doç.Dr. Bülent (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Pristine Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)
İSBİR, Prof.Dr. Eyüp G. (Gazi Ü.)
KAÇALIN, Prof.Dr. Mustafa S. (Marmara Ü.)
KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Gazi Ü.)

KARLUK, Doç.Dr. Abdureşit C. (Merkezi Milliyetler Ü.)
KAYA, Prof.Dr. Önal (Ankara Ü.)
KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
KUTLAR OĞUZ, Doç.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
MİŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
MÜDERRİSOĞLU, Yrd.Doç.Dr. Fatih (Hacettepe Ü.)
NASİLOV, Prof.Dr. Dmitriy, (Moskova Devlet Ü.)
OCAK, Prof.Dr. Ahmet Yaşar (Hacettepe Ü.)
ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZCAN, Doç.Dr. Tarık (Fırat Ü.)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Gazi Ü.)
ÖZDEN, Doç.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
ÖZTEKİN, Doç.Dr. Özge (Hacettepe Ü.)
PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
ŞAHİN KÜTÜK, Doç.Dr. Birsen (Hacettepe Ü.)
TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Gazi Ü.)
TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
TÜRKYILMAZ, Dr. Fatma (Hacettepe Ü.)
ÜREKLİ, Prof.Dr. Bayram (Selçuk Ü.)
YALÇIN, Prof.Dr. Semih (Gazi Ü.)
YALÇIN ÇELİK, Doç.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
YEŞİL, Dr. Fatih (Hacettepe Ü.)
YILDIRIM, Prof.Dr. Dursun (Hacettepe Ü.)
YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
YILMAZ, Prof.Dr. Mustafa (Hacettepe Ü.)
YÜKSEL, Doç.Dr. Mehmet (Ankara Ü.)
ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
ZEKİYEYEV, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan Bilimler Akademisi)

Yazarlar

ALKAYIŞ, Muhammet Fatih, Yrd.Doç.Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ASAN, Nuray, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ASLANTAŞ, Selim, Yrd.Doç.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

AVCIOĞLU, Gürcan Şevket, Arş.Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

CENGİZ, Mikail, Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

DEMİR, Hiclâl, Yrd.Doç.Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

DOĞANER, Yasemin, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

GÜLTEKİN, Mustafa, Arş.Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

GÜNER, Selda, Öğr.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

KARLIDAĞ, Esra, Bilkent Üniversitesi, Hazırlık Okulu.

KAYA, Mustafa, Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

KOÇ, Yunus, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MEDER, Mehmet, Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

OYTUN ALTUN, Hilal, Yrd.Doç.Dr., Jagiellonian University, Institute of Oriental Studies, Zaklad Turkologii.

ÖZTÜRK, Veysel, Öğr.Gör., Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Genel Eğitim Birimi.

SARI, Özgür, Yrd.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

ŞAHİN, Halil İbrahim, Yrd.Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

YILDIZ, Gültekin, Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 9, Sayı: 17, Güz 2012

İÇİNDEKİLER

Muhammet Fatih Alkayış

Gazete Manşetlerinde Şike Haberlerinin Anlatım Dili

The Artistic Expression Ways of the Chicane News Given from Headlines 7

Nuray Asan

Anılardan Hareketle İzmir’de 20. Yüzyıl Edebiyat Hayatı

Moving from Memoires to Literary Life in İzmir in the 20th Century 31

Selim Aslantaş

1829 Edirne Andlaşması’ndaki Tazminatlar Meselesi

The Issue of Reparations in the Treaty of Adrianople 1829 45

Yasemin Doğaner

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Nazi Propagandası (Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarına Göre)

The Nazi Propaganda in Turkey During the Second World War Years

(Through the Reports of the Turkish Police Department) 65

Selda Güner

Osmanlı Söyleminde Birinci Vehhâbi-Suûdî Hareketi (1744/45-1819)

The First Wahabi-Saudi Movement in the Discourse of the

Ottoman Empire (1744/45-1819) 83

Esra Karlıdağ

İhsan Oktay Anar’ın Romanlarında Metinlerarası İlişkiler

Intertextual Relations in İhsan Oktay Anar’ Novels 101

Mustafa Kaya

18. Yüzyılda Ankara’da Âyanlık Mücadeleleri

Notables in Struggles Ankara in the 18th Century..... 119

Yunus Koç

16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da “Resm-i Tapu” ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler

Some Observations on the Prices of Agricultural Inestment in the XVIth

Century or the Problem of the *tapu* fee and the Ox Prices 139

Mehmet Meder, Mustafa Gültekin

Türkiye’de 2001-2009 Yılları Arasındaki Boşanma Eğilimleri

Dispositions of Divorce Between the 2001-2009 Years in Turkey..... 149

Hilal Oytun Altun

Eski Anadolu Türkçesinde Benzetme Yapıları

Forms of Simile in Old Anatolian Turkish 165

Veysel Öztürk

Ferhunde Kalfa'da Anlatım Tekniğinin Parçası Olarak Sembolleştirme

Symbolization as a Part of Narrative Technique in Ferhunde Kalfa 193

Özgür Sarı, Gürcan Şevket Avcıoğlu

Ermeni Ulusal Kimliğinde Ermeni Diasporası ve Geçmişin Kurgulanması

Armenian Diaspora and Reconstruction of Past in the Armenian National

Identity Formation 207

Halil İbrahim Şahin

Kadı Abdisetdar Cenknâmesi Üzerine Bir İnceleme

A Study on Kadı Abdisetdar's Cenknâme 219

Gültekin YıldızOsmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde *Ataşemiliterliğin* İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları

The Formalization of Ottoman Military Intelligence: Ottoman Military

Attachés and Their Reports 239

TANITMA VE DEĞERLENDİRMELER**Mikail Cengiz**

8. Rusya Şarkiyatçıları Kongresi Tanıtım Yazısı 269

Hiclâl DemirCumhuriyet Tarihine *Cumhuriyet*'ten Bir Bakış: Necdet Evliyagil'in Gazete Yazıları 273

Yayın İlkeleri 279

Editorial Principles 283

GAZETE MANŞETLERİNDE ŞİKE HABERLERİNİN ANLATIM DİLİ

Muhammet Fatih ALKAYIŞ

Özet: 31 Mayıs-25 Ağustos 2011 tarihleri arasında Fanatik, Foto Gol, Foto Maç, Fotospor gazeteleri her gün takip edilmiş ve çıkan şike haberleri sanatlı ve yalın anlatım özellikleri bakımından incelenmiştir. Çalışmamızın evrenini 31 Mayıs-25 Ağustos 2011 tarihleri arasında Fanatik, Foto Gol, Foto Maç ve Fotospor gazetelerinde yayımlanan bütün manşetler; örneklemini ise şikeyle ilgili gazete başlıkları oluşturmaktadır. Bu makalede, 2010-2011 futbol sezonunun hemen ardından, Türkiye’de yayımlanan gazetelerin manşetlerinden verilen futbolda şike haberlerinin okuyucuya aktarımında izlenen anlatım yolları ele alınmıştır.. Bunlar okuyucuya çeşitli deyim, terim, benzetme, kinaye ve kalıp sözlerle aktarılmıştır. Sonuçta, bu haberlerin aktarımında birbirinden farklı yollar izlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Manşetler, şike haberleri, anlatım dili, futbol, gazete.

The Artistic Expression Ways of the Chicane News Given from Headlines

Abstract: The population of this study is comprised by all of the headlines of the newspapers Fanatik, Foto Gol, Foto Maç and Fotospor between 31 May 2011 and 25 August 2011; the core of this article is the headlines of the newspapers about the chicane. In this article, it is discussed that how the chicane news which were published on the newspapers in Turkey just after 2010-2011 football season were transmitted to the readers. The newspapers namely Fanatik, Foto Gol, Foto Maç, Fotospor have been examined day to day between 31 May 2011 and 25 August 2011, and the chicane news given from the banner headlines in these newspapers have been analysed in terms of artistic and simple expression characteristics. They were transmitted to the readers through idioms, terms, imitations, allusions and formulaic words. As a result, different ways were followed on the transmitting of chicane news at football.

Key words: Headlines, chicane news, expression language, football, newspaper.

Giriş

Futbol, ortaya çıktığı ilk günden bu yana Türkiye’de ve dünyada geniş kitlelerce ilgi duyulan bir spor dalıdır. “Topu kafa veya ayak vuruşları ile karşı kaleye çakma kuralına dayanan ve on birer kişilik iki takım arasında oynanan” (TS, 2005, s. 719) futbolun oyuncu ve taraftar ayağının yanında bir de basın boyutu vardır. “Halkın umumi sesi” (Besen, 1997, s. 6) olarak tanımlanan basın sayesinde birçok bilgi toplanır ve ilgili kesimlere iletilir. Basında siyasi, ekonomik, kültürel vb. konuların yanı sıra futbolla ilgili haberler de geniş yer bulur.

“Günümüzde haber iletiminin önemli bir bölümü gazete, radyo ve televizyon ile gerçekleşmektedir” (Yıldız-Ekin, 2005, s. 95).

Gazetelerde ve medyada kullanılan dil üzerine farklı görüşler vardır. Bir kısım, medyada kullanılan dilin düzgün ve sade olması gerektiğini; diğer kısım ise medyanın hayatın renklerini yansıtması gerektiğini ve bunun için hayatta/sokakta kullanımda olan argo vb. alt dillere başvurmadan geri kalmasının olanaksız olduğunu düşünmektedir (Yıldız-Ekin, 2005, s. 96).

İlk kitle iletişim aracı olan gazetenin¹ kendisine özgü bir anlatım dili vardır. Bu dil; bilim ve edebiyat dilinden veya günlük konuşmalarda kullandığımız dilden daha farklı bir yapıya sahiptir². Ülkemizde her gün binlerce kişi gazete okumakta ve birçok bilgiyi gazetelerden edinmektedir³. Gazetelerde kullanılan eksik ya da yanlış bir anlatımın yine binlerce insanı yanıltabileceği, yanlış yönlendirebileceği de herkesçe bilinen bir gerçektir⁴. “İletişimde en önemli unsur olan dil düzgün olmayınca, söylenen şey, söylenmek istenen şey olmaz.” (Örs, 2007, s. 2). Sağlıklı bir iletişim için anlaşılır bir dil şarttır.

Türkiye’de 2010-2011 futbol sezonu sona erdikten sonra futbolda şike iddiaları ortaya atılmış ve bu iddialar basında geniş yer bulmuştur⁵. Şikenin boyutları ve ortaya çıkardığı sonuçlar kadar, bu iddiaların gazeteler aracılığıyla okuyucuya aktarılış biçimi de dikkate değerdir. “Bir spor karşılaşmasının sonucunu değiştirmek için maddi veya manevi bir çıkar karşılığı varılan anlaşma” (TS, 2005, s. 1886) biçiminde tanımlanan şike (Fr. *chicqué*) genellikle spor dallarında kullanılan bir terimdir.

Çalışmada, Türk futbolunda şike iddialarının basına yansıdığı ilk tarih olan 31 Mayıs 2011’den⁶ Türkiye Futbol Federasyonu’nun şikeyle ilgili son kararını verdiği ve bunun basına yansıdığı 25 Ağustos 2011 tarihine kadarki süre içerisinde, Türkiye’de günlük olarak çıkarılmakta olan toplam dört spor gazetesi (Fanatik, Foto Gol, Foto Maç, Fotospor) taranmış ve elde edilen haberler sanatlı ve yalın anlatım özellikleri açısından incelenmiştir.

¹ Bk. Yıldız-Ekin, 2005, s. 95.

² Bk. Kâhya, 2008, s. 312.

³ Türkiye’de günlük 4,5 ila 5,5 milyon arası gazete basıldığı tahmin edilmektedir. (Gazetelerin satış oranları ve ayrıntılı bilgi için bk. www.serhatdundar.com)

⁴ Hemen her gün gazetelerde ve televizyonların haber başlıklarında kelimelerin birbirleriyle karıştırıldığını ve haberlerin yanlış aktarıldığını görmekteyiz. Sanki normal kullanım buymuş gibi ulu orta tekrar edilen bu tür hatalar, aslında Türkçeye kurşun sıkmadır (bk. Develi, 2007, s. 182).

⁵ Bk. Makalenin ekinde verilen ve söz konusu tarihleri kapsayan “Gazetelerde Çıkan Şike Haberlerinin Listesi” başlıklı bölüm.

⁶ “Ortalık Karıştı” 31 Mayıs 2011, Fanatik, s.1. (Manşetin açıklaması için bk. Gazetelerde Çıkan Şike Haberlerinin Listesi başlıklı bölüm)

Makalemizin Değerlendirme kısmında yalnızca manşetten⁷ verilen haberler ele alınmış; yapılan açıklama ve yorumlar incelemeye dâhil edilmemiştir. Çalışmamızın sonunda yer alan Gazetelerde Çıkan Şike Haberlerinin Listesi bölümünde ise şike haberlerinin tamamı (Manşetler ve açıklamalar olmak üzere) tarih sırasına göre bir arada verilmiştir.

Değerlendirme

Gazete manşetleri, sanatlı anlatımın çok sık kullanıldığı yerlerdir (Yıldız-Ekin, 2005, s. 93). Gazeteler, manşet seçiminde edebî sanatlara⁸ yer verdikleri ölçüde ilgi çeker ve beğenilirler. “Edebî metinlerin ayrılmaz bir parçası olan edebî sanatlar” (Bayram, 2009, s. 145) sadece edebiyatın değil; aynı zamanda eğitim, kültür siyaset gibi alanların ve özellikle de gazeteciliğin vazgeçilmez başvuru kaynaklarıdır. Seçilen başlıklar okuyucuya sevimli, sanatlı, derin anlamlı geldiği ölçüde gazete başarılı bulunacaktır (Develi, 2007, s.70).

Şike haberlerinin manşetten aktarımında, bir kısmı sanatlı olmak üzere çeşitli yollar izlenmiştir. Bunları öncelikle şu başlıklar altında tasnif edip, daha sonra ayrıntılı ele alabiliriz⁹: Kinayeli Aktarmalar, Deyimlerle Yapılan Aktarmalar, Kalıp İfadelerle Yapılan Aktarmalar, Terimlerle Yapılan Aktarmalar, Benzetmelerle Yapılan Aktarmalar, Zaman Kaymasına Uğramış Aktarmalar, Eksilteli Aktarmalar, Tamlamalarla Yapılan Aktarmalar, Dinlemeye / Kayıtlara Takılan İfadeler, Yinelenen Kavramlar, Birlik ve Kararlılık Mesajları.

Kinayeli Aktarmalar

Bir sözü gerçek anlamının dışında mecazlı kullanma sanatına kinaye denir (Parlatır, 2009, s. 910). Aşağıdaki gazete haberlerinde kelimelerin gerçek anlamlarından ziyade, mecazlı bir anlatım tarzı öne çıkarılmıştır. “Düğmeye basmak, frene basmak, ağlamak, topu taca atmak, top federasyonda” gibi kinayeli anlatımların yanı sıra, “Azizsilin’di”¹⁰ ve “Dalgada Emre Gel-Git’i”¹¹ sözlerinde kullanılan kesme işaretleriyle de kinaye sağlanmıştır.

Örnekler:

DÜĞMEYE BASILDI

(01 Haziran 2011, Foto Maç, s.1)

FEDERASYON FRENE BASTI

(07 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

⁷ Manşet: Gazetelerin ilk sayfasına iri puntolarla konulan başlık (TS, 2005, s. 1341).

⁸ Edebî sanatlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Levend, 1984, ss. 479-489.

⁹ Bu sınıflandırma, makalenin yazarı tarafından oluşturulmuştur.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Makalemizin bir sonraki bölümünde yer alan 11 Temmuz 2011, Foto Gol manşet ve açıklaması.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Makalemizin bir sonraki bölümünde yer alan 03 Ağustos 2011, Foto Gol manşet ve açıklaması.

FENERBAHÇE AĞLIYOR

(11 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

TFF TOPU TACA ATTI

(20 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

TOP FEDERASYONDA

(15 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

AZİZSİLİN'Dİ

(11 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

DALGADA EMRE GEL-GİT'İ

(03 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Deyimlerle Yapılan Aktarmalar

Deyimler “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbekleri” olarak bilinir (TS, 2005, s. 517). Bir toplumun gelenek-görenekleri, yaşam tarzı, doğayı algılama biçimi vb. konularda önemli ipuçları veren deyimler bir dilin zenginlik ve gelişmişliğinin en önemli ölçütlerindedir (Aksan, 2003, s. 36).

Türkçede deyimler biçim özellikleri bakımından üç bölükte düşünülebilir:

- 1) İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olanlar; 2) Sonu mastarla bitenler; 3) Cümle biçiminde olanlar (Yüceol Özezen, 2001, s. 872).

Çalışmanın örnekleminde “ayakta tutmak¹², dananın kuyruğu kopmak¹³ ve “kına yakmak”¹⁴ olmak üzere üç tane deyim kullanılmıştır. Biçim özellikleri açısından incelendiğinde ayakta tutmak deyimi bir yer tamlayıcısı (dolaylı tümleş) ve bir eylemden¹⁵; “dananın kuyruğu kopmak” deyimi bir belirtili isim tamlaması ve bir eylemden; “kına yakmak” deyimi ise bir belirtisiz nesne ve bir eylemden oluşmuştur.

Örnekler:**BENİ TARAFTAR AYAKTA TUTUYOR**

(25 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

DANANIN KUYRUĞU KOPUYOR

(15 Ağustos 2011, Fanatik, s.1)

FENERBAHÇE DÜŞMANLARI, KINA YAKIN

(25 Ağustos 2011, Fotospor, s.1)

¹² Bir şeyin bozulmasına, yıkılmasına, çökmesine engel olmak (bk. TDK, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü).

¹³ Sonunda beklenen veya korkulan bir sonuç ortaya çıkmak (bk. Parlatur, 2007, s. 276).

¹⁴ Düşmanımızın istediği şeydi bu, felaketimize sevinisin, düğün bayram etsin (bk. Aksoy, 1993, s. 927).

¹⁵ Bk. Maltepe, 1997, s. 34.

Kalıp İfadelerle Yapılan Aktarmalar

“Bilindiği gibi, her toplumda belli durumlar için söylenmesi gelenek olmuş sözler, duyguları açığa vuran kalıplar, çeşitli klişeler vardır” (Aksan, 1999, s. 163). Şike haberlerinin aktarımında bazı kalıp ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar; tamlama biçiminde kurulan “kaderin cilvesi, yargısız infaz, kader anı, yerli malı” sözleri ile cümle biçiminde kurulan “gereği düşünüldü¹⁶, tadilat nedeniyle kapalıyız¹⁷” ifadeleri ve yabancı filmlerin sonunda görmeye alıştığımız “The End” kalıbıdır.

Örnekler:

KADERİN CİLVESİ

(06 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

THE END

(09 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

İlk Tepki Yönetimden: YARGISIZ İNFAZ

(10 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

FB Yönetimi İsyana Etti: YARGISIZ İNFAZ

(10 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

CENEVRE’DE KADER ANI

(18 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

UEFA: GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

(19 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

TADİLAT NEDENİYLE KAPALİYİZ

(19 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

YERLİ MALI, YURDUN MALI

(01 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Terimlerle Yapılan Aktarmalar

Terimler, “bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konuyla ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelimelerdir” (TS, 2005, s. 1959). “Eskiden *ıstılah* adıyla bilinen terimler, umumi veya adi kelimelerden farklı” kavramlardır (Zülfikar, 1991, s. 20). Şike haberlerinin aktarımında bazı terimlere yer verilmiştir. Bunlar, genellikle spor karşılaşmalarında kullanılan *devre* kelimesi ile polis operasyonlarının sayısını ve derinliğini ifade eden *dalga* kelimesidir.

Örnekler:

ŞİKE OPERASYONUNDA 2.DEVRE

(12 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

3.DALGA GELİYOR

¹⁶ Mahkeme kararları açıklanırken kullanılan kalıp bir ifade.

¹⁷ Tadilatıdaki iş yerlerinin camlarına asılan bir bilgilendirme notu.

(14 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

ŞİKE SORUŞTURMASINDA 3.DALGA

(18 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

Benzetmelerle Yapılan Aktarmalar

Bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek olarak gösterme işine benzetme denir (TS, 2005, s. 245). Şike haberlerinin aktarımında iki tane benzetme örneğine yer verilmiştir. Her iki örnekte de benzetme gizli olarak yapılmıştır. Buradaki benzetme unsurlarından biri “altın” (beşi bir yerde¹⁸), biri de “korkunç bir film”.

“Beşi bir yerde” örneğinde benzeyen unsur haberin fotoğrafında yer alan beş kişilik kurul¹⁹, benzetilen unsur ise beşibirlik, yani altındır. “Korkunç bir film” örneğinde benzeyen unsur şike, benzetilen unsur ise bir film. Ayrıca, burada benzetmenin derecesini artırmak için “korkunç” sözü kullanılmıştır. Görüldüğü gibi, her iki başlıkta da benzeyen unsurlar verilmemiş, sadece benzetilen unsurlar belirtilmiştir²⁰.

Örnekler:

BEŞİ BİR²¹ YERDE

(21 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

KORKUNÇ BİR FİLM

(14 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Zaman Kaymasına Uğramış Aktarmalar

Çekimli bir fiilin, aldığı zaman ekine göre bildirmesi gereken zaman dışında bir zamanı göstermesi ve bundan doğan anlam kaymasına filde zaman kayması denir (Korkmaz, 2007, s. 93). Şike haberlerinin aktarımında zaman kaymasına uğramış beş tane başlık tespit edilmiştir. Bunların hepsinde de yüklem şimdiki zaman eki almış olmasına rağmen, bu cümlelerin tamamı gelecek zaman anlamı taşımaktadır.

Örnekler:

3.DALGA GELİYOR (gelecek)

(14 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

¹⁸ Kadınların süs için takındıkları, beş altın lira değerinde olan altın, beşibirlik (bk. TS, 2005, s. 251).

¹⁹ TFF Etik Kurulu Üyeleri.

²⁰ Teşbihin (benzetmenin) iki temel unsurundan müşebbeh (benzeyen) ve müşebbehün bih (kendisine benzetilen)’ten birinin doğrudan ya da dolaylı olarak söylenerek, kaldırılan kısmının kastedilmesiyle meydana gelen edebi sanata istiare denir (bk. Saraç, Y.; Güner, A., 2009, s. 175).

²¹ “Bir” anlamında kullanılan “bi” kelimesi, gazete başlığında bu şekilde geçmektedir.

BEŞİKTAŞ KUPAYI İADE EDİYOR (edecek)

(15 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

KOCAMAN BIRAKIYOR (bırakacak)

(30 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

KİMSE DÜŞMÜYOR (düşmeyecek)

(13 Ağustos 2011, Fotospor, s.1)

DANANIN KUYRUĞU KOPUYOR (kopacak)

(15 Ağustos 2011, Fanatik, s.1)

Eksiltili Aktarmalar

Genellikle günlük konuşmalarda yer alan ve bazı öğeleri kesilerek söylenip dinleyenin anlayışına bırakılan veya fiili kullanılmadan yargı bildiren cümlelere eksiltili (eksiltimli) cümle denir (Korkmaz, 2007, s. 82). Anlatımda kolaylık sağladığı için²² basın dilinde bu yönteme sıkça başvurulur. Şike haberlerinin aktarımında yüklemi, öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı eksiltili olan başlıklar kullanılmıştır:

Yüklemi Eksiltili Olanlar:

TÜRK FUTBOLUNDA DEPREM, YILDIRIM'A ŞİKE GÖZALTISI

(04 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

OPERASYON FENER'E

(04 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

ŞİKE OPERASYONUNDA 2.DEVRE

(12 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

ÖZGENER VE ŞENER SERBEST

(13 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

SERDAR ADALI VE TAYFUR HAVUTÇU İÇİN TUTUKLAMA TALEBİ

(14 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

KUPA İADE

(15 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

CENEVRE'DE KADER ANI

(18 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

ŞİKE SORUŞTURMASINDA 3.DALGA

(18 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

TARİHİ HATAYA DİKKAT

(19 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

ERTELEME

(20 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

AZİZ YILDIRIM BUGÜN MAÇTA

(21 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

²² Bk. Korkmaz, 2007, s. 81. (Ayrıca, "eksiltili cümle" terimi için başka bir kaynakta "kesik tümce" ifadesi geçmektedir) bk. Eker, 2010, s. 422.

1 MİLYON İMZA

(27 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

KARAR 15 AĞUSTOS'TA

(27 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

BEN O BAŞKANIN...

(30 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

UĞUR BORAL'A ŞİKE DAYAĞI

(31 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

DALGADA EMRE GEL-GİT'İ

(03 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

YILDIRIM İÇİN METRİS'E

(07 Ağustos 2011, Fotospor, s.1)

YOLA DA TARTIŞMAYA DA BEKLEMeye DE DEVAM

(16 Ağustos 2011, Fanatik, s.1)

NE DEDİYSEK O

(16 Ağustos 2011, Fotospor, s.1)

Öznesi Eksiltili Olanlar:**TUTUKLANDI**

(11 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

HAYALDİ, KÂBUS OLDU

(07 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Nesnesi Eksiltili Olanlar:**DÜŞÜRMEYİN**

(31 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

Yer Tamlayıcısı ve Zarfı Eksiltili Olanlar:**TAKIM KALMAZ**

(05 Ağustos 2011, Fotospor, s.1)

Tamlamalarla Yapılan Aktarmalar

Şike konusunu ele alan bazı gazete başlıkları isim veya sıfat tamlaması biçiminde kurulmuştur. İsim tamlaması; ilk kelimenin ilgi eki, ikinci kelimenin iyelik eki almış olduğu belirtili isim tamlaması ile birinci ögenin ek almayıp ikinci ögenin iyelik eki almış olduğu belirtisiz isim tamlaması olmak üzere iki türdür (Demir ve Yılmaz, 2003, s. 202). Sıfat tamlaması ise tamlayanın ve tamlananın herhangi bir çekim eki almadığı, tamlayanın tamlananı nitelediği kelime gruplarıdır (Demir ve Yılmaz, 2003, s. 204). Tamlama biçiminde kurulmuş başlıklar şunlardır:

İsim Tamlaması Biçiminde Olanlar:Belirtili isim tamlaması**KADERİN CİLVESİ**

(06 Temmuz 2011, Fotospor, s.1)

AZİZ YILDIRIM'IN EN ZOR SINAVI

(09 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

YURDUN MALI

(01 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Belirtisiz isim tamlaması**AZİZ YILDIRIM DEPREMİ**

(09 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

YERLİ MALI

(01 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

KARAR GÜNÜ

(15 Ağustos 2011, Foto Maç, s.1)

Sıfat Tamlaması Biçiminde Olanlar:**TARİHÎ ŞİKE OPERASYONU**

(04 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

YARGISIZ İNFAZ

(10 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

1 MİLYON İMZA

(27 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

KONVOYLU İSYAN

(08 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

KORKUNÇ BİR FİLM

(14 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

TARİHÎ KARAR

(16 Ağustos 2011, Foto Gol, s.1)

Dinlemeye / Kayıtlara Takılan İfadeler

Bunlar, gazetelere yansıyan şike anlaşmalarını, şifreli konuşmaları, yetkili kişiler arasında geçen diyalogları kapsayan ifadelerdir. Bunlardan ikisi emir²³, ikisi görülen geçmiş zaman²⁴, biri de gereklik kipiyle²⁵ kurulmuştur. Ayrıca dördü kurallı, biri de devrik cümle yapısındadır.

²³ Emir kipi; şart, istek, gereklik kipleriyle birlikte “Tasarlama Kipleri” başlığı altında ele alınmaktadır (bk. Ergin, 1992, s. 289).

²⁴ Görülen geçmiş zaman kipi; geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve gelecek zaman ile birlikte “Bildirme Kipleri” başlığı altında ele alınmaktadır (bk. Ergin, 1992, s. 289).

²⁵ Gereklik kipi genelde “-malı, -meli” ekiyle kurulur (bk. Bozkurt, 1999, s. 268). Ancak bazen “lazım” kelimesi kullanılarak da gereklik anlamı sağlanabilir.

Örnekler:

PARANIN YARISINI VERMEYİN (05 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

Öge dizilişi yönünden kurallı olan bu cümlede fiil, çokluk ikinci şahıs emir kipiyle çekimlenmiştir.

BELLİ ETMEDEN BİZE YARDIM ETSİN (05 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

Öge dizilişi yönünden kurallı olan bu cümlede birleşik fiil²⁶, teklik üçüncü şahıs emir kipiyle çekimlenmiştir.

3 TARLAYI SÜRDÜK (08 Temmuz 2011, Foto Maç, s.1)

Öge dizilişi yönünden kurallı olan bu cümlede fiil, görülen geçmiş zaman eki ile çokluk birinci şahıs ekini almıştır.

BEŞİKTAŞ'I DA KURTARDIK SAYENDE (17 Ağustos 2011, Foto Maç, s.1)

Öge dizilişi yönünden devrik olan bu cümlede fiil, görülen geçmiş zaman eki ile çokluk birinci şahıs ekini almıştır.

TEŞEKKÜR ETMELERİ LAZIM (17 Ağustos 2011, Foto Maç, s.1)

Öge dizilişi yönünden kurallı olan bu cümlede gereklik anlamı, çokluk üçüncü şahıs ekiyle sağlanmıştır.

Yinelenen Kavramlar

Futbolda şike haberleriyle ilgili olarak gazete manşetlerinde bazı kavramların yinlendiği görülmektedir. Bu kavramları ve bunların kaç kez geçtiğini bir tablo hâlinde aşağıda gösterebiliriz:

bomba	2	isyan	3
delil	2	kupa	3
eyvah	2	karar	4
federasyon	2	operasyon	4
futbol	2	tarafdar	4
iade	2	tutuklama	4
kader	2	deprem	5
ortalık	2	lig	5
tepki	2	erteleme	6
yönetim	2	düşme	7
dalga	3	şike	12
gözaltı	3		

Tabloda da görüldüğü gibi üzerinde en çok durulan kavramlar sırasıyla “şike, düşme, erteleme, lig ve deprem” kelimeleridir. *Şike* kelimesi konunun kendisini, *düşme* ve *erteleme* kelimeleri şikenin doğuracağı sonuçları, *lig* kelimesi maç

²⁶ Birleşik fiil: Ad soylu bir kelime ile “etmek, eylemek, olmak” yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat fiil ya da zarf fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü (Korkmaz, 2007, s. 46).

takvimini, *deprem* kelimesi ise şike sürecinde alınan bazı kararların kamuoyunda yarattığı etkiyi ortaya koymak amacıyla kullanılmıştır.

Birlik ve Kararlılık Mesajları

Bu haberler, futbolda şike iddiaları kapsamında yaşanan gözüktü ve tutuklamalara rağmen, bazı kulüp yönetimleri ve taraftarların almış oldukları ortak kararları ve kendi takımlarına verdikleri destekleri içeren ifadelerdir.

Örnekler:

BERABER GELDİK, BERABER GİDERİZ

(23 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

BİZİ KİMSE YOK EDEMEZ

(24 Temmuz 2011, Fanatik, s.1)

FENER'İ 1 GÜNDE YIKAMAZSINIZ

(24 Temmuz 2011, Foto Gol, s.1)

DARAĞACINDA OLSAK BİLE SON SÖZÜMÜZ: AZİZ YILDIRIM

(14 Ağustos 2011, Fanatik, s.1)

Sonuç

Basının temel işlevleri arasında halkı çeşitli konularda bilgilendirmek gelir. Bu işlevi yerine getiren en önemli yayın organlarından biri de gazetelerdir. Gazete ve okur arasında sağlıklı bir iletişimin kurulabilmesi için, doğru ve anlaşılır bir dil kullanılması gerekmektedir.

Türkiye’de 2010-2011 futbol sezonunun hemen ardından ortaya atılan şike iddiaları basında geniş yer bulmuş ve bu iddiaların aktarılışında Türkçenin zenginliklerinden yararlanılmıştır. Gazetelerde yer alan futbolda şike haberlerinin okuyucuya verilişinde her zaman tek tip bir aktarma yöntemine bağlı kalınmamış; çeşitli terim, deyim ve benzetmeler kullanılarak farklı ifade yolları da izlenmiştir. Kimi zaman dolaylı, süslü, kinayeli anlatımlara başvurulurken kimi zaman da yalın ve doğrudan ifadeler tercih edilmiştir. Bunun yanında, haberlerin aktarımında okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla bazı kavramların birçok kez manşet yapıldığı da görülmüştür. Kısacası gazeteler, futbolda şike haberlerinin aktarımında Türk dilinin anlatım gücü ve çeşitli inceliklerini kullanarak okuyucularını bilgilendirmişlerdir.

Gazetelerde Çıkan Şike Haberlerinin Listesi (Manşetler ve Açıklamalar)

Bu bölümde, 31 Mayıs-25 Ağustos 2011 tarihleri arasında Fanatik, Foto Gol, Foto Maç ve Fotospor gazetelerinin şike iddialarıyla ilgili olarak attıkları manşetler ve bunlara ilişkin açıklamalar, tarih sırasına göre bir arada verilmiştir.

31 Mayıs 2011

ORTALIK KARIŞTI

(Emre Belözoğlu'nun Ankaragücü maçı öncesi rakip takım oyuncusu Kaan Söylemezgiller'e yolladığı iddia edilen mesajlar ortaya çıktı, yer yerinden oynadı!)

Fanatik

01 Haziran 2011

DÜĞMEYE BASILDI

(Federasyon "Mesajcılar" İçin Soruşturma Kararı Aldı).

Foto Maç

04 Temmuz 2011

TARİHİ ŞİKE OPERASYONU

(Türk Futbolu Pazar sabahına tüyleri diken diken eden bir operasyonla uyandı. Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım başta olmak üzere futbol camiasının önemli isimleri gözaltına alındı).

Fanatik

TÜRK FUTBOLUNDA DEPREM, YILDIRIM'A ŞİKE GÖZALTISI

Foto Gol

DEPREM

(Aziz Yıldırım Gözaltına Alındı).

Foto Maç

OPERASYON FENER'E

(Tarihî şike soruşturması Fenerbahçe'yi sarstı).

Fotospor

05 Temmuz 2011

İŞTE SIZAN İLK RESMÎ KAYITLAR: "PARANIN YARISINI VERMEYİN"

(Aziz Yıldırım, İlhan Ekşioğlu aracılığıyla Buca maçı için Bucasporlu oyuncular üzerinden şike yapılması için talimat verdi. Ankaragücü maçı 6-0 bitince şike parasının yarısının verilmemesini istedi).

Fanatik

ÇALKANTILAR SÜRÜYOR, GÖZALTILAR DEVAM EDECEK

(İbrahim Akın ve Yılmaz Vural ifadeye çağrıldı).

Foto Gol

BELLİ ETMEDEN BİZE YARDIM ETSİN

(Yıldırım'dan Sivas maçı için talimat).

Foto Maç

KRİTİK GÜN YARIN

(İfadeleri alınan 20 kişi bugün, diğerleri yarın Adliyeye sevk edilecek).

Fotospor

06 Temmuz 2011

BOMBA PATLIYOR

(Seçilir seçilmez bombayı kucağında bulan Mehmet Ali Aydınlar, 15 Temmuz'a kadar Türk futbol tarihinin en kritik kararlarını vermek zorunda).

Fanatik

KAOS BİTMEZ

(Şike operasyonu sürüyor).

Foto Gol

BOMBAYI KUCAĞIMA KOYDUNUZ, BİZ ŞİMDİ NE YAPACAĞIZ?

(Emniyet Müdürü Çapkın'ın Aydınlar'a verdiği sunumu Foto Maç ele geçirdi).

Foto Maç

KADERİN CİLVESİ

(Aziz Yıldırım'dan sonra Fenerbahçe olması beklenen Mehmet Ali Aydınlar, yıllarca yöneticiliğini yaptığı, sponsoru olduğu takımının küme düşüp düşmeyeceğine karar verecek).

Fotospor

07 Temmuz 2011

FEDERASYON FRENE BASTI

(Başkan Mehmet Ali Aydınlar'ın önceki günkü sözlerinin ardından FB ile ilgili 15 Temmuz'a kadar karar çıkması bekleniyordu. Bu konuda dün sürpriz bir gelişme yaşandı. Ayrıca Süper Lig'in 5 Ağustos'ta başlaması da zora girdi).

Fanatik

İSTANBUL EMNİYETİNE GÖRE 19 MAÇTA ŞİKE VAR

Foto Gol

BU LEKEYİ TEMİZLEYİN

(Başbakan'dan tarihî şike operasyonu ile ilgili çarpıcı mesaj).

Foto Maç

08 Temmuz 2011

3 TARLAYI SÜRDÜK

(Polisin Aziz Yıldırım'a yönelttiği, ancak cevap alamadığı soruları açıklıyoruz).

Foto Maç

09 Temmuz 2011

AZİZ YILDIRIM'IN EN ZOR SINAVI: 12 SAAT 300 SORU

Fanatik

AZİZ YILDIRIM DEPREMİ

(Şike soruşturmasında Savcı Mehmet Berk'e ifade veren Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım, tutuklanma talebiyle mahkemeye sevk edildi. Kanarya iyice karıştı).

Foto Gol

THE END

(Savcı, Aziz Yıldırım'ın da tutuklanmasını istedi).

Foto Maç

FENERBAHÇE TARAFTARI SORUYOR: NEDEN?

Fotospor

10 Temmuz 2011

İLK TEPKİ YÖNETİMDEN: YARGISIZ İNFAZ

İKİNCİ TEPKİ TARAFTARDAN: DARAĞACINDA OLSAK BİLE SON
SÖZÜMÜZ FENERBAHÇE

Fanatik

FENERBAHÇE YÖNETİMİ İSYAN ETTİ: YARGISIZ İNFAZ

Foto Gol

BANA YASADAN ÖNCEKİ 9 MAÇI SORMAYIN

(Aziz Yıldırım'ın Savcılık ifadesini Foto Maç ele geçirdi).

Foto Maç

FENERBAHÇE TARAFTARI SORUYOR: NEDEN - 2

Fotospor

11 Temmuz 2011

TUTUKLANDI

(Bir haftadır gözaltında bulunan Başkan Aziz Yıldırım “şike yapmak” ve “suç işlemek amaçlı örgüt kurarak örgüte üye olmak” suçlamasıyla tutuklandı).

Fanatik

AZİZİLİN'Dİ

(Tesislere yaptığı moral ziyaretlerinde takıma verdiği destekle “Azizilin” lakabını alan Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım dün resmen tutuklandı).

Foto Gol

AZİZ YILDIRIM TUTUKLANDI

Foto Maç

AZİZ YILDIRIM TUTUKLANDI, FENERBAHÇE AĞLIYOR

Fotospor

12 Temmuz 2011

ŞİKE OPERASYONUNDA 2. DEVRE

(Sadri Şener de gözaltında).

Fanatik

EYVAH EYVAH-2

(Sadri Şener ve Özgener Emniyet'te).

Foto Gol

DÜŞME YOK

(Kulüpler Birliği istedi, Federasyon kararını verdi).

Fotospor

13 Temmuz 2011

ÖZGENER VE ŞENER SERBEST

Fanatik

ORTALIK İYİCE KARIŞTI

(Mahmut Özgener, Tayfur Havutçu ve Serdal Adalı Gözaltında).

Foto Gol

14 Temmuz 2011

SERDAR ADALI VE TAYFUR HAVUTÇU İÇİN TUTUKLAMA TALEBİ

Fanatik

3.DALGA GELİYOR

(İstanbul Emniyet Müdürlüğü Organize Şube ve Özel Yetkili Cumhuriyet Başsavcısı Mehmet Berk'in talimatı ile yürütülen şike soruşturmasında sürpriz isimlerin gözaltına alınabileceği ileri sürüldü).

Foto Gol

ALT YAZIYI GÖRÜNCE ŞEKERİ 270'E FIRLADI

(Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım'ın, Sadri Şener'in serbest kalma haberini okuyunca rahatsızlandığı iddia edildi).

Foto Maç

BAŞBAKANLA DA GÖRÜŞÜYORUM

(Tutukevindeki Aziz Yıldırım'dan çarpıcı ifadeler).

Fotospor

15 Temmuz 2011

ŞİKE OPERASYONUNDA YAŞANAN SICAK GELİŞMELER "BÜYÜK PATRON"U HAREKETE GEÇİRDİ VE UEFA FEDERASYONU CENEVRE'YE ÇAĞIRDI

Fanatik

KUPA İADE

(Beşiktaş dün tarihî bir karara imza attı. Serdal Adalı ve Tayfur Havutçu aklanana kadar, geçen sezon kazanılan Türkiye Kupası iade edildi).

Foto Gol

BEŞİKTAŞ KUPAYI İADE EDİYOR

Foto Maç

HEPSİ MASUM

(Avukat Dizdar Metris'e gitti, görüştü ve yazdı).

Fotospor

17 Temmuz 2011

LİG ERTELENEBİLİR

(UEFA yetkilileri ve Türkiye Futbol Federasyonu yarın Cenevre'de buluşacak. Alınan bilgiye göre UEFA "Ligi erteleyin!" diyecek).

Foto Gol

18 Temmuz 2011

ŞİKE SORUŞTURMASINDA 3. DALGA

Fanatik

CENEVRE'DE KADER ANI

(Şikeye karışan takımların ve ligimizin kaderi bu toplantıdan sonra çizilecek).

Foto Maç

19 Temmuz 2011

TADİLAT NEDENİYLE KAPALIYIZ

(Başkan seçildikten birkaç gün sonra bombayı kucığında bulan Mehmet Ali Aydınlar, “Süper Kupa finali iptal, Lig de 5 Ağustos’ta başlamayacak” demeye hazırlanıyor).

Fanatik

UEFA: GEREĞİ DÜŞÜNÜLDÜ

(Şikeye karışan takımlarınızı UEFA’ya almayız, süreci hızlandırın).

Foto Maç

TARİHÎ HATAYA DİKKAT

(Günlerdir bazıları hem hâkim oldu hem savcı. Daha belgeler gelmeden suçlular bulundu, cezalar verildi).

Fotospor

20 Temmuz 2011

ERTELEME

(Süper kupa finali ileri bir tarihe alındı).

Foto Gol

TFF TOPU TACA ATTI

(Fenerbahçe ile Beşiktaş arasında oynanacak Süper Kupa maçı ertelendi).

Foto Maç

ADAM MI ÖLDÜRDÜ, BANKA MI SOYDU, EROİN Mİ KAÇIRDI?

(Yıldırım’ın avukatından manidar sorular).

Fotospor

21 Temmuz 2011

BEŞİ Bİ YERDE

(Şike operasyonu ile ilgili belgelerin Futbol Federasyonuna gelmesinden sonra tüm gözler tarihî kararı verecek olan Etik Kurulu’na çevrildi. Futbolseverlerin yakından tanımadığı 5 kişilik kurul, belgeleri inceleyecek ve dananın kuyruğu kopacak).

Fanatik

ŞİKE BELGELERİ FEDERASYON’DA

Foto Maç

AZİZ YILDIRIM BUGÜN MAÇTA

(Resmî siteden “Darağacında olsak bile son sözümüz Fenerbahçe” diyen Başkan için “Saraçoğlu’na gelin” çağrısı yapan sarı-lacivertli kulüp, bugün 50 bin Aziz Yıldırım maskeli taraftarla birlik mesajı verecek).

Fotospor

22 Temmuz 2011

TÜRKİYE’DEKİ ŞİKEYİ BİLİYORUZ

(FİFA, Ligimizdeki şikeyi tespit etmiş).

Foto Maç

23 Temmuz 2011

Fenerbahçe Yönetiminden Aziz Yıldırım'a:
BERABER GELDİK, BERABER GİDERİZ

Foto Gol

AZİZ YILDIRIM'A KÖTÜ HABER

(Fenerbahçe Başkanının tutukluluğuna yapılan itiraz reddedildi).

Foto Maç

GALATASARAY DA TEMİZ DEĞİL

(İhsan Kalkavan'dan şok açıklamalar).

Fotospor

24 Temmuz 2011

BİZİ KİMSE YOK EDEMEZ

(Fenerbahçe'de yönetim-muhalefet tek yumruk. Operasyona tepki çığ gibi...)

Fanatik

FENER'İ 1 GÜNDE YIKAMAZSINIZ

(Fenerbahçe Başkan Vekili Nihat Özdemir şike iddialarına isyan ederken diğer yöneticiler de gözyaşlarına boğuldu).

Foto Gol

VERİLMEYECEK TEK HESABIMIZ YOKTUR

(Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım'dan olay açıklamalar).

Foto Maç

25 Temmuz 2011

BENİ TARAFTAR AYAKTA TUTUYOR

(Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım sarı-lacivertlilerin desteğiyle ayakta kaldığını söyledi).

Foto Gol

BAĞLADIĞIMIZ TEK BİR MAÇ GÖSTERSİNLER

(Aziz Yıldırım, "Maçlarımızı tüm Türkiye izledi, şike yapıldıysa neden hiçbirini rahat kazanamadık" dedi).

Fotospor

26 Temmuz 2011

...VE LİGLER ERTELENDİ

(Spor Toto Süper Lig 9 Eylül, Bank Asya Birinci Lig 10 Eylül'de başlayacak.)

Fanatik

LİGLER ERTELENDİ

(Türkiye Futbol Federasyonu beklenen açıklamayı yaptı. Süper Lig 9 Eylül'e ertelendi).

Foto Gol

LİG 9 EYLÜL'E ERTELENDİ

Foto Maç

SÜPER LİG VE BANK ASYA ERTELENDİ

Fotospor

27 Temmuz 2011

RET

(Şike Davasında 2. Dalgaya da Aynı Karar Damga Vurdu).

Fanatik

1 MİLYON İMZA

(Şike iddialarına karşı protestolarını sürdüren Fenerbahçe taraftarı 1 milyon imza toplayıp Yıldırım'ın tutukluluğuna itiraz edecek).

Foto Gol

KARAR 15 AĞUSTOS'TA

(Şikeye adı karışan takımların kaderi bu tarihte belli olacak).

Foto Maç

ÇOK TAKIM DÜŞECEK

(Tutuklananlar “şike”den, tutuksuzlar teşvik”ten).

Fotospor

28 Temmuz 2011

FENER'İ YENMEK İÇİN OYNADIK

(Sivashlı futbolculardan açıklama: İfade vermeye hazırız).

Fotospor

30 Temmuz 2011

KOCAMAN BIRAKIYOR, ÖZAYDINLI SERBEST KALDI

Foto Gol

BEN O BAŞKANIN...

(Teknik takibe takılan konuşmaları yayımlıyoruz).

Foto Maç

KOCAMAN'IN YARDIMCISI GÖZALTINDA

(Kocaman'ın idari yardımcısı Hasan Çetinkaya gözaltına alındı).

Fotospor

31 Temmuz 2011

İSYAN BU HAYKIRIŞ

(Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım, minik bir taraftara yolladığı mektupla içinde bulunduğu zor durumu anlattı).

Foto Gol

UĞUR BORAL'A ŞİKE DAYAĞI

Foto Maç

DÜŞÜRMEYİN

(Fenerbahçe başta olmak üzere oluşturulan takımların küme düşürülmesine Süper Lig kulüplerinin yanı sıra Bank Asya 1.Lig kulüpleri de karşı çıkıyor).

Fotospor

01 Ağustos 2011

BİZİMLE BİRLİKTE OLMAK İSTEYENLER 5 AĞUSTOS'TA

SAMANDIRA'YA GELSİN

(Sonuna kadar Fenerbahçe diyen Aykut Kocaman yol haritasını gösterdi).

Fanatik

YERLİ MALI, YURDUN MALI

(Şike operasyonu nedeniyle sıkıntılı günler geçiren Fenerbahçe’de yabancı isimler tek tek ayrılırken, yerli futbolcular yuvada kalıyor).

Foto Gol

TAHKİM DÜŞÜRMEZ

(Mahkemeyi bekleme kararı kulüplere umut oldu).

Fotospor

02 Ağustos 2011

DELİL FİLAN YOK, NE DÜŞMESİ

(Abdullah Kiğılı Fotospor’a konuştu).

Fotospor

03 Ağustos 2011

AZİZ YILDIRIM: METRİS’TE AKLANACAĞIM

Fanatik

DALGADA EMRE GEL-GİT’İ

(Fenerbahçeli Emre ifade verip serbest kaldı).

Foto Gol

ŞİKEYİ YAPANLAR DÜŞÜNSÜN

(TFF Başkanı Mehmet Ali Aydınlar, fena bombaladı).

Foto Maç

ARTIK BIRAKSALAR DA ÇIKMAM

(Aziz Yıldırım’dan şok sözler).

Fotospor

05 Ağustos 2011

İŞTE O MEKTUP

(Türkiye’yi sarsan operasyona Galatasaray’ın adı da karıştı).

Fanatik

ŞİKE OPERASYONU GALATASARAY’A DA SIÇRADI

Foto Maç

TAKIM KALMAZ

(Galatasaray da soruşturmaya dâhil oldu).

Fotospor

06 Ağustos 2011

ALEX: ÇEKER GİDERİM

(Fenerbahçe’nin Brezilyalı yıldızı, “Şike iddiası kanıtlanmış, futbolu bırakır giderim” dedi).

Foto Gol

BU DELİLLERLE DÜŞME OLMAZ

(Federasyon’un kozmik odası delindi, bilgiler sızdı).

Fotospor

07 Ağustos 2011**HAYALDİ, KÂBUS OLDU**

(Fenerbahçe Teknik Direktörü Aykut Kocaman, “Bütün kulvarlarda başarılı olacak bir takım hayal ediyordum, ama yaşanan tatsız olaylar sonrasında her şey mahvoldu” dedi).

Foto Gol

YIDIRIM İÇİN METRİS’E

Fotospor

08 Ağustos 2011**KONVOYLU İSYAN**

(Şike soruşturması kapsamında Metris Cezaevi’nde tutuklu bulunan Fenerbahçe Başkanı Aziz Yıldırım’a taraftardan büyük destek. 1000’e yakın araç Metris’e kadar büyük bir konvoy oluşturdu).

Foto Gol

09 Ağustos 2011**GALATASARAY’IN KUPASINI HANGİ HUKUKLA GERİ ALACAKSIN?**

(Yazarımız Hıncal Uluç, Mehmet Ali Aydınlar’a Soruyor).

Foto Maç

13 Ağustos 2011**KİMSE DÜŞMÜYOR**

(Yargılama kaç yıl sürerse sürsün mahkemenin kararı beklenecek).

Fotospor

14 Ağustos 2011**DARAĞACINDA OLSAK BİLE SON SÖZÜMÜZ AZİZ YILDIRIM**

(Fenerbahçe camiası son kararını verdi).

Fanatik

KORKUNÇ BİR FİLM

(Şike soruşturması nedeniyle zor günler geçiren Fenerbahçe bu süreçte maddi açıdan büyük zarara uğrarken, Topuk Yaylası’ndaki tesislere bile icra geldi).

Foto Gol

15 Ağustos 2011**SÜPER LİG 2011–2012: DANANIN KUYRUĞU KOPUYOR**

(2011–2012 sezonu 9 Eylül’de başlayacak. Ama şike operasyonunda adı geçen kulüpler Süper Lig’de olacak mı?)

Fanatik

TOP FEDERASYONDA

(Etik Kurulu, şike soruşturması ile ilgili 14 bin belgeyi 21 gün içinde inceleyip raporunu TFF’ye sundu).

Foto Gol

KARAR GÜNÜ

(Federasyon şike cezalarını açıklıyor).

Foto Maç

16 Ağustos 2011

YOLA DA TARTIŞMAYA DA BEKLEMeye DE DEVAM

Fanatik

TARİHî KARAR

(TFF Başkanı Aydınlar, şike operasyonunda gizlilik kararının kaldırılmasını istedi ve iddianamenin hazırlanmasını bekleyeceklerini belirtti).

Foto Gol

KARAR YOK, ELDE VAR SIFIR, İDDİANAME BEKLENECEK

Foto Maç

NE DEDİYSEK O

(Federasyon, yargısız infazcılara değil, hakka- hukuka kulak verip “Düşme Yok” dedi).

Fotospor

17 Ağustos 2011

ALTI ŞİKE ÜSTÜ FUTBOL

(Türkiye Futbol Federasyonu kararını açıkladı; kimileri futbola döndü, kimileri şike operasyonunu sorgulamaya devam etti).

Fanatik

-BEŞİKTAŞ'I DA KURTARDIK SAYENDE

-TEŞEKKÜR ETMELERİ LAZIM

(Federasyon'da Akıllara Durgunluk Veren Diyalog).

Foto Maç

SENEYE DE DÜŞME YOK

(Aziz Yıldırım başta olmak üzere tutuklanan isimlerin yöneticilik hayatı bitirilebilir, ama kulüpler kurtarılacak).

Fotospor

25 Ağustos 2011

DEPREM

(Türkiye Futbol Federasyonu Fenerbahçe Spor Kulübü'nü Avrupa Şampiyonlar Ligi'ne Göndermiyor).

Fanatik

DEPREM

(Fenerbahçe Şampiyonlar Ligi'ne Katılamıyor).

Foto Gol

FENERBAHÇE MEN EDİLDİ, TRABZON ŞAMPİYONLAR LİGİ'NDE

Foto Maç

FENERBAHÇE DÜŞMANLARI, KINA YAKIN

(UEFA'nın tehdit kokan talebi üzerine korkan Futbol Federasyonu Fenerbahçe'yi kurban etti ve Şampiyonlar Ligi'nden çekti).

Fotospor

Kısaltmalar

<i>bk.</i>	: bakınız
<i>ET</i>	: Eklenme Tarihi
<i>Fr.</i>	: Fransızca
<i>MBTS</i>	: Misalli Büyük Türkçe Sözlük
<i>s.</i>	: sayfa
<i>TDE</i>	: Türk Dili ve Edebiyatı
<i>TFF</i>	: Türkiye Futbol Federasyonu
<i>TS</i>	: Türkçe Sözlük
<i>vb.</i>	: ve benzeri

Kaynakça

- Aksan, D. (1999). *Türkçenin Gücü* (6. bs.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil* (2. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Aksan, D. (2003). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını* (3. bs.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Cilt 1*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Bayram, Y. (2009). *Edebî Metinlerin ve Sosyal Hayatın Temel Anlam Figürleri Olarak Edebî Sanatlar*. Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu (15-16 Mayıs). Adıyaman, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Besen, H. (1997). *Türkiye’de Gazetecilik, Gazeteler, Gazeteciler*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bozkurt, F. (1999). *Türklerin Dili*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2003). *Türk Dili El Kitabı* (1. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Develi, H. (2007). *Dil Doktoru* (3. bs.). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili* (6. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergin, M. (1992). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Kâhya, H. (2008). Cumhuriyet Dönemi Gazete Haber Dili Üzerinde İstatistiksel Bir Araştırma (Cumhuriyet Gazetesi Örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4), 311-327.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı (Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, Mefhumlar)* (4. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Maltepe, S. (1997). Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Örs, F. (2007). *Basın ve Dil*. 75. Dil Bayramı Şöleni (25-27 Eylül). Ankara.
- Özmen, M. (2010). 1990 Sonrası Mizah Dergilerinde Mizah Dili. *Türk Dili Üzerine Makaleler* içinde (ss. 523-549). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Parlatır, İ. (2007). *Deyimler*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (2. bs.). Ankara: Yargı Yayınevi.
- Saraç, Y. ve Gürer, A. (2009). *Eski Türk Edebiyatına Giriş* (1. bs.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (2. bs.). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yazım Kılavuzu*. (2008). (25. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldız-Ekin, M. T. (2005). Spor Basımında Futbol Anlatım Dili: Manşetler ve Başlıklar. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XVIII (1), 93-106.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçede Deyimler Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili Dergisi*, 600 (II), 869-879.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, 10.05.2011 tarihinde <http://tdkterim.gov.tr> adresinden erişildi.
- Fanatik Gazetesi*, <http://fanatik.com.tr>
- Foto Gol Gazetesi*, <http://fotogol.com.tr>
- Foto Maç Gazetesi*, <http://fotomac.com.tr>
- Fotospor Gazetesi*, <http://fotospor.com.tr>
- Türkiye'de Gazete Okuyuculuğu*, 27.02.2012 tarihinde www.serhatdundar.com, adresinden erişildi.
- Türkiye Gazetecileri Hak ve Sorumluluk Bildirgesi*, <http://tgc.org.tr>

ANILARDAN HAREKETLE İZMİR'DE 20. YÜZYIL EDEBİYAT HAYATI*

Nuray ASAN

Özet: Bu çalışmada, anı türünün tanımı ile kapsamı üzerinde durulmuş ve 20. yüzyıldan başlamak üzere kronolojik sıra gözetilerek İzmir çerçevesinde dönemin edebiyat hayatı anılar ışığında incelenmiştir. İzmir'deki edebiyat hayatının şekillenmesinde siyasi yapının rol oynadığı görülmüş ve değişen yönetimle birlikte edebiyat hayatının da değiştiği saptanmıştır. Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemlerinde kaleme alınmış anılarla Cumhuriyet döneminde yazılmış anılar arasındaki temel farklılığın yazarların İzmir'e bakış açılarından kaynaklandığı gözlenmiştir. Ayrıca, yazarların kente karşı geliştirdikleri aidiyet duygusunun anıları etkilediği ve dolayısıyla edebiyat hayatını belirlediği kanısına varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Edebiyatı, anı, hatıra, İzmir, Şair Eşref, Tevfik Nevzat, Türkçü Necip, Halit Ziya Uşaklıgil, Halikarnas Balıkcısı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

Moving from Memoirs to Literary Life in Izmir in the 20th Century

Abstract: This study focuses on the definition and scope of the memoirs, and starting from 20th century, the literary life of the period within the framework of Izmir has been examined in the light of memoirs within chronological order. It is seen that the political structure has a role through the formation of literary life, and it is identified that the literary life also changes with different powers. It is observed that the differentiation between periods of Tanzimat and Servet-i Fünûn memoirs to period of Republican memoirs is based on the authors' points of view to Izmir. In addition, it is concluded that the authors' feeling of belonging to the city affects the memoirs, and therefore it determines the literary life.

Key words: Turkish Literature, memoir, Izmir, Şair Eşref, Tevfik Nevzat, Türkçü Necip, Halit Ziya Uşaklıgil, The Fisherman of Halicarnassus, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

Giriş

René Wellek ve Austin Warren, *Yazın Kuramı* adlı yapıtta yazınsal türü salt bir ad olarak düşünmez ve yapının katıldığı estetik törenin yazınsal türün niteliğini belirlediğini söyler. Onlara göre yazınsal türler yazarı kendine uymaya zorlayan, daha sonra da yazar tarafından zorlanan kurumlaşmış ilkelerdir. Yazınsal tür de bir "kurum"dur (Wellek, 1982, ss. 309-310). Bu bağlamda anı

* Bu makale Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalında Prof.Dr. Bilge Ercilasun danışmanlığında hazırlanarak 2011 yılında sunulan "Anı Türü Eserlerde İzmir" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

türü, yazarın aynı zamanda anlatıcı da olduğu durumlarda yazarın yaşamından kesitler sunduğu için yazara uymakta, yazarın kurallarına göre şekil almakta ama zamanla bağımsız bir tür hâline gelince de yazarı kendi kurallarına uymaya zorlamaktadır. Anı türünün “kurum”laşmasını sağlayan yazar, sonrasında bu kurumun koyduğu kuralların uygulayıcısı konumuna gelmektedir.

Batılı kaynaklara bakıldığında anı türünün tanımı yapılırken öz yaşam öyküsünden hareket edildiği gözlenmektedir. William Harmon ve C. Hugh Holman, *A Handbook to Literature*'da anıyı herhangi bir olayın doğrudan bir parçası olan ya da o olaya tanıklık eden kişinin anlattığı öz yaşam öyküsel biçim olarak tanımlamaktadır (Harmon, 2000, ss. 312-313). William Zinsser, *On Writing Well* adlı yapıtında diğer yazı türlerinin anı türü kadar kişisel deneyimlerin köklerine inemediğini ve kişinin dramını ya da hayatının eğlenceli yönlerini anı yazarken doğrudan ortaya koyduğunu ifade etmekte ve anı yazarının kendi geçmişindeki savaş ya da sosyal sarsıntılar gibi alışılmadık olayların yaşandığı döneme okuyucunun dikkatini çekmek istediğini söylemektedir. Anının asla yaşam öyküsünün bir özeti olmadığını da altını çizmektedir (Zinsser, 2006, ss. 134-135). Bu bilgiler ışığında anı türünün tanımı ve özellikleri konusunda şunlar söylenebilir: Bir kimsenin başından geçen, kendi döneminde ortaya çıkan olay ve olguları, bilgilerine, gözlem ve izlenimlerine bağlı kalarak anlattığı yazılara “anı” denmektedir. Anılar, insanoğlunun yaşadığı, geride bıraktığı olay ve olguları anlatma, başkalarıyla paylaşma gereksiniminden doğmuştur. Anılar, yaşanılmakta olan zaman dilimini değil, yaşanılmışı anlatmaktadır. Anı yazarlarının işlevi, kişisel öykülerini anlatmaktan çok, bir döneme ayna tutmak, o dönemi aydınlatmaktır. Anıların bir bölümü yaşanan olaylar, geride kalan yıllar ve yılları yönlendiren olgularla ilgili olduğu gibi, bir bölümü de belirli alanlarda ün yapmış kişilerle ilgili olabilmektedir (Özdemir, 1999, s. 260).

Anılarda İzmir

Anı türünün tarihsel gelişimine paralel olarak İzmir'deki edebiyat hayatının anı türü eserlerde yer almaya başlaması ancak Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemlerindedir. Zaten Türk edebiyatında anının bağımsız bir yazı türü hâline gelmesi ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yani Tanzimat Edebiyatıyla mümkün olmuştur. Türk edebiyatında daha önceleri tezkirelerin, seyahatnamelerin ya da rûznamelelerin bir bölümünde yer alan anı, Tanzimat Edebiyatından itibaren edebî tür olma kimliğini nispeten kazanmış ve edebiyatımızda yerini almaya başlamıştır.

20. yüzyıla gelindiğinde, gerek II. Abdülhamit döneminin baskıcı kimliği gerekse yaşananları anlatma ve bunların unutulmasının önüne geçme kaygısı, anı türünün düz yazı türleri içerisinde tercih edilmesini bir anlamda zorunlu kılmış ve İzmirli edebiyatçılar dönemin edebî yaşamını anlatan anılarını kaleme

almaya başlamışlardır. İzmir'deki edebiyat hayatındaki canlılık bu yüzyılın başında gerçekleşmiş ve gerek yayın hayatındaki hareketlilik gerekse sanatsal faaliyetlerdeki artış, kentlin edebî çehresini etkilemiştir. İzmir'in edebiyat hayatını ortaya koyan pek çok anı bu dönemde yazılmıştır.

İzmir'in edebiyat hayatı, şair ve yazarları konusunda yazılmış, anı türündeki ilk eser, Şair Eşref'in *Deccal* adıyla Mısır'da yayımladığı iki ciltlik kitabının ilk cildir. Şair Eşref, bu yapıtı yazma nedenini şöyle açıklamıştır:

Deccâl evvelce gazete olarak çıkmak için hazırlanmıştı. Fakat buralarda pek çok gazeteler çıkıp batmış olduğundan bunun kitap şeklinde çıkması daha münasib olacağına ba'zı tecrübe-kârân ahbâb ihtâr etti. Ben de kabul ettim. Çünkü yazdığım şey hangi şekilde olursa olsun evvel-emirde ahîren gördüğüm bir zulüm ve yalanı neşr etmekte. Deccâl'in gazeteye nispetle daha muhalled ve daha mücelled bir yolda zuhûru arzusu fakîrânemde muvafık geldi. Bunu bu kitapta yazdığım vech ile sırf kendi felaketimi, kendi âsâr-ı perîşânımı, kendi hissiyât ve meşhûdâtımı neşre hasr edeceğim (Eşref, 1907, s. 3).

Deccal (1. Kitap) başlığıyla 1904 yılında çıkan bu kitapta Eşref, hayatının kısa bir dönemini, yani İzmir'in ünlü gazetecilerinden Tevfik Nevzat ve Hafız İsmail'le birlikte, bir ihbar yüzünden 1902'de İzmir'de tutuklanmalarını, kendilerine yöneltilen suçlamaları ve yapılan mahkeme sonucunda aldıkları cezaları anlatır. Uğradığı haksızlıkları ve gördüğü kötü muameleyi *Deccâl*'de anılarının yanı sıra yergi şiirleriyle de anlatan Eşref, II. Abdülhamit döneminin panoramasını çizmekte ve baskıcı yönetime ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Yapıt, biçimsel olarak ele alındığında şiir ve düz yazıyla sağlanan bütünlük dikkat çekmektedir. Eşref, bozuk düzenle ilgili eleştirilerine şiirlerinde, başından geçen olaylara ise anılarında yer vermiştir. *Deccâl*'de dönemin canlı edebiyat hayatının Tevfik Nevzat ve Hafız İsmail gibi gazeteciler üzerinden aktarıldığı söylenebilir. Düşüncenin suç sayıldığı bir ortamda varlığını sürdürmeye çalışan bu yazarlar, İzmir'deki edebiyat hayatının sıkıntılarını da dile getirmişlerdir.

İzmir'deki edebî hareketin canlanmasını sağlayan, haksız cezalara rağmen fikirlerini sonuna kadar savunan ve yerginin ilk akla gelen ustalarından olan Şair Eşref'in anıları sadece *Deccal*'le sınırlı değildir. Ermenekli Hasan Rüştü *Yeni Anadolu* ve Mehmet Şeref *Anadolu* gazetesinde Eşref'e dair anılarını yayımlamışlardır. Şair Eşref'e ait birkaç anı *Yanık Kurt* gazetesinin 12 Şubat 1926 tarihli sayısında Hüseyin Rıfat tarafından "Unutulmaz Hatıralar" başlığı altında kaleme alınmıştır. Bu anılar da genel olarak Eşref'in baskıcı yönetime karşı eleştirel tavrını yansıtmaktadır (Arıkan, 2008, ss. 300-302).

İzmir'le ilgili ikinci önemli edebî anı, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl* adıyla 1936'da beş cilt hâlinde yayımladığı eseridir. Halit Ziya Uşaklıgil, kırk yaşına

kadarki yaşamını kronolojik sırayla ve ayrıntılı olarak *Kırk Yıl*'da anlatmış ve bir dönemin yaşam biçimini, tarihsel ve sosyal olaylarını, fikir ve sanat hareketlerini gerçekçi bir bakışla görüntülemiştir. Uşaklıgil, dönemini ve edebiyat ortamını devrin baskıcı anlayışına tarihine ters düşecek biçimde doğruları anlatarak tarihe ışık tutmuştur.

Halit Ziya, *Kırk Yıl*'ın başında hatıralarının izini sürme nedenini açıkladıktan sonra çocukluk döneminden, yaşadıkları evden ve evin düzeninden sorumlu olan dadı ve hizmetkârlardan söz eder. Babasının, eğitimi için harcadığı çabanın altını çizer ve bu çabanın edebî merakını canlandırmadaki yerini vurgular. Halit Ziya'nın okuma merakının gelişmesinde çocukluk ve gençlik yıllarında aldığı eğitimin, bulunduğu çevrenin ve Batı edebiyatını tanımış olmasının büyük etkisi vardır. Halit Ziya'nın çocukluk yıllarını içeren anılarda dikkat çeken önemli noktalardan biri dedesiyle olan iletişimidir. Okuma merakını geliştirmede ve kültürel altyapısını oluşturmada dedesinin büyük rol oynadığını anlatan yazar, dedesinin sayesinde kitap okuma alışkanlığı kazandığını söylemiş ve bu durumun İstanbul'dan kitap sipariş etmenin yolunu açtığını ve kendisinin edebî birikiminin günden güne beslendiğini belirtmiştir.

Halit Ziya'nın *Kırk Yıl*'da toplanan anılarının asıl önemi İzmir'in edebiyat hayatını okuyucuya sunmasından kaynaklanır. Halit Ziya sayesinde İzmir'deki fikir hareketleri hakkında bilgi edinilir, basın hayatındaki ilerlemelere ve yaşanan edebî tartışmalara tanık olunur. Öğrencilik yıllarından itibaren edebiyata olan yatkınlığı dikkat çeken Halit Ziya'nın yazar kimliğinin oluşmasında bu yıllarda bulunduğu ve tanık olduğu edebî ortamların payı büyüktür. Özellikle Bıçakçızâde İsmail Hakkı ile Tevfik Nevzat, Halit Ziya'nın gelişiminde ve edebî kimliğinin şekillenmesinde büyük paya sahiptir. Bıçakçızâde'den ders aldığı yıllarda onunla ve Tevfik Nevzat'la ilgili gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

“Hakkı Efendi” denilince sarıklılar ufak bir kıskançlık duygusunu, belki de onu kendilerinden ayrılmış görmekten duyulan bir gücenikliği gizlemeye çalışarak susarlar, başkaları da açıkça onun adına beğenme sözleri katmaktan çekinmezlerdi. Ben ilk karşılaşmamızdan başlayarak onu kendisinden faydalanılacak bir büyük saymakta gecikmedim: Bence en büyük üstünlüğü kendi kendisini yaratıp ortaya çıkarmasıydı, yalnız kendisini değil, Tevfik Nevzat'ı da o yaratmış ve ortaya çıkarmıştı.

Aramızda tek bir çatışma noktası vardı: Ben aşırı bir Garpçı iken o aşırı bir Şarkçı idi. Bu iki aşırılığa benim söyleşmeye, onun fikrini müdafaya düşkünlüğümüzün taşkınlıkları katılınca aramızda her zaman tutuşmaya hazır kıvılcımlar çatırdardı. Ne kadar isterdim ki onun Batı'ya da yumuşakça bakan bir beğenme görüşü olsun, nasıl ki ben Doğu'ya bakarken öyle yapardım.

Tevfik Nevzat tamamıyla başka bir yaradılıştta, başka bir huyda idi; nasıl olup da buluşmuşlar ve bir kere buluştuktan sonra o derece ahlâk zıtlığı

içinde nasıl olup da ayrılmamışlardı. Bunun tek sebebi Tefvik Nevzat'ın uysallığında idi. Onun her şeye dayanan, isteğinin, fikrinin her karşısında olanı sabır ile karşılayan, ya gülerken susan, yahut pek olmazsa öfkesini göz yaşlarından alan bir hâli vardı. Benden iki yaş büyük, Hakkı Efendi'den iki yaş küçük, boyca, cüssece, hele kuvvetçe her ikimize de kim bilir ne kadar üstün iken aramızda bir çocuk gibiydi. Onun isteyeceği bizim istediğimiz, düşüneceği bizim düşündüğümüzüzdü; öyle ki Hakkı Efendi'nin Doğusuna ne kadar eğilmiş idiyse benim Batıma da aynı kendini bırakışla eğilirdi. Onunla ikimiz el ele tutuşarak Batı'dan Doğu'ya, Doğu'dan Batı'ya dolaşmalarda o her zaman biraz daha Doğu'dan uzaklaşmış olarak çıkardı (Uşaklıgil, 1969, ss. 122-123).

Halit Ziya, Bıçakçızade İsmail Hakkı ile Tefvik Nevzat'tan beslendiğini, edebî kişiliğinde her ikisinden de izler taşıdığını ifade ederken etkilendiği bu kişiler arasındaki tezatlığa da dikkat çekmiştir. Mizaç olarak birbirinden tamamen farklı bu iki edebiyatçının bir arada bulunmasını hayretle karşılamının yanında bu durumun tartışma ortamı yaratarak edebî hayatlarına hareketlilik getirdiğini ifade etmektedir.

Halit Ziya, hayatının yirmi sekiz yılını İzmir'de geçirmiş ve edebî anlamda belli bir altyapı edindikten sonra İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'a taşındıktan sonra sağlam kalemiyle Türk edebiyatına yön veren yapıtlar ortaya koymuş ve yazar kimliğinin olgun örneklerini vermiştir. İstanbul'a taşınma konusundaki heyecanını anılarına yansıtan yazar, İzmir'den ayrılmadan önce anısının bulunduğu her mekânı ziyaret etmiş, anılarını tazelemiş ve kendince İzmir'e veda etmiştir. Yapıtını İstanbul'daki anılarıyla sonlandıran yazar, annesine duyduğu özlemden hareketle yazdığı *Kırk Yıl*'ı, İzmir'e veda ederek ve İstanbul'la ilgili kaygılarını dile getirerek tamamlar. İzmir'de yaşanmış uzun, huzurlu yılların ardından İstanbul, Halit Ziya'nın gözünü korkutmakta ve bütün olumsuz yönleriyle kendisini çağırılmaktadır. Bu noktada, İzmir'deki hayatın İstanbul'a göre daha rahat, güvenli ve sorunsuz olduğu, yazarın da İzmir'deki yaşamından hoşnut olduğu söylenebilir. Yazara göre, İstanbul'daki edebiyat ve meslek hayatı kıskançlıklar, iftiralar ve çirkinliklerle doludur ve o, bütün bunları göze alarak yola çıkmaktadır.

Halit Ziya'nın, ölümünden sonra 1950'de basılan *İzmir Hikâyeleri* adlı kitabı da İzmir'le ilgili hatıralarını bir araya getiren başka bir önemli eserdir. Büyük acılar yaşadığı hayatının son yıllarında büyük bir bezginlik içinde çocukluk ve gençlik yıllarının İzmir'ine dönen yazar, bu kitapta toplanan yazılarında *Kırk Yıl*'da anlatmadığı akraba çevresini, çocukluk yıllarının konak hayatına ait tipleri anlattıktan sonra dikkatini İzmir'in tanınmış halk tiplerine çevirerek bunların ilgi çekici portrelerini çizer, onlara yeniden hayat verir. *İzmir Hikâyeleri*'nde toplanan yazılar, Türk edebiyatında bir dönemin İzmir'ini, bu dönemin sosyal hayatını çok başarılı bir şekilde yansıtan yüksek edebî değere sahip yazılardır (Huyugüzel, 2004, s. 32).

Eşref ve Halit Ziya'nın hatıralarının hemen arkasından söz konusu edilmesi gereken üçüncü önemli hatırat, 1900-1902 yıllarında İzmir'de bir "Türkçe Yazmak Çığı" açan, Türk yazı dili ve Türk edebiyatı konusundaki görüşleriyle İzmir'de birçok yazarı etkileyerek daha sonra Selanik'te ortaya çıkan "Yeni Lisan" hareketinin doğmasına zemin hazırlayan Necip Türkçü'nün hatıralarıdır. "İzmir'de Türklük ve Türk Dili Hareketi Tarihi" başlığıyla *Anadolu* gazetesinde yayımlanan ancak yarıda kalan bu hatıralar, "İzmir'in sözde bir Türklük ve dil savaş ve tarihi"ni yazmak amacıyla kaleme alınmıştır. Burada Necip Türkçü, "Ön Söz" kısmında Selanik'te ortaya çıkan Yeni Lisan hareketi üzerinde durarak bununla İzmir'deki dil hareketi arasındaki yakınlık ve uzaklıkları ortaya koyar ve Yeni Lisan hareketinin bir eleştirisini yaparak ihmali mümkün olmayan tespit ve değerlendirmelerde bulunur (Huyugüzel, 2003, s. 3). Dil konusunda yaptığı çalışmalarda Necip Türkçü'yü destekleyen edebiyatçılardan biri Mehmet Şeref Bey, diğeri ise Tefik Nevzat'tır. Necip Türkçü onlardan güç alarak *Hizmet* gazetesinde yer alan dil yazılarında Türkçeyle ilgili düşüncelerini şöyle açıklar:

Mademki ilerlemek istiyoruz, bizi bilgice, düşünüşçe, anlayışça, hulûsa her şeyce acıklı bir gerilikte bırakan ne olduğu belirsiz bir dile erkekçe yol vererek onun yerine bütün soydaşlarımızın konuştuğu ve güzelce anlaştığı dili geçirmekten başka çare yoktur. Karanlıkları içinde kaldığımız cehaleti, için için varlığımızı kemiren bir düşman yerine tutarsak, buna karşı askerle silah, bilgi ve maarif ise de, bu da ancak ileriki makalelerde vasıflarını sıraladığım bir dille yapılabileceğinden başa yine dili(Türkçe)mizi geçiririz. Ama yeryüzünde konuşulan dillerin içinde bilmeceye benzeyen, ne öğrenilebilir ve ne de öğrenilse işe yarar bir dille maarifin yayılmasına girişmektense hiç kimildanmamak daha yollu ve daha makuldur. Bize düşen kendilerine böyle bir iyilik edilmek istenilenlerin dilini, eğer yürekte isteniyorsa, alıp kullanmaktır. Bu bence en yüce, en büyük alçalıştır (Olgun, 1971, ss. 50-51).

Türkçü Necip'in dil konusunda gösterdiği duyarlılık dönemin bazı yazarları tarafından reddedilmiştir. Bunlardan özellikle gelenekçi çizgide varlığını sürdüren Bıçakçızâde İsmail Hakkı, Türkçü Necip'e sadece dil konusunda değil, yazarın *Hizmet*'te yayımlanan diğerkonulardaki yazılarına da karşı çıkmış, eleştirilerde bulunmuştur. Aynı tavrı Türkçü Necip de göstermiştir. Bıçakçızâde'nin yazdığı "kadın" konulu makalelerine Türkçü Necip karşı çıkmış ve Bıçakçızâde'nin haksız olduğu noktaları saptamaya çalışmıştır. Yalnız, bu tartışmalarda dikkati çeken husus, Bıçakçızâde'nin dayanağı olmadan Türkçü Necip'e karşılık vermesi ve sözü gereğinden fazla uzatmasıdır (Gökçek, 1990, ss. 98-106).

Sultan Abdülhamit dönemi İzmir'inin edebî, fikrî ve sosyal yönünü veren hatıralardan sonra hem Abdülhamit hem de II. Meşrutiyet Dönemi'nin edebî ve sosyal yönlerini yansıtan iki hatıra yazarı daha vardır. Bunlardan birisi yaşadığı

dönemde “Şark Feylesofu” adıyla tanınan Hidayet Keşfi, diğeri ise “Eşref’in Peyki” olarak tanınan Hüseyin Rıfat’tır. Hatıraları gazetelerde tefrika hâlinde kalan bu iki yazardan Hidayet Keşfi, *Anadolu* gazetesinde 1932 yılında yayımlanan *Feylesofa Göre Otuz Sene Evvelki Tilkilik Âlemleri* başlıklı hatıralarında İzmir’in Türk havasını en iyi yansıtan eski semtlerinden Tilkilik’te tanıdığı halk tipleri ve şair ile yazarlar hakkındaki hatıralarını anlatır. Bülbül Hafız, Hacı Poyraz, Namık Hoca, Kasir Hoca gibi medrese ve tekke âlemlerinden gelen kişiler, Kadınhanlı Emin Bey gibi siyasî sürgünler, Şahbaz Ali, Kuşbaz İsmail gibi halk tipleri ve Tokadîzade Şekip, Maraşlı Kâmil, Bıçakçızade Hakkı gibi şair ve yazarlara dair ilgi çekici anekdotlara yer verir. Hidayet Keşfi, 1933’te *Halkın Sesi* gazetesinde de bu hatıralarına devam etmek amacıyla “Yeni Portreler” başlıklı bir sütun açmış olmakla birlikte bu yazılar bir süre sonra hatıra yazıları olmaktan uzaklaşarak siyasî ve güncel yazılara dönüşmüştür. Türk edebiyatında Eşref’le ilgili anekdotları ve şairin bilinmeyen şiirlerini gün ışığına çıkarmış olmasıyla tanınan Hüseyin Rıfat da çeşitli İzmir gazetelerinde hatıralarını yayımlamış önemli bir hatıra yazarıdır. *Vakit*’teki *Eşref ve Hayatı* başlıklı seri yazısının yanı sıra 1926’da *Hizmet* gazetesinde tefrika ettiği *Benim Gözümle Hizmet’in Tarihi* başlıklı hatıraları uzun süre çalışmış olduğu bu gazetenin yayın hikâyesini ve kapanışını vermesi, İzmir basın tarihinin bir yönünü ortaya koyması bakımından önemlidir. 1934’te *Anadolu* gazetesinde yayımlanan *Eski Devrin Meşhur Simaları: Ölümlerle Mülâkatlarım* başlıklı hatıraları ise Sultan II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemleri İzmir’indeki fikir ve edebiyat hayatının önemli isimlerine dair değerli bilgiler veren dikkate değer bir yazı serisidir. Abdülhamit dönemi İzmir’inde şair ve yazarlar üzerindeki baskılar, soruşturma ve sürgünler, Meşrutiyet Devri’nde esen şiir modaları, ünlü gazeteciler ve tanınmış halk tipleri gibi konularda bu yazı serisi önemli bir kaynak niteliğindedir. (Huyugüzel, 2004, s. 33).

İzmir’in edebiyat ortamına katkıda bulunmuş ve anılarında İzmir’e yer veren Tokadîzade Şekip, günümüzde çok az tanınmış olmakla beraber, yaşadığı devrin önemli yazar ve şairlerindedir. Bu devirde İzmir’de Mehmet Necip (Türkçü) ile birlikte üstad olarak tanınan iki kişiden biridir (Çağın, 1994, s. 181). Tevfik Nevzat gibi onun hayatı da tutuklanmalar ve yasaklarla geçmiştir. Tokadîzade’nin hayatında yer alan en önemli olay, oğlunu kaybetmesidir. Oğlunu kaybettiği gün, Tokadîzade de kendi hayatını sonlandırmıştır. Bıçakçızade İsmail Hakkı ile arasında geçen tartışmalar, Tokadîzade’nin hatıralarında yer almaktadır. Bu tartışmaların temeli genellikle dönemin şiir ve edebiyat anlayışı üzerinedir. Tokadîzade Şekip’in anılarını topladığı derli toplu bir yapıtı bulunmamaktadır, bu anılar kimi gazetelerde yayımladığı köşe yazılarında anlattığı kadarıyla sınırlıdır.

İzmir'in edebiyat hayatına dair bilgiler veren ve Şair Eşref ile Halit Ziya dışında yukarıda adı geçen yazarlar, dönemin gazetelerinde -genellikle seri şeklinde-anılarını yayımlamışlardır. Dönemin edebiyat hayatı *Anadolu*, *Hizmet* gibi gazetelerde yayımlanan yazılar aracılığıyla canlılık kazanmıştır. Bu çizginin dışında kalan ve Türk edebiyatının tanınmış yazarları arasında yer alan bazı İzmirli yazarlar, edebiyat hayatıyla ilgili anılarını uzun yıllar geçtikten sonra kaleme almışlardır. Bu yazarlardan biri de Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur. Yakup Kadri'nin İzmir'le bağlantısı memleketi olan Manisa'dan kaynaklanmaktadır. Yazar, çocukluk yıllarını bu kentte geçirmiştir. İlk öğrenimini Manisa'da tamamladıktan sonra, İzmir İdadisinde okumaya başlamıştır ve bu okul sayesinde Ömer Seyfettin ve Şahabettin Süleyman'la tanışmıştır. Bu okulda Akhisarlı Abdullah Rahmi Bey'le yaptığı arkadaşlık sayesinde Fransızca'yı öğrenmiş ve Batı edebiyatını yakından ve ilk elden takip etme şansını yakalamıştır. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*'nda rastladığımız bu bilgiler yazarın 1903-1905 yıllarına aittir ve bu süre zarfında yazar, Servet-i Fünûn Dönemi yapıtlarının neredeyse tamamını okuduğunu belirtir (Karaosmanoğlu, 1969, ss. 9-10). Yakup Kadri'nin bu eserinde olaylar kimi zaman kronolojik sıra takip etmemektedir, yazar anılarını hatırına geldiği şekilde kaleme almıştır. İzmir İdadisinden sonra İstanbul'da ve yurt dışında devam ettirdiği eğitiminin ardından, tekrar İzmir'de yaşadığı yıllarda daha önce tanıştığı Ahmet Haşim'le bir dostluk ilişkisi kurar. O yıllarda Ahmet Haşim, İzmir'de Fransızca öğretmenliği yapmaktadır. Ahmet Haşim'e kendi kaldığı pansiyonun yakınlarında bir ev kiralamış ve ona şehir kılavuzluğu yaparak şehri gezdirmiştir. Yakup Kadri için Ahmet Haşim'le geçirdiği zaman dilimi çok kıymetlidir çünkü onunla çay sohbetlerinde Fransız simgeçilerinden söz edebilmekte ve edebiyat söyleşileri yapabilmektedir. Yakup Kadri'nin anıları, gazetelerde yayımlanan anılardan farklı karakterdedir çünkü anılarını gazetelerde yayımlayan İzmirli yazarlar daha yerel çapta etkili olurken Yakup Kadri'nin anıları daha ulusal özellikler göstermektedir. Yakup Kadri'nin İzmir anılarında Şahabettin Süleyman, Ömer Seyfettin ve Ahmet Hâşim gibi Türk edebiyatının önde gelen sanatçalarına rastlanmaktadır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi İzmirli olmayan ama hayatının bir bölümünü İzmir'de geçiren ve İzmir'de geçirdiği yılları anılarına taşıyan bir diğer yazar Halikarnas Balıkcısı olarak tanınan Cevat Şakir Kabaağaçlı'dır. Halikarnas Balıkcısı, *Resimli Hafta* dergisinin 13 Nisan 1925 günlü sayısında, *Hapishanede İdama Mahkûm Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler?* başlığı ve "Hüseyin Kenan" imzasıyla yayımlanan yazısı nedeniyle üç yıl kalebentlikle Bodrum'a sürülmüş ve Bodrum'a yolculuğu dolayısıyla İzmir'de kısa süreliğine kalmıştır. *Mavi Sürgün*'de sürgün sürecini anlatırken "Böylece İzmir" bölümünde İzmir'deki anılarına yer vermiştir. *Mavi Sürgün* yazarın çocuklarının öğrenimi

dolayısıyla İzmir'e taşınacağı haberiyle sona ermektedir¹. Yazarın İzmir anıları dönemin edebiyat hayatını anlatmaktan çok, kendi hayatından bazı kareleri okuyucuya sunmaktadır. Çağrışım gücü yüksek olan ve aynı zamanda karşıtlıkları bünyesinde barındıran bir ada sahip olan *Mavi Sürgün*, yazarın ince ayrıntılarla gözlem gücünü yansıttığı, sözcük seçimine özen gösterdiği, kısa ve öz cümle kullandığı, betimlemelere dayalı özgün bir yapıttır. Yazarın samimiyeti anılarına aksetmiş ve anılarının inandırıcı etkisini kuvvetlendirmiştir. Yazarın kullandığı, yer yer günlük konuşma dilinden izler taşıyan sade dili, yapıtı akıcı yapmanın yanı sıra vermek istediği anlamı da güçlü kılmıştır. Dolayısıyla *Mavi Sürgün*, Halikarnas Balıkçısı'nın edebî kişiliğini yansıtan bir anı kitabı olarak tanımlanabilir.

Cumhuriyet dönemi İzmir'ini ve bu dönemin edebiyat hayatını, Samim Kocagöz gibi İzmirli olmayan ama hayatının büyük bir bölümünü İzmir'de geçiren yazarların hatıralarında da bulmak mümkündür. 1916'da Söke'de doğan ve liseyi İzmir'de okuduktan sonra hayatını Söke ve İzmir'de geçiren Samim Kocagöz, 1989'da yayımladığı *Bu da Geçti Yahu* adlı hatıralarının bir kısmını İzmir'in edebiyat hayatına ayırır ve Halikarnas Balıkçısı ile Fethi Savaşçı gibi yazar ve şairlere dair hatıralarını anlatır (Huyugüzel, 2004, s. 34).

Necati Cumalı'nın 1990'da yayımlanan *Yeşil Bir At Sırtında* adlı hatıralarında da çok az olmakla birlikte Cumhuriyet dönemi İzmir'inin izleri sürülebilmektedir. İzmirli (Urla) olmasına rağmen anılarında İzmir'e fazlaca yer vermemesi ya da İzmir'deki anılarından yüzeysel olarak söz etmesi şaşırtıcıdır ama yazarın yaşayan İzmir'i eserlerine yansıtması da bir o kadar ilgi çekicidir. Türk edebiyatının “yaşlanmaz ve uslanmaz şair çocuğu” olarak tanımlanan Necati Cumalı hayatının büyük bir bölümünü Urla'da geçirmiş ve Urla'daki evi Kültür ve Sanat Evi'ne dönüştürülmüştür. 21. yüzyılın ilk günlerinde vefat eden Necati Cumalı, kasaba kültürünün bir toplumun yaşamında ne büyük bir rolü olabileceğinin altını büyük bir ustalıkla çizmiş, yapıtlarında Urlalıları yaşatmıştır. Özellikle Urla ve İzmir çevresine ilişkin gözlemlerini, kadın erkek ilişkilerini, kendi yaşamından izlerle birleştirerek hikâye ve romanlarına konu etmiştir (Atilla, 2002, ss. 87-88). Dolayısıyla Halikarnas Balıkçısı gibi Necati Cumalı da anılarında dönemin edebiyat hayatını anlatmak yerine kendi edebî kişiliğini yaşadığı coğrafyadan nasıl beslediğini anlatmayı seçmiştir.

Tarık Dursun K.'nin *Ben Unutmadan, Geçti Akşam Suları (Ben Unutmadan 2), Gâvur İzmir Güzel İzmir ve Kokulu Kentler* adlı yapıtları, İzmir'de geçen

¹Azra Erhat, *Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı* adlı eserinde Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın kendisine yazdığı mektuplara ve bu mektupların kimisinde İzmir'deki yaşantısına yer vermiştir. Ayrıca, hatıralarını kaleme aldığı *Mavi Sürgün* adlı yapıtının ortaya çıkışını ve bu yapıtı yazma sürecini, bu mektuplarda anlatmaktadır (Erhat, 2002, ss. 128-137).

anılarını içermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. *Gâvur İzmir Güzel İzmir*, yazarın hayatında önemli yere sahip kişileri İzmir aracılığıyla yansıtır. Tarık Dursun K.'nin anılarında da göze çarpan dil ve anlatımdaki yetkinliği ve edebî kişiliğinin nasıl şekillendiğidir. Yazarın kendi edebiyat hayatı ön plandadır ve dönemin edebiyat hayatıyla ilgili kesin saptamalar yapılamamaktadır.

İzmir'deki edebiyat hayatını yer yer yansıtan bir başka hatıra kitabı da Mehmet H. Doğan'ın *Şimdi Uzaklardasın* (1998) adlı yapıtıdır. Yazar bu kitabında, Cemal Süreya'yı ilk gördüğünde nasıl şaşkına döndüğünü anlatır. Şair, Doğan'ın kafasındaki şair imgesinden ziyade,

eskiden orta büyüklükteki hemen her iş yerinin duvarında asılı duran “peşin satan-veresiye satan” levhasındaki peşin satana, kasasında deste deste banknotlar olan şişman, göbekli, bir koltuğa yan gelmiş, ayak ayak üstüne atmış, elinde kalın bir puro, belinden saatinin kösteği sarkan adama...²

benzemektedir.

Bütün eleştiri çalışmalarını İzmir'de yürüten tanınmış eleştirmen Mehmet H. Doğan'ın birtakım portrelerden oluşan hatıraları İzmir'deki son elli yıllık edebiyat hayatını yer yer yansıtmaları bakımından önemlidir (Huyugüzel, 2004, s. 35).

Refik Durbaş, “ilk gençliğinin, geç ihtiyarlığının kişisel tarihi” olarak adlandırdığı *Anularımın Kardeşi İzmir* adlı yapıtında, anılarını toplamış ve özellikle 1960'lı yılların İzmir'ine dikkat çekmiştir. Yazar, anılarının yanı sıra şair kimliğini de yapıtta kullanmış ve yapıtın bir bölümünü şiirlerine ayırmıştır. Yapıtta toplanan yazıların çoğu *Yeni Yüzyıl*, *Ateş* gazeteleri ile *İzmir İzmir*, *Beko Haber* ve *Kedi* dergilerinde daha önce yayımlanmıştır. Yazar, “İzmir'in biten değil, anıları sürekli tazeleyen bir kent” olduğuna inandığından, bu yazıları gözden geçirip yenileyerek yapıtına almıştır. Yazar, yapıtında edebiyatın aynası olarak dönemin dergilerini işaret etmekte ve “60 Kuşağı” olarak adlandırılan şair ve yazarların toplu çıkışında edebiyat dergilerinin önemli payı olduğuna inanmaktadır. *Evrin*, *Adam Öykü*, *Ludingirra*, *Defter*, *Ütopiya* dergilerinden söz eden yazar, bu dergiler aracılığıyla dönemin etkin yayın hayatı hakkında bilgi vermiştir. Refik Durbaş'ın anılarında dikkati çeken temel unsur, şair kimliğinin yapıta yansımalarıdır. Yapıtın geneline şiirsel söylem egemendir.

Edebiyat hayatını anlatan hatıralara, İzmir'i anlatan bazı araştırma kitaplarında da rastlanmaktadır. Yaşar Aksoy'un *Karşıyaka ve Kaf Sin Kaf Tarihi* adlı eseri

² Bk. <http://kitapzamani.zaman.com.tr/kitapzamani> (14 Mayıs 2011).

bu türdendir ve yazar, bu yapıtında Karşıyakalı ünlü yazarlardan Salah Birsel³, Attilâ İlhan, Samim Kocagöz, Tarık Dursun K. ve Şükran Kurdakul ile geçmişe yolculuk yapmış ve bu yazarların anılarını aktarmıştır. Bu yazarların anılarından hareketle kısmen de olsa dönemin edebiyat hayatına dair izler bulunmaktadır. Örneğin, Salah Birsel’in anılarında Nahit Ulvi Akgün’le yaptığı sohbetler dikkat çekicidir. Yaşar Aksoy, Salah Birsel’in anılarından söz ettikten sonra Attilâ İlhan’a geçmiş ve Attilâ İlhan’ın hayatında Karşıyaka’nın önemini vurgulamak istemiştir. Attilâ İlhan, anılarını, genellikle şiir kitaplarının sonunda “Meraklısına Notlar” şeklinde kaleme almış, bir eser şeklinde yayımlanmamıştır. Attilâ İlhan’ın birçok şiiri zaten anılarının özeti niteliğindedir ama İzmir, Attilâ İlhan’ın edebî kişiliğini şekillendiren ve düşünce dünyasına yön veren bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Şükran Kurdakul da Karşıyakalı yazar ve şairlerden biri olarak İzmir’le ilgili düşüncelerini ve eski İzmir’i Yaşar Aksoy’a anlatmıştır. Kurdakul’un anılarında yer eden esas düşünce, İzmir’in güzelliğinin çarpık kentleşmeyle yitirmeye yüz tutmuş olmasıdır. Aynı zamanda çağdaşı olan gazeteci ve yazarları anarak İzmir’e sağladıkları yararlar konusunda da fikrini belirtmiştir. Özellikle *Yeni Asır* gazetesi yazarlarından Asım Kültür’le yakınlığından söz eden Kurdakul, dönemin düşünce hayatından edebiyat hayatına oranla daha çok söz etmiştir.

Sonuç

20. yüzyıldan itibaren çeşitli yazarlar, anılarında İzmir’deki edebiyat hayatını anlatmış ve bu yüzyılda yaşananların İzmir’in edebiyat hayatına etkisini ortaya koymuşlardır. İzmir’deki edebiyat hayatını anlatan anıların büyük bir bölümü Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemlerinde kaleme alınmıştır. İstibdad dönemi baskısının yoğun bir şekilde hissedildiği bu dönem anılarının hareket noktasını sürgün, özgürlük, düşünce özgürlüğü ve Türkçülük konusu oluşturmuştur. Sonraki yıllarda, Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatından itibaren anıların çehresi değişmiş, siyasi ve toplumsal olayların yazarın bireysel kimliğine etkisi anılarda işlenir hâle gelmiştir. İkinci kuşak sayılabilecek Cumhuriyet Dönemi yazarları, anılarında İzmir’in edebiyat hayatını anlatmak yerine kendi edebî kişiliklerini besleyen öğeleri ön plana çıkarmışlardır.

İzmir’deki edebiyat hayatını anlatan Şair Eşref ve Tevfik Nevzat’ın anıları “düşünce özgürlüğü” noktasında toplanmaktadır. Bu yazarların anılarının büyük bir bölümü gazetelerde yayımlanmıştır, dolayısıyla anılarında basın hayatının önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Tokadîzade Şekip, Türkçü Necip ve Bıçakçızâde İsmail Hakkı arasında yaşanan çatışmalar gazeteler aracılığıyla edebiyat hayatına yansımış ve bu kişilerin anılarında kendini göstermiştir.

³ Salâh Birsel’in *Yanlış Parmak* adlı günlük türündeki yapıtı yazarın diğer yazarlarla anılarından izler taşır. 1992’de, Bostanlı’da Orhon Arıburnu’yla görüşmesi ve ona sürpriz doğum günü hazırlaması bunlardan bazılarıdır (Birsel, 1996, ss. 113-114).

Hidayet Keşfi ile Hüseyin Rıfat'ın gazetelerde yayımlanan anıları dönemin şair ve yazarları hakkında önemli ayrıntıları içermektedir.

Halit Ziya Uşaklıgil, anılarında kişisel tarihine ve ferdi olaylarına ağırlık vermekle birlikte, dönemin edebî faaliyetlerine de yer vermekte, Batı edebiyatının benimsenmesinde etkili olan yöntemlerin altını çizmekte ve *Hizmet* gazetesinin önemine dikkat çekmektedir. Halit Ziya'nın anıları siyasal ve toplumsal sorunları irdelemekten çok, bireysel düzleme oturtulmuştur. Yazarın hayat hikâyesinden önemli karelerin anlatıldığı bu anılar, aslında Halit Ziya'nın başarılı bir yazar olma serüveninin ifadesi niteliğindedir. Dönemin şair ve yazarları hakkındaki bilgilere onun yazar kimliğinin gölgesinde ulaşılmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi yazarlarından ikinci kuşak olarak adlandırabileceğimiz Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun anılarında dönemin edebiyat hayatına yer verildiği söylenebilir. Halikarnas Balıkcısı, Necati Cumalı, Samim Kocagöz, Salah Bırsel ve Tarık Dursun Kakinç'in anılarında İzmir'deki edebiyat hayatı değil, kendi edebî kişiliklerinin nasıl şekillendiği anlatılmaktadır.

İzmir'e anılarında yer veren yazarların kente bakış açılarının İzmirli olma durumlarına göre değiştiği söylenebilir. Yaşar Aksoy ve Refik Durbaş gibi İzmirli yazarların yapıtlarında kenti yüceltme ve kente hayran olma duygusunun ön planda olduğu görülür çünkü bu yazarlar için İzmirli olmak bir ayrıcalıktır ve İzmir'e sadakatlerini göstermenin tek yolu da yaşadıklarını kalıcı kıldıkları yapıtlarından geçmektedir. Bu yazarların kentle ilgili gözlemlerinde duygularının ön planda olduğu gözlenmektedir fakat İzmirli olmayan ama hayatının belirli bir dönemini İzmir'de geçirmiş yazarların anı türünde gösterdiği edebî başarı İzmirli yazarlara nazaran daha yüksektir. Bu noktada, Türk edebiyatında önemli yerlere sahip bu yazarların edebî birikimlerinin ve ifade güçlerinin etkili olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak birinci kuşak yazarlar İzmir'deki edebî hayatı, siyasal ve toplumsal zeminde kaleme almışken ikinci kuşak yazarlar daha çok bireysel zemine indirgemişlerdir. Siyasi koşullar İzmir'deki edebiyat hayatının hareketli geçmesini sağlamış ve bu durum birinci kuşak yazarların anılarında kendini göstermiştir. İkinci kuşak yazarların anılarında ilk kuşak yazarlarında görülen, edebiyat hayatını renklendiren ve daha çok gazetelere yansıyan kişiler arası çatışmalara rastlanmamaktadır. Bu bağlamda, anılardan hareketle 20. yüzyılın başında İzmir'deki edebiyat hayatının siyasal olaylar nedeniyle hareketlilik kazandığı, ilerleyen yıllarda ise yazarların bireysel tavırlarının edebiyat hayatını şekillendirdiği ve yönlendirdiği söylenebilir.

Kaynakça

- Aksoy, Y. (1988). *Karşıyaka ve Kaf Sin Kaf Tarihi*. İzmir: Hisdaş Ltd.
- Arıkan, Z. (2008). *İzmir Basınından Seçmeler (1923-1938)*. II. Cilt – II. Kitap. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Asan, N. (2011). *Anı Türü Eserlerde İzmir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Atilla, A. N. ve Öztüre, N. (2002). *Vourla (Urla'da Zamana Tanıklık)*. İzmir: Öztüre Holding Kültür Yayınları.
- Birsel, S. (1996). *Yanlı Parmak*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Çağın, S. (1994). *Tokadizade Şekip'in Eserleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Durbaş, R. (2001). *Anılarımın Kardeşi İzmir*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Eroğlu, Y. (2011). *Yazarın Parayla İmtihanı*.
<http://kitapzamani.zaman.com.tr/kitapzamani>.
- Gökçek, F. (1990). *Bıçakçızâde İsmail Hakkı'nın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Harmon, W. and C. H. Holman. (2000). *A Handbook to Literature*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Huyugüzel, Ö. F. (2003). *Necip Türkçü'nün Hatıraları ve Dil Yazıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Huyugüzel, Ö. F. (2004). *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1969). *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Olgun, İ. (1971). *Necip Türkçü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özdemir, E. (1999). *Sözlü Yazılı Anlatım Sanatı Kompozisyon*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şair Eşref. (1904). *Deccâl – Birinci Kitab*. Mısır.
- Uşaklıgil, H. Z. (1969). *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Wellek, R. ve Austin Warren. (1982). *Yazın Kuramı* (Y. Salman ve S. Karantay, Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Zinsser, W. K. (2006). *On Writing Well*. New York: Harper Collins Publishers.

1829 EDİRNE ANDLAŞMASI'NDAKİ TAZMİNATLAR MESELESİ

Selim ASLANTAŞ

Özet: Bu makale Osmanlı arşiv vesikalarını kullanarak 1829 Edirne Andlaşması'nda Osmanlı devletinin Rusya'ya ödemeyi taahhüt ettiği tazminatlar meselesi incelenmektedir. Andlaşma şartlarına göre Osmanlı devleti Rusya'ya 1.500.000 ticaret ve 10.000.000 sefer olmak üzere toplamda 11.500.000 Macar altını ödeyecekti. Kritik bir döneme denk gelmesi sebebiyle bu tazminatların ödenmesi meselesi Osmanlı devletinin sadece mali durumunu değil ama aynı zamanda siyasi pozisyonunu da etkilemiştir. Osmanlı devleti Rusya'dan bu büyük tazminattan tenzilat yapmasını talep etmiştir. İki devlet arasında bu hususta birkaç kez görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin sonunda, Rusya tazminatların bir kısmından vazgeçmiştir. Nihayetinde Osmanlı devleti Rusya'ya bu tazminatlar bağlamında yaklaşık 5.500.000 Macar altını ödeme yapmak zorunda kalmıştır. Rusya Tazminatlar meselesini “zayıf komşu” siyasetinde önemli bir araç olarak kullanmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, 1829 Edirne Andlaşması, Savaş Tazminatı, Diploması.

The Issue of Reparations in the Treaty of Adrianople 1829

Abstract: Using the Ottoman archival sources, this article examines the issue of reparations undertaken by the Ottoman Empire to Russia in the Treaty of Adrianople of 1829. According to the provisions of the treaty, the Ottoman Empire was to pay 11.500.000 ducats in total, 1.500.000 as commercial and 10.000.000 as war reparation, to Russia. Because of the fact that the issue of paying reparations coincided with a critical phase, it affected not only the financial stand of the Ottoman Empire but also its political position. The Ottoman Empire demanded from Russia to reduce this huge reparation. It was made several times negotiations on this issue between two states. At the end of these negotiations, Russia waived a part of these reparations. Finally, the Ottoman Empire had to pay approximately 5.500.000 ducats to Russia which used the issue of reparations as an important instrument in its “weak neighbor” policy.

Key words: Ottoman Empire, Russia, Treaty of Adrianople 1829, War Reparations, Diplomacy.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Andlaşması Osmanlı siyasi tarihinin en kritik andlaşmalarından biridir. Şerafettin Turan bir makalesinde (1951) bu andlaşmayı önceleyen hadiseleri, andlaşmanın ortaya çıkış sürecini ve bu bağlamda iki devlet arasında cereyan eden müzakereleri kapsamlı bir şekilde ele alıp değerlendirmiştir. Bu andlaşmanın en mühim meselesi hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemeyi taahhüt ettiği sefer ve ticaret tazminatlarıdır. Turan söz konusu

makalesinde bu meselenin önemine dikkat çekmiş ve geçirdiği başlıca safhalara yer vermiştir. Biz de bu çalışmada Osmanlı Devleti'ne çok ciddi bir mali külfet yükleyen ve onu epey uğraştıran bu tazminatlar meselesini Osmanlı vesikalari üzerinden detaylı bir şekilde incelenmeye çalışacağız.

Osmanlı Devleti'ni belki toprak kaybı açısından değil ama mali açıdan tam bir yıkıma götürme tehlikesini haiz Edirne Andlaşması'nda tazminatlarla ilgili şartlar sekizinci, dokuzuncu, andlaşmanın münferit senedinin ikinci, üçüncü ve dördüncü maddelerinde yer almakta olup içerikleri özetle şöyledir:

1. Sekizinci madde: Akkerman Andlaşması'nın altıncı maddesine göre iki taraf tüccarının 1806 savaşından beri oluşan zarar ve ziyanının tazmini karara bağlanmış olmasına rağmen bu karar yerine getirilmemiştir. Ayrıca Boğaz geçişinden mahrum kalması sebebiyle de Rus tüccarı büyük zarara duçar olmuştur. Bu zararların tazmini için Osmanlı devleti Rusya'ya, Rusya tarafından tayin olunacak taksitler ile 18 ay zarfında bir buçuk milyon Macar altını ödeyecektir.

2. Dokuzuncu madde: Rusya'nın savaş için yaptığı külliyetli masrafın sebebi olduğundan Osmanlı devleti, bu masrafı tazmin için Anadolu arazisinden küçük bir kıtadan feragatten başka miktarı iki tarafın ittihadiyla karar bulacak bir sefer tazminatı ödeyecektir.

3. Münferit senedin ikinci maddesi: Ticaret tazminatı andlaşmanın mübadelesinde 100 bin, tasdiknameler mübadelesinden sonraki altıncı ayda 400 bin, sonraki altıncı ayda 500 bin ve sonraki altıncı ayda kalan 500 bin olmak üzere 18 ay içinde ödenecektir.

4. Münferit senedin üçüncü maddesi: Sefer tazminatı on milyon Macar altınıdır. Osmanlı Devleti bu hususun tanzimini haşmetli Rusya imparatorunun *insaf ve hakkaniyetine* havale edecektir. Tazminat imparator tarafından tayin olunacak suret üzere eda edilecektir. Rusya, tazminin tediyesini kolaylaştırmak için iki taraf arasında ittifak üzere kabule şayan eşya ile ödenmesine rıza gösterecektir¹.

5. Andlaşmada tazminatlarla bağlantılı olan tahliye ile ilgili münferit senedin dördüncü maddesi: Rusya, ticaret tazminatının ilk taksiti olan 100 bin Macar altını ödendiğinde² Edirne ve Kırkkilise ve Bergos'u, 400 bin ödendiğinde Balkan'dan Bergos körfezine varıncaya kadar bütün araziye, 500 bin ödendiğinde bir ay içinde Dobruca memleketini, Tuna'dan Karadeniz'e bütün

¹ Bu ağır tekliflerin kabulünde Fransa, İngiltere ve Prusya (ve özellikle de Prusya memuru General Müffling) arabuluculuğu ve Rusyalıya silah bıraktırdıktan sonra tadiline bakılacağı sözleri etkili olmuştur. Bk. Turan, 1951, ss. 134-135.

² Ayrıca Sırplıya dair altıncı madde yerine getirildiğinde, Yergöğü kalesi tahliye ve Rusya askerine teslim olunduğunda.

araziyi tahliye edecektir. Ticaret tazminatının son taksiti ödendiğinde Eflak-Boğdan ve Silistire hariç tahliye işlemi tamamlanacaktır. Buraların tahliyesi ise sefer tazminatının tamamen ödenmesinden sonra gerçekleşecektir (Mahmud Mesud Paşa, 2008, ss. 76-77; 80-83).

Tazminatların hukuki çerçevesi ve ödeme planları yukarıda zikrettiğimiz şekilde tahakkuk etmiştir. Tazminatların rakamsal büyüklüğünü ifade edecek olursak; 1829-30 rayiçlerine göre bir Macar altını Osmanlı Devleti'nde 32 guruş üzerinden işlem görmekteydi³. Bu hesapla Osmanlı Devleti'nin tazminat için ödeyeceği toplam miktar (ticaret ve sefer tazminatı) yaklaşık 370 milyon guruşa, 1836'da ise (bir Macar altını 45 guruş üzerinden) 517 milyon guruşa denk geliyordu. Bir kıyas yapacak olursak mesela Hazine-i Amire'nin 1 Mart 1838- Şubat-Mart 1839 tarihleri arasında toplam geliri 31 milyon 842 bin 286 guruştur (Cezar, 1986, s. 267). Dolayısıyla söz konusu miktar Hazine-i Amire'nin bir yıllık gelirinin neredeyse on altı katı kadardı. Bir fikir vermek açısından Osmanlı maliyesine menfi anlamda büyük tesir yapan 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması'nın savaş tazminatının yedi buçuk milyon guruş ve bunun da o zamanki "bütçe" gelirlerinin yarısına yakın bir miktar olduğuna (Cezar, 1986, s. 76) bakmak yeterlidir. Bütçenin yarısına yakın bir miktarın bile devletin mali yapısında ne denli ciddi sıkıntılar meydana getirdiği düşünülürse Edirne Andlaşması'ndaki tazminat miktarının büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. Andlaşmada tazminatların Macar altını olarak ödenmesine dair hüküm, bu para Osmanlı'da tedavülde olmadığı için, her tediye zorlukların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Osmanlılar Macar altını karşılığı olarak Osmanlı guruşu üzerinden tediye konusunda sürekli talepte bulunmuşlardır⁴. Bu tazminatların doğurduğu önemli bir diğer sorun da nakit meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti bu meseleyi çözmek için poliçe yöntemini kullanmaya çalışmış ve Rusya'ya taksitlerin münasip bir bezirgâna poliçe ettirilmesi ve Rusya istediği zaman bu poliçe üzerinden ödemeyi teklif etmiştir⁵. Bir diğer yol da andlaşmanın konuyla ilgili hükümden istifadeyle eşya ile ödemeye teşebbüs etmeleri olmuştur.

Bir buçuk milyon Macar altını tutan ticaret tazminatının ödenmesi işgal edilen toprakların tahliyesinde önemli bir nokta olduğu için Osmanlı Devleti bu meseleyi bir an evvel halletmeye çalışmıştır. Ticaret tazminatının ilk taksiti olan 100 bin Macar altınının (altı bin kese) nasıl ödeneceği andlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Bâb-ı Âli'nin gündemine gelmiştir. Sadaret Kaymakamı Hulusi Ahmed Paşa, Padişaha bu miktarın hemen Edirne'ye Murahhas Sadık Efendi tarafına gönderilmesini ve mübadeleler vuku bulduktan

³ BOA HAT 43253 (katalog tarihi –kt- 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829); HAT 42935 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

⁴ Mesela bk. BOA HAT 46216 (4 Ra 1246 / 23 Ağustos 1830).

⁵ BOA HAT 43191-B (09 Ş 1245 / 03 Şubat 1830).

sonra Ruslara teslim edilerek Rusların Edirne'yi tahliyelerinin sağlanması hususunu arz etmiş, II. Mahmud da tediyeinin yapılmasına muvafakat etmiştir⁶. İlk taksit gediklilerden Mehmed Ağa tarafından Kasım 1829'un başında Edirne'de Rus memurlarına sayılarak teslim edilmiştir⁷. 20 Kasımda Dibiç Edirne'yi tahliye etmiştir (Schiemann, 1908, s. 376).

Ticaret tazminatının ikinci taksiti bağlamında⁸ ilkin Rus elçisiyle 29 Ocak (10 Şubat)'ta yapılan mükâlemede 24.000 kese akçe ve üzerine de daha sonra padişah tarafından 800 kese akçe eklenerek 24.800 kese akçe tediyesi teklif edilmiş ve bu teklifin kabul olup olunmaması elçi tarafından Feldmareşal Dibiç'e yazılmıştır. Gelen cevapta Dibiç bu tediye kabul ettiğini ve bu defaya mahsus *sikke-yi hasene* ile ödenmesine ve Macar altının İstanbul'daki rayici üzerinden ödemenin yapılması muvafakat ettiğini belirtmiştir⁹. Böylece 24.800 kese akçe vadesinden önce gediklilerden Şakir Ağa'ya vasıtasıyla Feldmareşal Dibiç'in memurlarına 23 Ramazan 1245/18 Mart 1830'da teslim edilmiştir¹⁰.

⁶ Padişah hattında devlet ricalinin tazminatın hiç olmazsa bir kısmını ricalin kendi aralarında toplamaları lazım geldiği halde bunu yapmamış olmalarının pek garip olduğunu, seferin açılmasına kendisinin sebep olmadığını, ricalin ittifakla buna karar verdiğini ve sefer sırasında maazallah Edirne Rusyalının eline geçerse yapamayacağı fenalık kalmaz diye kaç defa uyardığını ve kendisiyle meydanda çalışıp çabalayacak kimseyi bulamadığından zaruretten dinen ve mülken kabul olunamayacak teklifleri kabul etmeğe mecbur kaldığını belirtmiş ve yine de “artık şu bu lâzım değil şu altı bini ben veririm” demiştir: BOA HAT 43261 (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829); Lütfi Efendi 1999/II, ss. 406-407. Yine bu takrirde Sadık Efendi tarafından ticaret tazminatı bağlamında Rusya'yı temin maksadıyla İngiltere'nin kefalete davet edilmesini bir teklif olarak sunduğunu öğreniyoruz. Fakat Bâb-ı Âli böyle bir kefaletin yaklaşık doksan bin kese akçe tutan ticaret tazminatının Rusya'ya edasının tamamen kabul edildiği anlamı taşıyacağından gündeme getirilmemesini Sadık Efendi'ye yazmıştır. Aşağıda etraflıca üzerinde duracağımız üzere Bâb-ı Âli andlaşmanın hem ticaret hem de sefer tazminatlarıyla ilgili hükümlerinin tadil ve bu suretle miktarın tenzil edilebileceğini ve bunun mahiyetinin ne olacağını ise Petersburg'a gönderilecek seferin müzakerelerinden sonra ortaya çıkacağını düşünmüş ve dolayısıyla böyle bir kefaletin bunun önünü keseceğini hesap etmiştir.

⁷ BOA HAT 29 / 7 (07 Ca 1245 / 04 Kasım 1829).

⁸ 19 Ocak 1830'da Rus memuru Orlof tarafından Bâb-ı Âli'ye bir kıta takrir verilerek eğer Rus askerinin andlaşma mucibince Balkan'ın öte tarafına geçip Dobruca'ya çekilmesi isteniyorsa ikinci taksitin gecikmesizin 16 (28) Nisan'a kadar ödenmesinin ve ödemenin de Macar altını ile yapılmasının talep edildiğini belirtelim. Bk. BOA HAT 43191-A (7 (19) Ocak 1830). Ayrıca bk. HAT 43191 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); HAT 43135 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

⁹ BOA HAT 43750 (19 Şubat (02 Mart) 1830); HAT 43401 (kt. 29 Z 1246 / 10 Haziran 1831).

¹⁰ BOA HAT 43068 (23 N 1245 / 18 Mart 1830); 29972 (15 L 1245 / 09 Nisan 1830); HAT 29972-A (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

Dibiç'den de andlaşmanın şartı iktizasınca bir an evvel meşrut mahalleri tahliye ile Balkanların öte tarafına geçip Dobruca'ya çekilmesi istenmiştir¹¹.

Kısa zaman içinde bu kadar büyük ödemenin yapılması Osmanlı devletini sıkıntıya sokmuştur. Tazminatların sadece merkezi hazineye yüklenmemesi babında daha ilk taksit sırasında II. Mahmud'un yukarıda zikrettiğimiz eleştirisi ile devlet ricali, vüzerâ, ulema, valiler, voyvodalar, mütesellimler, kocabaşı, kadınlardan kendi kuvvet ve tahammüllerine kıyasen ve kesinlikle reaya ve fukaradan toplanmamak üzere kendi mevcutlarından akçe toplanması gündeme gelmiştir. Kimlerden ne miktar alınması gerektiği ve kimlerden daha fazla para olduğunun anlaşılması için rical arasında müzakereler yapılmıştır¹².

Bâb-ı Âli'nin ticaret tazminatının bir an önce ödeyerek işgalin hiç olmaz ise bir kısmına sona erdirmek istediğini yukarıda zikretmiştik¹³. Rusya'dan bu bağlamda söz almak maksadıyla ticaret tazminatın üçüncü taksitinin tediyeye edilmek üzere olduğu Rus tarafına bildirildiğinde ayrıca tahliye meselesinin ne olacağı de sorulmuştur. Ruslar, tazminatın vadesinden önce ita kılınacağı malumları olmadığından gerekli tertibatı tanzim edemedikleri ve tahliyenin ancak Ağustos (1830) sonuna doğru mümkün olabileceği ve taksit ne vakit tediyeye edilirse o tarihten ancak iki ay içinde tahliyenin tamamlanabileceği şeklinde cevap vermişlerdir¹⁴. Üçüncü taksitin ödenmesi meselesinde Macar altının değeri de önemli bir müzakere konusu olmuştur. Ruslar, Osmanlı guruşu ile 32 guruş üzerinden tediye ancak oluşacak farkın Osmanlı devleti tarafından ödeneceğinin taahhüt edilmesi durumunda kabul edebilecekleri hususunda ısrarcı olmuşlar ve bunu da Bâb-ı Âli'ye kabul ettirmişlerdir¹⁵. Bütün bu görüşmelere rağmen üçüncü taksit Rusya'ya hemen ödenmemiştir.

¹¹ BOA HAT 42798 (23 N 1245 / 18 Mart 1830); HAT 43722 (Gurre-yi Za 1245 / 24 Nisan 1830); HAT 42932 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

¹² Mesela bir takrirden Bursa Valisi İbrahim Paşa'nın hayli zengin bir adam olduğunun rivayet edildiği, bunun yanında Trabzon Valisi Osman Paşa ve Çirmen Mutasarrıfı Hüseyin Paşa'nın rabıta ve dâhilinde hayli iltizam bulunduğu bahisle bunlardan mesela beşer yüz kese akçe tertip olunması gibi ayrıntılar ilgi çekicidir: BOA HAT 43363 (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829). Vüzerâ ve rical ve kocabaşılara toplam 10.200 kese isabet etmiştir: BOA HAT 42535 (kt. 29 Z 1246 / 10 Haziran 1831).

¹³ Konuyla ilgili bir mecliste yapılan yorumlarda Osmanlı mülkünde *Moskovlu* bulunduğu sürece hiçbir nizamın neticeye ulaşamayacağı ve bu sebeple de ne yapıp edip Rus askerini ülkeden çıkarmak gerektiği ricalin ortak görüşü olarak ifade edilmiştir: Bk. BOA HAT 43366 (29 Z 1247 / 10 Mayıs 1832).

¹⁴ BOA HAT 35008 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); Rus orta elçisi tarafından verilen talimatname tercümesinin sureti için bkz: HAT 35008-A (17 (29) Temmuz 1830).

¹⁵ BOA HAT 43253 (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829). II. Mahmud, bu vesikadaki hattında fark akçesinin verilip maslahatın görülebileceği ancak Rusların her istediklerinin süratle yerine getirilmiş olmasının da o güne kadar bir fayda sağlamamış olduğunu belirtmekten geri durmamıştır.

Muhtemelen aşağıda detaylıca bahsedeceğimiz Halil Rıfat Paşa'nın Petersburg memuriyetinin neticesi beklenmiştir.

Tazminatlarda diğer kritik husus hiç şüphesiz sefer tazminatı meselesi olmuştur. Osmanlı devleti Rusya'ya sefer tazminatının birinci taksiti olan bir milyon altını (yaklaşık altmış dört bin kese) bir yıl içinde ödemeye gayret etmiştir. Burada Bâb-ı Âli söz konusu meblağı üçe pay edip parça parça ödemeyi ve bu arada tazminatta tenzile dair bir gelişme olur ise onu da değerlendirmeyi düşünmüştür¹⁶. Bu bağlamda beşer bin keseden iki defa ve bir defa da on bin kese olmak üzere toplam birinci taksite istinaden yirmi bin kese akçe tazminat ödenmiştir. Bâb-ı Âli, Rus elçisi A. P. Butenyef'e¹⁷ taksitin bakiyesinden düşülmek üzere yirmi bin kese akçe karşılığı kısmını da eşya ile de ödemeyi teklif etmiştir¹⁸. Tazminat konusunda bir yandan sanki pozitif yaklaşımlarına rağmen Ruslar her aşamada zorluk çıkarmaktan geri durmamışlardır. Bu hususta bir fikir vermesi bakımından Butenyef ile sefer tazminatının birinci taksiti üzerine yapılan mükâlemeden biraz detay vermek yararlı olacaktır. Bu mükâlemede ilkin Butenyef'in daha önceki bir görüşmede sorduğu malların cins ve miktarıyla ilgili suallerine cevaben yirmi bin kese karşılığı olarak on bin keselik *harir* on bin keselik *revgan-ı zeyt*, *meyve-yi huşk* ve *hamr* verileceği ifade edilmiştir. Butenyef, Rusya'nın Osmanlı devletinin mevcut masrafları sebebiyle sefer tazmini hususunda acele etmediğini hatta tazminatın Yunan meselesinden dolayı Osmanlı devletine verilecek olan "mükafat-ı nakdiyeden" havale suretiyle dahi ita olunmasını kabul edeceklerini beyan etmiştir. Osmanlı memurları ise aslında tazminatın ödenmemesinin karşılığında Osmanlı mülkünün de hâlâ Rus işgali altında olduğundan bahisle bir muvazenenin olduğunu ve bu sebeple Rusya'nın pek de minnet etmemiş olduğunu söylemişler ve iki devlet arasındaki "dostluğa" nazaran Rusya'nın Osmanlı devletinden değil para istemek, Rusya'dan akçe istizan olsa vermesi gerekir diye de eklemişlerdir. Butenyef "mükafat-ı nakdiyeyi" bir kez daha dillendirince Osmanlılar, "elçi beğ dostumuz bu mükafat akçesini bad-ı hava bir akçe gibi söylüyor. Lakin öyle olmayıp bu kadar mülk mukabilinde olduğuna nazaran bunun dahi hazine-yi hümayundan çıkacak akçeden bir farkı yoktur" diye karşılık vermişlerdir¹⁹. Butenyef birinci taksitin zamanı mürur ettiği için

¹⁶ BOA HAT 43406 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); HAT 43271 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830). Bu ikinci vesikada devletin nakit bulmada ne kadar zorlandığı açıkça görülmektedir.

¹⁷ Butenyef 1842 yılına kadar İstanbul'da görev yapmıştır.

¹⁸ BOA HAT 43142-A (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829).

¹⁹ Daha sonra Osmanlı devleti bu mükafat akçesinden tazminata mahsuben havale yapılmasını kabul etmiştir. Bk. BOA HAT 43216 (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829); BOA HAT 43142 (kt. 29 Z 1244 / 02 Temmuz 1829); sadaret kaymakamı bir takririnde "Rusyalının Devlet-i 'Aliye'den bu kadar matlûbu durur iken mükafatdan vereceği hissenin kendisinden istifâsı emr-i muhâl" dir demektedir. Aynı takirde

nakit suretine bakılması lazım geldiğini ve söz konusu malları birinci taksite mahsuben kabul edemeyeceğini ancak ikinci taksit yerine verilirse kabulünün mümkün olduğunu ifade etmiş ve eşya ile mahsuplaşmayı kabul etmemiştir. Osmanlılar bu şekilde ödemenin ta dört beş ay önce elçiye bildirildiğini, onun da karar vermeye mezun olmadığından Petersburg'a yazarım ne şekilde cevap gelirse ona göre hareket ederiz dediğini ve normal elli altmış gün sürecek bu muamelenin cevabı ancak şimdi verildiğini ve aslında bunun da belki vakit geçirmek için kasten yapıldığı elçiye açıkça söylemiş ve ahde nazaran eşya ile ödenmesinin mümkün olduğu savunmuşlardır. Ve Rusya'nın beyaz akçe almadığını ve şimdiki halde de yirmi bin keselik altın tedarikinin zor olduğunu ve bu sebeple eşya ile ödemenin gündeme geldiğinde ısrar etmişler ise de Butenyef kabul edemem ancak devletime yazarım cevabıyla mükâlemenin tazminatla ilgili kısmına son noktayı koymuştur²⁰.

Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere daha barış müzakereleri sırasında bu büyük tazminat miktarı gündeme geldiğinde daha sonra Petersburg'da müzakeresi yapılmak üzere özellikle de Prusya'nın teşvikiyle andlaşmanın imzalanması söz konusu olmuştur²¹. Bu müzakerelerin ne suretle yapılacağı ve nasıl bir heyetin tertip edilmesi gerektiği hususunda Bâb-ı Âli'de mahsus meclis akd olunmuş ve yeniden sulhname tanzimi memuriyetiyle rütbe sahibi bir sefir, bir müsteşar-ı has ve sır-kâtibi ve birkaç zabitan tertibiyle Rusya imparatoruna ve ailesine gayet kıymetli mücevherler ve vekillerine de hediyeler²² ile name-yi hümayun ve sadrazamdan Neselrod'a mahsus tahrirat gönderilmesi ve ittifakla Halil Rıfat Paşa'nın murahhas büyükelçi, Süleyman Necip Efendi'nin müsteşar, amedi hulefasından Sarım Efendi'nin sır-kâtibi olarak tayinine karar verilmiştir. İstefanaki Bey de bu heyette tercüman olarak yer almıştır. Halil Rıfat Paşa maiyetiyle birlikte 9 Kasım 1829'da İstanbul'dan hareket etmiş, heyet önce Hocabey oradan da Petersburg'a geçmiştir (Lütfi Efendi 1999/II, ss. 403-405; Turan 1951, s. 148)²³. Halil Paşa'nın memuriyeti Rusya'nın arzuladığı bir husus olmadığını hatta bu memuriyete karşı çıktığını kaydetmek gerekir (Schiemann, 1908, s. 376).

Osmanlı heyetinin Petersburg'taki faaliyeti üç dört ay kadar sürmüştür. Bu memuriyet sırasında Halil Rıfat Paşa ve Süleyman Necip Efendi, Ruslarla

padişahın tensibi vardır. Bk. HAT 42753 (kt. 29 Z 1247 / 30 Mayıs 1832). Ayrıca bk. HAT 43172 (kt. 29 Z 1248 / 19 Mayıs 1833).

²⁰ BOA HAT 43166 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830). Ayrıca bk. HAT 42922 (kt. 29 Z 1248 / 19 Mayıs 1833)

²¹ Petersburg'a sefir gönderme fikri hassaten Prusya elçisine aittir: BOA HAT 43752-B (29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

²² Bir vesikada hediyelerden bahisle hiçbir vakitte misli mesbuk olmadığı ifade edilmiştir. Bk. BOA HAT 43159-C (kt. 29 Z 1251 / 16 Nisan 1836).

²³ Heyete verilen talimatnamenin sureti için bk. (Lütfi Efendi 1999/II, ss. 529-537).

genelde gayri resmi görüşmeler yapmışlardır²⁴. Bu görüşmeler birer müzakere şeklinde değil daha çok Rus memurlarının kendi düşüncelerini izah sadedinde olmuştur. Petersburg'da cereyan eden görüşmelerin mahiyetini Halil Rıfat Paşa ve Necip Efendi'nin gönderdikleri kaimelerden detaylı bir şekilde öğrenme imkânı bulmaktayız. Bunlardan özellikle içeriğinden Nisan 1830'da kaleme alındığı anlaşılan Necip Efendi'nin bir kaimesi dikkate değer²⁵. Buna göre Rus memurlar tazminat dışındaki maddelere (bilhassa tahliye) hiçbir şekilde girmemiş, bu maddede ise kesin bir cevaptan kaçınıp sözü uzatmışlar ve çarın Varşova'ya gitmesine yakın kati cevap şekline getirip bunun icrasına Osmanlı devletini icbar etmeye teşebbüs etmişlerdir. Osmanlı memurları Ruslara Edirne Muahedesi'nin Osmanlı devletine pek ağır geldiğini ve ayrıca içinde bulunduğu vaziyet sebebiyle de her bir maddesini harfiyen yerine getirmesinin mümkün olmadığını kendilerinin dahi bildiğini ifade etmeye çalışmışlardır. Necip Efendi'ye göre, husumeti pek malum olan Rusya'dan Osmanlı devletinin menfaatine bir iş yapmasını beklemek mümkün değildir. Çar da bizzat Rus ricale bu muahedenin zikir ve bahsini bile men etmiştir. Ruslar bu andlaşmanın müzakere konusu olmasından da pek ürkemektedirler. Şöyle ki, eğer Osmanlı devleti ile müzakereye girilirse tazminat dışındaki maddelerin de müzakeresine girileceği ve bu şekilde de muahedenin lağvolma ihtimalinden korkmaktadırlar. Osmanlı memurları görüşmelerde tazminattan başka, memur oldukları üzere andlaşma şartınca Osmanlı devletine reddi icap eden kaleler, Eflak arazisinin ilhak edilmemesi hususu, Anapa ve Ahısa'nın Osmanlı tasarrufunda kalması, Sırp maslahatı, Rus tüccarının olduğu gibi Osmanlı tüccarının da zararın tazmini²⁶, ticaret ve tüccar sefineleri maddelerinin tesviyesi, Memleketeyn voyvodalarının intihabı maddelerini gayri resmi mükâlemelerde Rus tarafına ifade etmişler ancak bu hususlarda Osmanlı lehine hiçbir muvaffakiyet sağlayamamışlardır. Necip Efendi bu kaimesinde Rus siyaseti içinde Osmanlıya bakış konusundaki farklılıkları da detaylı bir şekilde vermektedir. Onun görüşüne göre eğer Osmanlı devleti iki devlet arasındaki imzalanan andlaşmada

²⁴ Halil Paşa Şubat başında bizzat Çarın huzuruna çıkmıştır. Protokoller nitelik taşıyan bu görüşmede Çar II. Mahmud'a karşı olan halis niyetlerini ifade etmiş, bir daha savaş istemediğini belirtmiş ama aralarındaki işlere başkaları karışırca düşmanlığa sebep olacağını belirtmiş tir. Halil Paşa da Sultanın imparatora sadece iyi niyetler beslediğini ve ona tamamen itimat ettiğini ifade etmiştir (Schieman, 1908, ss. 386-388).

²⁵ BOA HAT 42401-J (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

²⁶ Osmanlı tüccarının zararının tazmini hususunda gayri resmi olmak üzere Şarkiye Nazırı Konstantin Rodofinikin ile yapılan görüşmede Osmanlı memurları Rus tüccarı gibi Osmanlı tüccarının da zararını tazmin edilmesini hususunu dile getirdiklerinde, Rodofinikin Rus tüccarının zararının sulh sırasında Osmanlı tüccarının zararının ise harp esnasında olduğundan bir olmadıklarını ve gündeme getirilemeyeceğini eğer getirilir ise bunun muahedenin tağyir ve tesviyesi anlamına geleceğini söyleyerek kesin bir dille reddetmiştir. Bk. BOA HAT 43416 (4 Za 1245 / 27 Nisan 1830).

güçlük çıkarmaz ise Çar Nikola, padişahın dostluğundan azim fayda bekleyerek cümlenin dostluğuna tercih edecek ve bunun için elinden ne gelir ise icra etmeği canına minnet bilecektir. Bunun yanında vekillerin içinde otuz sene mukaddem sefaretle İstanbul'da bulunan ve Osmanlı devletinin iltifatına mazhar olmuş, şu anda da Şura Meclisi Nazırı ve mukaddem vükela olan Koçu Bey, Hariciye Nazırı ve Başvekil Kaymakamı Neselrod ve düvel-i İslâmiye maslahatına memur Umur-ı Şarkıye Nazırı Rodofinikin gibi sulhsever kişiler mevcuttur. Fakat diğer vekiller ve bilhassa da bilfiil müsteşar olan Fonton *mağrur* ve *bedhevayi* ve *arbedeci* olup ve daima çarı iğfale çalışmaktadır. Öte taraftan Necip Efendi, Rus vükelasından kim ile mülakat etmiş iseler bu vekiller, Mareşal Paskeviç'in hâsil eylediğimiz faydalara göre madem Revan ve Nahcivan elimizdedir, Kars kalesi elimizde bulunmadıkça sarf ettiğimiz bu kadar emek heba olur şeklinde sözleri kendilerine ve çara dahi yazdığını söylemişler ve hatta çarın Paskeviç'e ben hududa nazar-ı silm ile sen ise iktiza-yı harb ile bakarsın şeklinde cevap verdiğini ifade etmişlerdir²⁷. Necip Efendi'ye göre Rusların Ahışa'yı teslimi şöyle dursun Kars kalesini reddettiklerine canlarının sıkıldığı anlaşılmaktadır. Hatta o derece ki Rusların müzakerelerde nihayet Osmanlılar tarafından rıza gösterilen senette yarım milyon tazminata dair Kars kalesini rehin istemelerinden muratları kaleyi elden çıkarmayıp daha önce Bükreş'te yaptıkları üzere tasarruflarına giren kaleler gibi Kars kalesini de tasarrufları altına almaktır.

1830 mukavelesinin ortaya çıkmasını sağlayan Neselrod ile yapılan görüşmelerde en önemli kazanç Rusya'nın on milyon Macar altınından üç milyon tenzil etmeyi kabul etmesi olmuştur. Bu tenzilatın yapıldığı mülakatın mazbatasına maalesef tesadüf edemedik. Ancak diğer vesikalardan böyle bir mülakatın yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu paralelde bir diğer mülakat 29 Ramazan 1245 / 24 Mart 1830'da yapılmıştır. Bu mülakatta Halil Rıfat Paşa öncelikle tazminatların tamamıyla ilgasına çalışmış ancak kendi deyişiyile Rusya'nın kuvvetine mağruren bu meyanda hiçbir muvaffakiyet elde edememiştir. Neselrod ısrarla imparatorun toplamda üç milyon altını tenzil etmesinin zaten pek büyük bir husus olduğunu ifade etmiştir²⁸. Ve bunun üzerine artık söz söylenemeyeceğini ancak kalan yedi milyonun taksitlendirilmesinin çar Moskova'dan gelmeden önce karara bağlanmasını aksi takdirde çar geldikten sonra iradesini şamil resmi yazı çıkarılmasını tembih eder ise herhangi bir şey ifade etmenin dahi mümkün olmayacağını söylemiştir. Bir gün sonra Osmanlı

²⁷ Paskeviç Kars ve Erzurum'un Rusya'ya Asya'da güçlü bir pozisyon sağlayacağını düşünmekteydi Bk. Schiemann, 1908, s. 379.

²⁸ Hali Paşa'nın kendi ifadesiyle "zuhur eden tesviye Devlet-i 'Aliye'nin ahvâl-ı hazırasına dair irâd olunan mazeretimize tatbik olunamıyor yollu" sözlerine rıza gösterilmemiş ve muvafakat edilmemiştir: BOA HAT 43271-B (29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

heyetini Fonton güya kendiliğinden ziyaret edip Osmanlılara yaptığınız ısrarın bu maslahata bir faydası olmaz eğer tarafınızdan kati cevap verilmez de Orlof'a²⁹ havale edilirse maslahatın İstanbul'da çözümü daha güç olur şeklinde sözler söyleyerek Osmanlı heyetini sıkıştırmıştır. Halil Rıfat Paşa, Fonton'un bu sözlerini ayak patırtısı olarak değerlendirmekle birlikte Bâb-ı Âli'yi uyararak eğer maslahat kendilerinin haberi olmadan çar tarafından Kont Orlof'a havale edilirse kendisi tarafından kati bir cevap gönderilmediği surette Orlof'a usulünce cevap verilip savuşturulmasını arz etmiştir³⁰. Halil Paşa bu kaimede Rusların kullandıkları ağızlara bakarak tahliye meselesi de eğer bir kefalet suretine bağlanmaz ise maslahatın bitmesinin zor olduğunu ifade etmiştir³¹.

Nihayet Neselrod tarafından Bâb-ı Âli'ye gönderilen resmi takirde tazminat tenzil maddesinin esasları Rusya tarafından belirlenmiştir³². Bu takrire göre Osmanlı sefirleri tarafından verilen müzakkere, mübadele olunan takirler, cereyan eden muamelat ve muhtelif tebligat İmparator Nikola'ya arz olunmuş ve imparator da Osmanlı devletine karşı olan *halis niyetlerinin* ifadesi zımında ve iki devlet arasındaki münasebeti tahkim eylemek arzusuyla şu esaslara karar vermiştir:

- 1) İmparator on milyon olan sefer tazminatının iki milyonundan kâmilten terk ve feragat edecektir.
- 2) Eğer Osmanlı devleti 3 Şubat 1830 tarihinde Londra'da mükâleme mazbatasında Yunanistan umuruna dair karar bulan nizama muvafakat eder ise Rusya bir milyonu dahi terk edecektir³³.
- 3) İşbu üç milyon altının tenzili kabil olursa sefer tazmini yedi milyona iner. Tüccar tazminatından kalan bir milyon akçe ile birlikte toplam sekiz milyon olur. Bundan iki milyonun defaten ödenmesi icap etmektedir.

²⁹ Orlof 27 Kasım 1829'da fevkalade elçi olarak İstanbul'a gelmiş ve Ribopiyer'in gelişine kadar İstanbul'da kalmıştır. Orlov bilhassa Hüsrev Paşa'nın desteğini görmüştür (Schiemann, 1908, s. 377).

³⁰ Bu arada Kont Orlof'un Bâb-ı Âli'den tazminat meselesinin müzakeresini talep ettiğini kaydedelim: Orlof'un ilki tamamıyla İstanbul'da müzakere edilerek karara bağlanması, ikincisi ise maslahatın bitirilmesi hususunun Halil Paşa'ya havale edilmesi ancak esasının İstanbul'da karar bulması olmak üzere iki şekilde şeklinde formüle ettiği bu müzakere planını Osmanlılar zaten Halil Paşa'nın ve Süleyman Necip Efendi'nin Petersburg'da olduklarını ve iki koldan müzakere etmenin meseleyi çatalaştıracağını söyleyerek reddetmişlerdir. Bk. BOA HAT 43135 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

³¹ BOA HAT 43271-A (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); HAT 50441 (kt. 29 Z 1250 / 28 Nisan 1835 vesika 1245 yılına ait olmalıdır).

³² BOA HAT 50441-B (3 (15) L 1245 / 28 Mart (9 Nisan) 1830).

³³ Bu "mahsuplaşma" daha sonra yapılmıştır. Bk. BOA HAT 44178 (29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

- 4) Bu iki milyon ödendiği vakit Rusya, Karadeniz'den Tuna'ya kadar zapt ettiği arazinin tamamını Silistire hariç tahliye edecektir.
- 5) Bundan başka imparator Edirne Muahedesi'ne müteallik münferit senedin dördüncü maddesindeki sefer tazminatının tamamının tediyesine kadar Eflak ve Boğdan memleketlerini zapt ve idare hakkından dahi feragat edecektir. Rusya askeri söz konusu iki milyon altın ödendikten sonraki alt ayda Eflak ve Boğdan'dan çekilecektir. Lakin imparator eğer iş bu takirde karar bulan taahhütlerden biri ya da diğeri vaktinde icra olunmaz ise iki memlekete de Rus askeri ithal hakkını hifzedecektir
- 6) Baki kalan altı milyon her senede birer milyon eda ile altı taksitte tediye kılınacaktır.
- 7) Eflak Boğdan'ın tahliyesinden sonra Silistire'de kalacak Rusya askerinin Rusya'yla muhaberelemi gerek Tuna ve gerek Memleketeyn vasıtasıyla yapılmaya devam edilecektir.
- 8) Osmanlı devletinin işini kolaylaştırmak için altı milyon iki tarafın rızasına dayalı olarak eşya ile ödenebilecektir.
- 9) İmparator Osmanlı devletinin Felemenk (Macar) altını tedarikte güçlük çekmesi halinde gerek peşin iki milyon ve gerekse kalacak altı milyon Osmanlı devletinin kefaleti altında poliçe usulü ile veya sikke-yi Osmaniye ile tediyesine rıza gösterecektir.
- 10) Eğer Osmanlı devleti altı milyonun tediyesi için Avrupa'da sarraflar ile mukavele yapar ise imparator buna itiraz etmeyecektir.

Neselrod bunların imparatorun dostluğunun ve halis niyetlerinin bir delili olduğunu ve Osmanlı memurlarının buradaki menfaati mutlaka fahmedeceklerini ifade ettikten sonra onları bu maddeleri bir senede bağlamaya davet etmiştir³⁴. Halil Paşa tazminatın ticaret tazminatı da dahil olmak üzere toplam dört milyona tenzili, zapt edilen bütün Osmanlı memleketinin hemen tahliyesi tekliflerini öne sürmüş fakat kısa zamanda Rusya'nın yukarıdaki teklifinin aynı zamanda bir ultimatome niteliğini haiz olduğunu anlamıştır (Schiemann, 1908, ss. 389-390). Neselrod'un bu takriri ana çerçeve olmak ve üzerinde bazı tali değişiklikler yapılmak üzere Neselrod ile 3 Zilkade 1245 / 26 Nisan 1830'da on maddelik mukavele imzalanmıştır³⁵. Mukavelenin yukarıda

³⁴ Bu takririn padişaha arz edildiği vesikaya II. Mahmud "bunların hiç birisi ehven addolunamaz ise de ne çare hükm-i kazâ böyle yaptı" şeklinde yazmıştır. Bk. BOA HAT 42914 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); Lütfi Efendi, 1999/ II. s. 129.

³⁵ *Muahedat Mecmuası*'nda mukavelenin tarihi 3 Z 1245 / 26 Mayıs 1830 olarak görünmekte ise de Turan'ın Lütfi Efendi'ye atfen verdiği gibi ve vesikalarda geçtiği üzere zilkade ayıdır. Ancak Lütfi Efendi 2 Za / 25 Nisan olarak gösteriyorsa da verdiği tarih olan 3 Za olmalıdır. Bu husus ve mukavele metni için Bk. (Lütfi Efendi,

zikrettiğimiz Neselrod'un takririnden farklı maddeleri şunlardır: Takiriden farklı olarak mukavelenin üçüncü maddesinde Osmanlı devleti ticaret tazminatının üçüncü taksiti olan beş yüz bin altını eda eylediği anda Rusya Karadeniz'den Tuna'ya kadar olan araziye tahliye edecektir hükmü yer almaktadır. Yine mukavelenin dördüncü maddesinde de takirin dördüncü maddesinde olduğu gibi Edirne Andlaşması'ndan doğan Eflak ve Boğdan'ı zapt etme hakkından feragat edecektir hükmü yer almıştır³⁶. Ancak takirdeki tekliften farklı olarak iki milyon altın tediyesi değil sadece ticaret tazminatının son taksitin edasıyla buraları tahliyenin gerçekleşeceği karar altına alınmıştır³⁷. Takirin ikinci maddesinde yer alan eğer Osmanlı devleti 3 Şubat 1830 tarihinde Londra'da mükâleme mazbatasında Yunanistan umuruna dair karar bulan nizama muvafakat eder ise bir milyonu dahi terk edecektir maddesi mukavelede yer almamıştır. Bu madde Neselrod tarafından ayrı bir takirle Osmanlı devletine bildirilmiştir (Turan, 1951, s. 149)³⁸.

Halil Rifat Paşa'nın Petersburg memuriyetinden sonra toplam tazminat miktarı yedi milyon Macar altına tenzil edilmiş olmasına rağmen bunun da çok büyük bir meblağ olduğuna hiç kuşku yoktur. Nitekim bu mukaveleden sonra da Osmanlı devleti tazminat ödemesinde ciddi bir ilerleme sağlayamamıştır. Bu arada Bâb-ı Âli ticaret tazminatından beş yüz bin altın ödeyerek (bu üçüncü taksite denk gelmektedir) mukaveledeki üçüncü maddeyi işletmek istemiştir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere vüzera, ulema, rical ve taşradan iane toplanması devam etmiştir³⁹. Bu bağlamda toplanan iane hakkında bazı teferruatlar vermek faydalı olacaktır. Mesela Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ya Rumeli'de kudret sahibi olanlardan icabına göre akçe tertip ve buna dair bir defter tanzim etmesi istenmiş ve sadrazam da bu emre istinaden Rumeli ileri gelenlerine akçe tarh etmiş ve toplanan paraları İstanbul'a göndermiştir⁴⁰. Sadrazamın kendisi, oğlu ve Mahmud Hamdi Paşa'dan

1999/II, ss. 249-251; Mahmud Mesud Paşa, 2008, ss. 87-89; Turan, 1951, ss. 148-149). Tarihi zikreden bir vesika için BOA HAT 47731-Ğ (kt. 29 Z 1246 / 10 Haziran 1831).

³⁶ Hatta İstanbul'da Orlof eğer ticaret tazminatın tamamı ödenirse Silistire'nin dahi tahliye edileceğini Osmanlı memurlarına ima yollu söylemiş ve Osmanlılar da bu imadan bir somut netice çıkarmaya çalışmışlardır: Bk. BOA HAT Göm. 1582 03 /01 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830); HAT 43302 (29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

³⁷ Fakat Rusya bu şarta uymamıştır. Padişaha sunulan bir layihada bunun sebebi olarak Rusya'nın Osmanlı devletinin ticaret tazminatı bitmekle birlikte sefer tazminatının tamamını ödeyemeyeceği için askeri çekip tekrar Memleketeyn'e sokarak husumeti artırmaktan kaçınması gösterilmiştir: Bk. BOA HAT 43182-A (29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

³⁸ Osmanlı tarafından şartın resmen kabulüyle ilgili Rus tercümanı Frankini'ye verilen talimat için bk. BOA HAT 47731-Ğ (kt. 29 Z 1246 / 10 Haziran 1831).

³⁹ BOA HAT 23613 (kt. 29 Z 1246 / 10 Haziran 1830).

⁴⁰ BOA HAT 43385 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

bin kese tertip olunmuştur (Lütfi Efendi, 1999/II, s. 407)⁴¹. Nakit durumu olmayanların mal ile de ödeme yapması yoluna gidilmiştir. Mesela Karaman valisi kendisine isabet eden üç yüz kesenin ellisini nakit ellisini polişe usulü kalan iki yüzünü ise eşya suretiyle tediye etmiştir⁴². Taşradan yine bir başka ilginç örnekte Şam hac masrafları sebebiyle ianeden muaf tutulduğu halde Şam valisinin deyişiyile Şam pek büyük bir şehir olup bu ianede yeri olması icap edeceğinden⁴³ zinhar fukaradan bir akçe alınmayarak sadece kudret sahibi olanlardan hal ve tahammüllerine göre defter tertip edildiği ve altı yük guruş (altmış bin guruş / 120 kese) irsal edildiği görülmektedir⁴⁴. Yine Halep valisi 126.350 guruş (yaklaşık 252 kese) irsal etmiştir⁴⁵. Taşrada bazı memurların bu iane için özel çaba sarf ettiklerini görüyoruz. Mesela İzmir İhtisap Nazırı Ömer Efendi kendine isabet eden elli bin guruşdan (100 kese), başka o havalideki *sâye-yi zıllullahide iktisab-ı servet etmiş* olanlardan seksen bin guruş toplamış ancak daha sonra ahalinin Ömer Efendi *bunu kendiliğinden yapmaktadır* şeklindeki dedikodulardan çekindiği için bu iane toplama işine son vermiştir⁴⁶. Nihayetinde ticaret tazminatının üçüncü taksiti olan beş yüz bin Macar altını karşılığı olarak bir Macar altını 32'er guruş üzerinden⁴⁷ toplam otuz iki bin kese tertip edilip gediklilerden Esad Efendi'yle 3 R 1246 / 21 Eylül 1830'da Ruslara teslim edilmiş ve Ruslardan andlaşma mucibince Tuna'dan Karadeniz'e kadar olan mahallin tahliyesi ile askerın Dobruca'ya çekilmesi talep edilmiştir. Bu tahliye ve teslim işlerine de Vecihi Paşa memur kılınmıştır⁴⁸. 16 C 1246 / 2 Aralık 1830 itibarıyla Rusya Silistire istisna Tuna'nın beri yakasındaki bütün mahalleri tahliye etmiş ve istila sebebiyle yerlerini terk eden Müslümanlar geri dönmüşlerdir⁴⁹.

Tazminatlar parça parça ödenmeye devam edilmekle birlikte⁵⁰ devlete getirdiği yükün tahammül sınırlarının ötesinde olduğu ve Halil Paşa'nın memuriyetinin

⁴¹ BOA HAT 44024 (kt. 29 Z 1247 / 30 Mayıs 1832).

⁴² BOA HAT 27810 (2 S 1245 / 23 Temmuz 1830).

⁴³ Aslında kendisine iane hususu Bâb-ı Âli'den yazılmıştır.

⁴⁴ BOA HAT 43130 (13 Ra 1246 / 1 Eylül 1830).

⁴⁵ BOA HAT 47929 (9 R 1246 / 29 Eylül 1830).

⁴⁶ BOA HAT 26507 (29 M 1246 / 20 Temmuz 1830).

⁴⁷ Bu tediye esansında Macar altının fiyatı otuz altı guruşa yükselmiştir: HAT 43400 (29 Z 1246 / 10 Haziran 1830). Daha sonra farkı da ödenmiştir.

⁴⁸ BOA HAT 43156 (28 Ra 1246 / 21 Eylül 1830); HAT 43294 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

⁴⁹ BOA HAT 43131 (16 C 1246 / 2 Aralık 1830).

⁵⁰ 30 Kasım (12 Aralık) 1831 ve 30 Aralık 1831 (11 Ocak 1832) tarihlerinde toplam on milyon guruş ve 5 (17) Mayıs 1832 de beş milyon guruş olmak üzere on beş milyon guruş ödenmiştir. Bu tarihlerde Macar altını rayici 41 guruştur: Daha önceki ödemelerle birlikte 1832 Mayısına kadar Osmanlı devleti sefer tazminatının ilk taksiti olan bir milyon Macar altını Rusya'ya tediye etmiştir. Bk. BOA HAT 20368-A (10 (22) Mayıs 1832); HAT 20368-C (10 (22) Mayıs 1832).

de pek bir rahatlama sağlamadığı görülmektedir. Özellikle Mısır Meselesi'nin gittikçe ağırlaşması devletin zaten sınırlı olan imkânlarını daha da yetersiz hale getirmiştir⁵¹. Petersburg'da imzalanan mukaveleden bir müddet sonra Sadaret Kaymakamı Hulusi Ahmed Paşa padişaha tazminatın bir şekilde iki yüz bin keseye tenzil imkânı bulunup bunun defaten ödenmesi hususunu bir çözüm olarak arz etmiştir. Ancak paşaya göre bunun için de Osmanlı devletinde kesreti bulunan madenlerden bir kısmının icara verilmesi gerekmektedir. Paşa'ya göre Frenklerin maden fenninde olan maharetleri inkâr edilemeyeceğinden bunlardan birine tahsis sureti düşünülebilir. Bununla birlikte bu işte Frenk istihdamının mahzur ve menfaatlerinin iyi hesap edilmesi icap eden ve icrası dikkat isteyen bir husustur⁵². Anlaşıldığı kadarıyla bu teklifi bir sonuç getirmese de Hulusi Ahmed Paşa bu hususta raporlar sunmaya devam etmiştir.

Özellikle Rusya ve Avrupa'daki siyasi gelişmelerden de istifade ile sefer tazminatının bir kez daha tenzili hususunda umut doğduğunda paşanın sefer tazminatı hakkında padişaha mufassal bir takrir sunduğunu görüyoruz. Tam tarihi belli olmamakla birlikte içeriğinden anlaşıldığına göre bu takrir 1832 baharı civarında arz edilmiştir. Kaymakam paşa takriri kaleme almadan evvel devlet ricalinin mütalaalarını almıştır. Takrir konuyla ilgili mühim hususları havidir. Bu sebeple de üzerinde durmayı hak etmektedir. Sadaret kaymakamı bu takririnde öncelikle *bidayetinden beri fikir ve endişesinde* bulunduğu bu sefer tazminatı meselesinin devletin tahammülünün ötesinde bir meblağ olduğunu ve her an ve her saat, vakit ve halin istidadına nazaran bir hüsn-i suretini ele getirmek mütalaasından uzak durmadığını belirtmektedir. Paşaya göre mesele ya teyidat-ı gaybiye-yi ilahiyeye mukarrenetle külliye define muvafık olunarak ya istidad-ı vakt ü hale göre mümkün mertebe tahfif ve tenziline bakılarak ya da Allah hıfz etsin tekmil edasına mecbur kalınarak çözülebilir.

Paşaya göre Avrupa'da tekevvün eden hadisler ve Rusya'nın duçar olduğu haller Osmanlı devletinin menfaatine olup birinci şık husule gelebilir. Ancak Osmanlı devletinin kendi dâhilindeki gâileler buna şu anda imkân vermemektedir. Dolayısıyla iki tarafın da haline göre bu mekruh işin külliye def ve reddinin henüz sırası gelmemiştir. Rusya'nın sulh sırasındaki durumu ile şimdiki durumu arasında farka, Osmanlı devletinin bu tazminatı eda edemeyeceğini Rus memurlarının kendileri daha önce Petersburg'da itiraf etmiş olmalarına nazaran şimdiki en uygun

⁵¹ BOA HAT 43189 (kt. 29 Z 1247 / 30 Mayıs 1832). Bâb-ı Âli Mehmed Ali krizi sırasında Rusya'dan sefer tazminatı taksitinin ertelemesini beklemiştir. Bir vesikada Muravyef'le yapılan bir mülakatta Muravyef'in "tazminat-ı seferiye taksiti şimdilik tediye olunmayarak habis-i merkumun-Mehmed Ali Meselesi- aleyhine sarf olunur ise memnun olurum. Ve bahren ve beren her türlü ianeye hazırım demek iktiza eder iken oralardan..." bahsetmediği teessüf yollu ifade edilmiştir: Bk. HAT 20176 (kt. 29 Z 1248 / 19 Mayıs 1833).

⁵² BOA HAT 47753 (kt. 29 Z 1247 / 30 Mayıs 1832).

yol bu tazminatın tahfif ve tenziline teşebbüstür. Bu teşebbüs de birkaç derece olup her bir derecede her hususunu etraflıca düşünmek iktiza etmektedir. Öncelikle Silistire'nin tahliyesi andlaşma şartına göre tazmin akçesinin tamamen ifasından sonra olacağı için bu hususta Rusya'nın bir kolaylık sağlaması akla yatkın görünmemektedir. Silistire ve Memleketeyn'in tahliyesi Osmanlı devletinin siyasetinin önceliği olur da bunun tahakkuku için büyük meblağ gözden çıkarılır ise devletin mali kuvvetine büyük zarar gelebilir. Bunlar Rusya yedinde durduğu halde diğer mevkileri muktezasına göre tahkim etmek, kara ve denizden askeri kuvvete ve mühimmata dikkat etmek ve onların güçlenmesine uğraşmak daha doğru bir siyasettir. Tazminatı mümkün mertebe aralık aralık bazen eşya ve bazen akçe ile vermek suretiyle azaltmak ve bir yandan da tahfif sureti ne vecihle mümkün olur ise ona çalışmak gerekmektedir.

Tahfif ve tenzil için İstanbul'daki Rus memurlarıyla müzakere etmenin bir netice vermeyeceği aşikâr olduğundan en iyi yol Rus çarına padişah tarafından mahsus name ile birlikte münasip bir memur göndermektir. Maslahatın görüleceği esnada Ruslara on beş –yirmi bin akçe ve eşyanın tediyesi gündeme getirilip ve önceden üç beş bin kesesini dahi ita etmek, onun haberi Petersburg'a gitmek üzereyken yine birkaç bin kese ita etmek ve tam maslahat görülürken biraz daha vermek suretiyle Osmanlı devletinin ahd-darlığa ihtimamı gösterilmelidir. Gidecek memur da devletin her daim ahdi yerine getirmeye çok dikkat ettiğini ancak maslahatın müşkülünü izah etmelidir. Rusya, Avrupa'daki duruma göre (Leh isyanı özellikle)⁵³ Osmanlı devletinden bu tazminatın tamamını tahsil edemeyeceğini anlar ve daha önce Petersburg'da Rus vükelasının “vakıa Osmanlı devleti bu miktar akçeyi vermeyeceğini biz de biliriz lakin şimdi tadili mümkün olmayıp ileride iki hükümdar arasında çaresini bulunur” demiş olduklarından ve Rusya'nın bunu dedikleri zamanki (Halil Rifat Paşa'nın misyonu sırasında) durumu ile şimdiki durumlarına (Leh meselesinden kasıtlı) nazaran tazminat yarısına tenzil edilebilir. Ancak gidecek memur öncelikle *yarısı* kelamını ağzına almayarak ilkin dörtte bire olmuyorsa üçte bire en nihayetinde ise yarısına rıza göstermelidir. Müzakerede hiçbir şekilde defaten ödeme hususunu gündeme getirmemeli ancak Ruslar ne mani buna razı olalım lakin defaten tediye olunsun dediklerinde o vakit biraz bu teklife yaklaşarak devletime yazayım artık Avrupa'da sarraf mı bulunur ne vechle

⁵³ Kasım İsyanı olarak da bilinir. Fransa, Papalık ve Belçika'da isyanlar başladığında Çar Nikola Kutsal ittifakı harekete geçirmek ve isyanlara müdahale etmek için “Leh Krallığı Meclisi” ordusunu Rus ordusu açısından batıda öncü birlik olarak kullanmak istemiştir. Bu durumda Rus ordusunun Polonya'ya yerleşeceğinden ve böylelikle Çarın anayasayı ilga edip “Leh Krallığı” tamamen ortadan kaldıracığından çekinen Lehler isyana girişmişlerdir. Özellikle piyade subay okulu mensuplarının öncülük ettiği isyan bu şekilde başlamış çeşitli safhalardan geçmiş ve nihayet Eylül 1831'de Paskeviç kumandasındaki Rus ordusu Varşova'ya girmiş ve Ekim ayında da isyan tamamen bastırılmıştır. Bk. Lerski, 1996, ss. 392-393.

olursa çaresine bakılacağını ifade edilmelidir. Memur devletinin bunu uydurmaya çalışacağını beyan edip ama uyduramadığı takdirde de siz bilirsiniz devletim elinden ziyadesi gelmez varsın Memleketeyn ve Silistire elinde kalsın devletim de böyle ikişer üçer bin kolayına geldikçe öder diyebilir. Eğer bunun nihayeti harbe gider denilir ise biz bu şekilde ödemenin mümkün olmadığını açıkça ifade ediyoruz. Bize itibar olunmuyor. O halde harbe dahi tahammülden gayri çaremiz yoktur demelidir. Paşaya göre Rusya bu madde için savaş açamaz ve hatta kendisinin ve Avrupa'nın durumuna göre buna gücü dahi yetmez. Sarraf meselesine gelince paşaya göre bütün Avrupa devletlerinin başındaki bir husus olan sarrafa borçlanma meselesinin şimdiye kadar Osmanlı devletinin bildiği bir şey değildir. Sarraf alacağına karşı devletin gümrük veya mahsulât ya da maden idaresi gibi bir şey talep edecektir. Fakat bu hususun şimdilik tamamen gizli tutulması icap etmektedir⁵⁴. Eğer Rusya Osmanlı devletinin böyle bir teşebbüsü olduğunu sezerse tenzile yanaşması imkânsız hale gelebilir.

Gönderilecek memurun memuriyeti sırasında *Allahın lütuf ve ihsanıyla* Lehlerin galebe sureti ya da Fransa tarafından yeni bir gaile zuhur ederse o zaman memur Ruslara tazminattan kasıtlı Osmanlı devletinin bu yükü kaldıramayacağı sizin dahi malumunuzdur. Öte taraftan Osmanlı devleti Rusya'nın dostluğunu vazgeçmeği hatırına bile getirmez. Hatta etrafındaki teşviklere dahi kulak vermez. Devletimiz işini kendi görmeyi istediğinden mahsusen bizi irsal eyledi. Bir sene önce gelmemiz padişahın arzusu olmasına rağmen Leh gailisine tesadüf eylediğinden ahd-darlıkta olan sebata ve padişahın samimiyetine uymadığından Leh gailisi bitsin memuriyet sonra icra olunsun şeklinde emir verdiler diyerek münasip bir şekilde girizgâh yapıp sonraki hareket tarzının o zamanın ahvaline göre İstanbul'a yazarak belirlemelidir⁵⁵. II. Mahmud sadaret kaymakamının bu mufassal takririne yazdığı hatta, takrirdeki hususları münasip görmüş ve bu sefer tazminatının hiçbir zamanda misli görülmemiş bir yük olduğunu, vasi ve iktidardan hariçtir diyerek bir suret verilmesinin şart olduğunu belirtmiştir.

Aynı surlarda tazminatla ilgili İstefanaki Bey bir layiha padişahın şifahi emriyle takdim etmiştir. Bu layihada İstefanaki Bey'e göre tazminatın nakden ifası mümkün

⁵⁴ Sadaret kaymakamı bu mufassal takrirden bir müddet sonra verdiği başka bir takirde sarraflardan borçlanma fikrinden şu sözlerle sarf-ı nazar etmiştir: "...Avrupa sarraflarından istikrazı (borcun) eğer çi tasavvur olunmuş ise de bu makule sarrafanın bazı gümrük ve temettuat idaresi ve gümrük idaresi misillü şeylere muvafık olup hâlbuki bu makule şeylerin her biri bir mahalde müretteb olmasıyla müddet-i medide ecnebi idaresinde durması mesalih-i Devlet-i 'Aliyelerine sekte irâsını müstelzem olacağından..." BOA HAT 43741 (kt. 29 Z 1245 / 21 Haziran 1830).

⁵⁵ BOA HAT 43182 (Katalog tarihi 29 Z 1245 olmasına rağmen takririn yukarıda zikrettiğimiz tarihte verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir). Gönderilecek memura verilecek talimatın çerçevesini havi vesika için bk. BOA HAT 43231 (kt. 29 Z 1249 / 9 Mayıs 1834).

görünmediğinden gailenin defi için ya Eflak ve Boğdan'ı on beş yirmi sene Rusyalı yedinde bırakarak taksit zamanını temdit etmek ya da taksitler için zaman tayin etmeksizin borcu parça parça ödemek ve bu sırada da rehin suretiyle Rusyalıyı temin etmek hususları olmak üzere iki yol göstermiştir. İstefanaki Bey'e göre bununla birlikte bunlara Rusyalının ne şekilde cevap vereceği bilinmediğinden meçhule madde bina edip terk-i memleket için ağyara bahane vermek elverir mi elvermez mi bu husus padişahın reyine bağlıdır. Eğer Memleketeyn zikredilen yoldan biriyle Rusyalının tasarrufuna geçecek olur ise Osmanlı memleketinde nüfuzu artacağından Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine bakışı değişip bir taksimi düşüneceklerinden Osmanlı devleti kendi musibetini kendi davet edecektir. Eğer Memleketeyn on sene daha Rusya'nın elinde kalır ise yerliden yüz bin asker toplayıp talim ettirir. Bunları istediği şekilde üzere kullanma kıvamına getirir. Bundan sonra artık Memleketeyn Rusyalının elinde kalsa da kalmasa da ağyara nüfuzu altındaki yerlinin yüz bin askerine Sırlının müttelik kuvveti eklenirse düşman askerinin bulunduğu mevkiî altmış saat mesafeye kadar uzanır. Nihayetinde maazallah Rumeli'de önu alınamayacak fesatların tekevvünü söz konusu olur.

İstefanaki Bey bu uyarılardan sonra tazminatın nasıl hal yoluna konabileceği meselesine geçmektedir. Tazminatın miktarı bugünkü *sikke-yi hasene* rayici üzerinden beş yüz bin kese tutmaktadır. Akçe denilen maddenin her yerde ve her devlette dağlar gibi yığılıp sarf olunduğu yoktur. Zira darlık mevcuttur ve bu darlık her yerdedir. Hamdolsun devletimiz diğer devletler gibi medyun ve işlerinin idaresinde zar ü zebun olmadığından acaba söz konusu borcun bir kısmı Avrupa devletlerinin birinden ve bir kısmı dahi münasip yerlerden istihsaline imkân var mıdır diye düşünmek icap eder. Tazminatın yarsının edasıyla Rusya'nın Memleketeyn ve Silistire'yi tahliye etme hususu beklenebilir. Eğer bu miktar ödeme mümkün olamaz ise on beş yirmi bin kese verilmesine zaten bu senenin vadesi geçtiğinden razı olup olmayacağını iyi mütalaa edilmesi gerekir. Her ne halde olursa olsun ahd-darlık tavrında görünmek için şimdilik bir on beş yirmi bin kese tedarikle edası usul-i politikaya muvafık görünür. Tazminatın yarsının itası herhalde bir senelik zamana muhtaçtır. Bu sene içinde Avrupa'da Osmanlı devletinin işine yarayacak Rusyalının başına bir gaile tekevvün eder ise tediyesinin tehir ve temdidi dahi kabil olur. Bu yol üzere tazminatın edası tensip buyrulur ise birincisi Eflak-Boğdan ve Silistire'den Rusyalı ihraç ve fesadı memleket içinden uzaklaştırılmış olur. İkincisi devletler arasında Osmanlı devletinin kavil ve ahdi tutmasında şan ve itibarı çoğalır. Üçüncüsü bu esnada Eflak ve Boğdan ve Sırlı maddesindeki bazı hususların sühuletle çözümüne fırsat bulunur ve cümleden evvel Osmanlı memleketinde lazım gelen düzen ve ıslahatın vuku bulmasına imkân bulunur. Tazminatın ödenmesine dair her iki yolda Rusya'nın şu anki mevcut durumuna ve Lehlilere galibiyetlerine bağlı olup lakin Lehliler galip gelmiş ve Varvoşa'dan Rusyalıyı tard etmişler ise Rusyalının gaillesinin devam ettiğine şek ve şüphe kalmayacaktır. Bu takdirde Petersburg'a tayin

olunacak memur Lehlilerin keyfiyetine ve Rusyalının durumuna vakıf olduktan sonra tazminatın edası bahsini terk etmek ve vakit kazanmak yoluna girer⁵⁶.

1832 baharında yazıldıklarını düşündüğümüz bu layihalardan sonra hemen hareket geçilmemiş, tazminatı tenzil teşebbüsü ancak 1833 sonbaharında gündeme gelebilmiştir. Tabii bu arada Rusya ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Hünkâr İskeleye Adlaşması'yla (8 Temmuz 1833) iki devlet müttefik haline gelmiştir. Bu andlaşma ile Rusya'nın Osmanlı devleti üzerinde nüfuzu neredeyse zirveye ulaşmıştır. Bu ilişkinin de tesiriyle bir kez daha tenzil için bir memur tayini söz konusu olmuştur. Lütfi Efendi'ye göre (1999/ IV, ss. 781-782) Kont Orlof'un İstanbul'a gelişi bir bahane olarak kullanılmış ve mukabeleten Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa fevkalade elçi, amedi hulefasından Şekib Efendi birinci, mektubi hulefasından Nuri Efendi ikinci sıratibi, Legofet Nikolaki birinci ve mütercim Aleko ikinci tercüman tayin olunup heyet 19 Ekim 1833 günü mahsus name ile Petersburg'a hareket etmiştir. Lütfi Efendi, Fevzi Paşa'nın sefaretle Rusya'ya gönderilmesinin zahiri sebebinin mütakabiliyetten başka Edirne Andlaşması'nın Memleketeyn ve Sırbistan maddeleri görüşmek olup gizli sebebinin ise sefer tazminatı meselesini nazik ve yumuşak bir surette ve çarın cömertliğine müracaatla çözüme misyonu olduğunu yazmıştır. Ahmed Fevzi Paşa'nın bu memuriyetinde 18 Ramazan 1249 / 29 Ocak 1834 tarihinde Rusya ile bir andlaşma imzalanmıştır (Mahmud Mesud Paşa, 1999/ IV, ss. 93-95)⁵⁷. Andlaşmanın üçüncü maddesi tazminatla ilgili olup içeriği şu şekildedir:

- 1) Petersburg mukavelesinde münderiç Osmanlı devletinin her sene bir milyon Macar altını tediye şartı bundan böyle senelik 500 bin Macar altını olacaktır.
- 2) Osmanlı devleti her senenin Mayısında defaten ödemek zorunda olduğu taksitleri senenin içinde parça parça ödeyebilecektir.
- 3) İmparator Macar altını ile Osmanlı guruşu rayici arasında baki kalan bütün farktan feragat etmektedir.
- 4) İmparator Hazine-i Amire'nin zorluklarına istinaden baki kalan sefer tazminatından iki milyon daha tenzil edecektir.
- 5) Böylece tazminatın tamamı dört milyon altından ibaret kalır. İlk taksit 1834 Mayısının başından 1835 Mayısına kadar ödenecektir. Petersburg mukavelesindeki ihtiyat ve teminatlar bakidir. Bu andlaşma mucibince Osmanlı devleti Rusya'ya savaş tazminatı hesabından 8 (20) Mart ve 15 (27) Nisan 1835

⁵⁶ BOA HAT 43189-A (29 Z 1247 / 30 Mayıs 1832).

⁵⁷ Andlaşmanın maddelerini de havi tasdiknamesi müsveddesi için bk. BOA A.DVN.DVE 83 /1 Rusya Ahidnâme Defteri, ss. 232-234.

tarihlerinde beşer milyon guruş olmak üzere toplam on milyon guruş ödeme yapmıştır⁵⁸.

Osmanlı devleti bu andlaşmadan sonra bir kez daha tazminat maddesinde tenzile gidilmesi için teşebbüste bulunmuş ve bu teşebbüsünde iki devlet arasındaki 1833 ittifakını kolaylaştırıcı bir unsur olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Butenyef ile mükâlemeler yapılmış ve iki müttefik devlet arasında bu meselenin tamamen ortadan kalkması için iki tarafın da gerekli hassasiyeti göstermesi istenmiştir. Mükâlemelerde Butenyef'in yumuşak ve uzlaşmacı tutumu Bâb-ı Âli'yi bir hayli cesaretlendirmiştir⁵⁹. Bâb-ı Âli iki devlet arasındaki yakın ilişkiyi gerekçe göstererek tazminatın 100 bin akçeye tenzili ile defaten ödenip kapatılmasını düşünmüş ve bu düşüncesini Rus elçisine teklif olarak sunmuştur⁶⁰. Osmanlı devletinin tam istediği olmasa da nihayet 27 Mart 1836 tarihinde sefer tazminatı maddesinde yeni bir tenzili havi iki taraf arasında bir senet imzalanmıştır⁶¹. Bu senette şu hususlar yer almaktadır: Osmanlı padişahı daha önce Fevzi Paşa'nın memuriyetinde imzalanan andlaşmada yer alan meblağı toptan eda etmeyi istemiş ve Rusya imparatoru buna muvafakat etmiştir. İmparator Osmanlı devletinin ödemesi gereken 340 bin keseden bu defa 180 bin kese tenzil etmiştir. Kalan 160 bin kese beş ay zarfında Rusya'ya ödenecektir. Bütün bu kolaylıklar ve tenzilat imparatorun dost ve müttefiki olan Osmanlı padişahına karşı beslediği halis duygulara bir yeni delildir. 160 bin kese yani seksen milyon guruş Rusya'ya 15 Ağustos 1836'ya kadar sikke-yi hasene ile ödenecektir. Senedin imza gününden itibaren beş gün içinde elli bin kese, on beş gün içinde on yedi bin kese ve iki ay içinde otuz üç bin kese küsur altmış bin kese ise üç ay içinde parça parça ödenecektir. Rus askeri tarafından geçici olarak zapt edilen Silistire 160 bin kesenin tamamen tediyesinden sonra tahliye edilecektir. Eğer tazminat beş aydan evvel ödenirse tahliye o tediyeyle tatbikan yapılacaktır. Bu şekilde Osmanlı devletinin sefer tazminatı olarak ödemesi gereken miktar bir Macar altını ortalama 45 guruş olarak hesaplandığında 1.780 bin Macar altınına tenzil edilmiştir.

⁵⁸ BOA HAT 43059-A (11 (23) Mart 1835); HAT 1590 / 25 / 3 (16 (28) Nisan 1835; HAT 43062-A (6 (18) Mayıs 1835). Bu tarihte 1 Macar altını 45 guruş olarak işlem gördüğü göz önüne alınırsa yapılan ödemenin yaklaşık 220 bin Macar altınına denk geldiği anlaşılmaktadır: HAT 43059-A (11 (23) Mart 1835)

⁵⁹ BOA HAT 42774 (kt 29 Z 1251 / 16 Nisan 1836).

⁶⁰ BOA HAT 50435 (kt. 29 Z 1251 / 16 Nisan 1836); HAT 50435-A (kt. 29 Z 1251 / 16 Nisan 1836)

⁶¹ Senedin sureti BOA HAT 43159-D (9 Z 1251 / 27 Mart 1836); HAT 52508 (kt. 29 Z 1251 / 16 Nisan 1836). Rusya'nın böyle bir tenzilatı rıza göstermesinde hiç şüphesiz iki devlet arasındaki ittifakın mevcudiyeti önemli rol oynamıştır. Bk. BOA HAT 43199-A (4 (16) Nisan 1836).

Bu senet iktizasınca Osmanlı devleti elli binlik ve on yedi binlik ikinci taksitleri hemen ödemiştir⁶². Tazminatın tamamı ise 15 (27) Ağustos 1836 itibariyle Rusya'ya tediye edilmiştir. Neselrod Osmanlı devletinin ahidnamenin şartlarını yerine getirmede gösterdiği sebat ve istikametın imparator tarafından halisane takdir edildiğini ve imparatorun meselenin netice bulmasından mahzuz olduğunu bildirmiştir⁶³. Tazminatın tamamen ödenmesinden sonra Rusya rehin suretiyle elinde tuttuğu Silistire kalesini 29 Ca 1252 / 11 Eylül 1836'da Osmanlı Devleti'ne teslim etmiştir⁶⁴. Maslahatın bitmesini müteakiben Padişah da Rus Çar'ına bir teşekkür namesi göndermiştir⁶⁵.

Tazminatların devletin sırtında ne denli ağır bir yük oluşturduğunu yukarıda zaman zaman detayını verdiğimiz vesikalardan açıkça görmek mümkündür. Osmanlı devleti Rusya'ya ticaret ve savaş tazminatı olarak toplam 5.500.000 Macar altını karşılığı tazminat ödemiştir⁶⁶. Bu tazminatlar Rusya'nın Edirne Andlaşması ile birlikte Osmanlı devletine karşı tatbik çalıştığı zayıf komşu⁶⁷ politikasına hizmet eden başlıca araç olmuştur. Rusya nihayetinde bu tazminatların da katkısıyla Osmanlı devletini kendi açısından bir tehdit olmaktan çıkarmıştır.

Kaynakça

Arşiv vesikalari metin içinde ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

Mahmud Mesud Paşa (Haz). (2008). *Muâhedât Mecmûası, Cilt IV*. Tıpkıbasım, Ankara: TTK.

Lerski, G. (1996). *Historical Dictionary of Poland, 966-1945*. London: Greenwood.

Lütfi Efendi (1999). *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Ciltler 2 ve 4*. Y. Demirel ve T. Erdoğan(Haz.), Yapı kredi Yayınları.

Schiemann, T. (1908). *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I, Cilt II*. Berlin: Georg Reimer.

Schulz, O. (2011). *Ein Sieg der zivilisierten Welt?: Die Intervention der europäischen Großmächte im griechischen Unabhängigkeitskrieg (1826-1832)*. Münster: LIT Verlag.

Turan, Ş. (1951). 1829 Edirne Andlaşması. *DTCF Dergisi, IX* (1-4), 111-151.

⁶² BOA HAT 1590 /25/4 (bu vesikanın katalog tarihi 17 Z 1250 / 16 Nisan 1835 olarak görünüyorsa da 1836 da akdedilen senetten sonraya ait olması gerekir).

⁶³ BOA HAT 43197-A (15 (27) Eylül 1836).

⁶⁴ BOA HAT 1600/83 (30 Ca 1252 / 12 Eylül 1836); HAT 1600 /84 30 Ca 1252 / 12 Eylül 1836).

⁶⁵ BOA HAT 43978 (vesikanın katalog tarihi 29 Z 1245 olmakla birlikte 1251 yılına ait olması icap eder).

⁶⁶ Ticaret tazminatı 1.500.000, savaş tazminatı 1832 Mayısına kadar parça parça 1.000.000, 1835 Nisan ve Mayıs aylarında parça parça 220.000, 1836'da 1.780.000 ve Yunan meselesi bağlamında mükâfat-ı nakdiye karşılığı olarak 1.000.000 ödenmiştir.

⁶⁷ Kont Orlof'un da bu politikayı tatbik için İstanbul'a tayin edildiğini belirtmek gerekir. Bk. Schulz, 2011, s. 370.

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE
NAZİ PROPAGANDASI
(EMNİYET GENEL MÜDÜRLÜĞÜ RAPORLARINA GÖRE)**

Yasemin DOĞANER

Özet: Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye’de yapılan Nazi propagandası, Emniyet Genel Müdürlüğü raporları aracılığıyla incelenecektir. Türkiye’nin savaş dışında kalmayı tercih ettiği bu dönemde iktisadi ve siyasi ilişkileri nedeniyle kimi zaman mihver kimi zaman da müttefik devletlerin tesiri altına girdiği bilinmektedir. Bu tesire bağlı olarak kamuoyunda Almanya’ya karşı tavrın yumuşadığına veya sertleştiğine tanık olunur. Anılan dönemde Türkiye’de çeşitli nedenlerle bulunan farklı seviyelerdeki Nazi sempatanlarının Nazi propagandası yaptıkları ve bu durumun Emniyet Genel Müdürlüğü’nce titizlikle takip edildiği anlaşılmaktadır. Raporlar aracılığıyla Türkiye’nin bu konudaki tavrının yanı sıra durumun Türk dış politikasında yarattığı etkiler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Almanya, Emniyet raporları, Nazi propagandası, İkinci Dünya Savaşı, İnönü dönemi.

**The Nazi Propaganda in Turkey During the Second World War Years
(Through the Reports of the Turkish Police Department)**

Abstract: The main purpose of this paper is to study the Nazi propaganda in Turkey through the reports of the Turkish Police Department. It is known that Turkey, though its wish to stay out of the World War II, got under the influence of both the Allies and the Axis Powers for economic and political reasons. According to the conjuncture, the approach towards Germany had been severe or moderate in the public opinion. It is targeted to study the effects of the propaganda of the Nazi sympathizers to the Turkish Foreign Policy through the reports of the Turkish PD.

Key words: Deutschland, Police Department Reports, Nazism, Second World War, Period of İnönü.

İki savaş arası dönemde Türk-Alman ilişkilerinde özellikle de 1933 yılında Hitler’in iktidara gelmesi sonrasında Nazi propagandasının önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Yılmaz, 2007, s. 694). İkinci Dünya Savaşı yılları ise Türkiye için henüz Birinci Dünya Savaşı’nın hatıralarının silinmediği ve tarafsızlık konusunda azami gayretin gösterildiği bir zaman dilimidir (Deringil, 1994). Armaoğlu’na göre

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşındaki durumu stratejik konumu nedeniyle müttefikler ve mihverin O’nu kendi yanında savaşa sokabilmek için harcadıkları çabaların ve Türkiye üzerinde yaptıkları baskıların hikâyesinden başka bir şey değildir (Armaoğlu, 1994, s. 407).

Bu tarafsızlığı kendi lehine değiştirmek isteyen savaşın tarafları için Türkiye, istihbarat ve propaganda savaşının yaşandığı bir arena olmaktan kaçamaz. İstanbul, savaş boyunca irili ufaklı yirmiye yakın istihbarat biriminin konuşlandığı bir şehir haline gelmiştir (Seydi, 2006, s. 3).

Türkiye'yi kendilerine karargâh edinen özellikle Alman ve İngiliz istihbarat kuruluşları birbirleri hakkında sürekli bilgi toplamışlardır. Almanların Nazi propagandasına karşılık endişeye düşen İngilizler, Nazi tehlikesini dile getirerek Türkiye'nin Almanya tarafından işgal edilme tehlikesi olduğunu söyleyerek Türkiye'yi yanlarına çekmeye çalışırlar. Bu endişe İngiliz kamuoyuna da yansımıştır (Yılmaz, 2002, s. 168). İngiliz propagandasının bir nevi Alman propagandasını etkisiz hale getirmek için karşı propaganda olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu propaganda savaşı Türk kamuoyunu etkilemek için gazete ve radyo yayınları yapmaktan, fısıltı gazetesi ve broşür dağıtımı gibi çeşitli faaliyetlere kadar uzanır (Kılıç, 2010, s. 270 vd.). İngilizlerin Special Operation Executive (SOE), Almanların Deutsche Nachrichten Büro (DNB) adlı kuruluşlarının resmi propaganda faaliyetlerinden başka, Türkiye'de yaşayan Almanlar tarafından yapılan Nazi propagandası, Türk Hükümetince Emniyet Genel Müdürlüğü istihbarat birimleri tarafından takip edilmiş, tutulan raporlarla Türkiye'de Nazi propagandası yapan ve yapma olasılığı olanlar izlenmiştir. Savaşın patlak verdiği 1939'dan sona erdiği 1945 yılına kadar olan bu süreç, Başbakanlık Devlet Arşivlerinden elde edilen belgeler aracılığıyla bu yazıda değerlendirilmeye çalışılacaktır¹.

Türkiye'deki Alman Nazi teşkilatının faaliyetleri Türk makamlarınca özetle şu şekilde değerlendirilmektedir. Alman Nazilerinin Viyana'da bulunan merkezi İstanbul'a nakledilerek beş gruba ayrılmıştır. Birinci grup bütün Nazilerin vaziyetlerini tetkik ve kontrol edecek, ikinci grup Türkiye'nin neresinde olursa olsun nasyonal sosyalizm siyasetini aşılacak ve Türk-İngiliz dostluğunu sarsmak için Türk kamuoyunda anlaşma aleyhinde bir cereyan oluşturacaktır. Üçüncü grup Avusturya'nın ilhaki sonrası Almanlar aleyhinde olan Avusturyalıları ikna ederek lehte faaliyetlere katılmalarını sağlayacaktır. Bu grup daha sonra anılacak olan Tötonya Kulübünde kurulmuştur. Dördüncü grup Alman Nazi Gençlik Teşkilatını idare ederek gençler arasında mali, siyasi ve kültürel açıdan nasyonal sosyalist hislerin aşılmasını ve kontrolünü sağlayacaktır. Beşinci grup ise basın yayın faaliyetlerini takip ederek gazete, dergi ve broşürlerin gereken propagandayı yapmasını sağlayacaktır. Bu propaganda faaliyetlerinin anılan dönem içinde neler olduğuna bakılabilir.

22 Nisan 1939'da Emniyet Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer'e hitaben kaleme alınan raporda Alman Propaganda Nazırı Göbels'in Türkiye ziyaretinin

¹ Raporlarda geçen yabancı kelimelere makalede aynen yazıldığı şekli ile yer verilmiş olup düzeltme yapılmamıştır.

amaçlanan hedefe ulaşamamasının Türkiye’deki Nazi sorumlusu Kresten Meves ve Ankara istihbarat sorumlusu Şimit Dumont’u güç durumda bıraktığı ve eleştirilere neden olduğu, bu bağlamda 16 Nisan’da İstanbul Alman başkonsolosunun başkanlığında yapılan bir toplantıda, Türk-Alman dostluğunu temin için hazırlanan soruların seçilen önemli kişilere sorulduğu, bunun yanında Von Pape’nin Türkiye’ye yeni elçi olarak görevlendirilmesinin amaçlananın gerçekleşmesine yardımcı olacağı vurgulanır. Raporun devamında Hitler’in 50. Yıldönümü nedeniyle Beyoğlu Tötonya Kulübünde 20 Nisan’da yapılan toplantıya tüm Alman kolonisi ve İtalyan sefaret mensuplarının katıldığı, Hitler marşı söylendikten sonra Kresten Meves’in Hitler’i öven konuşmasında Almanya’da işsizliğin ortadan kaldırıldığını, hariçte Almanya’nın nüfuz ve itibarının arttığını söylediği belirtilir. Yapılan resmigeçit ve Deutschland Überals İndervelt marşının söylenmesiyle törene son verilir (B.C.A, 33.170.1, ss. 155-156). Bu toplantıların genellikle aynı içerikte olduğu ve savaşan Almanya için dışarıdaki Almanların ilgisini canlı tutmaya çalıştığı görülür.

Ankara Emniyeti’nden Dâhiliye Vekâletine yazılan bir yazıda kendilerine İstanbul Emniyeti’nden verilen bir bilgide Almanya’dan Ankara’ya Alman polislerinin gönderildiği söylenmekle birlikte bunun doğrulanmadığı, ancak Nazi teşkilatına mensup bazı Almanların bulunduğu ifade edilir. Bunlardan Ankara bürosu şefi olduğu anlaşılan Viktor Frederik’in evinde ve sefarethanede hafta sonları toplantılar düzenlediği, bu toplantılara Ankara’da çeşitli mevkilerde bulunan Almanların katılarak Arbeits Front adlı cemiyeti kurdukları, cemiyetin amacının Nazi teşkilatına mensup maddi yardıma ihtiyacı olan Almanlara yardım etmek gibi görünmekle birlikte asıl hedefin teşkilata taraftar kazandırmak ve aleyhtar olanları ise memleketlerine geri göndermek olduğu belirtilir. Yine Nazi Teşkilatının İstanbul’daki faaliyetlerine karşın Alman Yahudileri tarafından karşı bir teşkilat kurularak başına Dişçi Sami Günzberg’in getirildiği 12 Nisan tarihli yazışmada dile getirilir (B.C.A, 33.166.01, s. 169).

Almanya’daki Nazi Partisi mensuplarından Bavyeralı Volpeln’in 21 Nisan 1939’da Bandırma yoluyla İzmir’den İstanbul’a geldiği, Tokathıyan Otelde kalan Volpeln’in Tötonya Kulübünde İstanbul Alman Başkonsolosunun da içinde bulunduğu 150 kişilik bir gruba konferans verdiği ve Hitler’in iktidarı ile Almanların siyasi, iktisadi özgürlüklere kavuştukları ve (Avusturya’yı kastederek) yakın bir zamanda yedi buçuk milyonluk bir kitlenin kan dökülmeden Alman tabiiyetine girdiği, Almanya’nın Fransa, İngiltere ve Rusya’dan daha kuvvetli olduğu, Hitler’in büyük Frederik’ten ve Bismark’tan daha yüksek bir şahsiyet olduğu, Almanya’dan Yahudilerin atıldığı, dolayısıyla burada bulunan Alman kolonisinin de Yahudilerden alışveriş etmemesi gerektiği vurgulanır (B.C.A, 33.170.01, ss. 10-11).

23 Mayıs tarihli bir başka raporda Türkiye’de bulunan Alman uyruklu kişilerden Yahudi olanlara verilecek kimlikte isimlerine Yahudiliklerini belirtmek için erkeklere İzrail veya Yakob, kadınlara Sara veya Rebeka kelimeleri eklenmesinin Almanya tarafından emredildiği, bunu öğrenen Yahudilerin toplu olarak Türk vatandaşlığına kabulleri için Ankara’ya müracaat edeceklerinin haber alındığı belirtilir (B.C.A, 33.170.01). İstihbarat raporlarına dayalı olarak yapılan yazışmalarda bazen bu türden ilginç yorum ve değerlendirmelere rastlanabilmektedir. Duyuma dayalı olarak verilen bu tarz bilgilerin önemli bir kısmının doğru olmadığı bu tarz uygulamaların hayata geçirilmeyişinden anlaşılmaktadır. 30 Mayıs’ta yazılan bir başka raporda da Alman okullarında okuyan Yahudi çocukları uzaklaştırmak için ücretlerin bir misli artırıldığı, parayı ödeyenlerinse ayrı sınıflarda okutuldukları, parasız okuyanlara artık yol verileceği, İngilizlerle yapılan anlaşma nedeniyle Nazi teşkilatı reisi Kresten Meves’in Türkiye’de Alman propagandasının durdurulmasını istediği, yine anılan şahsın İstanbul’daki Alman müessese yetkililerini toplayarak Türkiye’ye gelecek Almanlara iş verilmesi gerektiğini söylediği yazılıdır. Diğer yandan Tan gazetesinin İstanbul’da Almanca olarak yayınlanan Türkışpost gazetesini Alman propagandası yapmakla itham ettiği, Alman Schafer’in cevap verme isteğini gazete müdürünün engellediği, Almanlara Yahudi mağazalarından alışveriş etmemeleri için gizlice tebligat yapıldığı, Alman fabrikalarında çalışan Yahudilerin işlerine son verilerek yerlerine saf Alman kanından olanların getirildiği belirtilir (B.C.A, 33.170.01, ss. 36-37).

7 Haziran 1939 tarihli bir başka yazıda Maden Tetkik Arama Enstitüsünde görevli Dr. Herman Foyer’in Türk-İngiliz anlaşmasını tenkit ederek, Türklerin bu işte aceleci davrandıklarını ve Almanların Türklere düşman değil dost bir millet olduklarını söylediği ve benzeri propagandayı her yerde yapmasının muhtemel olduğu belirtilir (B.C.A, 33.166.01, s. 50). 4 Temmuz’da İzmir Alman Nazi teşkilatı mensuplarının yaptığı toplantıda buradaki tenis kulübüne devam edilmemesi, Kordon’daki Fransız Şove’nin işyerinden gazete, kitap veya mecmua alınmaması ve Yahudilerden hiçbir şekilde alışveriş edilmemesi kararlaştırılır (B.C.A, 33.170.1, s.1).

Özellikle İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde şüpheli görülen kişiler hakkında istihbarat raporları düzenlenerek yetkili makamlar bu konuda uyarılır. Örneğin İzmir’de Alman tebaasından Güzen Unç’un, İstanbul Beyoğlu’nda Kalis kütüphanesini işleten Erih Kalis’in Nazi teşkilatı mensubu oldukları, İstanbul’daki Almanların Kalis’in dükkânı üzerinden birbirlerinden haber aldıkları belirtilir. 3 Temmuz 1939 tarihli bir başka raporda Alman Nazi Partisi mensuplarının İzmir’deki faaliyetlerinin arttığı, teşkilat mensuplarının konsoloslukta yaptıkları toplantıda İzmir’deki Fransız uyruklu Şove adlı şahsın

işyerinden alışveriş edilmemesine dair karar aldıkları yazılır (B.C.A, 33.170.01, s. 2).

Raporların pek çoğundan Alman konsolosluğunun izlenmesi sonucu bazı bilgilere ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Yine bir raporda burada yapılan toplantı esnasında Von Papen’in sözlerine değinilir. Öncelikle gizli Alman teşkilatının zayıf noktalarından söz edilerek, Türkiye’ye geç gönderilmesinde kabahatin kendi hükümetinde olduğu, İngilizlerle yapılan anlaşma sonucu Almanlar için elzem olan malzemelerin İngiltere’ye verilmesinin Almanlar için darbe olduğu ancak Türkiye ile işler yoluna girdiğinde iktisadi konularda anlaşmaya varılacağı, Hatay sorunu çözüldükten sonra Almanya-Türkiye arasında iktisadi ilişkilerin başlayacağı vurgulanır. Diğer yandan Musevilerce Türkiye’deki yabancıların sınır dışı edileceği söylentisinin yayıldığı, Almanya’dan dönen bir Türk gencinin Almanya’daki durumun kötüleştiğine dair sözler söylediği nakledilir. Aynı günlerde yazılan bir başka raporda Alman Sefarethanesinde sergilenen yayınlardan çoğunun propaganda içerdiği ve parasız olarak Ankara’daki Akba kitapevine verilen eserlerin bu amaçla çok ucuza satıldığı ifade edilir. 24 Haziran 1939 tarihli bir diğer rapor Almanların Ermeniler arasında Türkiye aleyhine faaliyet yürüttüklerinden ve Taşnak ileri gelenleri ile anlaşmaya çalıştıklarından bahseder (B.C.A, 33.170.01, s. 12).

Aynı günlerde Nazi propagandası yapan kitap ve broşürlerin yanı sıra şahıslar, gazeteler ve dergiler aracılığıyla en çok propagandanın yapıldığı ifade edilen bir raporda ilginç bilgiler yer alır. Buna göre Almanya’da eğitim gören öğrenciler ve subaylar Nazi usulleri ve ideolojisinden sınava tabi tutulmaktadır. Buradaki öğrencilerin bir kısmı Nazi teşkilatına mensup olup, döndükten sonra aldıkları tesirleri beraberinde getirirler. Diğer yandan üniversitedeki doçentler arasında Nazi eğilimi kişisel nedenlerle artmaktadır. Öyle ki, Almanya’dan gelen Yahudi profesörlerin onların yerini işgal etmeleri, Almanlar tarafından ikna edilmelerini kolaylaştırmaktadır. Azerbaycan Müsavat Partisi mensubu olup, Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuasını çıkaranlar, Nazi telakkileri ile Turan mefkûresi arasında bağ kuracak fikir malzemesini sağlayacak vaziyettedirler. *Cumhuriyet*, *Son Telgraf* ve *Son Posta* gazetelerinde çıkan bazı makalelerde Nazi görüşleri yer almaktadır. Bu nedenle anılan kişi ve yayınlara dikkat edilmelidir. Bunların dışında İstanbul’da Türk yazarlarca yazılıp basılan kitapların da listesi verilerek dikkat edilmesi istenir².

² Bu kitapların künyeleri şu şekildedir: Cihad Hikmet, Hitler, 1933; Sabri Gogol, Bir Nara, 1936; Adsız, Nazım Hikmet Yoldaşı, 1936; Adsız Yoldaş, Bir Bayrak Altında, 1935; Cevad Rifat, Suzi Liberman, 1934; Cevad Rifat, İğneli Fıçı, 1937; Zahir Sıdkı, Namık Kemal, 1936; Naki Şeyh Fermanlı, Biz ve Onlar, 1934; Resulzade Mehmet Emin, Rusya’da Siyasi Vaziyet, 1934; Resulzade Mehmet Emin, İhtilalcı Sosyalizmin İflası, 1934; Ziyaeddin Fahri, Dört Senelik Alman Programı Hakkında, 1937; Fethi

İzmir'den yazılan bir raporda ise konsoloslukta yapılan toplantıya 3'ü kadın olmak üzere 26 kişinin katıldığı, banka müdürü, öğretmen ve tüccardan kişilerin bulunduğu toplantının mutlak kongre toplantısı olduğunun anlaşıldığı belirtilirken, İstanbul'dan gelen raporda İstanbul Alman konsolosu Tapke'nin daha önce Nazi Şefi olarak görev yaptığı sırada emirleri dinlemeyen beş Almanı öldürttüğü, Nazi Partisinin kötülükleri hakkında yazılan bir kitapta kötülük yapan 500 kişi arasında isminin geçtiği belirtilir. Devamında Adliye Vekili Fethi Okyar'ın İngiliz-Türk anlaşması hakkında verdiği beyanatın Almanlarca hiddet ve asabiyetle karşılandığı, konuşmanın etkilerini Almanya'ya bildirmek için faaliyete geçtikleri söylenir. İstanbul'daki Alman gençlerinin dahili ve askeri eğitimleri Tötonya Kulübü ile Konsoloslukta yapılırken, Türkiye'deki Almanların kışkırtılmadığını ifade etmek için faaliyetlere bir haftalığına ara verildiği, buna karşın anılan salonlarda eğlenceler ve Türklerin çok olduğu yerlerde gezintiler yapılması gerektiği vurgulanır (B.C.A, 33.170.01, ss. 36-37).

Nazi propagandası yalnız Türkiye üzerinde olmayıp Suriye, Irak, Mısır ve Arabistan'ı da içine alan geniş bir coğrafyada yapılmakta ve buralarda Türk-İngiliz dostluğunu sarsacak mahiyette haberler çıkarılmaktadır. Almanya, Berlin'deki Kafkas Milli teşekküllerini harekete geçirerek bazı mensuplarını Türkiye'ye yolladığından, memlekete giriş yapan Tatar, Çerkez ve Azerilere dikkat edilmesi gerektiği yazışmalarda yer alır.

7 Haziran 1939 tarihli bir diğer raporda Von Papen'in Ankara'da görevlendirilmesinin ardından Paris'te *Aux Ecoutes* mecmuasında yayınlanan uzunca bir makalede özetle; Türklerden övgüyle söz edildiği, Papen'den önce Türkiye'ye Türkçe ve Rumcaya vakıf ajanların gönderildiği, bunların Alman sefarethanesinde resmi veya gayri resmi görevle 80 kişi kadar oldukları, kahvelere, arkadaş evlerine ve çeşitli muhitlere dağılarak yanlış haberler yaydıkları, görevlerinin basit bir propagandadan ibaret olmayıp, tünel, Galata köprüsü, vapur iskelesi ve Haydarpaşa istasyonunu havaya uçurmak veya Türk idarecilerine karşı suikast düzenleyecekleri, aslında Atatürk'ün son senelerinde Türkiye'de Alman nüfuzunun azaldığı, profesörlerin tamamının Alman olmadığı, Eylül 1938'de yapılan 150 milyonluk iktisadi kredi anlaşmasının mevcut gerginliği azalttığı, Almanya ile kurulan iktisadi ilişkilerin Türkiye'yi tesir altına aldığı, Papen'in Türk-İngiliz müzakerelerini akim bırakmak için propagandaya sarf etmek üzere iki milyon markın yeterli olacağını söylediği ancak görüşmenin yapıldığı o günlerde altı hafta içinde dört buçuk milyon mark dağıtıldığı, bu harcamaların muhteşem resmî kabullere, kıymetli hediyelere ve Türk gazetelerine abonelik için harcanmış olup sonuç alınmadığı belirtiliyordu. Bundan başka Alman hükümetinin Türkiye'deki başarısızlığı sonrası Alman-

İtalyan propagandasını Afganistan ve İran üzerine yoğunlaştıracağına gizli servis ajanlarının Londra’ya bildirildiği vurgulanır. Mecmuada Fransız-Rus-İngiliz anlaşmasının elzem olduğu söylenerek, Ruslarla birlik olmaktan elde edilecekler yerine Moskova’nın mihver ile birlikte olması ile kaybedeceklerine dikkat çekilmekteydi ve Rusya’nın tarafsız kalamayacağı belirtiliyordu.

Diğer yandan Türkiye’nin Londra elçisi Lord Halifaks’ı ziyaret ederek İngiliz-Rus görüşmelerinin çok yavaş ilerlediğini ve Moskova ile Almanya anlaşırsa Türk-İngiliz anlaşmasının tatbik imkanının olmayacağı zira Almanya’nın Karadeniz üzerinden Yakın Doğu’ya hakim olacağı, bu durumda Türkiye’nin siyasetini değiştirmek zorunda kalacağı çünkü Karadeniz’den gelecek bir Rus-Alman tehdidini ve Akdeniz’de oluşacak bir İtalyan tehlikesini aynı zamanda karşılamak imkansızdır deniyordu (B.C.A, 33.170.01, s. 78).

Bazı raporlarda İstanbul, İzmir ve Ankara’da Nazi propagandası yapan kişilerin tek tek isim ve görevlerine yer verilirken, kimilerinin ne tür faaliyetleri olduğuna da değinilmiştir. Raporlarda yer alan bilgilerden Türk Emniyet teşkilatının Türkiye’de bulunan Almanlar konusunda titizlikle veri topladığı anlaşılmaktadır. Örneğin Almanlara Nazi usulü selam veren öğrenciler hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Profesörü Rui’nin her fırsatta Türk-İngiliz anlaşmasını eleştirerek, Atatürk’ün daha temkinli hareket edeceğini söylediği, Ziraat Enstitüsü Rektörü Şottel’in ise Almanlar’ın sefarethaneden aldıkları emir gereği görev sürelerinin uzatılmayarak iki ay içinde Türkiye’yi terk edeceklerini söylediği belirtilir. Bu arada propaganda yapanların faaliyetlerinin dört noktada toplandığı, bunların öncelikle Alman, Avusturya ve Südet arazisi halkından Naziliğe aleyhtar olanları tespit ederek onları Almanya’ya geri göndermek, Avusturya ve Çek kolonisinin müttehit bulunmalarını temin, teşkilata taraftar kazanmak ve Türk-Alman dostluğunun yaygın ve tamimi şeklinde olduğu vurgulanır (B.C.A, 33.170.01, s. 49).

9 Ağustos 1939’da Suriye’deki Alman propagandasına ilişkin olarak Hariciye Vekâleti’ne yazılan rapor suretini Emniyet Genel Müdürlüğüne gönderen Beyrut Başkonsolosunun raporunda (B.C.A, 33.167.01, ss. 19-24) işaret edilenler yakın bir coğrafyada sürdürülen propaganda faaliyetlerine ve bir anlamda Türkiye’ye etkilerine ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Suriye’de Alman kadınları ile evli, Almanya’da okumuş veya çeşitli nedenlerle orada bulunmuş, sosyal statüsü yüksek, ticari faaliyet yürüten bir grup Arap tarafından Alman kültürünün ve askeri gücünün üstünlüğü yönünde propaganda yapıldığı, Arap birliğinin ve Arap, Ermeni ve Kürt bağımsızlığının Almanların yardımı ile başarılacağı yönündeki faaliyetlerin yanında, Almanya’dan Hitler imzası ile üniversiteyi derece ile bitirenler Almanya’ya eğitime davet ediliyordu. Öte yandan gizli veya açık radyo yayınları ile Arap milliyetçiliğini

hızlandıracak, Arapça şarkıları içeren gramafon plakları, Arap-Alman işbirliğini tavsiye eden risaleler dağıtılması, Suriye’de Alman taraftarı oluşumlara destek, dayanışma vb. faaliyetler sıralanıyordu. Temelde Arap ülkelerinde ama Almanya ve diğer yandaş ülkelerde de oralarda ikamet eden Araplardan istifade ederek Arap isimleri taşıyan, cemiyet, kulüp ve talebe yurtları açılmaktaydı ve bunlar Nazi propaganda ve istihbaratını yürütenlerce idare ediliyordu. Çeşitli nedenlerle burada bulunanlar, bu ortamdan aldıkları heyecanları ülkelerine bildirmekte ve Arap-Alman işbirliğine katkı yapmaktaydılar (B.C.A, 33.167.01, ss.19-20).

Almanya’da Nasyonal Sosyalistlerin iş başına gelmesiyle dört sene içerisinde her türlü ortamda yürütülen bu faaliyetler sonrası toplumun her katından mühendis, doktor, avukat, özellikle eğitilmiş gençlik arasında Alman sempatisi yayılmıştır. Suriye’de Alman propagandası başlıca üç merkez tarafından idare ediliyordu. Bunlar Gestapo, Askeri İstihbarat Bürosu ve Konsolosluk Teşkilatıdır. Anılan bu üç merkeze yardımcı teşekküller ise,

1. Beyrut Alman Ticaret Odası
2. Bayer Acentalığı
3. Suriye’deki Alman okulları
4. Tobis Alman film şirketi
5. Beydafon Gramofon plak şirketi
6. Viktorya sigorta şirketi
7. D.N.B. haber Ajansı
8. Beyaz Ruslar Birliği
9. Şam’da Alman sermayesi ile kurulan Nadi Arabi Cemiyeti
10. Suriye ve Lübnan Taşnak Partisi bürosu (Almanya’yı Birinci Dünya Savaşında Türkler ve Ermeni tehirci konusunda telkinle suçlayan Ermeniler, Alman propagandasına soğuk olmakla beraber Viyanalı Alman profesör Rubaht’ın İtalya’nın da yardımı ile büyük Ermenistan propagandası, Nobar Kaptan Yakın Şark Taşnak Ali Meclisi başkanı ve ikinci reis Karo Saso ve Şant Leon gibi şahsiyetler arasında esas ümitlerini İtalyanlara bağlamakla birlikte bu propagandadan etkileniyorlardı).
11. Bedirhanzade Kamuran’ın başında bulunduğu Hoyboncular yanında diğer firari Kürtler arasında da büyük Kürdistan uğruna Alman propagandası etkili oluyordu. (Nitekim Alman sermayesi ile Kamuran Şam’da Kürtçe alfabe, tarih ve diğer okul kitaplarını bastırılmış, Cezire’de eğitimi Kürtçe olacak okullar için Haco Ağa vasıtasıyla yüksek komiserlikten izin istemişti. Bu faaliyetleri için paranın hangi kaynaklarla geldiği de belirtiliyordu).

Burada İtalyan propagandasının da zannedilenden daha yaygın olduğunun altı çiziliyordu. Sanırız İtalyan-Alman faaliyetlerinden Türkiye’yi en çok

ilgilendiren konu, Ermeni-Kürt anlaşmasıdır. Ermeni-Kürt Dayanışma cemiyeti kurularak, Haco ağa reisliğe, Taşnak şeflerinden Şant Leon ikinci reisliğe ve Alfons Yermanyan da genel sekreterliğe getirildi deniliyordu.

Raporda Suriye’de İtalyan ve Alman propagandalarının kolayca yayılmasında mevcut rejimden memnun olmayanların fazlalığı, Fransa’nın Beyrut limanını eskisi gibi aktif hale getiremeyişi, Frank’ın değerini sürekli düşürmesi, adem-i merkezi yönetimin milliyetçiler tarafından tepki ile karşılanması, cemaatlere eşit davranılmayıp Hıristiyan nüfuzunun artırılışı, özellikle Hatay’ın anavatana katılması, Ermenilerin Fransızlara tepkisini beraberinde getirmiş, yapılan çalışmalarla bu önlenmek istenmiştir. Hükümetin otoritesi zayıftır ve benzeri nedenlerle yabancı servisler memnuniyetsizler arasında faaliyetlerine hız vermişlerdir (B.C.A, 33.167.01, ss. 21-23).

Bir başka yazışmada, İvriz Su kuvvet santralinin eksikliklerini tamamlamak için Sivas’tan gelen Lohman adlı Alman’ın “Türkler bir çivi bile yapamazlar, İngilizlerle anlaşmanız yanlıştı” dediği ve İngilizlerle Fransızların İstanbul’a yerleşeceği yönünde konuşmalar yapılmasının Konya Vilayetine yazılan 20 Şubat 1940 tarihli yazıda ve benzeri olayların kaymakamlıkça takip edildiğine dikkat çekiliyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 176).

Yine benzeri bir biçimde 1 Mayıs nedeniyle Alman Başkonsolosluğu tarafından Tötonya Kulüpte düzenlenen törenle ilgili verilen bilgide Konsolosun dışında *Türkışpost* gazetesi başyazarı Dr.Schafer’in Nazi iktidarı sonrasında yaşanan değişimleri anlattığı, Kresten Meves’in törendekilere Alman milli marşını söyleterek (Heil Hitler) diye bağırıldığı ve Führer tarafından gönderilen nişanların törende hazır bulunan on çocuk doğurmuş iki kadına takdim edildiği anlatılmaktadır³.

3 Mayıs 1940 tarihli bir yazıya göre; Dâhiliye Vekâleti Emniyet Genel Müdürlüğü

İstanbul Taksim ile Parmakkapı arası gibi Beyoğlu’nun en kalabalık bir sahasında otomobil lastiği satan bir mağazanın vitrini önünde zahiren (Seiberling Lastikleri) reklamı, hakikatte ise Gamalı Haçın propagandası yapılmaktadır. Bu haç geceleri de geç vakitlere kadar kuvvetli elektrikle aydınlatılmakta ve dikkati kendi üzerine çekecek bir parlaklık arz etmektedir deniyordu.

³Nazi örgütlerinin Amele Kardeşler Birliği adı altında dağıttığı bir bildirin in tercümesinde emekçilerin zalim kapitalistlere karşı başarı sağlayacağını, lider Hitler başkanlığında -ki onun değeri altınla ölçülemezdi-, Yahudi sermayesine karşı bir gün zafer kazanılacağını, güçlüklerin yıldırmamasını, güneşin doğacağını vb. ifadeler yer alıyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 154).

Bu bilgi üzerine Dâhiliye Vekâleti Almanların bu ve buna benzer propagandaları hakkında ne gibi bir işlem yapılacağını soruyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 143)⁴.

Dâhiliye Vekâletine gelen bir bilgi, Almanların Türkiye'den ayrılacakları sorusunu gündeme getirmiştir. Konu ile ilgili ise Von Pape'nin kızlarının bir mağazadan bavul satın almaları, Alman sefaretî ataşemiliterinin oturduğu evin kontratını yenilememesi, Numune Hastanesinden iki Alman hemşirenin işlerinden ayrılmak istemeleri gösterilmiştir⁵.

Yine düzenlenen bir başka raporda 28 Ağustos akşamı Ayasofya'daki Alman Konsolosluğunda dört yüz Alman, otuz kadar İtalyan ve birkaç Ermeni'nin katıldığı toplantıda Hitler'in hastanedeki yaralı askerleri ziyareti, Hollanda, Belçika ve Fransa'nın işgallerinden söz edilmiş ve İngiltere'ye yapılan hava saldırıları, İtalya'nın Somali'deki savaşları gösterilmiştir deniliyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 114).

Dâhiliye Vekâletinden Maarif Vekâletine de bilgi verildiği söylenen ve Hariciye Vekâletine yazılan 26 Kasım 1940 tarihli yazıda, Hitler'in Romanya seyahati ve Mussolini ile görüşmesi sonrası İstanbul İtalyan mektebinden İtalya'ya giden öğrencilere Hitler ve Mussolini'nin büstleri ile gamalı haç ve Roma-Berlin yazan rozetler verildiği ve adı geçen öğrencilerin faşist üniforması kara gömleklerini giydikleri zaman üzerlerine veya ceket giydiklerinde gömleklerine rozetleri taktıkları, İtalyan mektebi öğrencilerinin faşist teşkilata girmeye mecbur tutularak, yaşlarına göre ayrılarak, gruplara her yaş için aynı isimler verildiği ve birer faşist olarak yetiştirildikleri, bu bağlamda on yıldan beri öğrencilerin her yaz başka ülkelerden gelen çocuklarla İtalya'da kampa alınarak İtalyan çocuklarla birlikte askeri talimler yanında faşizmi nasıl propaganda yapacakları, nasıl haber taşıyacakları gibi konuların öğretildiği duyurularak anılan rozetlerin okul dışındaki öğrencilere dağıtımının engellenmeye çalışıldığı bilgisi verilmektedir (B.C.A, 33.166.02, ss. 1-3).

Yine İstanbul Valiliğince Dâhiliye Vekâletine yazılan 31 Ekim 1940 tarihli bir yazıda İtalya'da faşizmin kuruluşunun 19. Yıldönümü nedeniyle İstanbul'da bulunan İtalyan kolonisinin toplantısı hakkında bilgiler verilmektedir. İstanbul İtalyan Konsolosu ve yardımcılarında başka faşist partinin İstanbul reisi olan

⁴ Anılan yazıların ekinde Seiberling lastikleri reklamı üzerinde görülen gamalı haçın fotoğrafı ile hava ile soğuyan bu yeni lastiğin özelliklerinin anlatıldığı gazete reklamı verilmektedir.

⁵ Benzeri olaylara hassasiyetin giderek arttığına ilişkin yine Ankara Valiliğinin Dâhiliye Vekâletine 17 Haziran 1940 tarihli yazısında "Ankara'da Karpıç Lokantasında yemek yiyen Fransız ve Almanların yakınlaşması, Almanlar ile Fransızlar arasında mütareke imzalanması şeklinde söylentiye neden olmuştur" deniliyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 114).

Marçello Kompaven ve parti üyesi Dr. Felteğini dışında 1500 kişi toplantıya siyah elbiseleri ile katılmışlardır. İtalyan konsolosun konuşmasında faşistlerin iktidara gelerek dünya barışına yaptığı katkıdan ve Atatürk ve İnönü’nün de benzeri katkılarından söz edilerek, Türkiye’nin savaş dışı kalması saygıya değer bulunmuştur. Ayrıca farklı konularda filmler izlenmiştir (B.C.A, 34.175.01, ss. 3-4).

Daha önce Nazi propagandasının Suriye’deki etkilerine değinilmişti. Şimdi ise Suriye’de faşizm ile mücadele için Fransa’nın aldığı tedbirler sıralanıyordu:

1. Faşizm propagandasına yer veren gazeteleri kontrol,
2. İtalyan istihbaratı ve faşizm propagandasına takip,
3. Keza İtalyan mektepleri ve İtalyan hastanesi kontrol altına alınmıştır.

Fransızların kamuoyunda anti-faşist propaganda faaliyetleri Müslümanlar arasında; Suriye’ye yerleşen Trablusgarplı, Faslı, Tunuslu Müslümanlara İtalyanların Trablusgarp’ta yaptığı zulüm ve toprakları İtalyan muhacirlere dağıttığı, Avrupa’da bir İslam devleti olan Arnavutluk’u işgal ettiği ve Yemen’de gözleri olduğu şeklinde iken Hıristiyanlar arasında ise; Faşizmin Hıristiyanlığı gölgede bırakacak bir mezhep olduğu, en sade ve samimi bir Hıristiyan devlet olan Habeşistan’ın mahvedildiği, Faşistlerin dinsiz hatta putperest Nazilere kendilerini teslim ettikleri ve Papalığı kendi siyasi çıkarları için kullandıkları şeklindedir.

Ayrıca Fransızlar şu propagandayı yapıyorlardı: Faşist İtalyan egoisttir, istilacıdır, işgalcidir ve işgal ettiği yeri mahveder, arkadan İtalyan muhalifler gelir, yerli memurları mahvederler, Almanların oyuncağıdır, işleri güçleri yoktur, Almanlara güvenirlir. Almanlar ise İslam-Arap ve şarklı Hıristiyanlara karşı merhametsizdir (B.C.A, 34.175.01, ss. 5-6).

Almanca haftalık dergi olan *Berliner Illustrirte Zeitung* isimli haftalık mecmuanın fevkalade nüshası olarak çıkarılan *Signal*’in (İngilizce-Fransızca-Almanca) 5 numaralı ve 15 Haziran tarihli nüshalarına ilişkin olarak Tan gazetesinde 7 Haziran’da bir yazı çıkmış ve mecmuanın beşinci kolun resmi bir memuru gibi çalıştığı ve elden ele dolaştığı duyurulmuştur. 8 Haziranda “Bir Propaganda Mecmuası Münasebetiyle” başlığı altında bu mecmuanın ilgililerce tetkik edildiğinin duyurulduğu, oysa mecmuanın tetkik edilmeye gerek duyulmayacak bir biçimde propaganda yaptığı yazılıyordu (B.C.A, 34.175.01, ss. 3-15). Anılan dergiye ilişkin bir başka yazı ise Selami İzzet Sedes imzası ile “Günün tenkitleri” köşesinde “Cevabını veremediğim iki sual, beşinci kolun pençesi gırtlığımızı sarılsın diye mi bekliyoruz?” başlığını taşıyordu. Anılan yazıda; derginin, Polonya 18 günde, Hollanda 48, Danimarka 4 saatte nasıl işgal edildi?...Fransız zabıtları Södan’da yemeklerini yarıda bırakıp nasıl kaçtılar?...gibi benzeri propagandalar yapmasını beşinci kolun pençesi gırtlığımızı dayanmıştır şeklinde veriyordu (B.C.A, 34.175.01, s. 13).

Anılan yayınlar sonrasında 1 Temmuz 1940 tarihinde Başbakanlık Umum Müdürlüğü konuya ilişkin olarak içeriğinin “dörtte üçü Alman askeri harekâtının hava, kara ve denizlerdeki faaliyet, muvaffakiyet ve muzafferiyetlerini gösteren harp resimleriyle “Alman Sanayinin Harikaları” hakkında resimlerden oluştuğu ama Türkiye aleyhine herhangi bir tenkit ve tahkiri ihtiva etmediği ve ülke aleyhine bir yayını görüldüğünde takip edilen dergi ile işlem yapılabileceği bildirilmiştir (B.C.A, 34.175.01, s. 10). Aynı mecmua ile ilgili İstanbul Valiliği Dâhiliye Vekâletine 5 Temmuz 1940 tarihinde yazdığı bir yazıda, basında konu ile ilgili çıkan haberlere değinerek aydın kesim üzerinde olumsuz etkiler yapan dergiye dikkat çekiliyordu.

Edirne Valiliğinden Dâhiliye Vekâletine 23 Mayıs 1940 tarihinde yazılan bir yazıda “İşgal facialarından mütareke acıları” adlı kitabın 1930 yılında Kemalettin Şükrü tarafından yayınlandığını ama kitabın yeniden basılmasıyla ilgili daha önce sorulan soruya verilen cevapta il sınırlarında büyük bir teşebbüste bulunulmadığı bildiriliyordu (B.C.A, 34.174.05, s. 8). Aynı kitaba ilişkin 17 Haziran 1940 tarihinde kendilerine sorulması üzerine kitabın Almanlar tarafından basılmasını İngiliz alimi Sir Denison Ross’un istediği haberinin doğru olduğu ama nasıl gerçekleştiğinin bilinmediği söyleniyordu. 7 Aralık 1940’ta Emniyet Genel Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda Ross’un kitabın basımını istediğinin doğrulandığı ama kendisi öldüğü için bunun nasıl olduğunun öğrenilemediği bildiriliyordu.

Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak imzası ile Başvekâlete gönderilen 15 Ağustos 1941 tarihli bira yazıda Maltepe Piyade Atış Okulu subay bölüğünden asteğmen Fahri Paksoy’un 7 Ağustos günü bilet almak için para verirken ay yıldız üzerine gamalı haç işareti bulunan beş kuruşluğu Kadıköy postanesinden para üzeri olarak aldığı bilgisi veriliyordu. Konu ile ilgili İstanbul Valiliği ise şimdiye kadar benzeri bir olayla karşılaşmadığını, bunun propaganda amacı ile yapıldığını duyuruyordu (B.C.A, 34.174.03, s. 8).

Dâhiliye Vekâleti Hukuk Müşavirliği 2 Aralık 1940 tarihli bir yazı ile Bakanlık katına kendilerine sunulan, İstanbul’da otomobil lastik ve yedek parçaları ticareti yapan Arşimidis firması tarafından Isparta’ya gönderilen malzemeler arasından çıkan Nazi işareti gamalı haçlı rozetlere benzeyen rozetlerin elden ele dolaşması ve öğrencilerin parasız olarak dağıtılan bu rozetleri yakalarına takmaları, Isparta Valiliğine bunların toplatılması ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapıyordu.

Gerçi bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair 2596 sayılı kanunun 3. Maddesi Türkiye’de bulunan Türklerin ve yabancıların, yabancı memleketlerin siyaset, askerlik ve milis teşekkülleri ile münasebetli kıyafet ve alametlerini ve levazımını taşımalarını men etmekte ise de, mezkûr rozetin tetkikinde ortada büyük kitap harfleriyle S harfini ve bunun iki tarafında yekdiğerine muvazi iki nakış işaretini ihtiva ettiği

görülmede ve bu harf ya otomobil malzemesinden birinin veya bu malzemeyi satan müessesenin baş harfi olduğu ihtimal dâhilinde bulunmaktadır. Bu itibarla yapılacak bir muamele olmadığı düşünülmektedir deniliyordu⁶.

Aynı kanunda yani Nazizm’in temsili olan ve gamalı haç rengine benzeyen rozetlerden daha önce de Ankara’da otomobil ticareti ile uğraşan Nuri Oğlakçı kardeşlere gönderildiği ama sonradan benzeri bir olayla karşılaşmadığı duyuruluyordu (B.C.A, 34.175.02, s. 11).

Benzeri biçimde Almanya’da basılmış ve Trabzon Konsolosluk tercümanı Şinasi isimli şahıs tarafından gazete bayilerine beş kuruş gibi cüzi bir fiyatla satılmak istenen 1941 yılı cep takvimlerinin içerisinde Hitler’in resmi ve muhtelif propaganda resimlerinin bulunduğu ve satışa müsaade edilip edilmeyeceği, Trabzon Valisi tarafından 9 Nisan 1941’de Dâhiliye Vekâletine soruluyordu (B.C.A, 34.175.03, s. 13). Konuya 20 Nisan 1941’de Dâhiliye Vekâletinden verilen cevapta anılan takvimlerin alım satımını kabul etmemeleri hususunda bu kabil işlerle meşgul sabit ve seyyar satıcılara gizli telkinat yapılmasını ve bu propaganda teşebbüslerinin münasip şekilde önlenmesinin temini rica ediliyordu (B.C.A, 34.175.04, s. 10).

Yine bir başka yazıda, Deutsche Bank ile Bayer şirketlerinin gizli maksatlarla ve ilan maskesi altında para dağıttığı, Akbaba dergisinden Yusuf Ziya’nın da bu anlamda bir tahsisat aldığı haberi üzerine ne surette ve ne kadar miktarda para dağıtıldığı araştırılması isteniyordu (B.C.A, 34.175.04, s. 3).

Yukarıda anılan Nazi rozetlerine gösterilen hassasiyete bir başka örnekte Adana’da bir ilkokul talebesinin göğsünde taşıdığı rozete ilişkindir. İğneli rozetin öğrencinin annesi tarafından yolda bulunduğu ve bir kenara atıldığı, bunu bulan çocuğun ise ne anlama geldiğini bilmeden rozeti taktığı ve ailenin siyasi bir tavrına şimdiye kadar rastlanmadığıdır (B.C.A, 34.171.01, s. 1).

Öte yandan her yıl kutlanan Alman devlet reisi Hitler’in doğum yıldönümü kutlaması nedeniyle Alman Konsolosluğundaki tören ve orada yapılan Doğu cephesinin soğuklara rağmen Alman zaferi ile sonuçlanacağı ve komünizmin ortadan kalkacağına ilişkin konuşmalardır (B.C.A, 34.171.01, s. 18).

Yine benzeri biçimde Birinci Dünya Savaşında ölen askerler ve Mareşal Von der Golç Paşa için Tarabya’daki Alman Sefareti bahçesinde düzenlenen törende Alman kolonisi bir araya gelerek bir anma gerçekleştirmiştir (B.C.A, 34.171.01, s. 24). Yaklaşık 250 kişiden oluşan grup konsolosluk görevlileri ile birlikte mezarlıkta bir dini ayin yaparak iki kişinin konuşmasının ardından Alman milli marşını söyleyerek dağılmışlardır.

⁶ Anılan şirketin yazışmalarında kullandığı matbu kağıt örneği de yazışmalara eklenmiştir (B.C.A, 34.175.02, s. 12).

Benzeri bir biçimde 1 Mayıs 1942’de Tötonya Kulüpte yapılan müsamereye, öncekilerde propaganda yapıldığı için Sıkıyönetim Komutanlığı sadece Almanlar ve Almanlarla işbirliği yapan devletlerin vatandaşlarının katılması kaydıyla izin vermiştir. Konuşmalarda Nazilerin iktidara gelişi ve yaptıkları, Alman ordularının azim ve kararlılığı, başarıları, savaşın kazanılacağı ve savaşta işçilerin büyük payı olduğu ve Alman kuvvetlerinin Führer sayesinde modern ve güçlü olduğu, çağrıldığında her Alman’ın savaşa hazır olduğu yolunda konuşmalar yapılmıştır (B.C.A, 34.173.01, ss.1-3).

İzmir Valiliğinden 4 Ağustos 1943 tarihinde Dâhiliye Vekâletine yazılan yazıda ve yine 7 Ağustos tarihinde Dâhiliye Vekâletinden Hariciye Vekâletine yazılan yazıda Mussolini’nin istifasının İzmir’de yarattığı etki ve yansımalarından bahisle özellikle İzmir’deki İtalyanlar arasında istifanın büyük üzüntü ve heyecan yarattığı, faşist örgüte mensup kişilerin endişe ile Konsolosluğa gelerek bilgi alma telaşında oldukları, öte yandan İzmir’de bulunan Amerikan, İngiliz, Fransız ve Yunan vatandaşları ile İtalyan vatandaşları arasında münakaşalar başladığı ve İzmir Faşist teşkilatı reisi Enrico Mainetti’nin bir Fransız ile tartıştığı, Mussolini’ye ilişkin çeşitli karikatürlerin İzmir’de bir Yunan vatandaşı olan Mazarakis’in kitapevinde teşhir edildiği ve bulunan beş tanesinin eklendiği not ediliyordu⁷ (B.C.A, 33.166.04, ss.1-2).

Almanlarla ilgili yazışmalar sadece Nazi faaliyetleri ile ilgili olmayıp, Alman Evangelist kilisesinin kuruluş yıldönümü nedeniyle Türkiye’ye ve Türklere olan bağlılıklarını sunma ve Beyoğlu’nda Aynalı Çeşme’deki Alman Protestan kilisesinde yapılan ayinlerle ilgili bilgiler de sunulmuştur (B.C.A, 34.171.01, ss. 4-7)⁸. Yine geleneksel yaz bayramı kutlamaları bağlamında Ankara’da bulunan Alman kolonisinin ateş yakma merasimi hakkında Ankara Valisinin Dâhiliye Vekâletine notu ve gün dönümü kutlamaları ile ilgili yazışmalardan Almanların geleneksel veya dini gerekçelerle zaman zaman bir araya geldikleri ve bu vesileyle de ülkeleri hakkında bazı dilek ve temennileri dile getirdikleri ve bunun da Türk yetkililerce olası Nazi propagandası bağlamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

İstanbul Valiliği 4 Ağustos 1943’te Dâhiliye Vekâletine yazdığı bir yazıda, İstanbul’daki Almanların Türkiye’ye deniz ve hava yoluyla Suriye, Irak, Mısır, İran ve Avrupa’dan gelen ve giden isimleri Alman ataşemiliterinin isteği ile

⁷ Eklenen karikatürlerde askerler ve kulaklarından kaldırılan Mussolini için “yaramaz çocuk” ibaresi, yine ifadesi alınan Mussolini’nin “Şunu da kesinlikle eklerim ki İtalyan değilim” deyişi, kafeste yer alan Mussolini’yi görmek için palyaçonun “Gel gör diye zil çalışı”, fal baktıran Mussolini’ye falcının “Sizi çok uzun bir yolculuk ve deniz bekliyor” deyişi vb. karikatürlerdir (B.C.A, 33.166.04, ss. 3-4).

⁸ Benzeri biçimde İstanbul Alman Lisesinin 75. Yıldönümü töreni ve bu törende yapılan konuşmalar anlatılmaktadır bk. (B.C.A, 34.171.01, 9.B.12).

elde etme yolundaki çabaları ve bunlara karşı alınan tedbirler bildiriliyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 8).

Yine 18 Ocak 1944 tarihinde İstanbul’da Tepebaşında faşist gençlerin toplandığı kulübün konsolosluktan bağımsız hareket ettiği ve İtalyanların yüzde sekseninin Mussolini taraftarı olduğunun tetkiki isteniyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 3). Bu yazı üzerine İstanbul Valisi Dâhiliye Vekâletine yazdığı yazıda Beyoğlu Tepebaşında faşist gençlerin toplandığı, kulübün cemiyetler kanununa uygun olarak “İşten Sonra Cemiyeti” olarak kaydedildiği ve binasının konsolosluğun resmi malı olup burada başka bir grubun toplandığı bilgisi veriliyordu (B.C.A, 34.171.01, s. 2). Aynı konuda daha sonra verilen bir haberde İstanbul’daki İtalyan gençlerinin konsoloslukla ilişkilerini keserek, Faşist teşkilatı reisi Kampaserlin idaresine geçtikleri bildiriliyordu.

Emniyet Müdürlüğü İtalyan tebaasına mensup bir kişinin radyosunu değiştirdiğine ilişkin bilgi topluyordu⁹. İzmir Valiliğinden Dâhiliye Vekâletine yazılan 14 Temmuz 1943 tarihli bir yazıda İtalyan tebaasından Piero Zodisi’nin faşizm karşıtı söylem ile Mussolini’nin çevresindekilerin yetersiz olduğu ve İtalya’yı felakete sürükledikleri yolunda konuştuğu şeklinde bilgi veriliyordu (B.C.A, 31.168.01, s. 3).

1 Ağustos 1948 tarihli Dâhiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğüne gelen bir yazıda Almanca bir mektubun tercümesi yapılmış ve Türk-Alman ticari faaliyetlerine girmelerinin iyi olmayacağı düşünülen Almanlar hakkında bilgi veriliyordu. Bu kişilerin bir kısmı kendiliğinden veya Türk Hükümeti tarafından ülkeden çıkarılmışlardır. Konuya gösterilen bir başka hassasiyet ise Haziran 1947’de çıkan *Daily News* gazetesinin İstanbul’daki muhabiri John A. Thale’nin gazetesine verdiği bir haberde İstanbul Üniversitesi’nde Nazi tesiri bulunduğu yolundaki habere ilişkin olarak yapılan yorumda muhabirin İngiliz ve Amerikan hocaların azlığı, Alman hocaların ise hala Almanların üstünlüğü fikrini işledikleri ve Türkiye’nin son zamanlarda Almanlarla ekonomik ve kültürel bağlarının arttığı, varlıklı ailelerin çocuklarını Alman okullarında okuttukları, ABD’nin Türkiye’nin 100 milyon dolarlık borç talebini karşılamaşının, burada Amerikan tesirini artıracığını ve Amerikan hocaların İstanbul Üniversitesine getirilmeleri fikirlerine yer veriliyordu. Alman hocaların İstanbul Üniversitesindeki fazlalığının Almanya’da Nazi iktidarının tutumundan kaynaklandığı ve bunların büyük bölümünün Yahudi olup sınır dışı edilenler olduğu belirtilerek yazının gerçeği yansıtmadığı vurgusu yapılıyordu (B.C.A, 34.172.01, s. 7).

Konunun savaş sonrasında da dikkatle takip edildiği Mehmed Selim Tuna ismi ile Vatan gazetesinde 22 Ağustos 1949 tarihinde yayınlanmaya başlayan “Hitler

⁹ Eski radyosunu satarak yerine Telefunken markalı 165 W.K modeli beş lambalı radyoyu aldığı bilgisi veriliyordu (B.C.A.33.168.01, s. 1).

Rusya'yı istilaya nasıl karar vermişti" başlığı altında 9 Eylül'e kadar devam eden tefrikanın dosyalanmasından anlaşılmaktadır.

Yine başka bir raporda Almanya ve Avusturya'dan tekrar Türkiye'ye dönmek için en fazla uğraşanların doğrudan doğruya harpten evvel ve bilhassa harp esnasında parti, Gestapo ve bunların teşkilatları ile en sıkı münasebette bu teşkilatlarda çalışan ve Türkiye'nin hemen Almanlar tarafından işgalini teminat altına alarak bu yönde faaliyet gösterenler olmasına dikkat çekilerek bu bağlamda anılan isimlerin 34'ü ile ilgili önceki faaliyetleri, ikametleri ve uğraştıkları işlerle ilgili bilgiler veriliyordu (B.C.A, 34.172.01, ss. 36-46).

İncelenen konuya ilişkin son bilgi İstanbul Emniyeti'nin 13 Mart 1967 tarihinde İstanbul Alman Başkonsolosluğu memuru Wilhelm Wienholdt ve eşi Aloisia Wienholdt'a ilişkin nüfus cüzdanı değişikliğine ilişkin bilgilerdir. Wienholdt'un önce başkonsoloslukta katip iken daha sonra 1 Haziran 1968 tarihi sonrası ataşe olarak göreve başladığı ve kendisine yabancı devlet konsoloslukları resmi mensuplarına mahsus hüviyet cüzdanı verildiği bilgisi yer alıyordu. Aynı konuya ilişkin 21 Kasım 1969 tarihli bir yazıda ise 27 Ekim 1969 tarihinde deniz yoluyla görevlerinin bitmesi nedeniyle ülkeyi terk ettikleri bilgisi veriliyordu (B.C.A, 34.172.02, ss.1-4).

Genel olarak değerlendirildiğinde İkinci dünya savaşı yıllarında Türkiye'de farklı devletlerce çok çeşitli propagandalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Başta Nazi ve Faşist propaganda olmak üzere Türkiye'yi kendi yanına çekmeye çalışan taraflar, yukarıda anılan şekillerde resmi ve gayri resmi faaliyetlere imza atmıştır. Nazi propagandası iki savaş arası dönemde savaş tehlikesinin hiç ortadan kalkmaması nedeniyle ve Almanya'da Hitler'in iktidara gelişiyle ivme kazanmıştır. Bu dönemde de devletin bu konu hakkındaki hassasiyetinin yüksek olduğu yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak otoriter yönetimlerin hakim olduğu dönemin propagandalarından Türkiye'nin etkilenmeyerek kendi rejimini sağlam temeller üzerine inşa ettiği görülür. Nazi propagandasının en yoğun olduğu dönem savaşın patlak verdiği 1939 yılıdır. Türkiye'nin Mayıs 1939'da müttefik blokla yakınlaşması Almanya'yı telaşlandırmış ve bu da faaliyetlerin artmasına neden olmuştur. Bu durum Emniyet teşkilatını harekete geçirmiş ve başta Türkiye'de yaşayan Almanlar olmak üzere, diğer yabancılar ve bu kişilerle teması olanlar takip altına alınarak istihbarat raporları aracılığıyla yetkili makamlar bilgilendirilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki propagandanın tek nedeni siyasi olmayıp, ekonomik boyutunun da göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğu faaliyetlere destek veren kuruluşlardan anlaşılmaktadır. Bir bakıma ülkeler arasında halen sürmekte olan bu ekonomik yarışın savaş yıllarında da Türkiye üzerinde etkili olup gelişmeye çalışan sanayini tesir altına aldığı söylenebilir. Nazi propagandası için belirtilmesi gereken diğer bir konu da Türkiye'yi kendi siyasi görüşleri çerçevesi içine almak istemenin yanında kendi aralarında da Yahudi karşıtlığını pekiştirmeye

devam eden tavrı sürdürmeleridir. Yaptıkları her toplantıda başta alışverişi sona erdirmek olmak üzere her türlü ilişkiye karşı çıkan tavır dikkat çekmektedir. Zamanla Türkiye'nin savaşın sonunda demokratik blok içinde yer aldığını ilan etmesi, Nazi propagandasının ülkedeki etkisini azaltmış, ancak istihbarat birimleri için uzunca süre şüphe duyulanlarla ilgili izleme faaliyetleri devam etmiştir.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1994). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990: Cilt I. 1914-1980*. Ankara.
- Aydın, F. (1998). *Cumhuriyet Döneminde Türkçülük Hareketleri*. Basılmamış Doktora Tezi, H.Ü. Ankara.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.) 33.166.01 / 33.166.02/33.166.04/33.167.01/ 33.170.01/34.171.01/34.172.01/34.172.02/34.173.01/34.174.03/34.174.05/34.175.01/34.175.02/34.175.03/34.175.04
- Deringil, S. (1994). *Denge Oyunu*. İstanbul.
- Kılıç, S. (2010). *Türk Basınında Hitler Almanya'sı*. Ankara.
- Özgüldür, Y. (1993). *Türk-Alman İlişkileri*. Ankara.
- Seydi, S. (2006). *Zor Yıllar*. Ankara.
- Yılmaz, M. (2002). *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi*. Ankara.
- Yılmaz, M. (2007). Atatürk Dönemi Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarında Nazi Propagandası. *Atatürk Yolu Dergisi*, 20 (40), 693-705.
- Yılmaz, M. ve Doğaner, Y. (2007). *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)*. Ankara.

OSMANLI SÖYLEMİNDE BİRİNCİ VEHHÂBÎ-SUÛDÎ HAREKETİ (1744/45-1819)

Selda GÜNER

Özet: Bu makale günümüzde Arap Yarımadası'nda varlığını sürdüren Vehhâbilîğin ortaya çıkış ve siyasi bir harekete dönüşmesinin Osmanlı tarihi kaynaklarındaki yerini incelemektedir. Yine bu makalede, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Suûd kabilesi şeyhi Muhammed b. Suûd'un himayesine girdiği ve onunla bir ittifak gerçekleştirdiği 1744/1745 senesinden, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa'nın 1819'da bu hareketi tenkil edip Necid'i tekrar Osmanlı bayrağı altına soktuğu tarihî süreçte yaşananların Osmanlı resmî yazışmaları ve kroniklerine nasıl yansdığı analiz edilmeye çalışılacaktır. Böylece Vehhâbilîğin ve siyasi bir harekete öncülük eden aktivist yönünün, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-çevre ilişkilerindeki yeri daha açık bir şekilde görülebilecektir.

Muhammed b. Abdilvehhâb (1702-1792)'in fikirleri etrafında şekillenen Vehhâbî-Suûdî hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıla kadar sürdürdüğü dinî ve siyasi geleneklere doğrudan bir meydan okumanın yanı sıra, hareketin doğduğu yer olan Arap Yarımadası'ndaki geleneksel dinî-siyasi kozmopolit yapıyı da değiştirme amacı taşımaktaydı. İslam'ın ilk saflığına dönme idealiyle Muhammed b. Abdilvehhâb 1744/1745 senesinden itibaren Suûd kabilesinin siyasi çatısı altında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir kıyamın dinî teorisyeni olmuştur. Şüphesiz Vehhâbî-Suûdî kıyamı, aynı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerinde meydana gelen ayaklanmalardan sadece biridir. Ancak bunu diğerlerinden, örneğin Pazvandoğlu, Tirsinikli ya da Sırp isyanlarından ayıran özellikleri, devletin belgelerine ve dönemin kroniklerine yansayan dilden anlamak mümkün olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Vehhâbî, Muhammed b. Abdilvehhâb, Suûd, Osmanlı İmparatorluğu, İslam.

The First Wahabi-Saudi Movement in the Discourse of the Ottoman Empire (1744/45-1819)

Abstract: This article examines the importance of the emergence of Wahabism, which is still present in the Arabian Peninsula, and its turn into a political movement in the Ottoman historical sources. Furthermore, it will be analyzed how the historical process starting from 1744/1745 when Muhammad b. Abd-al-Wahhab put himself under Muhammad b. Saud's care and carried out an alliance with him to the period when İbrahim Pasha the son of Muhammad Ali Pasha governor of Egypt, suppressed the uprising and took Necid under the Ottoman flag again in 1819 was reflected in the Ottoman official correspondences and chronicles. Thus, the place of Wahabism and its activist aspect, pioneering a political movement, in the center-periphery relations of the Ottoman Empire will be vividly demonstrated.

The Wahabi-Saudi movement which was formed around Muhammad b. Abd- al-Wahhab (1702-1792)'s ideas, intended to change the conventional religious-political cosmopolitan structure in the Arabian Peninsula which was the birthplace of the movement along with a direct challenge to religious and political tradition that Ottoman Empire sustained until the 18th century. Muhammad b. Abd-al-Wahhab, with the idea of returning to the purity of the first era of Islam, became a religious theorist of an uprising against the Ottoman Empire after 1744/1745 under the political unity of Saudi tribe. It is plain that Wahabi-Saudi movement is just one of the uprisings that occurred in different parts of the Ottoman Empire in the same century. However, it is possible to understand the distinctive features of the mentioned movement from the others, for example Pazvandoğlu, Tirsinikli or Sırp rebellions, through the language reflected in the Ottoman official documents and the chronicles of the period.

Key words: Wahaby, Muhammad b. Abd-al-Wahab, Saud, the Ottoman Empire, Islam.

Giriş

Muhammed b. Abdilvehhâb (1702-1792) tarafından, 18. yüzyıl ortalarında doktrine edilen Vehhâbîliğe göre, İslam'ın ana kaynakları, yani Kur'an ve Peygamberin Sünneti'ne¹ dönüş esas olarak kabul edilmektedir. Buna göre, İslam'ın aslında olmayan ve zamanla ona eklenen tüm inanç ve uygulamalar *bid'at* nazarıyla değerlendirilmekte ve tasfiyesi gerekli görülmekteydi². Diğer taraftan Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Allah'ın birliği tasavvuru (tevhîd) ve ilahi üstünlüğü vurgulaması sadece teolojik bir çıkarım değildi, aynı zamanda İslami yapılanmayla yakından bağlantılı tasavvufi uygulama ve inançlara karşı savaşın da ilanıydı.

¹ *Sünnet* (سنة), şekil vermek, biçimlendirmek veya şekle sokmak, geniş anlamıyla, kurmak, tesis etmek veya nizam vermek manasındaki *senne* (سنن) fiilinden türemiştir. Ayrıca bir kişinin emrettiği veya tesis ettiği bir fiili işaret etmek için kullanılmaktadır (Brawmann, 1972, s.152, 155; Mutçalı, 1995, ss. 409-410) *Sünnet* kavramı, Hazreti Muhammed hayattayken de İslam öncesinde taşıdığı anlamda kullanıldı. *Sünnet*, genel olarak İslam Peygamberi tarafından oluşturulan ve uyulması gereken örneği işaret etmektedir. Onun sözleri, fiilleri, kararları, hakkındaki bilgiler ya da haberler kayda geçirilmişti. Bu sayede sünnet Hazreti Muhammed ile tanımlanan sınırlı bir kavram olarak ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan zamanla Hazreti Muhammed'e kadar giden ve *sahih* olarak kabul edilen hadis rivayetleri ile *sünnet* bir tutulmaya başlanmış, bu şekilde *sünnet* tashih edilmiş hadislerle özdeş hâle gelmiştir. Ayrıca bahsetmek yerinde olacaktır ki hadis rivayeti Hazreti Muhammed hayattayken başlamış ve amaçlarından biri de Hazreti Muhammed'in insan olarak şahsiyet ve portresini muhafaza edip sonraki nesillere aktarmak olmuştur. bk. Hamidullah, 1979 c. 11, ss. 242-245; Brown, 2002, ss.15-20; Bedir, Çelebi, Koca, ve diğerleri, 2010, c. 38, ss. 150-159.

² Vehhâbîlik hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yörükân, 1953, ss. 51-57; Çağatay, 1986, s.1, ss. 262-269; Kurşun, 1998, ss. 19-24.

Vehhâbî-Suûdî hareketinin iki vechesi vardır: Dinî olanı, yani İslam'ın yeniden yorumu, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın şahsında ifadesini bulmuştur. Diğeri, hâkim sosyolojik birimlerden biri olan Suûd kabilesinin temsil ettiği siyasi örgütlenme ve kıyamdır. Ancak Vehhâbî-Suûdî müşterekliği söylem düzeyinde din üzerinden ifade edilmiştir. Başka bir deyişle, mezkûr kıyam, Osmanlılara karşı, Arap milliyetçiliğinin dilini kullanmaz, Osmanlıları sahip oldukları dinî anlayış üzerinden eleştirir ve ötekileştirir. Keza Osmanlı merkezinin de Vehhâbîlere yönelttiği suçlayıcı ve takbih edici dil, ileride de anlatılacağı üzere, ağırlıklı olarak *zındık*, *haricî*, *ibadî* ve *asi* gibi kavramları kullanan bir dildir. Diğer taraftan, Osmanlılar gibi İmparatorluk yapıları hikmet-i hükûmetçi (*raison d'Etat*) ve “nizâm-ı âlemci” dünya görüşü ve siyasi praksisler içerir. Bu hikmet-i hükûmetçilik, aslında Karl Mannheim'in “bürokratik dünya görüşü” dediği politik tasavvura karşılık gelmektedir (Mannheim, 1936). Bürokratik dünya görüşü ise sosyal meseleyi idari meseleye, asayiş meselesine indirgemektedir. Bu sebeple Vehhâbî-Suûdî hareketi Osmanlı zaviyesinden bir asayiş problemi olarak değerlendirilmiştir. Ancak din Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Arap coğrafyasında bir “eylem aracı” (mediator of action) vazifesine sahiptir (Mardin, 2004, s. 38). Zira Muhammed b. Abdilvehhâb, Necid'de var olduğunu düşündüğü “İslam'ın aslından uzaklaşılması” meselesini, *sahih İslam* olarak kabul ettiği İslam'ın ilk yüz yılındaki hâlini yeniden Arapların ve Müslümanların gündemine getirmek suretiyle çözmek istemişti. O'nun tarafından, *bid'at* ve *bâtıl* itikadların artışı olarak değerlendirilen bu durum, yine ona göre Arabistan'da sosyal ve siyasi davranışlara da sirayet etmişti. Vehhâbîlik, tıpkı İslam'ın zuhur ettiği dönemdeki gibi, kabile ilişkilerinin güçlü olduğu bir ortamda belirmişti. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın *sahih İslam*'a dönme davetine uyma ve onun etrafında toplanma hareketi, dinin bir eksen olarak kullanılmasına örnek teşkil etmektedir. Güçlü bir dinî inanç -bazı temel toplumsal yapıların var olmadıkları veya gelişmedikleri bir ortamda- o toplumsal yapıların yerine getirdikleri görevi üstüne alabilmektedir (Mardin, 2004, s. 69). Tıpkı ilk dönem İslam'ında olduğu gibi Vehhâbîlik, Necid toplumunu siyasi planda pekiştiren bir “inanç” olmayı başarmıştır. Vehhâbîliği ideolojik bir yapı olarak kabul edersek, 1744/1745 senesinde Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b. Suûd arasında gerçekleşen anlaşmayla teorik uygulama olanaklarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Burada dinî bir öğretinin yayılması ve kabulüyle yeni bir tür toplumsal düzenin geliştiğini görmekteyiz. Bu yeni toplumsal düzen, aslında daha önce var olan toplumsal hâlin yeni öğreti ya da ideoloji tarzında bir uygulaması olup, bir dizi uygun kurumlarla, örneğin bir kendini yayma kurumu, yani bir eğitim sistemi geliştirir. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Der'iyye'ye gelişinden sonra burada vaizler yetiştirdiği ve bu vaizlerin Necid'den Arabistan'ın diğer yerlerine ve hatta Irak ve Şam'a kadar Vehhâbîliği yaymak için faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu -Vehhâbî-Suûdî ilişkileri hem dinî hem siyasi bakımdan bir merkez-çevre ilişkisi zaviyesinden değerlendirilirse İslam'ın Sünni yorumu (Hanefi) merkezin ideolojisini belirlerken, periferinin bu kesiminde ise tüm Sünni mezhepleri reddeden Vehhâbîler yer almaktadır. Bu sebeple Vehhâbî-Suûdî kıyımı, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasında, özellikle de Arap Yarımadası'nda meşruiyetinin yeniden tanımlanması hareketi olarak da değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti Resmî Yazışmalarında Vehhâbî-Suûdî Kıyımı

Osmanlı İmparatorluğu penceresinden kıyamın kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan hatt-ı hümayun, Muallim Cevdet tasnifindeki belgeler ve dönemin Osmanlı kronikleri oluşturmaktadır. Diğer adı *hatt-ı şerîf* olan hatt-ı hümayunlar çoğunlukla padişahın kendi el yazısıyla belirttiği emir ve değerlendirmeler için kullanılan bir terimdir. Hatt-ı hümayunlar kesin sonuca varmış ve bir hüküm ifade eder hâle gelmiş belgeler olup, hukuki olarak da kanun hükmünde değerlendirilirler. Vehhâbî-Suûdî kıyımıyla ilgili olan hatt-ı hümayunların en eskisi 1174 (1760/1761) tarihlidir. İkincisi 1208 (1793) tarihini taşır, zira bu tarihte Mekke Şerîf'i Galib ve Abdülaziz b. Suûd'un birlikleri ilk defa karşı karşıya gelmiştir³.

Bu belgeler incelendiğinde, Vehhâbîlere ya da Suûdîlere karşı Osmanlı Devleti'nin bakış açısını tespit edebileceğimiz türden adlandırmalar dikkat çekmektedir. Bunlar arasında belgelerde en sık kullanılanlar, “rafîzî”, “haricî” ve “sergerde” kelimeleridir⁴. İlk kelime tam anlamıyla dinî, ikincisi hem dinî hem de siyasi, başıbozuk, isyancı anlamlarına gelen üçüncüsü ise hareketi aşağılayıcı bir bakışı yansıtmaktadır. Bu tavrı net olarak hatt-ı hümayunlarda da görmek mümkündür: “...düşman-ı padişahî ve düşmanımız olan tâife-i Havâric'in...”⁵, “...Şerif Hamud ile Sana İmamı müttefikan Vahhâbî mu'tezilesiyle muharebeleri...”⁶, “şiddete râğbet iden Vahhâbîyan sergerdesi Abdullah b. Suûd... eşkıya-yı merkumenin def'-i gaile-i fesad ve izâle-i vücud-ı dalâlet...”⁷. Osmanlı Devlet belgelerinin dilinden, Vehhâbîliğin hem dinî hem de siyasi bir kıyam (ayaklanma) olarak değerlendirildiği sonucu çıkarılabilir. Belgelerin dilinde rastladığımız bir başka adlandırma ise, *mübtedi*'dir. Arapça *ibtida*' kelimesinin sıfatlaşmış hâli olan *mübtedi*' kelimesi tanım olarak yeni bir

³ Ayrıca Hicaz bölgesi tarihi hakkında Osmanlı arşivi ve diğer arşiv kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ochsenwald,1998, ss. 1-14.

⁴ Bu terimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ocak, 1981-1982, ss. 507-520.

⁵ Bk. BOA, HAT, 19585-B

⁶ Bk. BOA, HAT, 19663-A

⁷ Bk. BOA, HAT, 19648

şey ortaya koyan, bid'at çıkararak kimse için kullanılır⁸. Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab'ın tezine göre, Peygamber'in vefatından sonra İslam'a eklenen her şey bid'attır ve terk edilmelidir; zira bunlar İslam'ın iki önemli kaynağı Kur'an ve Sünnet'te olmayan şeylerdir. Vehhâbîler kendileri dışındaki Sünnileri *mübtedi'* olarak tanımlamışlardır. Fakat aynı terimin hatt-ı hümayunlarda Vehhâbîler için kullanıldığı görülmektedir. Yani Osmanlı Devleti için Vehhâbiliğin bizzat kendisi bid'attır.

Vehhâbîlerin 1802'de Taif'i, 1803'te birinci defa, 1806'da ikinci defa Mekke'yi ele geçirmeleri, Osmanlı belgelerine "mesâlih-i Hicaziyye"⁹ terimiyle yansır. Bu belgeler, kıyamın bastırılması sürecinde İmparatorluğun merkezî gücündeki zaafı da sergilemektedir. Vehhâbî sorununun ortaya çıkmasından itibaren Babîâlî, Şam, Bağdat ve Mısır'dan Hicaz bölgesine devamlı olarak erzak ve mühimmat ve asker göndermektedir¹⁰. Ancak Şam ve Bağdat hazinelerinden Vehhâbîlere karşı harcamalar yapılmış olmasına rağmen kesin bir sonuç alınamamıştır. Hatt-ı hümayunlarda Osmanlı sultanlarının Şam, Bağdat, Basra ve Mısır valilerine hareketi bastırmaları emri verildiği görülmektedir. Bahsi geçen valiliklerden İstanbul'a gelen cevaplarda ise çöle yapılacak askerî seferlerin zorluğu, yeterli zahire, su ve hayvan bulmanın mümkün olmadığı ve Vehhâbî-Suûdî kuvvetlerinin çöle aşına ve buradaki kabilelerin desteğine sahip olduklarına dikkat çekilmektedir¹¹. Bu konuyla ilgili olarak hatt-ı hümayunlardan gösterilebilecek başka bir örnek de, kıyamın bastırılması sırasında Mısır'dan Arap Yarımadası'na sevk edilen askerî kuvvetlerin çöl şartlarına uyum sağlama problemleri, bunların yanı sıra, erzak ve mühimmat temininde Mısır'a bağımlı kalınması, İmparatorluk merkezinden bölgeye askerî yardımın gönderilememesidir¹².

Bütün bu verilerin yanında hatt-ı hümayunlar, hareketin siyasi gelişim sürecinin, Osmanlı yönetiminin bakış açısından takibini sağlayan bilgiler ihtiva etmektedir. Bu konuda özellikle Mekke Şeriflerinin İstanbul'a yazdıkları tahrirat ya da mektuplar dikkat çekicidir. Örneğin 14 Safer 1208 (21 Eylül 1793) tarihli Mekke Şerifi Galib tarafından gönderilen tahrirat, Vehhâbî-Suûdî kıyamının Arap Yarımadası'nın ortasında -Necid'de- ilk olarak 1143 (1730) senesinde ortaya çıktığı bilgisini vermektedir. Mezkûr tahrirat ayrıca Vehhâbîlerin, etrafındaki urbanı (göçebe Araplar) tedricen hâkimiyetleri altına alıp güçlendiğini ve bunların da nüfusunun yirmi beş bin olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Şerif Galib, Vehhâbîlerin amaçlarının dinî

⁸ Bk. Cevdet, 1309, c.7, s.1269.

⁹ Bk. BOA, HAT, 3784-L; 19655

¹⁰ Bk. BOA, HAT, 19655; BOA, C.DH, 6716; 6088; 7000; C.AS. 14447

¹¹ Bk. BOA, HAT, 3855/C,D,F,J,K; HAT, 3856

¹² Bk. BOA, HAT, 49, 64, 64/A

olduğunu vurgular. Ona göre, Vehhâbîler dinden uzaklaştığını düşünmekte ve onu yeniden yaymak için savaşmaktadırlar¹³.

Hatt-ı hümayunlar, Osmanlı Sultanı'nın konuyla ilgili emirlerini içermesi dolayısıyla İmparatorluğun Vehhâbî-Suûdî kıyamıyla ilgili politikasını birinci derecede yansıtan belgelerdir. Bu sebeple başlangıcından 1819 yılına kadar hatt-ı hümayunlar sayesinde İmparatorluğun merkezinde hâkim olan bakış açısını takip etmek mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan bu belgeler, hareketin Necid dışına taşmasından itibaren merkez-çevre ilişkileri hakkında da bilgiler ihtiva etmektedirler. Her ne kadar bunlardan hareketle sultanın otoritesinde, Şam, Bağdat ya da Mısır valilerinin kıyama müdahale etmedeki isteksiz tutumlarıyla ilgili olarak bir zafiyet olduğu fikri uyansa da, bu döneme ait diğer belgeler aslında Rusya ile olan problemlerin Vehhâbî-Suûdî hareketini İstanbul için talileştirdiğini göstermektedir.

Bu çalışmayla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muallim Cevdet tasnifinde bulunan belgeler arasında 1174 Evasıt-ı Şevval (Mayıs/Haziran 1761) tarihli buyruk dikkati çekmektedir. Bu belge, merkezden Mekke-i Mükerreme Emîri Şerif Mesud'a hitaben yazılmış olup, Muhammed b. Abdilvehhâb "bir mühlid, mezâhib-i erbaaya muhalif" olarak tanımlanmakta, ortaya koyduğu dinî öğretiyi de *itikad-ı batıl* olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Osmanlı Sultanı'nın bölgedeki yegâne temsilcisi olan Mekke Şerîf'i Mesud'tan "heman göreyim sizi kat'a bu babda ızhar-ı tereddüd ve fütur ve acz ve kusura rıza ve cevaz göstermeksizin gayûrane hareket..."¹⁴ etmesi istenmektedir. Belgenin tarihi henüz 1174 (1761)'tür, oysa incelememiz bu hareketin bastırılmasında ancak 1790 tarihinden itibaren bölge valilerinden yardım istendiğini ortaya koyuyor. Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve akabinde Ali Paşa, Şam Valisi Hicaz Seraskeri Cezzar Ahmed Paşa ve daha sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kendilerinden yardım istenen valilerdi (Nieuwenhuis, 1982, s. 54). Bu da 1790 yılına kadar merkezin bu meseleyi Mekke Şeriflerinin çözebileceklerine inandığını gösteriyor. Aradaki bu otuz iki yıllık süre Vehhâbîler için tedricî bir askerî ve dinî yayılma, Osmanlı İmparatorluğu içinse Rusya ile savaş anlamına gelmekteydi. Ne var ki, Vehhâbîlerin 1745 senesinde Suûd kabilesiyle yaptıkları anlaşmadan sonra, önce Necid ve sonra kuzeyde Ahsâ eyaletini ele geçirmeleri, Arap Yarımadası'nda Mekke Şeriflerinin kabileler üzerindeki otoritesini sarsacaktır. Zira Suûdîler Vehhâbîliği yayarken Arap Yarımadası'nın geleneksel kabile hukukunu, asabiyetini kullanmışlar, bu suretle Mekke Şerîfini destekleyen kabileleri ganimet ve yağma karşılığında Suûdîlerin hâkimiyetine girmeye ikna etmişlerdir. Mekke Şeriflerinin Suûdî kuvvetleri karşısında tek başlarına başarılı olamayacakları, 1792/1793 yılında Şerif Galib'in Suûdîlere

¹³ Bk. BOA, HAT, 3855

¹⁴ Bk. BOA, C. DH., 6716, ayrıca bk. Uzunçarşılı, 1972, s.105; Eyüp Sabri Paşa, 1992, ss.13-14.

yenilmesiyle anlaşılacaktır. Bunu, Müntefik kabilesi şeyhinin, Necid bölgesinde ortaya çıkan Ebu's-Suûd'un Medine'ye yönelmesini, "fesad" ve yağmasına karşı burada muktedir bir paşanın muhafız olarak bulundurulmasının gerekliliğini vurguladığı mektubundan da anlamak mümkündür¹⁵.

18. yüzyılda yani modern öncesi dönemde, Müslümanlar nazarında iktidarın meşruiyet kazanmasında en etkin yol, ulusçuluk ya da bir hanedanın meşru haklarını ileri sürmek değil, hükümdar/iktidar çevresinin İslam'dan ve onun kavramlarından hareket etmesiydi (Lewis, 2003, ss. 6-7). 13. yüzyılda hilafet kurumunun aldığı darbeden sonra bile Sünni Müslüman hükümdarlar iktidarlarına meşruiyet kazandıracak, İslam âleminin birliğini resmen ifade edecek bir otorite arayışını sürdürmüşlerdir. Osmanlıların halifelik unvanını kullanmasına önem ve ağırlık kazandıran, İmparatorluğun kara ve denizlerdeki askerî gücü ile hem Avrupa'ya hem de Şii İran'a karşı İslam'ın en güçlü devleti olmasıdır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer İslam coğrafyalarındaki Sünni dünyanın yöneticisi olmasa da, önderi olarak tanınıp kabul görmesini sağlamıştı (Lewis, 2003, s. 71). 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı sultanlarının evrensel bir halifelik fikrini ihya etme iddiasına kadar, hiçbir Müslüman hükümdarın böyle bir iddiası olmamıştı. Osmanlı Sultanlarının bu iddiasının 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sırasında ortaya çıktığını hatırlamak gerekir. 16. yüzyıldan itibaren yani merkezî siyasi/idari yapının en fazla hissedildiği dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, Sünni İslam'ın öğretilerinden sapan dinî cemaatleri kontrol altında tutmaya çalışmıştı. Bu kontrol aslında dâhilî *ifsat* tehlikesine karşı devleti korumak amacıyla bağlantılıdır (Voll, 1991, c.1, ss. 36-37), zira bunda İran'daki Safevîlerin temsil ettiği Şii tehdidi belirleyici bir role sahipti. Bundan iki yüz yıl sonra Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında Vehhâbîleri tanımlarken kullandığı dilin (Haricî, İbadî, Rafizî) kıyamın ortaya çıkmasından daha evvel şekillendiğini biliyoruz. Bu dilin çok daha eskilere giden tarihi bir mahiyeti olduğu açıktır (Ocak, 1981-1982, ss. 507-520). Diğer taraftan Muhammed b. Abdilvehhâb ve takipçileri kendilerini hiçbir zaman *Haricî* olarak tanımlamamışlardı. Ancak, Osmanlı belgelerinde Vehhâbîler ve/ya Suûdîlerden "Haricî Abdülvehhâb"¹⁶, "Hâricî merkûm"¹⁷, "Haricî Suûd"¹⁸, "Haricî menhus"¹⁹, "Tevâif-i Havâric"²⁰, hatta Hâricîlerin bir kolu olan *ibadî* (İbazî)²¹ olarak bahsedildiğine rastlamaktayız. Vehhâbîler ve Hâricîler

¹⁵ Bk. BOA, HAT, 49, 64, 64/A

¹⁶ Bk. BOA, HAT, 3849; HAT, 1968

¹⁷ Bk. BOA, HAT, 3789/F; HAT, 3800

¹⁸ Bk. BOA, HAT, 3801/A

¹⁹ Bk. BOA, HAT, 3789

²⁰ Bk. BOA, HAT, 3784/G; HAT, 19580

²¹ Bk. BOA, HAT, 19569; TSMA, E. 8737; E.8765. Vehhâbîlik ve Hâricîlik arasında bir bağlantı olduğunu iddia eden Arapça kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. al-Uthaymin, 2009, s.112.

arasında Kur'an'ın zahirine bağlanma ve kendilerinden olmayanları *tekfir* etme gibi konularda bir paralellik kurulabilir (Gibb, 1972, s. 26, Ecer, 2001, s. 8). Ancak bu benzerlikler, her iki hareket arasında tarihî bir bağ veya devamlılık olduğunu ispat etmez²². Hâricîler Allah kelamı dışında beşerî kararı reddetmişlerdi. Onlara göre, amel imandandır ve dinî işlerde, ibadetlerde hata yapan kişi dinden çıkmış kabul edilir²³. Haricilerin davranışları hakkında Vehhâbîlerle benzerlik kurulan bir başka nokta ise, kendi inançlarında sergiledikleri *aşırılık* ve *sertlik*ti. Muhammed Ebu Zehra, Hâricîlerin bu davranışlarını, daha çok çöl Arapları arasında taraftar bulmasıyla, çöl hayatının zorlukları ve çöl insanının tabiyatıyla açıklamaktadır (1970, ss. 86-88). Diğer taraftan Haricîler, günah işleyen bir kimseyi *mürted* kabul ederek, onu öldürmeyi ve mallarının tasarruf edilmesini vacip saymaktadırlar. Buna benzer bir uygulamayı Vehhâbîlerde de görmek mümkündür (Rahman, 1995, s. 134, Ecer, 2001, s. 12). Özellikle Necid'deki yayılmaları esnasında Vehhâbî-Suûdîler bu argümanı kullanarak diğer kabileleri kendilerine tâbi kılmışlardı (Kazvinî, ty., ss. 8-9). Vehhâbîlik ile Hâricîlik arasındaki belirgin fark ise, Vehhâbîlerin hareketlerini tektanrıcılığı (tevhîd) ve Sünneti, İslam'ın adından başka hiçbir şeyin kalmadığı fikrinde oldukları bir dönemde canlandırma gayesiyle ortaya çıktıkları iddiasını taşımalarıydı. Bu bilgiler ışığında Vehhâbîliğin, bir yandan tevhide yaptığı vurgu ve Allah'ın hükmünün dışında bir hüküm tanımaması, diğer taraftan siyasi otoriteye başkaldırmasıyla Hâricîliğe benzediğini düşünebiliriz. Bu itibarla bir bakıma yeni Haricîlik olarak da tanımlanabilir.

²² İslam tarihinin ilk fırkalarından biri olarak tanımlanan Hâricîliğin başlangıç tarihi Sıffin Savaşı'dır (M. 637). Halifenin kim olacağı meselesi etrafında şekillenen anlaşmazlığın, Kur'an hükmüne dayanılarak halledilmesi için iki hakemin tayin edilmesine, hâlihazırda halife olan Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ve çoğunluğu Temim kabilesine mensup bir grup bu duruma muhalefet etmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb'ın babası, Abdülvehhâb b. Süleyman'ın Temim kabilesine mensup bir aileden geldiği bilinmektedir. bk. Ecer, 2001, s. 51.

²³ Hâricîliğin doğuşu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerefeddin, 1930, ss. 4-17; Della Vida, 1950, c. 5, ss. 232-236; Vaglieri, 1974; Fıçlalı, 1975, ss. 219-247; Wellhausen, 1996, ss. 3-4; Ecer, 2001, ss. 8-9; Crone, 2004, ss. 54-55. Ayrıca 19. yüzyıl ortalarına doğru Arabistan'a bir seyahat gerçekleştirmiş olan Wellsted'in Umman ve civarında yaşayan Hâricîlerle ilgili gözlemleri için bk. (1838, c.1, ss. 322-330).

Osmanlı Kronikleri

İncelediğimiz dönemde siyasi ve coğrafi vaziyet bakımından Necid'deki Vehhâbî hareketi, Osmanlı idaresine kıyam ve Mekke ve Medine Şeriflerini tehdit mahiyetinde idi. Bu sebeple Osmanlı müellifleri bu hareketi *batıl* bir mezhep ve kötü bir *bid'at*, şerifler ise, bir *irtidat* ve "Peygamber düşmanlığı" olarak ilan etmişlerdir. 18. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî bakımdan en itibarlı kurumu olan Şeyhülislamlık makamının Vehhâbî meselesine dair herhangi bir entelektüel üretimde bulunmadığı dikkate şayandır. Meclis-i meşverette Vehhâbî-Suûdî kıyâmının bastırılmasıyla ilgili alınacak tedbirlere şahitlik etmelerine ve fikir beyan etmelerine rağmen, bu hareketin dinî veçhesi ve tam olarak ne olduğuyla ilgili tartışmalardan uzak durmuşlardır. İmparatorluğun veçhesine hâkim olan din ve siyasetin iç içeliği iddiası dikkate alınacak olursa, Osmanlı ulemasının ürettiği eserlerin ya da ortaya koyduğu kanaatin Osmanlı resmî ideolojisi dışında olması mümkün değildir. Bunun somut karşılığı ise günlük dinî, siyasi ve toplumsal meseleler hakkındaki ilmî eserlerin sınırlı sayıda yazılması ve İslam tarihinin klasik dönemlerinde tartışılmış konuların tekrar incelenmekten öteye geçilememesidir. Hatta dönemin ilmiye sınıfındaki bozukluktan şikâyetçi olan Sultan I. Mahmud'un, şeyhülislama bir hatt-ı hümayun göndererek bu mesleğin ıslahını emrettiği bilinmektedir (İzzi, 1199/1784, ss. 227-228). Vehhâbî hareketinin ilk ortaya çıktığı tarihlerde şeyhülislam, Esseyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi (Ak Mahmud Efendizâde) (1746-1748) idi²⁴. Onu takip eden şeyhülislamlar döneminde Vehhâbîler hakkında İstanbul'da oluşmayan tartışma ortamını, Osmanlı vakayinüvislerinin eserlerinde kısmen bulmaktayız. Bu eserler siyasi tarih çizgisinde Vehhâbî-Suûdîlerin Arap Yarımadası'ndaki serüvenlerini anlatırken, aynı zamanda onların menşelerini İslam tarihinin geçmişinde aramaya çalışarak aslında Osmanlı zaviyesinden Vehhâbîliğin ne olduğunu ya da olmadığını ve onun siyasi kolu Suûdîlerin iddialarını izah etmektedirler.

Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b. Suûd'un faaliyetlerinden Osmanlı sarayı ilk defa Mekke Şerîfi Mesud b. Said'in mektubuyla 18. yüzyılın ortalarında haberdar edilmişti (Uzunçarşılı, 1972, ss. 104-105). Vehhâbîler hakkında ilk bilgilere dayanmak suretiyle Vekâyinüvis İzzî Süleyman Efendi tarihinde Vehhâbî meselesine yer vererek Osmanlı tarih yazımında Vehhâbî meselesine değinen ilk kişi olmuştur. *İzzi Tarihi*'nde Vehhâbî meselesinden şu şekilde bahsedilmektedir:

Hâlen Emîr-i Mekke-i Mükerrerme Şerîf Mes'ud b. Said damet sa'âdetuh hazretlerinde âsitane-i saadete vârid olan tahrirâtlarında Mekke-i

²⁴ Dönemin şeyhülislamı hakkında bk. Uzunçarşılı, 2007, c. 4/1, ss. 476-512, Karal, 1988, c. 5, s. 165.

Mükerreme havalisinde vâkî Necid karyelerinden Uyeyne ta'bir olunur karye ahâlisinden Muhammed b. Abdilvehhâb nâm bir mülhid cihet-i şarkiyyeden zuhûr ve ol havalî ahâlisini mezâhib-i erbaaya muhalif içtihadât-ı bâtila ile semt-i dalâlete sevk ve terğibe sa'y-i mevfûr idüb, karye-i mezbûre ahâlisinden kendüye ittibaları mevsim-i hacda şerîf-i müşarünileyh hazretlerinin mesmu'ı olduğundan mâ'adâ ulemâ-yı cihât-ı şarkiye müfsid-i mezbûrun akaid-i fâsidesini tahrîr etmelü bile dâll ve mudill olan merkumun hakkında şer'an ne lâzım geldiği ulemâ-yı Mekke-i Mükerreme'den istiftâ olundukta şakî-i mezkûrun zecren âyin-i bâtilasından ihracı ve şeriat-ı mutahharaya sevk ve idracı lâzım, akvâl-ı fâsidesinde ısrar eder ise üzerine hurûc ve kıtali vacib ve müttehem olduğun iftâ eylediklerine binâen girîve-i ilhadden terhîb ve şah-râh-ı hidayete terğibini hâvî Şerîf-i müşarünileyh hazretleri tarafından mesfûre kağıt tahrîr ve tesyîr...olduğu (İzzî Süleyman Efendi, 1199, s. 208a).

I.Abdülhamid'in saltanatı döneminde (1774-1789), Vehhâbî tehditleri karşısında Mekke ulemasından "Muhammed b. Abdilvehhâb'ın, zorla *rafz* ve *ilhad* dairesinden çıkarılması ve eğer davasında direnirse öldürülmesi vâciptir." yolunda fetvalar alan Mekke şerîfinin bu durumdan İstanbul'u haberdar etmesi üzerine, Padişah Vehhâbîlerin tenkili için Cidde valisi Osman Paşa'ya ferman göndermişti (Çağatay, 1986, c.13, s. 266). Genel kanının aksine, İstanbul'un bu meselenin ehemmiyeti hakkında tereddüdü olmadığı ve halli için önemli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı kronikleri üzerinden devam edecek olursak, bu eserlerin çoğunda Vehhâbîliğin sadece dinî bir problem olarak değil, aynı zamanda İmparatorluk içinde bir asayiş meselesi olarak değerlendirildiğini görürüz. Zira Vehhâbîliği kabul etmiş olan Suûd kabilesi liderleri, önce Arap Yarımadası'nın ortasındaki göçebe Arap kabilelerini hâkimiyeti altına almış, ayrıca Ahsâ Eyaleti'ni Benû Halid kabilesinin elinden almak suretiyle Osmanlı yanlısı kabilelere karşı da savaşmış, buradaki kabilelerden vergi almışlardı²⁵. İran'dan gelen hac kabilelerini yağmalamaları Vehhâbîlerin, bu işi ayaklanmanın finans meselesine bir çözüm kaynağı olarak gördüklerini gösteriyor. Ayrıca *Şânizâde Tarihi*'nde Vehhâbî galesi, Rumeli ve Anadolu'da ortaya çıkan âyan ve hanedanların yol açtığı problemler gibi değerlendirilmiş, neredeyse yüz seneden beri kaybolmuş Osmanlı birliğinin sonuçlarından biri olarak bahsedilmiştir (2008, c.1, s. 92). Bu tür faaliyetler hem Suûdî-Vehhâbî dinî ve askerî yayılışını, hem Arap Yarımadası kentlilerinin, göçebelerinin hem de ticaret için bu güzergâhı kullananların mal ve can güvenliğinin kıyamcılarca tehdit edildiğini göstermektedir²⁶. *Asım Tarihi*'nde yer alan

²⁵ "Ehl-i İslam'dan harac suretinde fidye almak mugayir-i Şeriat olduğu..." bk. Ahmed Vasıf, ty., s.14, ayrıca bk. Ahmed Asım, 1293, c.1, s.150

²⁶ Bu konuda ayrıca bk. Kesbî, 2002, ss. 515-516.

hüccâc-ı müslimîn, Medine'yi Münevvere'ye üç-dört saat mesâfe kalınca, Vehhâbî tarafından asker ile ehl-i Medîne zuhur edüp, surre-i humâyûnu ve her ne kadar ferâset-i şerîfe mekâtîbi var ise ahz olunup, bundan ilerü, hüccâcın mürûruna ruhsat ü izin olunmadığını, Vehhâbî tarafından ifâde birle, hacc-ı şerîf şöyle dursun, ziyâret-i türbe-i sa'âdetden mahrûm birle gerüye, cümle hüccâc avdet eyledikleri istima' olundu... (Ahmed Asım, 1293, c.1, s. 307).

ifadeleri, Arap Yarımadası'nda Vehhâbîlerin hacılar açısından yarattığı yeni ortamı tasvir eder. Osmanlı kroniklerinin dilinde, bu asayiş sorunu tıpkı İmparatorluğun diğer bölgelerindeki sorunlarla ortak bir tanımlamanın içinde yer alır. Müslümanlar için kutsal kabul edilen beldelerin Suûd kabilesinin eline geçmesiyle, *Hâdimü'l-Haremeyni'l-Muhteremeyn* unvanını taşıyan Osmanlı Padişahı'nın hutbelerde adının zikredilmesi yasaklanmıştır. Bu, Osmanlı saltanat ve hilafetinin siyaseten ve dinen açıkça reddi anlamına geliyordu. Bilindiği üzere 1517 senesinde Memluk yönetimine son veren Yavuz Sultan Selim halife unvanını da almıştı. Fakat gerek halifelik gerekse *Hâdimü'l-Haremeyni'l-Muhteremeyn* unvanı tek bir şeyi sembolize etmektedir: Osmanlı sultanları tüm Müslümanların yani Sünni İslam dünyasının yegâne temsilcisi ve muhafızıdır. Ocak'ın da vurguladığı gibi, Osmanlı resmî ideolojisinin esasını inanç oluşturmaktadır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet de din (İslâm) kadar inanç konusudur, yani kutsaldır. Bu, devletle dinin iç içeliğinden kaynaklanmakta, Osmanlı hükümdarlık anlayışının dolayısıyla da sultanın, *zillullah fi'l-âlem* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ve ya *el-müeyyed min indillâh* (Allah tarafından güçlendirilmiş) gibi İslami terminolojiden alınan sıfatlarla meşruiyet teminini beraberinde getirmiştir (Ocak, 1998, s. 78). *Darü'l İslam*'ın merkezi Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin kaybedilmesi, Osmanlı hâkimiyetinin Sünni İslam dünyasının lideri vasfını kaybetmesi anlamına gelmekteydi. Vehhâbîlerin eline geçen Medine'ye, hüccâc-ı Müslimîn'in ve valide kethüdası ve mîrû'l-hâcc Genç Osman Paşa'nın sokulmalarını “çöl padişahının emri böyledir...” şeklinde anlatan Câbî Ömer Efendi (2003, c.1, ss. 153-154), Osmanlı Sultanı'nın bu misyonunu Arap Yarımadası'nda nasıl kaybettiğini de izah etmiş oluyordu.

Vehhâbîliğin Osmanlı dünyasında nasıl algılandığıyla ilgili olarak ise Ahmed Cevdet Paşa önemli ipuçları vermektedir:

Vehhâbîlerin esas itikadları budur ki Cenâb-ı Hakk'a doğrudan doğruya ibadet etmek farz olduğundan bu babda bir şeyi vesile ittihaz eylemek caiz değildir.

Muhammed b. Abdilvehhâb bu akaid-i bâtılayı ta'lim ve telkin için risaleler tedvin idüb kelime-yi tevhîdi kendü mezhebine göre tefsîr ile kendi zu'münce halkın hep müşrik olduğunu tezkir iderek bu misüllü risalelerle ve bazı mahallere mektublar irsaliyle cümleyi dîn-i İslâm'a davete kıyam itmişidi. Ana mukabil ulema-yı ehl-i Sünnet tarafından dahi

hayli reddiyeler yazılmış idi. Ezcümle Süleyman bin Abdilvehhâb nâm zatın Hasan b. Aydan'a nasihatname olmak üzere mezheb-i Vehhâbî'nin redd ve cerhi hakkında mufassal bir risalesi vardır ki (*Hüccetü faslı'l-hitâb min Kitâb-ı Reddî'l-erbâb ve Hadîsü Resûli'l-Meliki'l Vehhâb ve Kelâmu Üli'l-elbâb fi İbtâl'ı Mezheb-i Muhammed Bin Abdilvehhâb*) deyü muanven ve müsemmadır. Ve meşhur reddiyelerden biri dahi Basra ulemasından Kabânî denmekle şehîr olan melâili İbn Melâibadizâde Ahmed Efendi'nin (*Faslu'l-Hitâb fi redd'i Dalâlat-i İbn Abdilvehhâb*) nâm şerhidir ki Muhammed bin Abdilvehhâb'ın bir risalelisi Basra'ya vârid oldukda, reddiye olarak mumaileyh Ahmed Efendi ânî şerh eylemiş idi. Bunun metin ve şerhi mütâlaagüzâr-ı fakir olduktan başka Muhammed bin Abdilvehhâb'ın kendü etbâ'ine hitaben...ehl-i İslâm ile mücadele ve mübâheselerine medar olacak bir takım safsata ve mugâlataları havi (*Keşfü's-Şubuhât 'an Hâliki'l-arzi ve'l-semevât*) nâm bir risâle-yi muhtasaresi dahi manzûr-ı fakir olmuşdu. Ve fi'l-asl Mısır ulemasından olub olvakt Mekke-yi Mükerrreme'de mukim olan Şeyh Abdülvehhâb'a Mezheb-i Vehhâbî hakkında bazı es'ile irâd olunmuş idüğünden o dahi reddiye olmak üzere bir risale-yi mufassalayı yazmıştır ki mumaileyh Kabânî Ahmed Efendi mezkûr *Faslu'l-Hitâb* nâm şerhi te'lif itdikden sonra bu risaleye destres olarak bilmütâlaa pesend itmekle ve bin yüzelli yedi senesinde bazı ulema-yı Necd tarafından İbn Abdilvehhâb'ın dîn ile talebinden ve nice müslimîni idlâl eylemesinden nâşi şikâyeti havi Basra'ya varid olan tahriratda bazı hususât-ı isti'lâm ve istîzah olunmağla buna cevap olmak üzere Ahmed Efendi sâlifü'z-zikr *Faslu'l-Hitâb* nâm şerhini ihtisar ve buna mumaileyh Abdilvehhâb mekîdet mezkûr risalesinden dahi bazı mevâd ilave ederek İbn Abdilvehhâb'ın mezkûr risâlesini tekrar şerh idüb bu dahi (*Keşfü'l-Hicab an Vech'i Dalâlet'i İbn Abdilvehhâb*) tesmiye olunmuştur.

Mezheb-i Vehhâbîyye'nin red ve ibtali hakkında yazılan ebhasın hülâsa-yı ahkâmına gelince, bu mezhebin mâhâzâ ulema-yı Hanbeliyye'den İbn Teymiyye ile ana tâbi olan İbn Kayyum'un bazı mesâil-i şer'iyyeden tarik-i itidalden inhiraf ile vâdi-yi ifradda yanılmış zehâblarıdır ki Şeyh Necdî, güya anların serine iktifa ederek... kendüye mahsus bir mezhep ihdas eylemiştir. (1309, c.7, ss.183,186-188).

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre insan, medeniyete tabi bir varlık olduğu için bir yerde durmayı, "ulûm ve sanayi"ye ayak uydurmaktadır. Ancak Muhammed b. Abdilvehhâb'ın teorisi buna karşıdır. Başlangıçta, savaşlarda bedeviler medenilere galip durumdayken, sanayinin terk edilmesi hasebiyle top ve tüfek icat olduğundan beri medeniyet bu hususta bedeviyete galip olmaya ve günden güne bu tezdin derecesi artmaktaydı. Cevdet Paşa şöyle devam etmektedir:

Şu hâle nazaran Şeyh-i Necdî'nin bir çıkmaz yola sapmış olduğu derkâr idi...Vehhâbîlerin etrafındaki halk anlara Müslim-i mübtedi' nazarıyla bakub ıslâh-ı hâllerine çalışmada iken anlar cümlesine kâfir ve müşrik nazarıyla bakub ve demlerini heder ve mallarını kendülerüne helâl bilüb

bu itikad urbanın mizâcına dahi muvâfık geldiğinden derhal bu mezheb-i bâtila meyl ile beyhude yere birçok kan dökülmeğe sebep olmuşlardır²⁷.

Cevded Paşa, 1208 senesinde Vehhâbî meselesi için düzenlenen meclis-i meşverette, Haremeyn'e gitmiş olan devlet erkânından bazı memurların gözlemlerini,

Muhammed b. Abdilvehhâb, kelâm-ı kadîm telâvetini terk ile celb-i dünya için *Delâilü'l-Hayrat* okumak mâsiyettir ve kubbe ve minaret bid'attır ve kaşık ile yemek yemek sadr-ı evvelde yoğidi el ile yemek lâzımdır ve şürefâ-yı Mekke, Zeydiye mezhebinde olduklarından amel ve itikadları Şer'e muhaliftir deyü emrû bi'l-mâruf ve nehiy ani'l münker vadisinde itirazlar ediyor. Böyle zâhir-i hâlde tarik-i hakka dâvet ve delâlet daiyyesinde bulunan kimseye şer'an ve örfen ne lazım geleceği diyerek, bazıları dahi ashâb-ı fil gibi Mekke-yi Mükerrreme'yi tahrib fikrinde olan şahsın hârfici olduğunda ne şübhe var, heman te'dibi lazım gelür (1309, c.7, s. 195) şeklinde aktarmıştı.

Bu meclis-i meşverette bulunanlardan bir kısmı meselenin Mekke Şerfi ile Şeyh-i Necdî arasında olduğunu ve Bağdad valisinden meselenin ne olduğuna dair bilgi istenmesi görüşünü bildirmişlerdi. Ancak Bağdad valisinden gelen haberde, Vehhâbîlerin ortadan kaldırılmasının kolay bir iş olmadığı söylenmişti. Bütün bu meclis-i meşveret tartışmaları üzerine Ahmed Cevdet Paşa, bu *mezheb-i cedîd* hakkında Hicaz ve Irak uleması tarafından kitaplar yazılmış olmasına rağmen,

dînin vatan-ı asliyesi olan Ceziretü'l Arab'da bu mezhebin tesirâtı hasebiyle Der'iyye şeyhi hurûc iderek bir hükümet-i müstakile teşkil eylemiş iken, devletin merci'-i müşkilât-ı umûru olan meclis-i meşveretinde buna dair mâlûmat olmayub ve bu mezheb-i cedîd sayesinde bir kabile şeyhinin bir hükümdar-ı kaviiyyü'l-iktidar olduğu bilinmeyübe hâlâ Vehhâbîlerin meramı neden ibaret olduğu sudûr-ı â'zam beyninde bâdî-yi bahis ve mücadele oluyor ve eğerçi Devlet-i Aliyye sınıf-ı ulemaya fevkalade itibar ederek bu sınıfın derece-yi ulyâsında bulunan zevatı kendi erkânından ad idegeldiği halde böyle elli-altmış seneden berü sürünüb gelen ve dâhil-i mülkünde bir hükümet-i müstakile teşkiline sebep olan bir mesele-yi mezhebiyyeye dair henüz mâlûmat-ı sahîhası olmaması inanılmayacak bir keyfiyettir diyerek şaşırmakta ve eleştirmektedir (1309, c.7, s. 195) .

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa Suûdîlerin güçlenmesi ve Arap Yarımadası'nda yayılmalarıyla ilgili olarak, "Der'iyye şeyhi Muhammed b. Suûd, zekât malından başka kimesneden bir şey istemeyüb fakat emvâl-i ganâimin humsunı alurdu. Binaenaleyh kabâil ve aşâir kolaylıkla kendüsüne ittibâ' ider olduklarından az vakit zarfında kuvveti tezâyüd iderek bu mezheb-i cedîd sayesinde bir ceziretü'l-Arab hükümdarlığı teşkil etmek sevdasına düşmüş idi" demektedir (1309, c. 7, s. 191) .

Diğer taraftan Ahmed Cevdet Paşa Vehhâbîlik konusunda dönemin ilmiye teşkilatı hakkındaki tenkitlerinde,

merkez-i saltanatta henüz işin müdâvâsına varılamayub mukaddema taassub vadisinde atub tutmuş ve bir müddet çene yaruşu idüb gitmiş olan Kâdızâdelilere kıyasen iş bu Vehhâbî meselesine gereği gibi ehemmiyet verilmiyor idi.

Diyerek Vehhâbîliğe karşı hem devlet erkânını hem de ulemayı yetersiz bulmaktadır (1309, c.7, s. 196).

Hicaz'da memuriyet yapmış olup ve buranın tarihine dair incelemeler yapan ve döneminin ilk ayrıntılı Haremeyn tarihini yazan Eyüp Sabri Paşa (1832-1890), *Mir'âtü'l-Haremeyn* isimli eserinde Vehhâbîliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cevdet Paşa'nın Vehhâbîliğe ilişkin yaklaşımını tekrar etmektedir²⁸. Eyüp Sabri Paşa *Tarih-i Vehhâbîyan* adlı eserinde ise, Vehhâbîliğin ortaya çıkışı, gelişmesi ve İslam dünyasındaki etkilerini anlatmış, Vehhâbîlerin Ehl-i Sünnet'e aykırı fikir ve siyasî gayelerini tartışmıştır. Burada Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhâbîliği takbih edici bir dil ve üslup kullandığı görülmektedir²⁹. Ona göre Vehhâbîliğin yayılma sebebi, onların Ehl-i Sünnet'e kâfir nazarıyla bakıp, mallarının halli fikrine sahip olduklarından bu "batıl" akîdenin "yağmagerân-ı urbanın meşrebine hoş" gelmesindedir³⁰. *Tarih-i Vehhâbîyan*'ı farklı kılan husus, Eyüp Sabri Paşa'nın Mekke ve Medine yaşlılarından dinledikleri üzerine bu eseri inşa etmiş olmasıdır. Eserin yazılma gayesi, Haremeyn'de Vehhâbîlerin yaptıklarından ve inançlarının dayandığı esaslardan bahsederek halkı Vehhâbî-Suûdîler hakkında bilgilendirmektir (Fidan, 2008, s. 121). Fakat Mükrimin Halil Yinanç, *Tarih-i Vehhâbîyan*'la ilgili olarak, bu eserin derin bir tetkik mahsulü olmadığını, Hicaz müverrihi İbn Dahlân'ın aynı konuya dair yazdığı eserlerden hülasa suretiyle vücuda getirildiğini belirtmiştir (1999, c. 2, s. 587).

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda Vehhâbî meselesine farklı bir açıdan yorum getiren ama tıpkı Eyüp Sabri Paşa gibi Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihini referans alan biri de Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'dir. *Tarih-i İslam* isimli eserinde Şehbenderzâde, Protestanlık ve Vehhâbîlik arasında bir bağ olduğu iddiasını reddetmektedir. Ona göre böyle bir bağdan bahsedilemez ve hatta Avrupalılar her iki hareket arasında bir ilişki olmadığını bildikleri hâlde, siyasi gayelerle bunun tam tersini iddia etmektedirler³¹.

²⁸ Bk. Eyüp Sabri Paşa, 1306, c. 3; 1992; Özcan, 1995, c.12, ss. 8-9; Şeker, 2007, s. 144; Eyüp Sabri Paşa'nın tarihçiliği hakkında bk. Fidan, 2008.

²⁹ Ayrıca Eyüp Sabri Paşa eserinde, Vehhâbîlerin Karmati inanç ve akidelerinin kalıntıları üzerine kurulmuş sapık bir mezhep olduğunu iddia etmektedir (1992, s. 3).

³⁰ Bk. Eyüp Sabri Paşa, 1306, c. 3, ss. 111-112, ayrıca bk. Şeker, 2007, s. 145.

³¹ Şehbenderzâde'nin ifadeleriyle belirtmek gerekirse, "Vehhâbî mezhebiyle Protestanlık arasında hiçbir münasebet yoktur. Vakıa bazı hususlarda varsa da sathi ve sunidir"

Hüseyin Kâzım Kadri (ö.1934) Osmanlı İmparatorluğu'nda Vehhâbîlik algısını ayrıntılı olarak tahkik etme amacıyla, *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler* isimli eseri kaleme almıştır. O, Ahmed Cevdet Paşa'nın aksine, Osmanlı resmî görüşünden bağımsız olarak Vehhâbîliği incelemiştir. Ona göre Vehhâbîlik, yeni Hanbelîlikti, fikirlerini Hanbelîlik zaviyesinden beyan etmiş ve Vehhâbîliği meşrulaştırmaya çalışan bir üslup kullanmıştır³². Zamanının din anlayışı ve uygulamalarıyla ilk dönem İslam cemaatininki arasında mühim farklar olduğu iddiasıyla Müslümanların inanç ve pratiklerine eleştirel bir üslupla yaklaşmıştır. Kadiri'nin Muhammed b. Abdilvehhâb'la ilgili iddiasının merkezini, onun yaşadığı döneme *sahih* İslam'ın nasıl adapte edileceğine dair tavsiyelerde bulunduğu oluşturur (Şeker, 2007, s. 30). Ahmed Cevdet Paşa ve Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbîliği farklı zaviyelerden değerlendirdikleri aşikârdır: Ahmed Cevdet Paşa Osmanlı arşiv belgeleriyle uyumlu bir biçimde Vehhâbîliği, Hâricîliğin tekrar canlanması ve siyasi bir mesele olarak değerlendirmiştir (1309, c. 6, s. 124). Hüseyin Kâzım Kadri Vehhâbîliği salt dinî bir olay olarak değerlendirmesine rağmen, onun siyasi içeriğine oldukça kısa değinmiştir. Ona göre bu hareketin, bir mezhep hâline gelerek yayılmasında siyasetin rolü önemliydi (Şeker, 2007, ss. 160-161). Cevdet Paşa'ya göre de Vehhâbîlik, *Ehl-i Sünnet ve Cemaate* muhalif bir mezheptir (Ahmed Cevdet Paşa, 1309, c. 7, s. 182, 190). Hüseyin Kâzım'a göre ise, "Vehhâbîlik, akâid-i Hanbelîyye'nin az çok tevsî'u teşmîlinden ve bu nokta-i nazardan mezâhib-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ten başka bir şey değildir" (Şeker, 2007, s. 162).

Esasında Vehhâbîliğin siyasi bir reform endişesi taşımadığını belirtmek yerinde olacaktır, zira bizzat Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb'ın öğretisinde siyasi bir reform kaygısı yoktur. Suûd ailesinin Vehhâbîliği kabulünden (1744/1745) sonraki siyasi yükselişleri ve buna paralel olarak genişleyen "yeni" siyasi organizasyonlarını "reform edilmiş" bir politik yapı olarak görmek hatalı bir değerlendirme olacaktır. Çünkü Suûd kabilesinden Suûdî hanedanına geçiş serüveni, bize bu sürecin hem geleneksel kabile organizasyonunun tabiatına uygunluğunu göstermekte hem de İslam'ın ilk döneminde Arap Yarımadası'nda 7. yüzyılda Peygamber'in önderliğinde ortaya çıkan kabile konfederasyonunu çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla modern araştırmalarda sıkça kullanılan ama Vehhâbîlikle ilgili Osmanlı kaynaklarında

(1326, c. 2, s. 600). Ayrıca Şehbenderzâde'nin Vehhâbîliğe dair yorumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şeker, 2007, ss. 146-147.

³² Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler* isimli eseri Türk Petrol Vakfı Kütüphanesi yazmalar koleksiyonunda bulunmaktadır. Eserin kendisine ulaşmak mümkün olmadığından Fatih M. Şeker'in *Hüsey'in Kâzım Kadri'ye Göre Vehhâbîlik* başlıklı yüksek lisans tezi ve *Osmanlılar ve Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbîlik Risalesi* başlıklı eserinden faydalanılmıştır. Bk. Şeker, 2003; 2007.

hiçbir zaman zikredilmeyen “reform” fikri, Suûdîlerin politik nüfuz alanlarına giren Arap kabilelerine “selef-i sâlih”in yoluna dönüş olarak izah ettikleri, yüzyıllardır Sünni öğreti içinde biçimlendirilmiş bir “altın çağ” ve “altın çağa dönüş” imgesini ihraç etmekten başka bir şey değildi.

Sonuç

Vehhâbî-Suûdî hareketi, Osmanlı arşiv belgeleri ve Osmanlı vakâyinüvislerinin eserlerinde oldukça sınırlı bir anlatıma sahiptir. Zira bu meseleyi anlamaya yönelik kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır, Vehhâbîlik İslam tarihinin ilk yıllarından itibaren ortaya çıkmış olumsuz örneklerle benzerlikler kurularak izah edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nde, Muhammed b. Abdilvehhâb’ın öğretileri onaylanmamış, kendisi bir kıyamın başı kabul edilerek, fikirleri de bir çeşit *Hâricîlik* olarak değerlendirilmiştir. Onun yaratılmışlara ibadet olarak gördüğü saygı ve bağlılık, kabir ziyareti, tasavvuf çizgisinde uygulamalar, dinin esas hükümlerine akıl açısından yaklaşımda bulunup onların sistemli bir hâle getirilmesi gibi konulara getirdiği eleştiriler, sapkınlık olarak değerlendirilmişti. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin resmî yazışmalarında geçen Vehhâbî-Suûdîlere dair meseleler ve kullanılan üslubun kroniklerde de devam ettirildiği görülmektedir. Osmanlı bakış açısında Vehhâbîlik meselesinden bahseden İzzi, Şanizade ya da Cevdet Tarihlerinden, Hüseyin Kâzım Kadri ve Eyüp Sabri Paşa’ya kadar ortak bazı ifadeler dikkati çekmektedir. Bu genel ifadeler, Muhammed b. Abdilvehhâb’ı yeni bir mezhebin kurucusu olarak anlatmakta, İslamiyet’i eski saf varlığına irca için mücadele eden bir kişi olarak göstermektedir. Buna göre Necid’deki bevâlerin hemen hepsi “cahil”, İslamiyet’e dair bilgileri azdı. Suûdîlerle ilişkisi ise, Muhammed b. Suûd’un Muhammed b. Abdilvehhâb’ı kabulü ve onunla akrabalık bağı kurmasıyla başlamıştır. Bu bağ, inanç ve siyasetin ittifakı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6-7. Tertib-i Cedid, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Vâsıf Efendi. *Mehâsinü’l-âsâr ve Hakaiku’l-ahbâr*. İÜ TY 5981, 6012.
- Ayıntâbi Asım Efendi. (1293). *Tarih-i Âsım*. 1, İstanbul.
- Bedir, M., Çelebi, İ., Koca, F., ve diğerleri. (2010). *Sünnet*. TDVİA, 38, 150-159. İstanbul.
- Brawmann, M. M. (1972). *The Spiritual Background of Early Islam: Studies in Ancient Arab Concepts*. Leiden.
- Brown, D. (2002). *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*. (S. Kızılkaya, S. Özer, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Câbî Ömer Efendi. (2003). *Câbî Târihi*. 1, M. A. Beyhan (Haz.). Ankara: TTK.

- Cook, M. (1992). On the Origins of Wahhabism. *Journal of Royal Asiatic Society*, 191-202.
- Cook, M. ve Öz, M. (2005). Muhammed b. Abdülvehhâb. *TDVİA*, 30, 491-495. İstanbul.
- Crone, P. (2004). *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press.
- Çağatay, N. (1986). Vehhâbîlik. *MEBİA*, 13, 262-269. İstanbul.
- De Corancez, A. O. (1995). *The Founders of Saudi Arabia The History of the Wahabis from Their Origin Until the End of 1809* (E. Tabet, Çev.). London: Garnet Publishing.
- Ebu Zehra, M. (1970). *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi* (E. R. Fıçlalı, O. Eskicioğlu, Çev.). İstanbul.
- Ecer, A. V. (2001). *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*. Ankara: ASAM.
- Eyüp Sabri Paşa. (1306). *Mir'âtü'l-Haremeyn*. 3, Konstantiniyye.
- Eyüp Sabri Paşa. (1992). *Tarih-i Vehhâbiyan* (S. Çelik, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Fıçlalı, E. R. (1975). Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 219-247.
- Gibb, H.A.R. (1972). *Modern Trends in Islam*. New York: Octagon Books.
- Hamidullah, M. (1979). Sünnet. *MEBİA*, 11, 242-245.
- İzzî, S. (1199/1784). *Tarih-i İzzi*. İstanbul: Müteferrika Matbaası.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. 5, Ankara: TTK.
- Kazvinî, A. H. (ty.). *Haremeyn Haramileri* (K. Çelik, Çev.). İstanbul: Evrensel Yayıncılık.
- Kesbî, M. (2002). *İbretnü mâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*. A. Öğreten (Haz.). Ankara: TTK.
- Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. Ankara: TTK.
- Lewis, B. (2003). *İslam'ın Krizi* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. London.
- Mardin, Ş. (2004). *Din ve İdeoloji*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and Society in Early Modern Iraq, Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802-1831*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Ocak, A. Y. (1981-1982). Türk Heterodoksi Tarihinde *Zındık, Hâricî, Rafizî, Mülhid ve ehl-i Bid'at* Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 507-520.
- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Ochsenwald, W. (1998). *Economy and State in Ottoman-Arab History*. İstanbul: The Isis Press.
- Özcan, A. (1995). Eyüp Sabri Paşa. *TDVİA*, 12, 8-9.
- Rasheed (al), M. (2007). *Contesting the Saudi State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şânî-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi. (2008). *Şânî-zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*. Z. Yılmazzer (Haz.), 1, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (1326). *Tarih-i İslam*. 2, Konstantiniyye.
- Şeker, F. M. (2003). *Hüseyin Kazım Kadri'ye Göre Vehhâbîlik*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Şeker, F. M. (2007). *Osmanlılar ve Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım Kadri'nin VehhâbîlikRisâlesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şerefeddîn, M. (1930). İslâm'da ilk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 14, 1-27.
- Uthaymin (al), A. S. (2009). *Muhammad ibn Abd al-Wahhab The Man and His Works*. London: I.B. Tauris.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1972). *Mekke-yi Mükerrerme Emirleri*. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2007). *Osmanlı Tarihi*. 4/1, Ankara: TTK.
- Vaglieri, L. V. (1974). *Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbadî Kaynakların Işığında İncelenmesi* (E. R. Fığlalı, Çev.). Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vida, G. L. D. (1950). Haricîler. *MEBİA*. 5, 232-236. Ankara.
- Voll, J. O. (1991). *İslam Süreklilik ve Değişim*. 1, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Wellhausen, J. (1996). *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasi Muhalefet Partileri* (F. İşıltan, Çev.). Ankara: TTK.
- Wellsted, J. R. (1838). *Travels in Arabia*. 1, London: John Murray.
- Yinanç, M. H. (1999). Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihcilik. *Tanzimat 2* içinde (ss. 573-595), İstanbul: MEB Yayınları.
- Yörükân, Y. Z. (1953). *Vehhâbîlik*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 51-67.

İHSAN OKTAY ANAR'IN ROMANLARINDA METİNLERARASI İLİŞKİLER

Esra KARLIDAĞ

Özet: Metinlerarasılık, edebiyatın sözlü kültürden günümüze gelene kadar, doğasında var olan dönüşümün, değişimin, ilişkinin bir adıdır. Günümüzün postmodern anlatısının ise temel yapı taşı olan bu terim, her postmodern metnin oluşumunda ve yaratılmasında karşımıza çıkmaktadır. İhsan Oktay Anar'ın yapıtları da bu postmodern anlatı dünyasının göze çarpan eserleri olarak zamansal ve uzamsal açıdan bir sınırlama getirmeksizin edebiyatın her dönemine, ait olduğu her kültüre uzanmakta, bu geniş birikimle donanmaktadır. Doğal olarak da ortaya kendi içerisinde bir bütünlüğü olan, eğlenceli, bir o kadar da katmanlı dil dünyasıyla yüklü yapıtlar çıkmaktadır. Bu makalede de yazarın eserlerindeki farklı dönemlerle olan metinler arası ilişkinin sonucunda karşımıza çıkan katmanlılık çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İhsan Oktay Anar, roman, metinlerarasılık, postmodernizm.

Intertextual Relations in Ihsan Oktay Anar's Novels

Abstract: Intertextuality is the name of the transformation, change, and relationship that are inherent in literature throughout its journey from oral culture to our contemporary time. As it is the essential cornerstone of postmodern narrative, we come across with it in the formation and creation of each postmodern text. İhsan Oktay Anar's works also, extend to every literary period and culture without imposing temporal or spatial boundaries and get equipped with this extensive accumulation, are the conspicuous pieces of this world of postmodern narrative. Naturally, works that have internal solidity, are enjoyable, and likewise, a multilayered language structure is born. In this article, the multilayered structure, which we encounter, stems from intertextual relationships in the author's works with different time periods is attempted to be analyzed.

Key words: İhsan Oktay Anar, novel, intertextuality, postmodernism.

Giriş

Türk Edebiyatının 1990 sonrası en çok okunan yazarlarından biri İhsan Oktay Anar'dır. Ailesi Tatar asıllı olan yazar, 1960'ta Yozgat'ta doğmuş; babası Anadolu'yu dolaşan bir devlet memuru olduğu için birçok yerde bulunmuştur. Liseyi ikinci öğretim yoluyla bitiren yazar, çocukluğunda okumak için bol bol vakti olduğunu yazılarında vurgulamıştır. Yazar, Ege Üniversitesi felsefe bölümünü bitirmiş, sonrasında da aynı üniversitede yüksek lisans ve doktora yapmıştır. Yüksek lisansı *Sokrates Öncesi Felsefede Varlık Sorunu* başlıklı teziyle, doktorayı da *Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı* başlıklı teziyle bitirir. Şimdi ise aynı bölümde yardımcı doçent olarak görevine devam etmektedir. Şu anda elli iki yaşında olan yazarın felsefedeki alanı; Antik Yunan Felsefesi'dir. Okuttuğu derslerin ağırlık noktasını da Sokrates, Platon, Aristo

gibi bu dönemin filozofları ve onların doktrinleri oluşturur.

İhsan Oktay Anar'ın toplam altı romanı vardır: *Puslu Kıtalar Atlası*, *Kitab-ül Hiyel*, *Efrasiyab'ın Hikâyeleri*, *Amat*, *Susunlar*. Eserlerini yazarken tarih, felsefe, tasavvuf, mistisizm gibi alanların zengin birikiminden yararlanan yazar; şimdiye kadar altı roman yayımlamıştır. Bunun dışında *Virgül*, *Kitaplık* gibi dergilerde yayımlanan; ancak hiçbir kitabında yer almayan birkaç öyküsü de vardır. Hatta İhsan Oktay Anar'ın edebiyatla ilk buluşması öyküyle olmuştur ve bu buluşma *Puslu Kıtalar Atlası*'nın yayımlanmasından daha eski zamanlara dayanır. Yazar ilk öyküsünü 1985'te *Morköpük Dergisi*'nde *Kâfirler İçin Apologya* başlığıyla yayımlar. Bunun dışında yazarın başka öyküleri de vardır. Örnek olarak *Kitaplık*'ta yayımlanan (2004, Mayıs) *Yavuz Sultan Selim Han Efendimizin Çaldıran Meydan Muharebesi*'ni verebiliriz.

Son dönem Türk edebiyatında kendini gösteren ve romanlarıyla dikkat çeken yazarlardan biri olan İhsan Oktay Anar, her yıl daha da çok artan bir okur kitlesine sahiptir. Genel Ağ (İnternet) dünyasında İhsan Oktay Anar kulüpleri kurulmakta, forumlar oluşturulmaktadır. Ayrıca yazarın romanlarındaki karakterlerin sergisinin yapıldığını, İhsan Oktay Anar'la ilgili konferanslar verildiğini de ekleyebiliriz. Bu kadar çok sevilip okunmasını açıklamak içinse “Romanları çok güzel.”, “Çok sürükleyici.”, “Okuru bir anda kendi dünyasına çekiyor.” vb. kalıplaşmış cümleler yetersiz kalmaktadır. Bir yazarın eserleri toplumun geneline hitap ediyorsa eğer; o eserlerin, sanatın doğasına özgü niteliklerin çoğunu içerisinde barındırdığını söyleyebiliriz.

İhsan Oktay Anar 1995'ten 2009'a kadar olan süreçte beş tane roman yayımlamıştır. Son yapıtı *Susunlar* ile de “Orhan Pamuk Roman Ödülü”nü almıştır. Bu romanlar, tarihî ya da polisiye anlatıların, fantezi edebiyatının ya da fantastik edebiyatın¹ çatısı altına sokulmuştur. Örnek olarak şu cümleleri verebiliriz: “Anar son yıllarda kendini gösteren ve gittikçe güçlenen fantezi yazarları içinde en başarılılarından sayılabilir.” (Duru, 2006, s. 12) “Fakat dönemi bütünüyle ele geçiren isim, İhsan Oktay Anar oldu: Bu yazıyı olanaklı kılan, Türkçede tarihsel edebiyatın ve fantastik edebiyatın yeniden şekillenebileceğini düşündüren o oldu” (Gürses, 1999, s. 18). Ancak genel bir başlık verilecekse eğer; birçok eleştirmen için postmodern anlatıların içine dâhil edilmiştir. “Her üç roman da, derin anlamları göz önüne alındığında, felsefi bir söyleme sahip, postmodern nitelikler taşıyan önemli kurmacalar

¹ Sabri Gürses, fantezi edebiyatı ile fantastik edebiyatı birbirinden ayrı bir kavram olarak tanımlamıştır. “...fantastik edebiyat ve fantezi edebiyatları, aynı şeyler değildir; ilki, olağan (gerçekçi?) edebiyatın doğaüstüyle, edebiyatın nesnesi olan gerçekliği daha etkili biçimde işlemek üzere kurduğu ilişki içinde gelişir -fantastik olan yan ögedir; ikincisindeyse, tümüyle ayrı, doğaüstü kuralları olan doğaüstü bir dünyanın varlığı söz konusudur- (Varlık, 1999, ss. 12-19).

olarak edebiyat tarihimizde yerini almıştır” (Yalçın Çelik, 2005, s. 159). Eleştirmenlerin, akademisyenlerin yorumları farklılaşsa da bu yorumlar bir noktada kesişir; o da eserlerinin ilgiyle okunması.

Bu yargıyı daha da özelleştirirsek eğer; İhsan Oktay Anar'ın romanlarının, postmodernizmin dallarından biri olan yeni tarihselciliğin birer örneği kabul edildiğini söyleyebiliriz². Postmodernizmi genel anlamda, Batı düşününün yüzyıllardır içinde bulunduğu çelişkilere, çifte standartlara, yapaylığa ve çarpıklığa dikkat çeken, modernizm karşıtı, dinamik ve özgür bir tavır sergileyen düşünce biçimi şeklinde tanımlayabiliriz (Doltaş, 2003, s. 27). Edebî anlamda postmodernizm; felsefe, edebiyat, kültür, toplum bilim ve diğer akademik alanlar arasındaki sınırların kaldırılması, oyuncu bir hava yaratan yazın biçimlerinin ortaya çıkmasıdır. Türler arasındaki sınırlar kalkar, farklılıklar önem kazanır.

Postmodern düşüncenin her türlü ayırma ve sınıflandırmaya karşı çıkma isteği sanatçılarca çeşitli biçimlerde aktarılmaya çalışılır. İmgelerin, sözcüklerin yinelenmesi, parodi, pastiş (değişik aktarma biçimlerinin aynı yapıtta birlikte kullanılması), metinler arası veya bir metnin içinden dış dünyaya göndermeler yapılması, anlam birliğini yadsıyan, anlam kayganlığını vurgulayan göstergelere yer verilmesi postmodern anlatılarda sık sık görülür (Doltaş, 2003, s. 27).

Doltaş, devamında da, postmodern düşüncede “tanımlamaya, sınıflamaya, sanat/sanat olmayan gibi ayrımlar yapmaya” yer olmadığını, estetiğin bir önemini kalmadığını da belirtmiştir. Sonuç olarak postmodernizm, kalıplaşmış kurallara, yargılara bir karşı çıkıştır. Kalıcılığın, mümkün olamayacağını savunmaktadır.

Postmodern romanların genelinde belirgin bir söylem yoktur. Özne ve yapıtı arasındaki ilişki değişken olduğundan, söylem de sürekli değişir, yeni biçimler kazanır³. İhsan Oktay Anar'da ise bu yargı zaman zaman kırılır; çünkü yazar, eserlerini, temeli halk edebiyatına dayanan bir üslup üzerine oluşturmuştur; hatta bu üslup, yazarın edebiyat çevrelerinde kendine has bir söylemi olduğu bilincini uyandırmıştır.

² Bk. Yalçın-Çelik, 2004, ss. 150-183; Esen , 2006, s. 248.

³ Michel Foucault “What is an author?” başlıklı yazısında söylemin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini şu cümlelerle ifade eder: “Belki de artık söylemleri onların anlatım güçlerine ya da biçimsel değişimlerine göre değil varoluş tarzlarına göre incelemeliyiz. Söylemlerin uyarlanış, yayılış, değer kazanış ve atıfta bulunuş tarzları hem kültürden kültüre hem de aynı kültürün içinde çok da farklıdır. Söylemlerin toplumsal ilişkilere göre nasıl ifade edildikleri kanımca yazar-işlevi ve onun geçirdiği değişimler yoluyla, söylemlerin öne çıkardığı kavramlar ve konular yoluyla olduğundan daha iyi anlaşılır” (Foucault, 1988, ss. 208-209).

Anar'ın romanlarını derece farklarıyla kuşatan ortaklığın en çarpıcı yönü “masalsı” havadır. Bu romanlarında masalı oluşturan bütün unsurları bulabiliriz. Üslup mesela, daha ilk cümleden itibaren yazılan değil, anlatılan bir dünyanın içindeyizdir. Bu romanlarda her şey bir “anlatıcı” tarafından aktarılır. Diyalog hemen hemen hiç yoktur. Konuşmalar bile ravi'nin dilinden aktarılır. Anar romanlarını geleneksel metinlere bağlayan en önemli yön budur (İnci, 2009, s. 50).

Kimileri için bu üslup, Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'sinin yenilenmiş bir biçimidir; kimileri için meddah tarzı anlatımın bir örneğidir kimileri içinse kutsal kitapları andırmaktadır. Şunu da eklemek gerekir ki yazar zaman zaman romanın içinde kendini belli etmiş, felsefik bir bakış açısıyla insanları, olayları, kişileri de değerlendirmiştir⁴.

Anlatılarını geleneksel metinlerle diyaloga girerek yazan İhsan Oktay Anar, *Seyâhatnâme*'nin üslubunu ve hikâyelerini yeniden üretir; ama daha da önemlisi, Anar'ın Evliya'nın zihniyetiyle uyumlu bir sav üretmesidir (Akgül, 2009, s. 58).

İhsan Oktay Anar'ın, daha romanının ilk satırlarında, Kuledibi'ndeki Tamburlu Kıraathâne'yi mekân olarak seçmesi, sohbet ehli, eğitim düzeyi yüksek kişilerin konuşmalarını aktarması, Türk kültüründeki hikâye anlatma geleneğini zihinde canlandırma, geçmiş günümüze taşıma olarak kabul edilebilir (Yalçın Çelik, 2005, s. 154).

Modern/postmodern yapıtlarda var olan bir özellik de metinlerarasılıktır. Hiçbir edebiyat metninin birbirinden bağımsız olamayacağı düşüncesinden yola çıkan bu kavram, bir metnin çağdaş ya da kendinden önceki öteki metinlerle yakınlık, benzerlik ya da karşıtlık ilişkisi içerisinde olmasına dayanır (Z. Kıran-A. Kıran, 2007, s. 359). Alt başlıkları “pastiş, parodi, anıştırma” olan bu kavram, kimi zaman donanımlı bir okuyucu gerektirebilir. İhsan Oktay Anar, romanlarında metinlerarası ilişkileri kullanmıştır. Eski kitaplara göndermeler, kutsal kitaplardan alıntılar, sureler, epizotlar, çizimler, resimler, uydurma kitaplar ve yazarlar, başka kitaplara öykünmeler, masallardan ve mitolojiden alıntılar vb. öğelerin yer aldığı bu romanlarda, çeşitli metinler iç içe geçmiştir. Romanlarda verilen tarihî bilgiler, asıl öykünün zamanıyla kesişmez. Anlatıcı başkalarının ağzından duyduğu ya da başka kitaplardan öğrendiği bilgileri aktarmaktadır. Metinlerarasılık, romanlardaki kişi adlarında da kendini gösterir; kullanılan pek çok isim, dinî ya da efsanevi kimliklerden seçilmiştir. Örnek olarak Dâvut'u, Efrâsiyâb'ı, Eflâtun'u, Süleyman'ı vb. verebiliriz. Böylece yazar, romanlarının gerçekçi olmadığını bir kere daha vurgulamış olmaktadır. Zaten yazarın amacı da budur.

Bu çalışmada İhsan Oktay Anar'ın romanları “halk edebiyatıyla, divan edebiyatıyla, tasavvuf edebiyatıyla ve modern yapıtlarla” olan ilişkileri

⁴ *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde 204. sayfa örnek verilebilir.

bağlamında değerlendirilecektir. Metinlerarası ilişkilerin kıstas alındığı makalede, yazarın tüm romanlarından örnekler verilmiş, hangi kaynakların kullanıldığı dipnotlarda açıklanmıştır.

1. Halk Edebiyatıyla İlişkisi

Romanlarının dokusunu farklı alanların, dönemlerin, geleneklerin, türlerin bileşenleriyle zenginleştiren İhsan Oktay Anar, eserlerinde halk edebiyatının dünyasından fazlasıyla yararlanmıştır. Zengin bir birikime sahip olan halk edebiyatı, yazarın romanlarında farklı boyutlarda karşımıza çıkar. İlk olarak şu tespitte bulunabiliriz: Yazar, üslubunu halk edebiyatına öykünerek yaratmıştır. Daha da derinliğine inerek söylersek eğer; yazarın kullandığı sözcükler, meddah hikâyelerine benzeyen cümleler, anlatım biçimi (Binbir Gece masallarının “öykü öykü içinde” geleneği), betimleme tarzı, halk edebiyatına öykünmenin misalleridir. Sadece anlatım biçimi değil yaratılan kişiler, mekânlar, zamanın işlenişi de bu edebiyatın çatısı altına sokulabilir. Üslubun dışında bu etkilenme, metinlerin içinde karşımıza çıkan eserlerle de kendini belli etmektedir.

Metinlerarasılığın alt başlıklarından biri olan parodi, İhsan Oktay Anar'ın romanlarında kendini belli etmektedir. “Ciddi sayılan bir yapıtın tümünü ya da bir bölümünü biçim özelliklerini koruyarak yeni, bambaşka bir özde işleyen yapıt” olarak tanımlanan parodinin özünü taklit oluşturmaktadır. İroniyi ve yergiyi de parodinin nitelikleri arasına eklemek gerekir. Metinlerarasılıkla iç içe olan parodi, metnin biçiminin aynı kalarak özünün değişmesi ya da metnin özünün aynı kalarak içeriğinin değişmesidir. Yazarın ilk romanı *Puslu Kıtalar Atlası*'nda, hatta onun da ilk cümlesinde kendini belli eder bu üslup.

Ulema, cühela ve ehli dubara; ehli namus, ehli işret ve erbab-ı livata rivayet ve ilan, hikayet ve beyan etmişlerdir ki kun-ı Kainattan 7079 yıl, İsa Mesih'ten 1681 ve Hicretten dahi 1092 yıl sonra, adına Konstantiniye derler tarrakası meşhur bir kent vardı (Anar, 2009, s. 13).

Yazar kullandığı Farsça ve Arapça kelimelerle, bir simülasyon yaratmaya, okuyucuya farklı bir metinle karşı karşıya olduğunu hissettirmeye çalışır. Metnin devamında da yaratılan bu farklı hava, parodik bir anlatımın örneğidir. Yazar, burada halk hikâyelerinde kullanılan anlatımı, kendi anlatısının içine yerleştirmiştir.

Ceneviz taifesinin buraya ilk gelen gemilerine karanlıkta uçan bir ak martının yol gösterdiği, ancak salimen karaya vasıl olduktan sonra dümencileri olacak Pundus nam kâfirin bu martıyı Mesih addederek yuvasını arayıp bulduğu ve itikatlarınca İsa'nın etini yemek sunnet olduğundan kuşu kızartıp yediği rivayet olurdu (Anar, 2009, s. 13).

Örnekte de görüldüğü gibi “halk hikâyesi üslubu” devam etmektedir. Özellikle “rivayet olurdu” kalıbı, metnin başkasından duyma olduğu, yazarın kendine ait bir ürün olmadığı havasını yaratmakta, okuyucuyu meddah tarzı anlatıma götürmektedir. Bu atmosfer, yazarın yarattığı bir simülasyondur.

Yazarın biçiminin yanında, yapılan alıntılar, kolajlar da metni halk edebiyatının dünyasına daha çok yaklaştırmakta; arka planda ise modernizmin de ironisini yapmaktadır. Metne katılan masalsi öğeler de yaratılan bu dünyayı pekiştirmekte, ayrıca eseri güldürünün sınırlarına da yaklaştırmaktadır. Sanki sözlü edebiyat dönemine aitmiş ya da kulaktan kulağa aktarılarak gelmiş de sonradan yazıya geçirilmiş imajı yaratan bu anlatış biçimi, İhsan Oktay Anar'ın romanlarının karakteristik bir özelliğidir.

Kurtubi'nin tezkiresinde Mağrip illerinden çıkıp geleceği bildirilen, hilye-i şerifi bütün âlimlerce malum Mehdi'yi, Kıyametin o yetmiş küsur alametinden birini, Deccal'in bayrağı altında toplanan kâfirler ve akli çelinmişlerle savaşıp onları yenecek olan o kurtarıcıyı, Kehanet Aynası'nın gösterdiğine göre Hesap Günü'nden bir yıl önce ve yedinci dolunayda kente batı kapısından girecek olan o Büyük İnfazcıyı bekleyen Ebrehe, aşağılanmanın hem tadını çıkarıp hem de acısıyla kıvranırken, Konstantiniye akıllara durgunluk veren bir haberle çalkalanıyordu. Korsanlar kalyonculara, gözleri oyulup kulakları ve burnu kesilmiş bir adamın, görüp duymadığı hâlde, dört direkli gemilerin dümenine yapışarak onları kayalıklarla dolu en tehlikeli geçitlerden, mercan yılanlarının oynadığı en sığ sulardan geçirdiği fisıldıyor... (Anar, 2009, s. 187)

Metinde de görüldüğü gibi yazar sözlü edebiyatın bir ürünü olan efsaneye, masala özgü anlatımı, kendi metni içine yerleştirmiştir; daha doğrusu bu anlatıma öykünmüştür. Abartılı bir dil, gerçeküstü özellikler, insandan çok doğaya yönelik betimleme vb. bu öykünmenin göstergeleridir.

Halk edebiyatının başlığı altına giren tezkireler, halk hikâyeleri, efsaneler yazarın her romanında değiştirilerek, farklı metinlere dönüştürülerek kullanılır; çıkışını aldığı kaynaktan hayal gücünün sonsuzluğunda evrilerek özgün metinlere dönüşür. *Amat*'ı örnek alırsak ya da *Kitab-ül Hiyel*'i, efsanelerle örülü iç içe geçmiş bu birçok metin -aynı zamanda tek metin- aslında efsaneler toplamıdır.

İhsan Oktay Anar'ın üslubunda efsaneler de çok etkilidir. Yazar her zaman olduğu gibi bilinen efsanelere yer vermekle birlikte kendi efsanelerini de üretir. Özellikle *Amat*, âdeta birbirine benzer ve zıt rivayetlerde bulunan kişilerin anlatmaları üzerine kurulu bir efsanedir. Asuman Kafaoğlu Büke bu romanın batıdaki Faustus Efsanesi'nden esinlendiğini söyler. Bu durumda elbette Mephisto'yu Diyavol Paşa, Dr. Faust'u da Kırbaç Süleyman temsil eder (Gülseren, 2010, s. 13).

Efsane geleneğini devam ettirmesinin yanında, birer klasik kabul edebileceğimiz Dede Korkut Hikâyeleri'nin ve Binbir Gece Masalları'nın yansımaları da açık bir şekilde görebilmekteyiz. Öncelikle günümüz postmodern anlatılarında çok popüler olan çerçeve anlatım tekniği (iç içe geçen hikâyeler), yazının başında da belirtildiği gibi, romanların varoluşsal bir özelliğidir. Benzer izlekler etrafında bir araya gelen alt metinler, bir ana metne bağlanır. Okuyucunun dikkatini ve emek vererek okumasını gerektiren metinlerde bu tarz anlatım, postmodern edebiyatın bir özelliği olan “oyunsuluk”un yaratılma yollarından da biridir ayrıca.

Masalların anlatımına öyküden bir dil de bu romanlarda kendini belli eder. Dil benzerliğinin yanında, dünya edebiyatının ünlü masallarıyla koşutluk gösteren öyküleri de görebilmekteyiz. Örnek olarak *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde karşımıza çıkan *Şarap ve Ekmek, Kırmızı Başlıklı Kız* masalının yeni bir uyarlamasıdır; özellikle yazar kırmızı başlıklı kız ve kurt arasında geçen bilindik diyalogu, kimi sözcükleri değiştirerek kendi metninde kullanmıştır.

Böylece Bestenur, sütininenin elini öptükten sonra, içinde üzüm suyu şişesi ve ekmeğe olan sepeti koluna takıp dağdan aşağı inmeye başladı. Ancak civarda kötü niyetli biri dolaşıyordu ve kızın gözüne kestirmişti. Peşinde melun bir yaratık olduğundan habersiz, Bestenur yokuş aşağı inerken yoruldu ve tam da bir yol ayrımında bu hain karşısına çıktı. Bestenur irkilerek, “Sen de kimsin?” diye sordu. Melun ise ona, “Ben senin babanı.” diye bir yalan kıvırdı. Bunun üzerine küçük kız sevinçle, “Babacığım! Ben senin küçük kızın Bestenur’um! Bu ekmeğe üzüm suyunu sütünem sana gönderdi. Ah! Ye ve iç!” diye bağırdı. Kötü niyetli yaratık bunları reddetmedi; ekmeğe bir parça koparıp yemeye başladı ve şişeden dolu dolu birkaç yudum aldı. O yiyip içerken küçük kız merakla inceliyordu. Sonunda dayanamayıp sordu: “Babacığım! Elbiselerin ne kadar güzel! Timsah derisi iki renk ayakkabıların, kaşmir ceketin ve geniş kenarlı devetüyü şapkan harika! Neden bu kadar güzel giyindin?” Beriki ise “Ben şöhret ve itibara açım. İnsanlar görünüşüme aldanıp bana saygı duysunlar diye böyle giyindim.” dedi. Bestenur, “Koltuğunun altında kocaman, kalın birkaç kitap görüyorum. Bu kitapları neden okuyorsun?” diye sorunca o, “Ben bilgiye de açım. Bu nedenle tıpkı kötü çocuklar gibi üstüme vazife olmayan şeyleri kurcalayıp öğrenmek için okuyorum. Ha! Bu arada, yediğim bu güzel ekmeği ve üzüm suyunu sana kim vermişti?” deyiverdi. Küçük kız ise, “Sütünem bir kafa kemiği içindeki bir asma çubuğu ve buğday tanesini yetiştirerek senin yediğin ekmeği pişirdi ve üzümün suyunu sıktı. Peki söyle bana! Dişlerin neden sivri?” diye sordu. Melunun yüzüne bir kasvet çöktü ve şunları söyledi: “O dişler senin içindi. Fakat şimdi hiçbir anlamı yok. Çünkü bana verdiğin ekmeği yiyip üzüm suyunu içtiğim için, artık acıkmayacak ve susamayacağım. Bir insan için bu bir kurtuluş olabilirdi, ama benim için bu, ölüm ve sonsuz acı demektir (Anar, 2008, s. 46).

Bestenur ve Melun Yaratık arasındaki bu diyalog, masalın korku hikâyesine dönüşümü gibidir, zaten yazar da bu ve bunun dışındaki diğer öykülerde, gizemli ve korkutucu bir atmosfer yaratan öğeleri fazlasıyla kullanmıştır.

Kitab-ül Hiyel'e baktığımızda, kimi zaman menkıbelere, kimi zaman meddah hikâyelerine yaklaşan bir anlatım da metinlerarası ilişkilerin yazarın üslubundaki göstergelerinden biridir.

Kuledibi'ndeki Tamburlu kıraathanenin, çoğunlukla ariflerden, güngörmüşlerden, sohbet ve kelim ehillerinden olan ahalisi, asırların tüketemediği bu yorgun dünyanın bin bir hâlini yad edip onda baki kalan hoş ve nahoş sedalardan dem vururken, laf dönüp dolaşıp çoğu kez bir zamanların Yâfes Çelebi'sine gelirdi. Râviyân-ı ahbar ve nâkilân-ı asar kâh hayretü minnet, kâh nefretü ibretle şunları rivâyet ve hikâyet ederlerdi (Anar, 2008, s. 9).

Bu pasajdaki son cümle, Osmanlı döneminde kahvehanelerde, sohbet ortamlarında meddahların konuya giriş cümlesidir. Kelimeler Osmanlıcadır, günümüz diliyle değil de o zamanki bilindiği şekliyle yazılmıştır. Mesela günümüzün “nefret” sözcüğü bu metinde “nefretü” olarak yer alır. Devamında Yâfes Çelebi'nin nereli olduğu anlatılır, anlatıların rivayet olduğunun sürekli altı çizilir, hangi kaynaklardan yararlandığı belirtilir, bu kaynakların isimleri verilir. Verilen kaynakların isimleri ise oldukça uzundur. Örnek olarak şu cümleyi verebiliriz:

Fener'deki Sümbüllü meyhanenin müdavimlerinden ayyaş bir zat ise, lodosçular kethüdası Tavukpazarlı Koca Asım Paşazade Turşucu Hüseyin Efendi'nin kan kardeşi merhum Gelenbevi Salim Efendi'den başka bir rivayet nakletmiştir (Anar, 2008, s. 11).

Bu örneklerden yola çıkarak şu sonuca varabiliriz ki İhsan Oktay Anar'ın anlatılarında metinlerarası ilişkiler, alıntı veya kolajdan çok öykünme ve yansımaya yöneliktir⁵. Bunun nedeniyse de metnin içeriğinden çok varoluşuna yöneliktir; çünkü yazarın yaratmak istediği metnin karakteristik yapısını hayal gücünün ve masalsi dünyanın iç içe geçtiği bir kurgular bütününü oluşturur. Bunun arkasında ise yazarın hayata ve onun bir yansıması olan sanata bakış açısı vardır⁶.

⁵ Karlıdağ, Esra, *İhsan Oktay Anar'ın Romanlarının Çözümlemesi*, 2010, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 333.

⁶ Yazar bu bakış açısını *Kitab-ül Hiyel'in* sonunda, realist eserlerle, hayal gücünün sınırlarının kaldırıldığı, gerçekle, gerçek dışılığın birbiriyle karıştığı yapıtları, karşılaştırarak vermiştir.

2. Dinî Metinlerle ve Tasavvuf Edebiyatıyla İlişkisi:

İhsan Oktay Anar'ın romanlarında dinî metinlerin izine düşeceksek eğer ilk olarak dikkatimizi epigraflar çeker. Yazar eserlerine kutsal kitaplardan alınan epigraflarla başlar. Örnek olarak *Kitab-ül Hiyel*'in ilk sayfasında *Kuran-ı Kerim*'den ve *Ahd-i Atik*'ten alınmış bir epigraf vardır:

And olsun ki biz, Dâvud'a katımızda bir imtiyaz verdik, 'Ey dağlar! Onunla birlikte tesbih edin' dedik. Kuşlara da bunu duyurduk. Ona demiri yumuşak kıldık. Kur'an, XXXIV, 10 (Anar, 2008, s. 7).

Ve Saul kendi esvabını Dâvud'a giydirdi, ve başına tunç başlık koydu, ve ona zırh giydirdi. Ve Dâvud esvabı üzerine kılıç kuşandı, ve yürümeye çalıştı, çünkü alışmamıştı. Ve Dâvud Saul'a dedi: Bunlarla yürüyemem; çünkü alışmadım. Ve Dâvud onları üzerinden çıkardı. I: Samuel, 37-39 (Anar, 2008, s. 7).

Aynı şekilde *Puslu Kıtalar Atlası*'nda da İncil'den ve Eski Ahit'ten alınan dizeler karşımıza çıkar.

Boşluğun üzerine kuzeyi yayar

Ve hiçliğin üzerine dünyayı asar EYÜB 26: 7 (Anar, 2008 s. 7).

Ey parlak yıldız, seherin oğlu, göklerden nasıl düştün! Sen ki, milletleri devirdin, nasıl yere yıkıldın! Ve kendi yüreğinde derdin: Göklere çıkacağım, tahtımı Allah'ın yıldızları üzerinde yükselteceğim ve ta kuzeyde cemaat dağında oturacağım: Bulutların yüksek yerleri üzerine çıkacağım, kendimi Yüce Allah gibi edeceğim İşaya 14: 12 (Anar, 2008, s. 7).

Yazarın son romanı *Susunlar* ise Mevlana'nın mesnevisinden bir dizeyle başlar. Kutsal kitaplardan alınan metinler, sadece epigraflarla sınırlı değildir; romanı okumaya başladıktan sonra da karşılaşırız. Sadece metin olarak değil yapılan göndermelerle, kişi isimleriyle (Habil ile Kabil vb.), kitap adlarıyla, biçem taklitleriyle vb. de bu etkiyi görürüz.

Tüm bu etkilenmelere yazarın romanlarından örnekler vereceksek eğer, *Puslu Kıtalar Atlası*'ndan başlayabiliriz. Bünyamin, babası Uzun İhsan Efendi'nin içtiği şurubun içinde ne olduğunu ve bunun nasıl bir etki yaptığını merak ettiği için bir gün denemek ister. Denediğinde ise uykuya dalar, ruhunun bedeninden ayrıldığını hissederek uyandı. Uyandı zaman toprağın altındadır, gaipten duyduğu sesin komutlarını dinleyerek yerin altından kurtulur. Bu bölüm, daha doğrusu "ruhun bedenden ayrılması" dinî kitaplarda sıklıkla karşımıza çıkan bir motiftir.

Amat'ta da benzer motiflerle karşılaşırız. Tevrat'ın ilk kitabı Tekvin'den bir ayetle başlayan roman, bir bakıma Nuh Peygamber'in denize açılmasının yeniden kurgulanışıdır. Romanda Tevrat'tan izlerin yanında, Kuran-ı Kerim'den de bazı ayetlere, kişilere göndermeler vardır. Kutsal kitaplarda da karşılaştığımız -İsa'nın

yolculuğu, dervişlerin demir çarık demir asa yollara düşmesi, Nuh Peygamber'in denizlere açılması vb.- masallarda, destanlarda, efsanelerde karşımıza çıkan “yokculuk” arketipi, İhsan Anar'ın tüm eserlerinde vardır. *Puslu Kitalar Atlası*'nda Bünyamin'in fiziksel ve içsel yolculuğu; *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde Salih'in, rüyasına giren dervişi bulmak için Acıpayam Dağı'na yaptığı yolculuk ve bunun sonucunda kendini bulması; *Suskunlar*'da Eflatun'un gaipten gelen sesin peşine takılarak yollara düşmesi ve kendi iç huzurunu yakalayabileceği mekâna kavuşması vb. Hepsinde de “bulunulan mekândan ayrılma”, “zorlu bir yolculuk”, “hedefe ulaşma” biçiminde gerçekleşir bu yolculuk. Görünen anlamın ötesinde ise yani figüratif olarak, bu kişiler kendi iç huzuruna, yaşamın kendi dünyalarında yarattığı mutluluğa, maddi dünyaya karşı bir doyumluğa kavuşurlar. Aynı şekilde “çile çekme” motifi de hemen hemen her romanda yer alır. Örnek olarak Bünyamin'in ya da Uzun İhsan Efendi'nin sıkıntılarla geçen yolculuğu⁷; Eflatun'un yollarda başkaları tarafından aşağılanması, şiddete maruz kalması⁸; Kırbaç Süleyman'ın, karısını gözünün önünde yanarak ölürken görmesi⁹; Davud'un yıllarca Kara Calud'un işkencesine maruz kalması¹⁰ gibi, olgunlaşmanın acı çekmeden geçtiğinin altını çizen davranış kümeleriyle karşılaşırız.

Tasavvuf edebiyatıyla ilişkisi bağlamında *Suskunlar*'a baktığımızda, Mevlana'nın ünlü eseri *Mesnevi*'den izler görebiliriz. Öncelikle anlatım tekniği olarak bu romanda da çerçeve hikâyeler karşımıza çıkar, bir hikâye bitmeden diğerine geçilir. Sadece anlatımda değil metnin içindeki pasajlara, kişilere, olaylara baktığımızda da bu etki açık bir şekilde görülür. Örnek olarak “ve Tanrı önce insanı yarattı” diye başlayan ve sırasıyla tüm evrenin yaratılışını musiki makamlarıyla (Yegâh, Dügâh, Segâh, Çârgâh, Pençgâh, Şeşgâh ve Heftgâh) özdeşleştirerek anlatan bölüm¹¹, Tevrat'ın dünyanın varoluşunu anlattığı kısma öykünerek yazılmıştır. Başka bir örnek ise “Muhteşem Neyzen Batın Hazretleri, Zahir, Tağut” üçgeninde şekillenen sembolik ilişkilerdir. Roman sonuna kadar hiç görünmese de varlığı hep hissedilen, sezilen Muhteşem Neyzen Batın Hazretleri, Tanrı'nın; ölümsüzlüğü elde etmek uğruna insanların peşine düşen, içinde kötülüklerin varlığıyla yaşam bulan Tağut, şeytanı; kurtarıcı ve Muhteşem Neyzen Batın Hazretleri'nin oğlu -yani Tanrı'nın- Zahir de, İsa'nın birer simgeleridir (Karaca, 2008, s. 112). Yazar, İsa'nın son akşam yemeğini, Zahir'e uyarlayarak yeniden yazmış, bilindik anlatıyı kendi içinde dönüştürmüş ve romanına yerleştirmiştir. Alaattin Karaca, Zahir ve Hz. İsa arasındaki ilk paralelliği “yıkama/vaftiz” ortaklığında kurmaktadır.

⁷ Anar, 2008. ss. 86-89.

⁸ Anar, 2007. ss. 83-122.

⁹ Anar, 2005. s. 82.

¹⁰ Anar, 1996. s. 115.

¹¹ Anar, 2007. ss. 137-138.

Nitekim, Zahir'in Tanrı'yı temsil eden Muhteşem Neyzen Batın Hazretleri'nin oğlu olması, onun Hz. İsa'yı simgelediğinin ilişkin ilk ipucu (s. 158). İkinci ipucu Zahir'in Çemberlitaş Hamamı'nda ortaya çıkması ve Yahya adında bir tellak tarafından yıkanması (ss. 167-168). Bu kuşkusuz İncil'deki Hz. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edildiğini anırtıyor. Hamamda yıkanırken içeri giren güvercin (s. 168) de Hz. İsa'nın vaftiz olayını anırtıran bir diğer pekiştirici öge (Karaca, 2008, s. 112).

Pasajın devamında Alaattin Karaca, Zahir ve Hz. İsa arasındaki diğer koşutlukları, mucizelerle, davranış biçimleriyle, insanlara seslenmeleriyle örnekler üzerinden anlatır. Yazarın eserini oluştururken kullandığı bu kolajlar, öykünmeler, metnin içinde sırtmamakta hatta metnin karakteristik yapısını oluşturmaktadır. Birçok eleştirmen de İhsan Oktay Anar'ın bu başarısını, farklı metinlerden parçaları, esinlenmeleri, alıntıları, taklitleri, parodileri kendi metnine yedirebilmesine bağlamaktadır.

*Amat'*ı metinlerarası ilişkiler bağlamında değerlendirdiğimizde benzer motiflerle karşılaşırız. Örnek olarak Kırbaç Süleyman'ın rüzgâra hükmetmesini verebiliriz. Gittikçe şiddetlenen rüzgâr, gemiye ve içindekilere zarar verebilecek bir hıza yükselmiştir ve insanların çözüm arayışlarının tükendiği noktada Kırbaç Süleyman devreye girer ve rüzgâra seslenir. *Kuran-ı Kerim*'de yer alan “Kasırga gibi esen rüzgârı Süleyman'ın emrine verdik.” cümlesi, *Amat*'ta Kırbaç Süleyman'la özdeşleşmiştir. Mistik bir atmosfer yaratan bu eylem, aynı zamanda eseri büyüdü gerçekçiliğin masalsı dünyasına da yaklaştırmaktadır.

Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri'nde *Dünya Tarihi* adlı öyküden aldığımız şu pasajda da tasavvuf edebiyatının temeli olan dünyaya bakış açısı, içerikte kendini hissettirmektedir.

Hakikat ona erişmek için ödediğimiz bedel olmalıydı ki, onca zaman süren zahmetli yolculuğun ve çektiği bu kadar sıkıntının ardından, karanlık kuyudaki suyun dolunay gibi parlayan sathında kendi aksini gördüğünde, Aptülzeyyat gerçek kimliğinin şuuruna vararak titredi. Bu hakikat bir rüzgâr ruhunun tamamına ve bedeninin tüm zerrelere esip yayıldı. Ruhu galeyan içindeyken bedeni titriyordu. Hakikati görmeye tahammül etmekte zorlanan gözlerini elleriyle kapadıysa da artık çok geçti. Yerle bir olmamak için dağların bile almaya korktuğu mukaddes emaneti, o artık bir kez kabul etmişti. Şimdi bununla yaşamak zorundaydı. Büyük bir zorlukla yerinde doğruldu. Ruhunda taşıdığı hakikatin ağırlığından, tabanları toprakta derin izler bırakıyordu. Görmeye hâlâ tahammül edemeyen gözleri sımsıkı yumuluydu. Kulübenin kapısını açtığında içeriye ışık doluverdi. Işığın iyi olduğunu işte bu birinci gün gördü. Fakat dayanmakta zorlanıyordu; harmanisiyle yüzünü örtüp, kulübenin içinde, bütün bir gün ve gece, yere kapanıp bekledi. Başını ancak tan sökümünde kaldırmaya cesaret edebildi. Yerde

sürünerek alaca karanlıkta dışarı çıktı. Başını kaldırdığında gök kubbeyi ve onun iyiliğini görüp huşu içinde titremeye başladı. Kut, ruhunda benliğine yer bırakmamış gibiydi. Üçüncü günün sabahı artık göklere bakmaya cesareti kalmamıştı, bulunduğu zirveden, başı öne eğik, aşağıdaki tepelere, vadilere, ovalara baktı ve onların iyiliğini gördü. Sonraki günün gecesı, batan güneşı, doğan ayı ve sayısız yıldızları seyretti. Kapağı açtığıının beşinci günü, erkeğı ve dışısıyle türlü türlü hayvana baktı. Altıncı gün yine kuyunun başına geldi ve dipteki suyun sathına gözlerini diktiğinde, kendini gördü... (Anar, 2007, ss. 132-133).

Yazar, tasavvufta, insanın nefsini yenip kendi özüne ulaşma düşüncesini bu öyküyle anlatmıştır. Ancak açık açık anlatmak yerine belli simgelerden yararlanmıştır. Mesela kişinin kuyunun dibindeki suda, kendi aksini görmesi -tecelli etmesi- bir simgedir. Kişinin kendini var etme sürecini anlatır.

3. Divan Edebiyatıyla İlişkisi:

İhsan Oktay Anar'ın romanlarında divan edebiyatının etkisini, daha çok yazarın sözcük dünyasında, cümle diziminde ve zaman zaman benzetmelerle, istiarelerle örülü dilinde görmekteyiz. Abartılı bir dili de ekleyebiliriz. Yazarın ilk romanından *Suskunlar*'a kadar cümle yapısı, Arapça ve Farsça sözcüklerin yer alması, anlatım hemen hemen aynıdır; büyük değişiklikler göstermez. Yazar genellikle uzun cümleler kullanmayı tercih eder, hatta kimi cümleler vardır ki uzunluğu bir sayfayı geçer.

Geçmişte ve gelecekte, yerlerde ve göklerde, meydana gelmiş ya da henüz vaki olmamış olayların ve görüngülerin tekmilini; bu esrareniz âlemde cereyan eden her şeyin gidişatına yön ve anlam veren tabiat kanunlarını; kainatın iç yüzünü; gök gürültüsü, şimşek ve fırtınaların esrarını; seyyareler ve kuyruklu yıldızların yörüngelerini; öterek birbirlerine durmadan Süleyman ve Saba Melikesi'ne ait hazinelerin yerini söyleyen kuşların konuştuğı dili ve grameri; elmas, yakut, zümrüt veya değerli ve değersiz bütün kristallerin muammasını; Hazreti Yusuf'un zürriyetine eziyet Firavun kavmi zamanından kalma akıl almaz papirüs rulolarındaki kördüğümün çözümünü... (Anar, 2007, s. 106).

Arap ve Fars Edebiyatı'nın etkisi sözcüklerde, kişi isimlerinde, yazarın imlediğı olaylarda kendini gösterir.

Divan şiirinin sözcük dünyasındaki Arapça ve Farsça kelimeleri sıklıkla kullanır; hatta aynı cümle içerisinde eş anlamlı sözcüklerin, kimi zaman anlatım bozukluğuna yol açacak kadar bir arada kullanıldığı yerler de vardır.

İçeriden, bir nağmeyi âdetâ muhâtap alıp ona tâ-be-sabah tıptıpına ve ta'ban hitab etmeye azimli bir kudümün gönültâb taptapaları işitiliyordu. Eflâtun kudümün ne olduğunu biliyordu. Ama diğer sazın sesi onu hayrete düşürmüştü. Bu sazdan üflenen nağmeler, sırrın ufulevi vüsafâsı olan ehl-i vukuf füsunkârların bezediğı o vasi füseyfiseda raks ve vüsüb

eden vüsemâ gibi birer üfkuhe idiler. Ama fûsus ki üflendikçe gönüllerdeki menhus ufunetin üful olduğu, bu füyuz dolu, tabi bir vüs ve vüsat taşıyan nefesler, hangi Yusuf-u kalbiden nasıl hasıl olur diye sanki, fusul-u erbaa teessüf ediyordu (Anar, 2007, ss. 123-124).

Yazar, aynı zamanda bu örnekte görüldüğü gibi “t, s, v, v, f” harflerinin olduğu sözcükleri kullanarak şiirin, özellikle divan şiirinin yapı taşı olan armoniyi de yaratmıştır. Derin anlamda ise anlatıcı tasavvuf edebiyatına bir gönderimde bulunur. Sesler “tasavvuf” kelimesini çağrıştırmakta ve anlamsal açıdan da Tasavvuf ve müzik arasındaki ilişkiye değinilmektedir. Ayrıca da Mevlana'nın gözlerini, farklı bir boyuta açan Şems'in adı da karşımıza çıkmaktadır.

Yazar günümüzde ses değişimine uğrayarak kullanılan sözcükleri, o zamanki kullanımlarıyla yazar. Daha çok İran ve Arap Edebiyatı etkisiyle oluşan dildeki bu değişimin sonucunun, romanlara yansımaları birçok yerde kendini gösterir. Mesela devletli, merhametli sözcükleri; devletlü, merhametlü biçimiyle yer alır. “Olay” yerine “vaka”yı tercih eden yazar, onu da “vak'a” biçiminde kullanır. Yine tamlamalar o dönemin diliyle yer almaktadır. Örnek olarak “ayet-i kerimleri, ehl-i hattatlar, sırr-ı ateşbaz-ı veli, ilan-ı harp” tamlamalarını verebiliriz.

Yazarın romanlarındaki dil yoğunluğu da, divan edebiyatını çağrıştıracak bir başka gösterge olabilir. Özellikle betimlerde ve müzik, din, aşk gibi soyut konuların dile getirilmesinde, yazar benzetmelerle, sembollerle yüklü bir dil kullanır. Anlatımdaki bu yoğunluk ya da kapalılık, okuyucuyu daha dikkatli olmaya itmekte ve onun kafasını karıştırmaktadır.

4. Modern Yapıtlarla İlişkisi:

İhsan Oktay Anar, her ne kadar romanlarının çatısını tarihle, dinle, halk edebiyatıyla, sözlü kültürle örse de zaman zaman modernizmin eleştirisini yapan parodiler ya da pastişler, metni zenginleştiren kolajlar ya da alıntılar karşımıza çıkabilmektedir. Ya da modern eserlere dâhil etmesek de felsefede birer klasiğe dönüşmüş yapıtları, kendi üslubunca değiştirerek komikleştirmekte, zaman zaman ironik bir dille okuyucunun önüne sunmaktadır.

Modernizmle ilişkilendirebileceğimiz yapıtların en çok karşımıza çıktığı roman *Kitab-ül Hiyel*'dir. Özellikle romanın sonlarına doğru, hayat hikâyeleri günümüze daha çok yaklaştıkça, yazar Tanzimat Edebiyatı'nın eserlerine göndermeler yapmakta, kimi eser ya da yazar adlarını değiştirerek kullanmaktadır. Ayrıca yazar, modernizmin, o dönemin yapıtlarının, üstü kapalı da olsa hayata bakış açılarının, eleştirisini anlatı kişilerinin vasıtasıyla yapmakta; kendi yaşamı anlamlandırma sürecini ise arka planda dikkatli

okuyuculara vurgulamaktadır.

Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri'nde metinlerarasılık, parodik bir anlatımla kendini gösterir. Ölüm'ün ve Cezzar Dede'nin sırasıyla anlattığı hikâyelere baktığımızda, sekizinci öykü, başka bir eserin kurgusundan alınmış olmasıyla dikkatleri çeker: *Gökten Gelen Çocuk-Superman*. Bu öykü, parodik bir anlatımla yazılmıştır; yazar metnin içine komiklikler katmış, bu ünlü çizgi romanı yeniden yaratmıştır. Yazar, isimleri, ses benzerliği olan uydurma sözcüklerle değiştirmiştir; Clark-Gülerk. Soyadları da aynıdır: Clark Kent, Gülerk Kent. İkisi de gazetede çalışmaktadır. Clark Kent, Daily Planet gazetesinde; Gülerk Kent, Seyyare gazetesinde çalışmaktadır. İkisi de gezegen demektir. Clark da Gülerk de çalıştıkları mekânda bir kıza âşıktır. Ancak Gülerk bu dünyada başarısız olur ve leylekler onu alıp cennete götürür. Mizahi anlatımın baskın olduğu bu öyküde yazar, arka planda gerçeklik algısıyla ironiyi yoğunlaştırarak Batı ve Doğu arasındaki kültür ayrımını ortaya koyar ve Batı'nın mükemmellik tanımının da eleştirisini yapar.

Aynı romanın ilk hikâyesi Güneşli Günler'de de Batı'nın bir külte dönüşen "vampir" tiplemesinden izler vardır. Okula yeni gelen müdürün "porfiria" adlı bir hastalığı vardır ve hastalığın yarattığı vücutundaki yan etkiler nedeniyle öğrenciler ondan korkmaktadır.

Zaten müdürü ilk gören talebelerin dudakları uçuklamıştı: Güneşe hiç çıkmaması sonucu adamın beti benzi kül gibiydi ve herhâlde hastalığı nedeniyle diş etleri çekilmişti. Aksi gibi bir de siyah elbiseler giymiş, hatta ellerini ışıktan korumak için olsa gerek, siyah bir eldiven bile takmıştı (Anar, 2007, s. 22).

Ayrıca bu yeni gelen müdürün, her gece, Bora Mete adlı bir öğrencinin kanını içtiğini de ilerleyen sayfalarda görürüz.

Feneri tam yakmak üzereydi ki, koridorun diğer ucunda ince uzun, kapkara bir silüet görünce yüreği ağzına geldi. Derhal bir köşeye sindi ve yüreği güm güm ata ata beklemeye başladı. Gariptir, silüet yaklaşmasına rağmen kulağa ayak sesi gelmiyordu. Bu duruma bir anlam veremeyen oğlan, köşeden başını uzatıp bakar bakmaz dehşete düştü: Kanlı diş etleri ve bembeyaz suratıyla, kara elbiseli canavar, tabiatüstü bir şekilde âdeta uçarcasına alt sınıfların yatakhanesine doğru gidiyordu. Tüpleri ürperen talebe bağırıp yardım istemeye çalıştı, ama sesi çıkmıyordu. Dizlerinin bağı çözülür ve oracığa çöküverdi. Neden sonra kendisini toplamaya çalışarak, yardım isteyebileceği ilk yere erişmeyi kafasına koydu: Birinci sınıfların yatakhanesine giderek herkesi uyandıracaktı. Bir koşu yatakhane kapısına erişti. Kapı aralıktı. Önce içeri bakmayı akıl ettiğinde, şimşek çakıverdi: Böylece, alyanaklı bir çocuğun boynuna eğilmiş, şahdamarına sapladığı ucu iğneli bir hortumdan zavallının kanını iştahla emen canavarı yine gördü (Anar, 2008, s. 28).

Yazar metnin devamında, Müdür'ün içtiği tüm kanlara rağmen iyileşemeyerek

ölüme mahkum olmasını, ölüm anındaki hislerini ve nasıl öldüğünü anlatır. Bu anlatım, halk edebiyatından uzak, modern anlatılara daha yakın bir dille yapılmıştır.

İhsan Oktay Anar'ın romanlarının felsefeyle olan iç içeliği, okuru düşünmeye sevk etmekte ve mizahi bir üslupla verildiği için de aynı zamanda eğlendirmekte, felsefenin dingin dünyasından mizahın abartılı söylemine götürmektedir. Yazar özellikle Antik Yunan'a, Roma Dönemi'ne ve Ortaçağ filozoflarına anıştırmalarda bulunur, onlardan alıntılar yapar ya da parodik bir anlatımla tanımlamaya çalışır. Örnek olarak *Puslu Kıtalar Atlası*'ndan şu pasajı verebiliriz.

Altmış altı yaşındaki erinin belini bağlayan büyüünün esrarını çözmesi için rüyaya yatmasını isteyen acuzeyi savan Uzun İhsan Efendi, odasına çıkıp Kubelik'in getirdiği kâğıtları karıştırmaya başladı. Bir kitap tercümesiydi bu. Eser *Zagon Üzerine Öttürme* adıyla çevrilmişti. İlk sayfaya bakılırsa yazarı Rendekar adında biriydi. Külhani bir dille kaleme alınmış eseri okudukça, Rendekâr'ın şüpheyi bir “zagon” yani bir yöntem olarak benimsediğini öğrendi. Amaç şüphe götürmeyecek ilk kesin bilgiye varmaktı. Her bilgiden şüphe eden Rendekâr, şüphe ettiğinden şüphe edemiyor ve bundan da kendisinin varolduğu sonucunu çıkarıyordu. Yatsıya doğru Kubelik'in tercümesini bitiren Uzun İhsan Efendi, Rendekâr'ın bu fikri üzerinde derin düşüncelere daldı. Düşünüyor olmasından kendisinin varlığı açık ve seçik olarak çıkıyordu. Fakat bu yolla insan, kendisinden başka hiçbir şeyin varlığını ispatlayamazdı. Sonunda, kafasına takılan bu pürüzü halletmek için rüyaya yatmaya karar verdi. Şişedeki yeşil uyku şurubundan bir bardak suya yedi damla karıştırıp içtikten sonra yatağına uzandı (Anar, 2008, ss. 44-45).

Bu pasajda yazar, “şüphe”yi gerçekliğe ulaşmada temel yöntem gören filozof Rene Descartes'e ve onun ünlü eseri *Metot Üzerine Konuşma*¹²'ya atıfta bulunur. Zagon; yöntem, metot demektir. Yazar, kendi yarattığı bu yeni isimle “Zagon Üzerine Öttürme”, Batı'nın aydınlanma, modernleşme sürecinde bir mihenk taşı olan Descartes'a atıfta bulunmakta ve arka planda da, yine Batı düşünce sistemi eleştirilmektedir.

Sonuç

Son dönem adından en çok söz ettiren yazarlardan biri, çalışmamızın da konusu olan İhsan Oktay Anar, bütün romanlarında tarihi hem arka plan hem de malzemeler yığını olarak kullanmıştır. Postmodern tarihî romanların birer simgesine dönüşmüş bu anlatılar, içlerinde her alana özgü nesneyi, farklı meslek gruplarından insanları, farklı mekânları barındırır.

¹² Bu kitabın orjinal adı, The Discourse on Method'dur.

Bu romanların ilki olan *Puslu Kıtalar Atlası* 1996'da yayımlanmıştır ve kısa sürede çok ses getirmiştir. Bu kadar ilgi görmesinde en etkili neden ise özünde alışık olup ama roman türünde alışık olmadığımız birçok yeniliği barındırmasıdır. 17. yüzyılı anlatan roman, bildiğimiz, alıştığımız saray edebiyatının dışına çıkmış, bu yüzyılı yeniden kurgulamıştır.

İhsan Oktay Anar'ın *Puslu Kıtalar Atlası* tarihi bir roman. Aynı zamanda bir İstanbul romanı. İstanbul'un tarihinden, 17. yüzyıldan bir parçanın yeniden yazılması. Şehrin sokaklarının, sıradan insanların tarihi bu. Alıştığımız, eski usul tarih romanlarından değil; hükümdarları, kumandanları, kahramanları anlatmıyor. Saraylarda, köşklere, konaklarda geçmiyor. Sokaktaki insanı anlatıyor; roman çamurlu İstanbul sokaklarında, Galata'da geçiyor (Esen, 2006, s. 247).

Postmodern tarihî romanların özelliklerinden biri olan tarihin ruhsal ve felsefi açıdan yeniden yorumlanması, hatta kimi zaman ironik hava barındırması, değerlendirdiğimiz bu beş romanda belirgin bir biçimde vardır. Tüm bunlara ek olarak, romanlara zaman zaman da gerçek dışılık karışmıştır. Yazar, Osmanlı insanına, yaşamına, kısacası dünyasına roman bağlamında yeni bir bakış açısı getirirken, gerçekliği ve doğaüstünü karıştırarak okuyucunun zihninde diğer romanlara göre farklı bir iz bırakmıştır.

Bu romanlarda, yazar dilimizi etkin bir biçimde kullanarak büyülü bir dünya yaratır. Yazar olağanüstünü, ilginç, farklı; masalı, efsaneyi, mitolojiyi harmanlayarak birbirine bağlı iç içe öyküler oluşturur. Ayrı bir hikâye gibi başlayan birçok bölüm, gelip asıl hikâye ile birleşir. Öykülerde sarmal bir yapı kullanılması da yine postmodernizmin edebiyata bir etkisidir. Nedenine gelince postmodern edebiyat, metni gerçek yaşamdan soyutlayarak bir oyuna dönüştürmeye çalışır, bu oyunda temel amaç metnin kurmaca oluşunun vurgulanmasıdır. Bu teknik, edebiyata *Binbir Gece Masalları*'ndan kalmıştır. Doğu edebiyatında, mesnevilerde, halk hikâyelerinde de kullanılan bu teknik, günümüz romanında bir biçim ögesi olarak karşımıza çıkmakta, birçok yazar bu tekniği kullanmaktadır.

İhsan Oktay Anar'ın romanlarının değerlendirildiği bu makalede, metinlerarası ilişkiler dört başlık altında sınıflandırılmıştır: romanların halk edebiyatıyla, divan edebiyatıyla, dinî metinlerle ve modern eserlerle ilişkisi. Bu başlıkların romanların içerisinde var olmaları ontolojik olarak farklıdır. Daha da açıklarsak eğer halk edebiyatı bu anlatıların, anlatım boyutunda düşünürsek bel kemiğini oluşturur; divan edebiyatıyla olan ilişkisi ise “dil” eksenindedir; tasavvuf edebiyatı ise epigraflarda, kişi isimlerinde, diyaloglarda kendini belli eder. Son olarak da modern anlatılarla ilişkisine girersek eğer parodik bir anlatımın, göndermelerin varlığını söyleyebiliriz. Tüm bu sınıflandırmalarda varılan nokta; metinlerarası ilişkilerin, eserin bütününde bir zenginlik oluşturmaları, esere anlam yoğunluğunu artıracak bir biçimde yedirilmeleri ve hayal gücünün sonsuzluğunda evrilmiş olmalarıdır. Belki en büyük başarısı da bu ayrıntıda

yatmaktadır.

Kaynakça

- Akgül, A. (2009, Kasım). Evliya Çelebi ve İhsan Oktay Anar'ın Ortak Üslubu: Fantastik mi Keramet mi?. *Varlık*, 58-62.
- Aktulum K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Anar, İ. O. (1996). *Kitab-ül Hiyel*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anar, İ. O. (1998). *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anar, İ. O. (2005). *Amat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anar, İ. O. (2007). *Susunlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anar, İ. O. (2008). *Puslu Kıtalar Atlası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Develioğlu, F. (1984). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doltaş, D. (2003). *Postmodernizm ve Eleştirisi (Tartışmalar/Uygulamalar)*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Duru, O. (2006, Nisan). İhsan Oktay Anar, Amat. *Varlık*, (Kitap Eki), 1183, 12.
- Esen, N. (2006). *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Foucault, M. (1988). What is an Author?. *Modern Criticism and Theory* içinde (ss. 197-210), Londra and Newyork: Longman.
- Gökalp Alpaslan, G. G. (2007). *Metinlerarası İlişkiler ve Gilgamiş Destanının Çağdaş Yorumları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Gürses, S. (1999). Yerli Düş Dünyalarının Aklı Karışık Haritası. *Varlık*, 1101, 12-19.
- İnci, H. (2009). 21. Yüzyıl Masalcısı: İhsan Oktay Anar. *Varlık*, 1227, 48-52.
- Karaca, A. (2008). Susunlar'ın Sıkı Örgüsü. *Kitaplık Dergisi*, 112, 78.
- Karlıdağ, E. (2010). İhsan Oktay Anar'ın Romanlarının Çözümlemesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tekin, M. (2003). *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yalçın Çelik S. D. (2005). *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- www.metinlerarasiiliskiler.com/ tam adresinden 18.12.2009 tarihinde erişildi.

18. YÜZYILDA ANKARA'DA ÂYANLIK MÜCADELELERİ

Mustafa KAYA

Özet: Buldukları bölgelerin ileri gelen seçkinler gurubu olarak nitelenen âyanlar, oluşan şartlar neticesinde özellikle 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde kendilerini göstermişlerdir. Bu doğrultuda devletin Ankara özelinde Müderriszade, Nakkaşzade, Muslupaşazade ve Mimarzade aileleri âyanlık mücadelesinde ön plana çıkmışlar ve bu ailelerin bazı bireyleri yüzyılın sonuna kadar değişik zamanlarda âyan olabilmek için mücadele etmişlerdir. Bu kişilerin, âyan olabilmek için verdikleri mücadelelerde ve âyanlık süreçlerinde, devlete ve topluma faydalı hizmetleri olduğu kadar güç ve servet kazanmak adına halka karşı zorbalıkları ve pek çok kanunsuz işleri de olmuştur.

Anahtar kelimeler: Âyan, Taşra, 18. yüzyıl, Ankara, Müderriszade, Nakkaşzade, Muslupaşazade ve Mimarzade Aileleri.

Notables in Struggles Ankara in The 18th Century

Abstract: Notables, defined as the well-known elite groups, were present at different regions throughout the Ottoman State especially in the 18th century. In this regard, Müderriszade, Nakkaşzade, Muslupaşazade and Mimarzade families came into prominence in the struggle for notables in Ankara and at the end of the century, some members of these families fought for becoming as a notable at different times. These people, in their struggles and notable progress, have been helpful to the state and society but also they have unlawful jobs and atrocities against the people for to gain power and wealth.

Key words: Notable, Provincial, 18th century, Ankara, Müderriszade, Nakkaşzade, Muslupaşazade and Mimarzade Families.

Giriş

Bu çalışmanın konusu, buldukları bölgelerde güç ve servet sahibi olarak öne çıkan yerel ailelerin, sahip oldukları güçleri nispetinde bölgelerinin âyanı olabilmek için vermiş oldukları mücadelelerin Ankara örneği kapsamında irdelenmesini içermektedir. Bu bağlamda Ankara'da yaşayan güçlü yerel ailelerden Müderriszadeler, Nakkaşadeler, Muslupaşadeler ve Mimarzadelerden âyanlık mücadelesi veren bireylerinin bu mücadelelerinin seyri ve âyanlıklarının uygulanış biçimleri ele alınacaktır. Çalışmanın kaynak kısmı, ağırlıklı olarak 18. yüzyıl Ankara şer'iyeye sicilleri ile Cevdet tasniflerinden dahiliye, adliye ve zaptiye kayıtlarının ilgili hükümlerine dayanmakta olup, buralardan elde edilen veriler diğer tetkik çalışmalarla desteklenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel düzeninde önemli değişmelerin görüldüğü XVIII. yüzyılda, yönetim kadrolarına giren ve çeşitli ekonomik, sosyal işlevler yüklenen “âyan ve eşrâfin” aile kökenleri, güçlerinin

dayanakları, toplumsal hayatta oynadıkları roller ayrıntıları ile incelenmiş, bu konuda pek çok belgesel bilgi derlenmiştir (Ergenç, 1982, s. 105)¹. Âyanların, 18. yüzyıldaki bu ani yükselişleri, yükselme sebepleri ve bu süreç içerisinde vermiş oldukları mücadeleler ile olumlu olumsuz tüm faaliyetleri özellikle şehir tarihçilerinin ilgi odağı olmaya devam etmektedir².

“Âyan, eşraf, kârgûzâr, hacı” tabirleriyle anılan ancak genelde “âyan” olarak adlandırılan bu kişilerin ortaya çıkışları, bazı araştırmacılar tarafından 16. yüzyıla kadar indirilmiştir. Kemal Karpat, âyanları köken bakımından erken 16. yüzyılda kadı mahkeme heyetlerinin üyeleri olarak ifade ederken (2002, ss. 70-71), Halil İncik bu sınıfın kökenini, Celâli isyanlarının bir sonucu olarak eyaletlere yerleştirilen ve zamanla yeni bir üst sınıf biçiminde şehirlerde örgütlenen ve sayıları artınca taşra toplumunun en etkin sınıfı olarak ulemâ, lonca başları ve tüccarlara katılarak etki ve güçlerini genellikle mültezim olarak edinilmiş büyük servet toplamakta kullanan yeniçerilere bağlamaktadır (2003, s. 56). Âyanların kökenlerine ilişkin farklı açıklamalar olmakla beraber, bu ifadelerin birleştiği nokta, âyanların amaçlarına ilişkindir. Buna göre,

¹ Bu konuda yapılmış birçok çalışma arasından örnek olarak şunlara bakılabilir: Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1970-74, Cilt VIII-XII, 14-23, ss. 51-61, Bekir Sıtkı Baykal, “Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler”, *TTK Belgeler*, C.I, S.1-2, 1964, ss. 221-227, Bruce McGowan, “The Age of The Âyân,1699-1812”, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, H. İncik and D.Quataert (Ed.), Cambridge, 1995, ss. 639-757, Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’da Âyanlık İddiaları”, *DTCF*, 24, S. 3-4, Ankara-1969, ss. 198-204.

² Âyanlar ile ilgili son dönemlerde yapılan çalışmaların bazıları şunlardır: Nagehan Üstündağ, *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-2004, Canay Şahin, *The Rise And Fall Of An Âyan Family In Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizades (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi -2004, Mustafa Kaya, *18. Yüzyılda Âyanlık ve Ankara’da Âyan Aileler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi-2008, Mehmet Ak, Manavgat’ta Bir Âyan Ailesi Tugayoğulları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume:3, Issue:12, Summer, 2010, ss. 27-36, Mübahat Kütükoğlu, Bir Âyan Ailesi Tavashzâdeler, *Belleten*, cilt:LXXV, sayı:273, 2011, ss. 447-469.

âyanlar buldukları bölgelerde ya nüfuz sahibi olmak ve zenginlik elde etme peşindedirler ya da mevcut nüfuz ve zenginliklerini arttırmayı istemektedirler. Âyanlık konusunda bugüne kadar pek çok çalışma yapılmış olup, bu çalışmaların çoğunda “âyanlık” kavramı değişik biçimlerde tanımlanmıştır. Bunlar içerisinde Mustafa Akdağ, âyanlığı bir “düzen” olarak tarif ederken, Ariel Salzman, âyanların, paşaların taşradaki işlerini yapmalarından ötürü, onları bir firma olarak görmekte ve “âyan firmalar” tabirini kullanmaktadır. Mücteba İlgürel, V. P. Mutaççieva ve Yücel Özkaya ise, âyanlığı bir “müessese” olarak görmüşlerdir³. Bunların içinden Yücel Özkaya “Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık” başlıklı çalışmasında âyanlar için müessese tabirini kullanırken, konuya ilişkin bazı makalelerinde ise müessese tabiri yerine “âyanlar” ifadesini kullanmıştır. Aslında, devletin zaaf içinde bulunduğu özellikle 18. yüzyılda, toplumsal şartların da etkisiyle ortaya çıkan ve yükselen âyanlara “müessese” demek, onlara resmi bir pâyeye yüklemek anlamına gelir. Her ne kadar 1726 senesinde ileri gelenlerle ilgili olarak alınan kararlar, âyandan olan hanedân sahiplerine artık sancak beyliği verilmesinin kaide haline gelmesi ve bu suretle âyanlığın meşru bir hâl alması söz konusu ise de (Özkaya, 1994, s. 120), yine de bu kişiler devletin desteği ile veya devlet tarafından ortaya çıkarılmadıkları gibi, zaman zaman kullanılıp ortadan kaldırılmak istenmişlerdir. Bu sebeple de âyanlar hiçbir zaman müesseseseleşmenin gereklerini yerine getirememişlerdir. Feridun Emecen de (2001, s. 194) benzer sebeplerle bu konuda müessese tabirinin kullanılmasının doğru olmadığını belirtmektedir. Bunlardan dolayı reyanın üstünde zengin bir sınıfı temsil eden âyanlar hakkında, süreç olarak yaklaşık yüz yıl etkin bir dönem geçirmelerinden ötürü “âyanlık dönemi” veya sadece “âyanlık” vasfını kullanmanın, daha doğru olacağı kanaatini taşımaktayız. Bu vasıflandırmadan sonra “âyanlık dönemi”, âyanların taşradan başkente kadar sıra ile aşama aşama ulaştıkları ve genelde sosyal, malî, iktisadi, askerî, idari ve siyasi güçlerini bir araya getirdikleri ve bu

³ Âyanlık kavramının çeşitli anlamlarda tanımlaması için bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II Cilt, Barış Yayınları, Ankara-1999, Ariel Salzman, “An Ancien Regime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in The Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, XXI, No: 4, 1993, Mücteba İlgürel, “Balıkesir’de Âyanlık Mücadelesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, İstanbul-1972, V.P. Mutaççieva, “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyanlık Müessesesi”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1978, Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, TTK-Ankara 1994.

konumlarını aile fertleri arasında tutup sonraki nesillere aktardıkları dönemdir (Mert, 1999, s. 175) şeklinde daha açık ve net bir şekilde ifade edilebilir.

Âyan ve eşraf diye tanımlanan ve toplumun çeşitli kesimlerinin seçkinlerinin oluşturduğu bir gurup olarak görülen ve eskiden beri, iltizâm işleri, salyane toplanması, savaş zamanlarında asker derlenmesi ve ordunun gereksinimlerinin karşılanması, kredi ve faiz muamelelerinden kâr sağlanması ve çiftlikler kurma gibi yollara başvuran (İnalçık, 1980, s. 41) bu eşraf ve âyan zümresini, özellikle 18. yüzyıldaki gelişmeler oldukça belirgin bir duruma getirmiştir. Âyanların, taşrada en etkin toplumsal grup olarak ortaya çıkmaları ve çok büyük miktarda arazilere ve çiftliklere sahip olmaları Osmanlı sosyal düzeninde önemli değişimlere sebep olmuş ve bürokrasi ile toprak kaynakları arasında yeni bir ilişki ortaya çıkarmıştır (Ertaş, 2009, s. 149). Sonuçta güçlü olan ve ilişkilerini iyi kullanan âyan, kazanmasını biliyordu. Kazanan âyan son hesapta gücünü devletin kendisine tanıdığı ayrıcalıklardan almakta ve egemen rolünü büyük bir hevesle üstlenmekteydi (Mardin, 2002, s. 108).

Yukarıda belirtilen bu özelliklerden azami derecede faydalanmak ve kendilerine yarar sağlamak isteyen bu kişiler, köklü ailesel güçlerinin de yardımıyla Anadolu ve Rumeli’de sıkı bir âyanlık mücadelesi içine girmişlerdir. Manisa ve çevresinde Karaosmanoğulları (Nagata, 1999), Kayseri’de Zennecizadeler (Özkaya, 1994), Yozgat ve civarında Çapanoğulları (Mert, 1980), Doğu Karadeniz’de Tirebolu’lu Kethüdazade Mehmed Emin Ağa (Emecen, 2001) ve Edirne’de Dağdeviren oğlu Mehmed Ağa (Gökçe, 1967) bu kişi ve ailelere verilebilecek örneklerden sadece birkaçını teşkil etmektedir.

Ankara’lı Âyan Aileler ve Mücadelenin Seyri

Ankara’nın merkez ve bazı yakın çevresindeki âyanlık mücadelelerine bakıldığında, yerel ailelerden Müderriszâdeler, Nakkaşzâdeler, Muslupaşazâdeler⁴ ve Mimarzâdeler⁵ olarak bilinen ailelerin belgelerdeki mevcut bilgilere göre ön plana çıktıkları gözlenmiştir. Bu ailelerden isim olarak öne çıkanlar; Müderriszadelerden Ahmed Efendi, Mehmed Efendi ve Mehmed Emin Efendi, Nakkaşzadelerden es-seyyid Ali Ağa, Muslupaşazadelerden Salih Bey ve Osman Bey, Mimarzadelerden ise Mehmed Şakir Efendi’dir. Ankara’nın Murtazabad kazası⁶ âyanlığı için mücadele eden Muslupaşazade Salih Bey ve oğlu Osman Bey’in konuya dahil edilmelerinde, özellikle Salih

⁴ Müderriszadeler, Nakkaşzadeler ve Muslupaşazadelerin aile soyları ve âyanlık mücadelesi veren bireyleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kaya, Ankara’lı Âyan Aileler Hakkında Bazı Bilgiler, *İdeal Kent, Kent Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Ankara- 2011, ss. 62-98.

⁵ Mimarzadelerin aile soylarına ilişkin bilgiler diğer ailelere göre daha sınırlıdır.

⁶ Günümüzde Ankara’nın Mürted ovası ile Kazan ilçesi arasındaki bölge.

Bey'in Ankara âyanlığının en önemli ismi olan Müderriszade Ahmed Efendi ile âyanlık konusunda yakın ilişki içinde olması etken olmuştur.

Âyanlık mücadelesinin Ankara'daki seyri, mücadeleyi veren bu ailelerden Muslupaşazadeler ile Müderriszadelerin birbirleriyle aralarındaki sorunlar nedeniyle karşı karşıya geldikleri bir dava ile başlamıştır (AŞS-121/650). Muslupaşazade Salih Bey ile âyandan ve aynı zamanda kadı eşrafından olan Müderriszade Ahmed Efendi arasındaki sebebi belirtilmeyen durumlardan kaynaklanan olaylar neticesinde, 1742 senesinde görülen davayı izlemek üzere İstanbul'dan mevlî ve mübaşir Ali Efendi gönderilmiş, ancak muhtemelen İran'a karşı savaş hazırlıklarının başlaması sebebiyle kendisinden, gönderilen emirle imdâd-ı seferiyyeyi toplayıp derhal İstanbul'a dönmesi istenmiştir. Mübaşirin geri dönmesiyle, iki aile arasındaki bu davalık durum, pek fazla büyümemiş veya aralarında anlaşmak suretiyle çözülmüş olacak ki, yaklaşık iki sene sonra Müderriszade Ahmed Bey, Muslupaşazade Salih Bey ile ittifak ederek âyanlık iddiasında bulunacaktır (AŞS-123/236). Ahmed Efendi, daha önce kimse tarafından seçilmediği halde zorbalıkla Ankara'da bir süreden beri âyanlık yaparak tekâliflere kendisi için de akçe eklemek suretiyle halkın perişan olmasına sebep olmuş ve neticede Ankara ahalisinin bu sıkıntılı durum karşısında şikâyetleri üzerine görülen davada, Ahmed Efendi'nin Anadolu valisi Ali Paşa'nın yanına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bir müddet sonra tekrar Ankara'ya gelen Ahmed Efendi, yine rahat durmayıp, yeniden Muslupaşazade Salih Bey ile ittifak ederek, rüşvet ve çeşitli zulümlerle halkın tekrar perişan olmasına sebep olmuştur. Hakkındaki şikâyetlerin artmasıyla İstanbul'dan gönderilen fermanla, kendisinin derhal yakalanarak Kastamonu'ya sürgün edilmesi ve aksi yönde bir emir gelmedikçe de burada tutulması istenmiştir.

Daha önceleri sarıca sekban ve levendat eşkıyalarının yağma, soygun ve zorbalıklarına karşı direnmeye çalışan halk, bu sefer âyanlık mücadelesi içine giren güçlü yerel ailelerin soygunlarına ve zorbalıklarına karşı yeni bir direnç oluşturma çabası içine girmiş ve hem maddi hem de manevi olarak korunma yolunu, devlete bu kişileri şikâyet ederek sağlamaya çalışmıştır. Aslında teorik olarak halkın temsilcisi olmak adına bu işe girişen fakat pratikte hiç de öyle olmayıp genelde halkın aleyhine davranışlarda bulunan âyanlar, bu özellikleri sayesinde uzun bir dönem halkın şikâyetleri sonucu devlet ile karşı karşıya geleceklerdir.

Bu arada, Müderriszade Ahmed Efendi'ye Ankara âyanlığı için yardım eden ve Murtazabad âyanlığını ele geçiren Muslupaşazade Salih Bey, halk üzerindeki baskı, zulüm ve iftiralarıyla devleti karşısına almıştır. İlk olarak 1742 senesinde,

İran seferi için Ankara'dan toplanması kararlaştırılan 100 adet mekkâre⁷ develerinin gönderilmesi içinde mekkâri başı olarak görevlendirilen kişiyi kovup, yerine Tabanlı Türkmen aşiretinden, daha önce mekkâri başılık yaptığı dönemde halkı zarara uğrattığı bilinen Şeyhli oğlu adındaki birini mekkâri başı olarak getirtip halkın yeniden zarara uğramasına sebep olan Salih Bey, (AŞS-121/713), daha sonra 1743 senesinde muhtemelen toprak sebebiyle Yabanabad kazası halkıyla davalık olmuştur (AŞS-121/672). Bunca kanunsuz işler yapan Salih Bey hakkında, cezalandırılması ve eşyalarının zapt edilmesi için 1744 senesinde ferman gönderilmiştir (AŞS-123/225). Son olarak aynı sene içinde Müderriszade Ahmed Efendi'ye âyanlık için yardım yaptığı sırada Onunla birlik olup, Ankara müftüsü Hafız Mehmed'e türlü iftiralar atmasıyla, müftünün Kastamonu'ya sürgün edilmesine sebep olmuştur (AŞS-123/236). Bütün mallarına ve eşyasına devlet tarafından el konulan Salih Bey, bir müddet firar etmiş (AŞS-123/225) ancak aynı sene yakalanarak idam edilmiştir⁸ (AŞS-152/188).

Salih Bey'in⁹ idam edilmesi, Müderriszade Ahmed Efendi'yi çok fazla etkilememiştir. Nitekim Ahmed Efendi, Kastamonu sürgününden Ankara'ya

⁷ Mekkâre (veya Mekâri), nakliyat işlerinde çalıştırılan hayvanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Askeri teşekküllerde ordu ağırlıklarının nakli için at, deve, katır gibi hayvanlar bulundurulduğu gibi ordu birliklerinin bir yerden bir yere nakilleri sırasında ve daha ziyade harp zamanlarında halkın hayvanları satın alınır ve bazı vakitler belirli bir zaman için ordu hizmetine alınarak sahiplerine mahallerince tayin olunan ücretler verilirdi (Pakalın, 1993, Cilt: II, s. 451).

⁸ Âyanların idam edilmeleri, güçlerine ve faydalarına bakılmaksızın, halka ve devlete verdikleri zararların artması ve isyan etmeleri neticesinde Anadolu'da zaman zaman görülen bir olaydır. Örneğin, Muslupaşazade Salih Bey'e göre nispeten daha güçlü ve zengin olan Rize ve Hopa taraflarının âyanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa da, 1817 senesinde boynu vurularak idam edilmiştir. Trabzon sancağının askeri sınıfına başbuğ olacak kadar orduda faal bir vazifeye tayin edilen Memiş Ağa'nın, Trabzon valisi Hazinezade Süleyman Paşa ile aralarında (Cevdet Tarihine göre bir para meselesinden) zuhur eden ihtilaf gittikçe büyüyerek isyan mahiyetini almış ve idamı ile sonlanacak sürecin başlangıcı olmuştur (Aktepe, 1953, ss. 22-23). İdam edilerek öldürülen bir başka âyan ise, Edirne âyanı Dağdeviren oğlu Mehmed Ağa olmuştur. 1816 senesinde hacca giden Mehmed Ağa, gittikten sonra Edirne'de kendisi hakkında yapılan tahkikatta idamını gerektirecek isyankâr hareketleri dolayısıyla halka zulüm yapmış olduğu tespit edildiğinden idamına ferman çıkarılarak infazı için hac emiri olan paşaya gerekli emir gönderilmiştir. Paşa da Dağdeviren oğlu ile hacdan dönerken, 1817 senesinde Mezerib denen yerde kendisini elindeki fermana istinaden katletmiştir (Gökçe, 1967, s. 110).

⁹ Birçok kanunsuz işler yapan Muslupaşazade Salih Bey, devletin kendisinden istediği bazı görevleri de yerine getirmiştir. 1743 senesi başlarında, Erzurum ve Diyarbakır taraflarından Ankara civarına gelen eşkıyadan halkı korumak için 300 adamıyla Diyarbakır seraskeri birliklerine katılmış ve bu sebepten dolayı seferden affedilmiş

döndüğünde, âyanlık mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu sefer kendisine yardımcı olarak, kadı zümresinden Seyyid Sunullah Efendi adında birini seçmiştir. Sunullah Efendi'nin Ahmed Efendi'ye yardım etmesinin sebebi, ileriki zamanda kendisinin de âyanlık yapmak istemesidir. İttifakına Ankara mutasarrıfını da katmayı başaran Ahmed Efendi, âyanlık için verdiği rüşvetleri ve harcamaları, yine halktan fazladan salyane toplayarak ve imdâd-ı seferiyyeye kendisi için zam yaparak çıkarmaya çalışmıştır. Ancak halkı zarara uğratması ve zulüm etmesi sebebiyle 1746 senesinde gönderilen fermanla, Ahmed Efendi'nin bu sefer Adana'ya sürgün edilmesi istenmiştir (AŞS-127/79). Müderriszade Ahmed Efendi'nin istediği zaman kendisine yardım edecek birini bulması ve daha da önemlisi, pek çok ayrıcalığa ve güce sahip olan şehrin mutasarrıfını dahi kendisine yardım için yanına çekebilmesi, onun Ankara'daki gücünü ve etkisini göstermesi bakımından hayli önem taşımaktadır.

Halka yaptığı zulümler ve devlete verdiği zararlar sebebiyle sürgünden sürgüne gönderilen Müderriszade Ahmed Efendi, yoğun bir şekilde sürdürdüğü âyanlık mücadelesine devlet baskısından dolayı bir süre ara vermek zorunda kalmıştır¹⁰. Nitekim Ahmed Efendi, yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden başlayacağı âyanlık mücadelesinde, yüzyılın sonuna kadar yine ön planda olmayı başaracaktır. Ahmed Efendi'nin Adana'ya sürgün edilmesiyle, âyanlık görevini bu sefer, devlet ile olan ilişkilerinde daha tecrübeli ve belki de ondan daha güçlü birisi ve Ankara'nın eski mütesellimi olan Nakkaşzade es-seyyid Ali Ağa'nın üstlendiğini görmekteyiz. 1744 senesinde başladığı ilk mütesellimlik görevinin, 1745 senesinde bitmesiyle Ankara âyanlığı için mücadele veren ve âyan olan Ali Ağa'nın, bu görevi de pek fazla sürmemiştir. Onun bu süreç içindeki en

olup (AŞS-123/156), aynı senenin sonlarına doğru ise Müderriszade ve Ankara müftüsü ile birlikte kendisine, İran'a gönderilecek zahirenin Ankara kazasına düşen miktarının toplanması görevi verilmiştir (AŞS-122/183).

¹⁰ Ahmed Efendi, bu dönemde her ne kadar âyanlık mücadelesine ara vermişse de gelir sağlamak için halkın işlerine karışmaktan geri durmamıştır. 1752 tarihli bir belgede, Başbaki kulu Abdi, Katib el-hac Mehmed, Dergâh-ı muallâ kapucubaşlarından Osman, Halil ve Necib Mustafa, Divan-ı Hümayun'a gönderdikleri arzuhâllerinde malikhâne olarak ortaklaşa aldıkları Ankara damgası mukataası ve bu mukataaya bağlı olan boyahane ve cendrehaneleri kiraladıklarını ve bunlar için gerekli olan her türlü alet ve edevatın kendileri tarafından temin edildiğini beyan ederek mütegalibe âyandan olan Müderris oğlu Ahmed'in zorbalıkla mukataa işlerine karıştığını ve izinsiz boyahane ve cendrehane kurarak sof boyadığını ve vergiyi de kaydetmediğini bildirmeleri üzerine gönderilen emirle, Müderris oğlu Ahmed'in mukataa işlerine müdahaleden ve sof boyacılığı işinden men edilmesi istenmiş ve 27500 kuruşluk mukataanın tekrar adı geçen ortaklara verilmesine hükmedilmiştir (AŞS-136/369).

önemli faaliyeti, Ankara civarından geçmekte olan bazı levendat eşkıyasını basarak devlete yardımcı olmasıdır (AŞS-126/152)¹¹.

Ankara'da isim yapmış bu büyük ailelerin fertleri, 1740'larda başladıkları âyanlık serüvenlerinde iki üç senelik etkileriyle kendilerini gösterdikten sonra, 1763 senesine kadar uzun bir süre sessiz kalmışlardır. Bu süre içerisinde ailelerden hiç kimse âyanlık iddiasında bulunmadığı gibi, gerek Ankara ahalisinden gerek dışarıdan bir kimsenin de böyle bir iddiada bulunmadığını görmekteyiz. Bu duruma, hem Muslupaşazade Salih Bey'in idamı ve Müderriszade Ahmed Efendi'nin birkaç defa sürgün edilmesi, hem de bu dönemde devletin âyanları kontrol altına alabilmek adına daha sıkı tedbirler ve kurallar getirme çabası içine girmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ancak devletin zaman zaman âyanların zorbalıklarını engellemek adına aldığı tedbirler ve uyguladığı kurallar, gerek devletin bu dönemde içinde bulunduğu zor şartların etkisiyle gerek âyanların kural tanımaz tavırlarıyla uzun süreli bir etki gösterememiştir. Dolayısıyla ciddi anlamda disiplin altına alınamayan âyanların genelde faydalı yönlerinden çok zorbalıkları ön plana çıkmıştır.

Ankara'daki âyanlık mücadelesi, 1763 senesinde Müderriszade Ahmed Efendi ile birlikte yeniden başlamıştır. Ancak Ahmed Efendi, bu tarihte Ankara âyanlığını sürdürürken aynı zamanda Murtazabad kazası âyanı olarak da görünmektedir. Ahmed Efendi'nin âyanlık bölgesini genişletmesi, ona bir yandan daha fazla gelir elde etme ve nüfuzunu arttırma imkânı sağlarken, öte yandan bu durum, karşısına aldığı insanların sayısını da arttırmıştır. Bununla birlikte, yaptığı zulümlerden ve topladığı fazladan paralardan dolayı daha önce Ankara halkının kendisi için yaptığı şikâyetleri bu sefer Murtazabad halkının yaptığını görmekteyiz. Nitekim üç senedir bu kazanın âyanlığını yapan Ahmed Efendi, senede üç defa ahali üzerine salyane tevzi' edip ve her salyanede dörder beşer bin kuruş kendisi için vilâyet defterlerine zam eklemek suretiyle ahalinin perişan olmasına sebep olmuştur (AŞS-143/547). Ancak nasıl sonuçlandığını tespit edemesek de, hakkındaki şikâyetlere karşılık merkezden gönderilen bir fermanda, fazladan topladığı bu akçelerin kendisinden alınıp ahaliye geri verilmesi istenmiştir.

Fazladan salyane toplamayı kendisine bir gelir kaynağı, halka uyguladığı zulmü de bir baskı ve sindirme aracı olarak kullanan Ahmed Efendi, bu düzenini, bulduğu her fırsatta uygulamıştır. Ancak buna karşı halkın da her defasında bu baskılara boyun eğmeyip, sonuca ulaşmak amacıyla şikâyet haklarını kullandıkları ve bunda da başarılı oldukları görülmektedir. Şöyle ki,

¹¹ Nakkaşzade Ali Ağa, Kütahya ve Konya taraflarına giderken Ankara'nın Çukurcak bölgesinden geçen Çalık Murad adlı eşkıya ve birkaç yüz adamı üzerine kendi kuvvetleriyle baskın yapıp, eşkıyadan 30 kişiyi katletmiş ve 9 kişiyi de yakalayarak Ankara'da hapsedilmelerini sağlamıştır.

Müderrişzade Ahmed Efendi, 1767 senesinde âyanlığını sürdürdüğü Ankara'da 13 seneden beri tevzi' eylediği salyanelere her sene kendi nefsi için 25 bin kuruş zam yapmış ve halkın şikâyetleri sonucunda görülen davada, mübaşir Ağa Babası oğlu şehir kapucu başı İbrahim Ağa ve Mevlî Küçük Torun Mehmed Efendi aracılıklarıyla, Ahmed Efendi belde ahalisine 25 bin kuruş vermeye razı edilmiş ve bunun 20 bin kuruşu peşin, geri kalanın üç taksitte ödenmesi, aksi takdirde Ahmed Efendi'nin 20 bin kuruş daha tazminat ödemesi kararlaştırılmıştır (AŞS-152/198, AŞS-153/257, AŞS-154/165, Cevdet Dâhiliye No: 262). 20 bin kuruşu peşin ödeyen Ahmed Efendi, geri kalan beş bin kuruşluk borcunu da 1768 senesinde ödeyerek tazminat ödemekten kurtulmuştur (AŞS-154/174). 3 Ekim 1767 senesinde görülen bu davadan yaklaşık dört ay öncesine ait bir belgede, Ankara'daki 79 mahallenin ahalileri ve 28 meslek gurubunun esnaf temsilcileri mahkemeye gelerek, "Müderrişzade Ahmed Efendi'den bir akçe ve bir habbe alacağımız yoktur" diyerek kadıya kayıt tutturdukları belirtilmektedir (AŞS-151/256). Bu belgedeki kayıtlar şu soruları da beraberinde getirmektedir; acaba Ankara mahalleleri ahalisi ve esnaf gurupları, Ahmed Efendi'nin zulüm ve baskılarından korkup çekindikleri için mi böyle bir tutum içerisine girmişlerdir yoksa eğer kendisi hakkında şikâyetçi olmazlar ise bir daha kendilerine maddi anlamda zarar vermeyeceğine dair bir söz mü almışlardı? Her iki durumun da mümkün olma ihtimali söz konusu iken, yaklaşık dört ay sonra ahalinin Ahmed Efendi'den şikâyetçi olup davalarının görülmesi, ahalinin Ahmed Efendi'nin baskı ve zulümlerine karşı kendilerini korumada en güvenilir yolun, devletten yardım istemek olduğu düşüncesini de akla getirmektedir.

Burada dikkat çeken önemli bir konu da, Ankara halkının bu ve buna benzer durumlarda şikâyet haklarını kullanarak, âyanlarının zorbalıklarına karşı devlet ile iş birliğine girmeleri ve daha da önemlisi, kendilerinden çok daha güçlü olan âyanlardan pek fazla korkmadıklarını göstermeleridir. Nitekim Ankara halkının âyanlara karşı sergiledikleri tutum böyle iken, diğer bölgelerdeki halkın, âyanlarına karşı tutumları çok daha farklı olabiliyordu. Örneğin, Gönen âyan ve voyvodası olan Sepetoğlu Osman, hayatta iken onun baskısına dayanacak güçte olmayan ve haksızlığa uğrayan kimseler, haklarını arayamamışlar ve korkularından ötürü şikâyette dahi bulunamamışlardır. Sepetoğlu Osman'ın 1779 senesinde katledilmesinden sonra devlete iletilen şikâyetler ile onun halka karşı uyguladığı haksızlıklar hızla ortaya çıkmıştır (Mert, 2001, ss. 208-209).

Sahip oldukları iktidarlarını daha da güçlendirebilmek ve sürdürebilmek adına bir yandan zorbalıklara da başvuran âyanlar, diğer yandan bu zorbalıklarına karşı gelmek isteyen halkın şikâyetlerini de engelleyebilmek için çeşitli yollara

başvurmuşlardır. Kapılarında ciddi sayıda silahlı adam beslemeleri¹², menfaatleri için eşkiya ile ittifak etmekten çekinmemeleri, baskı ve zulümlerini gasp ve katletmeye kadar vardırılabilmeleri, halkın şikâyetlerini zaman zaman engellemeye yetecek etkenler olmuştur. Ancak genelde köy, kasaba ve kazalardaki halk bu sebeplerden dolayı âyanların zulümlerine ses çıkaramaz iken, şehir halkı için durum biraz daha farklılık göstermekteydi. Şehir halkı, yaşadıkları yerlerin kalabalık olması ve şikâyet mercilerine daha kolay ulaşabilmeleri gibi etkenlerden dolayı, baskılara karşı daha çok direnç gösterebilmişlerdir.

1767 senesinde görülen davadan, fazladan toplanan paraların geri ödenmesinden başka, halkın lehinde, Ahmed Efendi ve ailesinin aleyhinde olmak üzere başka kararlar da çıkmıştır. Buna göre, Ahmed Efendi bundan böyle gerek Ankara'da gerekse kazalarda âyanlık iddiasında bulunmayacağını ve kendi halinde olup, kimsenin işine karışmayacağını belirterek, söylediklerinin aksine bir durum söz konusu olur ise, 20 bin kuruş tazminat ödeyeceğini kabul etmiştir. Ayrıca, oğlu Mehmed Efendi'nin ise kendi halinde durmayacağı düşünüldüğünden İstanbul'a gönderilerek burada ikamet ettirilmesi, dergâh-ı âli kullarından İbrahim Ağa ve mütevellî tayin edilen Hafid Mehmed Efendi'ye bildirilmiştir (Cevdet Dâhiliye No:11010).

Davada alınan bu kararlardan, para ödemesi ile ilgili olan kararın dışındaki diğer kararların uygulanmadığı görülmektedir. Nitekim Ahmed Efendi bu davadan sonra âyanlığını kısa bir süre daha devam ettirmiş ancak halktan sekban ücreti alması ve elinde bulundurduğu bu sekbanlar vasıtasıyla mal kazanmak için halka yaptığı zulümler neticesinde, 1768 senesinde Bursa'ya sürgün edilmiştir (Özkaya, 1994, s. 199). Oğlu Mehmed Efendi ise, İstanbul'a gitmeyip, Çubukabad kazasında âyanlık yapmaya başlamıştır. Babasından sonra Ankara âyanlığı için de girişimlerde bulunacak olan Mehmed Efendi, Çubukabad'da âyanlık tecrübelerini arttırırken, babasından pek de aşağı kalır bir yanı olmadığını da göstermekteydi. Öyle ki, babası Ankara halkı âyanı olduğu sıralarda, tekâlif-i örfiye ve belde masrafları için tevzi' eylediği salyanelere zam yaparken, kendisi de 13 seneden beri âyanlık yaptığı Çubukabad kazasında, topladığı tekâliflere kendisi için 5 bin kuruş zam yapmaktan geri kalmamıştır. Bununla ilgili görülen davada, zimmetine fazladan para geçirdiğini kabul etmiş, buna karşılık halka 20 bin kuruş vermek üzere anlaşma yapmıştır (AŞS-152/192). Ancak, belirtilen meblağın 15 bin kuruşunu peşin veren Mehmed

¹² Kapılarında asker besleyen bu âyanlardan devlet ihtiyaç duyduğu zamanlarda istifade etmiştir. Örneğin, 1773 senesinde Nakkaşzade Ali Ağa'dan (AŞS-162/287) ve 1788 senesinde Mimarzade Abdullah Efendi'den (AŞS-179/156) ordu için 500'er nefer asker isteyen devlet, 18. yüzyılın sonlarına doğru Tavas âyanı Seyyid Ömer Ağa'dan bir miktar (Kütükoğlu, 2011, s. 449), 19. yüzyılda ise Manavgat âyanı Tugayoğlu Ali'den 500 nefer asker talep etmiştir (Ak, 2010, s. 31).

Efendi, geri kalan 5 bin kuruşun taksitlerini ödemeyince, kaza halkı ile bir kez daha karşı karşıya gelmiş ve tekrar görülen davada mahkeme tarafından bu meblağın alınıp, ahaliye verilmesi kararlaştırılmıştır (AŞS-152/151).

Müderrişzade Mehmed Efendi'nin âyanlık mücadelesi, babasından sonra Ankara'ya yönelmesiyle daha da hız kazanmıştır. Ancak, o da tıpkı babası gibi halk üzerindeki zulmü ve baskısı neticesinde, halk tarafından devlete şikâyet edilmiş ve hakkında daha önceden de benzer şikâyetlerin çokça olması dolayısıyla 1771 senesinde Kastamonu'ya sürgün edilmiştir (AŞS-159/215). Fakat kapısız eşkıyasının Kastamonu'ya girişi engellemesinden dolayı Mehmed Efendi, Ayaş kazasında bekletilmiş ve oradan tekrar Ankara'ya gönderilmiştir. Ankara'da belde nizamını bozucu hareketler yapmaya devam edince, ilk gönderilen ferman gereğince yeniden Kastamonu'ya gönderilmesi istenmiştir (Cevdet Zaptiye No:1305).

Yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, Ankara'daki âyanlık mücadelesinde bu sefer diğer bir yerel aile olan Mimarzadelerden es-seyyid Mehmed Şakir Efendi'yi görmekteyiz. Diğer aileler gibi Ankara'nın köklü ailelerinden olan Mimarzadeler, ismini özellikle Mehmed Şakir Efendi ile duyurmuştur. Müderrişzadeler gibi kadı eşrafından olan Mehmed Şakir Efendi, kadılık görevini yürütürken, aynı zamanda âyanlık için de mücadele vermiştir. Bu mücadele sırasında onun da ilk icraatı, tıpkı diğer birçok âyanın yaptığı gibi halk üzerindeki etki ve gücünü gösterebilmek adına eşkıya ile birlik olup, halkı sindirme girişimi olmuştur. 1771 senesinde alacağı olan kimselerden borcunu tahsil etmek için, eşkıyadan birkaç kişiyi bunlar üzerine gönderip, alacaklarına karşılık türlü eşya ve hayvanatlarına el koydurarak halkı tedirgin etmiştir. Aynı zamanda Hacı Bayram Veli camisinin hatibi es-seyyid Salih Halife ibn-i es-seyyid Mehmed Halife, kendisinden 200 kuruş borç aldığını ancak 4 sene zimmetinde duran para için Mehmed Şakir Efendi'nin kendisinden her sene için 120'şer kuruş zam ekleyerek toplam 680 kuruş istediğini belirterek mahkemeye başvurmuş ve verilen kararda fazladan eklenen 480 kuruşun cami hatibi es-seyyid Salih Halife'ye geri ödenmesine karar verilmiştir (AŞS159/95). Eşraftan ve kadı zümresinden olması sebebiyle halk için toplanan ve harcanan paraların hesabını da tutan Mehmed Şakir Efendi, bu görevinde de rahat durmayıp, kendisinin emriyle para harcaması yapan görevli es-seyyid Hüseyin Çelebi'ye (Ağa) de iftira atmaktan geri durmamıştır. Hüseyin Ağa'yı konağına çağırarak zimmetinde 3500 kuruşun kaldığını belirtmiş ve bu meblağı kendisinden zorla tahsil ettirmiştir. Hüseyin Ağa'nın şikâyeti üzerine şahitlerin de beyanlarıyla Mehmed Şakir Efendi'nin bu parayı gereksiz yere aldığı ispatlanmıştır (AŞS-159/100). Âyan olma sevdasına kendisini iyice kaptıran Mehmed Şakir Efendi, daha önce yaptığı gibi halk üzerindeki baskılarına devam etmiştir. Bu defa 1772 senesinde Çubukabad kazasına bağlı Tepegöz köyünden Ali bin Mehmed

üzerine birkaç eşkıya göndererek alacaklarını fazlasıyla tahsil etme yoluna gitmiş ancak şikâyet üzerine görülen davada haksız yere mal edindiği kararlaştırılmış ve bu malların da iadesine karar verilmiştir (AŞS-159/78). Mehmed Şakir Efendi ile ilgili en ilginç dava ise, bir müftü olarak kendisine ait olmayan 8 cilt fetva kitabını satın almış gibi göstererek zimmetinde tutmasıdır. Mehmed Efendi adında birinin mahkemeye başvurarak, dedesi Receb Efendi'nin, ölümünden dört sene evvel bazı fetva kitaplarını vakfederek kendisine teslim ettiğini, ancak bunlardan 8 cildini bir şekilde kaybettikten sonra Mimarzade es-seyyid Mehmed Şakir Efendi'de olduğunu beyan etmiştir. Mehmed Şakir Efendi'ye sorulduğunda, bu kitapları Receb Efendi öldükten sonra 165 kuruşa satın aldığını belirtmiş ancak şahitlerin bu kitapların vakfedildiğini beyan etmeleriyle, kitaplar kendisinden alınarak vakfa iade edilmiştir (AŞS-159/67).

Toplum içindeki konumunu, makamını ve eşkıya ile birlikteliğini fırsat bulduğu zamanlarda kullanarak âyanlık mücadelesi veren ve birkaç sene âyanlık yapmış olan Mehmed Şakir Efendi'nin bunca zulüm, gasp ve eşkıyalığından sonra hâlâ fetva yetkisine sahip olması ve müftülük yapabilmesi, hayli düşündürücüdür. Ancak onun bu mevki ve makamını koruyup olması, eşkıyanın gücünü arkasına almasıyla âyanlığı ele geçirmiş olmasından dolayı olabileceğini de akla getirmektedir.

Mehmed Şakir Efendi'nin halka olan zulmü, âyanlığı ele geçirmesinden sonra da devam etmiş ve değişik yerlerdeki kişilerin haklarını zimmetine geçirmeyi de sürdürmüştür. İşte bu faaliyetleri durdurmak ve alacaklılara haklarını verdirmek amacıyla açılan bir davayı engellemek isteyen Mehmed Şakir Efendi, beş altı yüz kadar eşkıyayı başına toplayarak 1774 senesinde Niğde'ye firar etmiştir (AŞS162/315). Bu olayın öncesinde Amasya kazasına atanan Mehmed Şakir Efendi'nin buraya gitmeyip böyle bir girişimde bulunması üzerine, İstanbul'dan gönderilen emirle, kendisinin Niğde'de yakalanıp, davasının görülerek Kastamonu'ya sürgün edilmesi istenmiştir (AŞS166/194).

Mehmed Şakir Efendi'nin, haksız yere halktan elde ettiği ve vakıf arazilerinin kullanımıyla sağladığı gelirlerin yanı sıra faizcilikle de gelir sağladığını görmekteyiz. Diğer ailelerin bireyleri arasında, Müderriszade İbrahim Efendi'nin, çok sayıda kişiden alacağına olması¹³, bize böyle bir işi yaptığını tahmini olarak düşündürürken, belgeler Mehmed Şakir Efendi'nin bu işi kesin olarak yaptığını göstermektedir. Örneğin, 1771 senesinde Tüllice mahallesinden Muhibzade es-seyyid Abdurrahman Efendi ibn-i es-seyyid Ahmed Efendi, mahkemeye başvurarak, bu tarihten üç sene evvel değişik zamanlarda olmak üzere Mehmed Şakir Efendi'den 238 kuruş borç aldığını ve borcunu ödemesine

¹³ Müderriszade İbrahim Efendi'nin tereke dökümü ve alacakları ile ilgili bk. (Kaya, 2011, s. 74).

rağmen, Mehmed Şakir efendi'nin günlük masraflar karşılığı kendisinden 392 kuruş daha haksız para aldığını belirtmiş ve dava sonunda Mehmed Şakir Efendi her ne kadar bunu inkâr ettiyse de ispat edemeyince, fazladan aldığı paranın ödenmesine karar verilmiştir (AŞS-159/92, AŞS-159/95, AŞS-159/101).

Halka borç para vermek ve faizcilik, bazı diğer âyanların da başvurduğu bir gelir kaynağı olmuştur. Böyle bir durumda, zaten maddi sıkıntı içerisinde olan halk, bölgelerindeki âyan ve ileri gelen zenginlerden borç para almak suretiyle daha da sıkıntılı bir duruma sürüklenirken, borcu veren âyan ise, paranın verdiği güçle, halk üzerindeki ezici nüfuzunu arttırmaktan geri durmamıştır. Örneğin, zengin ve itibarlı bir aileye mensub olan Rize ve Hopa yöresi âyanı Memiş Ağa, ziraat ve ticaretle uğraşmakla beraber, köylüye ödünç para vermek sayesinde, halkı kendisine bağlamıştı. Memiş ağa, borcunu zamanında öde(ye)meyen çiftçilerin tarlasını ele geçirmek suretiyle köylüleri, kendi toprağı üzerinde çalışmaya mecbur bırakmıştır (Aktepe, 1953, s. 22).

Verdiği âyanlık mücadelesi sırasında bir yandan eşkiya ile birlik olup halka karşı zulüm ve zorbalık yapan Mehmed Şakir Efendi, diğer yandan dinî ve hayır kurumları yaptırmaktan da geri durmayarak, hayırsever bir yönünün olduğunu da göstermiştir. İlk olarak 1784 senesinde Yukarı Kasaplar çarşısında "Mimarzade Hanı" adında bir han yaptıran Mehmed Şakir Efendi, yine aynı sene Ankara'nın neresinde yapıldığı bilinmeyen "Mimarzade Medresesini" yaptırmıştır. Bir bâb dershane ve on bâb öğrenci hücreli olan medresenin masrafları, yaptırdığı hanın vakfedilmesiyle karşılanmıştır. Ayrıca, Mehmed Şakir Efendi'nin daha önce yaptırmış olduğu bir cami ile bir çeşmenin¹⁴ masrafları da, yine bu hanın gelirlerinden karşılanmıştır. Bunların yanı sıra, Mehmed Şakir Efendi Karaca Paşa (Karaca Bey) vakfının mütevelliliğini de yapmış, vakfa bağlı olan cami, türbe, imaret, çeşme, suyolları ve çifte hamamların bakım ve tamirleri için aktif bir rol oynamıştır (Özdemir, 1986, s. 36, 57, 222)¹⁵.

¹⁴ Aynı zamanda "Sarı Kadı" olarak da bilinen Mimarzade Mehmed Şakir Efendi'nin yaptırmış olduğu bu cami ve çeşme Hacettepe semtinde Sarı Kadın sokağındadır. Sarı Kadı veya Mimarzade olarak bilinen cami hâlâ ibadete açıkken, avlu kapısının karşısında bulunan "Sarı Kadı Çeşmesi", 1998 senesine kadar dururken, daha sonra yıkılmıştır (Erdoğan, 2004, s. 417).

¹⁵ Mimarzade ailesinde Mehmed Şakir Efendi'den başka âyanlık yaptığı bilinen bir diğer kişi de Abdullah Efendi'dir (Cevdet Maliye 13211). Ancak bu kişinin âyanlık süreci ile ilgili belgelerde ayrıntılı bir bilgiye rastlanamamıştır. 1839 yılında ise, Ankara âyanı Lütfullah Efendi'nin ölümü üzerine yerine bu aileden nakib'ül eşraf kaymakamı Mimarzade Hüseyin Efendi Ankara âyanı olarak getirilmiş (AŞS-243/16),

Ankara'daki âyanlık mücadelesi veren ailelerden Müderriszadeler ve Mimarzadelerin, kadı zümresinden olmaları, âyanlık mücadelesinde ilmiye sınıfına mensup kişilerin bu mücadeleye ciddi oranda önem verdiğinin bir göstergesidir. Yine bu kişilerin asli görevlerinin yanı sıra âyanlık mücadelesine girmeleri ve de üstelik bu mücadeleyi yaparken halkı türlü eziyetlerle soymaları, halkın yargıya karşı güveninin azalmasını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Halka karşı yapılan bu türlü muameleler sadece Ankara'da değil, Anadolu'nun hemen her bölgesinde ehl-i şer' ve ehl-i örf gurubu tarafından yapılmaktaydı.

18. yüzyılda, devlet idaresi Anadolu sancak ve kazalarından köylerine kadar olan yerlerde kuvvetini ve etkisini kaybetmiş olduğundan, paşaların, âyanların ve diğer görevlilerin yaptıkları zulümler ve soygunlar sonucu, İstanbul'a devamlı olarak halkın şikâyetini yansıtan dilekçeler yollanmaktaydı. Bu durum, elinde yeterli kuvveti olmayan, biraz da Anadolu'da ve Rumeli'de iyice kuvvetlenmiş paşaları ve yerli hanedanları cezalandırmak amacı güden hükümet için, pek de kolay olmadığından, devlet "adalet fermanları", "adalet-nameler" ve bu anlamda hatt-ı hûmayunlar gönderip, gerek memurların gözlerini korkutmak, gerekse onları okşayıcı sözlerle suistimalden vazgeçirmek yollarına başvuruyordu ki, bu hiç de gerektiği kadar fayda sağlamıyordu. Nitekim 18. yüzyılda bu tür adalet fermanlarının sık sık yayınlanmış olması ve bunların ekseriya aynı konular üzerinde ısrar etmeleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır (Özkaya,1974, ss. 447-448). Adalet fermanlarının yanı sıra bir de padişahlara sunulan ve siyasi, askeri ve sosyal bozulmalara çözüm önerileri getiren lâyhalar bulunmaktaydı. 1790'lı yılların başlarında kaleme alınan ve yazarı bilinmeyen bir lâyhada, pek çok soruna ilişkin çözüm önerilerinin yanı sıra kadı, naib ve âyanlarla ilgili sorunlarda da adaletsizliklerin giderilmesi adına çözüm önerileri getirilmiştir. Buna göre naiblerden ehil olmayanlara mansıb verilmemeli, kadıların görev yerlerine gitmeleri sağlanmalı, kaza tevcihlerinde yapılacak imtihanla ehil olmayanlar ayırt edilmeli, halen görev yapmakta olan kadılardan, kanunun dışına çıkanlar ya da çıkılmasına göz yumanlar ise azledilerek rütbeleri tenzil olunmalıydı. Âyanlarla ilgili sorunların çözüm önerilerinde ise, âyanlar ön plana çıkarılmalı, kazalarda bulunan köklü aileler/hanedanlar âyan olarak atanmalıydı. Mukataaların, tımar ve zeametlerin ve eğer mümkünse cizye, avarız, nüzûl gibi vergilerin tümünün âyanlara ihale olunması onları güçlendirecek, âyanlar güçlendikçe devletin sağladığı imkânlardan daha fazla yararlanabilmek için ahaliye daha adil davranacak ve nihayet taşradaki zulüm azalacaktı (Yeşil, 2012, ss. 86-88).

yaklaşık 5 ay sonra bu görevinden azledilerek yerine Tahir Efendi âyan olmuştur (AŞS-243/44).

Çalışmamıza konu olan Ankara'daki âyan ailelerden, 18. yüzyıl içerisinde âyanlık mücadelesi vermiş ve âyanlık yapmış diğer bir kişi, Muslupaşazade Salih Bey'in oğlu Muslupaşazade Osman Bey'dir. Ancak onun âyanlığı da babası gibi Ankara'nın dışında, aile olarak ikamet ettikleri Murtazabad kazasında olmuştur. Âyanlık dönemi içerisinde yaptıklarının, diğer âyanların yaptıklarından pek bir farkının olmadığı Osman Bey, 1770, 1771 ve 1772 senelerinde âyanlığını yaptığı Murtazabad kazası halkından, on bir defa olmak üzere toplam 75700 kuruş salyane tevzi' ve tahsil etmiş ve ayrıca yine ahali üzerine borç yazılan Kütahya ve Ankara imdâd-ı seferiyyeleri ile mübâyaat ve mekkâre develeri için verilen 26500 kuruşun salyane tutarından düşülmüş olmasına rağmen geri kalan 49200 kuruşun Osman Bey'in zimmetinde kalması üzerine görülen davada, bu miktarın taksitle ödenmesi kararlaştırılmıştır. Davanın en önemli sonucu ise, Osman Bey'in kazanın işlerine ve eşrafa karışmayıp, âyanlıktan da kendi isteği ile vazgeçtiğini taahhüt etmesi olmuştur (AŞS-162/60). Ayrıca davada ilginç bir durum da dikkat çekmektedir. Şöyle ki, âyanlık iddiası neticesi ile sürgün cezası alacak olan Müderriszade es-seyyid Mehmed Emin Efendi'nin dava şahitleri arasında bulunması ve daha da ilginç, davayı gören kaza kadısının, bu davadan yaklaşık bir ay sonra kendi davalarını engellemek için Niğde'ye firar edecek olan Mimarzade es-seyyid Mehmed Şakir Efendi'nin olmasıdır (AŞS-162/60, Özkaya, 1994, s. 189).

Kendisinin de zimmetine para geçirme ve başka olaylarla ilgili davaları olan ve bu davaları engellemeye çalışan Mehmed Şakir Efendi'nin, kadılığını yaptığı bir kazadaki başka bir âyanın kendi durumuyla benzer olan bir davasına bakıp, ahalinin hakkını teslim etmek suretiyle adaletli bir karar vermesi, kendisinin halk nazarında kaybettiği itibarını yeniden sağlamlaştırması bakımından hayli önem taşımaktadır. Ancak bu girişimi onun âyanlığını kaybetmesini ve sürgün edilmesini engellememiştir.

18. yüzyılda halka ve devlete verdiği zararlardan dolayı haklarında çok fazla şikâyet olunan âyanlara, devletin müdahalesi ilk olarak 1765 yılında seçimlerine yapılan müdahale ile başlamış, 1786 yılında âyanlığın kaldırıldığını bildiren bir fermanla son bulmuştur. Ancak 1787 senesinde başlayan Rus harbi sebebiyle şartlar âyanlığın yeniden getirilmesini sağlamış ve 19. yüzyılın başlarına kadar âyanlık, bazı yeni düzenlemelerle devam etmiştir. Âyanlığın 1786 senesinde kaldırılıp yerine şehir kethüdalığının getirilmesi¹⁶ ve ertesi sene âyanlığa tekrar

¹⁶ Aslında şehir kethüdalığı, âyanlık rejiminin egemen olduğu dönemde de işlevini kimi bölgelerde sürdürmekte ve âyanların gördükleri işleri yürütmekteydi. Örneğin, 1740 senesinde Niğde'nin Bor kasabasında çeşitli belgelerde hacı ve kârgüzâr diye anılan kişinin bir şehir kethüdası olduğu açıkça belirtilmektedir (Bor Şer'iyye Sicili, ss. 81-82). Ayrıca, âyanlık uygulamasının en yaygın olduğu dönemde, Bursa'da tevzi' defterlerinde, kazanın masraflarını, vergilerini tevzi' ve taksim eden kişinin şehir

izin verilmesi sürecinin, bu dönemde hem Ankara'daki âyanlık sürecini hem de ailelerin âyanlık mücadelelerini etkilediği söylenebilir. Nitekim en son 1774 senesinde mevcut olan Ankara vilayetindeki âyanlık, gerek bu mücadeleyi verecek güçlü birisinin çıkmaması gerekse devletin âyanlara müdahalesi gibi sebeplerle 1787 senesine kadar görülmemiştir.

Nitekim aynı sene âyanlık ile ilgili gönderilen bir fermanın içeriğindeki;

Memalik-i Osmaniye'de âyanlığın kaldırılarak şehir kethüdalarının nasbı neticesi olarak mühimmat-ı seferiyyenin ve mesalih-i nasın matlup vechile ruyeti mümkün olamadığından âyanlığın iadesi ve fakat âyanların azil ve nefyine valiler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayub ahalinin intihabı ile olması hakkında tafsilatı havi tamimen Rumeli ve Anadolu cihetlerinde bulunan kadılara ve naiblere...(Cevdet Dâhiliye No:1409) hüküm üzerine harekete geçen Ankara mahkemesi, ...cümle ahali-i fukara-yı reaya-yı belde meclis-i şer'a davet...

ederek fermanı okumuş ve mahkemede toplananlar, hâlâ Ankara müftüsü olan es-seyyid Süleyman Efendi'yi âyan seçmişler ve naib de durumu bir ilamla İstanbul'a bildirmiştir (Özdemir, 1986, s. 170). Bu fermanın da anlaşılacağı üzere devlet, âyanlığın yerine getirdiği şehir kethüdalığını, ihtiyaçları karşılayamadığı için kaldırmış ve âyanlığa tekrar resmiyet kazandırmıştır. Bu doğrultuda, halk meclisinin seçimi ile müftü es-seyyid Süleyman Efendi, Ankara'nın resmi âyanı olmuştur. Görüldüğü üzere, devlet âyanlık seçimini halka verdiğinde, halk özellikle ekonomik anlamda kendilerini sömüren Müderriszade, Nakkaşzade ve Mimarzade ailelerinden hiçbir ferdi âyan olarak seçmemiştir. Ancak bu durum özellikle Müderriszadelerin âyanlık mücadelelerini sürdürmelerine engel olmamıştır.

Âyanlığın tekrar bir düzene girmesinden sonra, Ankara'daki âyanlık mücadelesinde 18. yüzyılın sonlarına doğru, Müderriszade ailesinin tekrar ön plana çıktığı görülmektedir. Bu defa âyanlık iddiasında bulunan kişi, ailenin üçüncü neslinden biri olan Müderriszade Mehmed Emin Efendi'dir. Müderriszadelerden Ahmed Efendi'nin torunu, Mehmed Efendi'nin de oğlu olan Mehmed Emin Efendi'nin de âyanlık süreci, dedesi ve babası gibi sürgünle sonuçlanmıştır. Mehmed Emin Efendi, Ankara'da âyanlık iddiasında bulunduğu dönem olan 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında, "Ankara kazasına bağlı köylere birer yönetici lazımdır" diyerek kendi başına bu köylere birer

kethüdası olduğu açıkça belirtilmektedir (Bursa Şer'iyye Sicili, B-200/ss. 15-16-17). Bütün bunlar, şehir kethüdası ile âyan arasında işlev ve nitelik yönünden bir fark bulunmadığının kanıtıdır (Özer Ergenç, *Âyan ve Eşraf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine*, Basılmamış Bildiri Metni, s. 20). Şehir Kethüdalığının 18. yüzyıldaki işlevi için ayrıca bk. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, TTK, Ankara-1994, s. 288).

muhtar¹⁷ ve mübaşir tayin etmiş ve köyün büyüklüğüne göre âyaniye adı altında bin ve iki bin kuruş fazladan para toplamak suretiyle halkı ziyana uğratmıştır. Aslında burada üzerinde durulması gereken önemli bir konu, Mehmed Emin Efendi'nin köylerde birer yöneticinin olması yönündeki görüşüdür. Öyle ki, muhtarlık teşkilatının ilk defa, 1829 senesinde İstanbul'da, 1833 senesinde ise mütesellim Dergâh-ı Âli kapucu başlarından Dede Mustafa Ağa tarafından Kastamonu'da¹⁸ kurulmasından önce, 1815 senesinde gayr-i resmi olarak Müderriszade Mehmed Emin Efendi'nin Ankara köylerinde kurmaya çalışması, Onun yerel yöneticilik konusunda ciddi düşüncelerinin olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim devlet, Mehmed Emin Efendi'nin bu girişiminde, öncelikle ziyana uğrayan halkın durumu ile ilgilendiğinden, konunun önemi üzerinde durulmamıştır. Buna karşılık, zulmü neticesiyle hakkında gönderilen fermanla, kendisinin Amasya'ya sürgün edilmesi ve zimmetindeki paranın alınıp sahiplerine verilmesi emredilmiştir (AŞS-216/191, Cevdet Zaptıye No: 225). Ancak Ankara ahalisinin 1817 senesinde, evlatlarının perişan olduğunu ve kendilerinin de şikâyetlerinden vazgeçtiklerini belirten dilekçeleri, merkez tarafından dikkate alınmış ve Mehmed Emin Efendi'nin sürgün cezası kaldırılmıştır (Cevdet Adliye No:1238). 19. yüzyılda kısa bir süre de olsa âyanlık mücadelesine devam edecek olan Müderriszadelerin, 18. yüzyıldaki âyanlık girişimleri Mehmed Emin Efendi ile son bulmuştur.

Sonuç

18. yüzyılın ilk yarısının sonları ile ikinci yarısının son çeyreğinde ağırlıklı olarak görülen Ankara'daki âyanlık süreci, yerel ve güçlü aileler bazında Müderriszadeler, Nakkaşadeler, Muslupaşazadeler ve Mimarzadeler adıyla isim yapmış aileler ve bireyleri arasında kendini göstermiştir. Bu ailelerden Muslupaşazade ailesine mensup Salih Bey ve oğlu Osman Bey Murtazabad kazasının âyanlığı için mücadele ederken diğer üç ailenin bazı fertleri Ankara âyanlığı için çeşitli zamanlarda girişimlerde bulunmuşlar ve neticede Müderriszadeler diğer ailelere göre biraz daha ön plana çıkmıştır. Bunda,

¹⁷ Muhtarlık teşkilatı, Sultan II. Mahmud'un kurduğu yeni kurumlardan birisi olup, bu teşkilat kurulmadan önce devletle halk arasındaki ilişkiler "ahali ihtiyarları" denilen kişiler tarafından yürütülmekte idi. İmparatorluk genelinde ise, 1815 senesinden önce "muhtar" kelimesi köy veya topluluk yöneticisi, temsilcisi anlamında arada sırada kullanılmıştır (Özdemir, 1986, s. 172).

¹⁸ Muhtarlık teşkilatının 1833 senesinde Kastamonu'da kurulmasıyla birlikte, halkın bu teşkilattan hoşnut olduğunun görülmesi üzerine Rumeli ve Anadolu'nun bütün kazalarında kurulmasına geçilmiştir. Muhtarlık konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", TTK, *Belleten*, XXXIV, Ankara-1970.

ailenin en önemli ferdi Ahmed Efendi'nin âyanlık konusunda uzun bir süre isminden söz ettirmesi kadar, diğer ailelere kıyasla bu aileden daha fazla kişinin âyanlık mücadelesinde bulunması ve toplamda daha uzun süre âyanlık yapmaları da etkili olmuştur.

Âyanlık mücadelesinde bulunanların genelde yerel ve güçlü ailelere mensup olmalarının yanı sıra, özellikle bazılarının kadılık ve mütesellimlik gibi idari görevlere sahip olmaları, bu kişilerin âyan olabilmelerinde önemli birer etken olmuştur. Bu durumla ilgili örnekler Ankara özelinde de görülmekte olup ancak Ankara'lı âyanlar ellerindeki bu güçlerini daha çok halka baskı yaparak salyâne ve imdâd-ı seferiye gibi vergilerden kendileri için fazladan para toplama yoluyla onların aleyhinde kullanmışlardır. Bunun neticesinde de, halkın şikâyet haklarını kullanmaları, devletin bu âyanlar üzerindeki kontrolünü de arttırmış ve görülen davalar neticesinde âyanların fazladan topladıkları paralar genelde geri alınmıştır.

Ankara'da âyanlık mücadelesi veren bu yerel ailelerin bireyleri, âyanlık süreçlerinde zaman zaman eşkiya baskınlarını engelleme ve orduya asker sağlama gibi önemli bir takım yararlı hizmetleri de yerine getirmişlerdir. Fakat sahip oldukları gücü genelde halk üzerinde baskı ve zorbalık olarak kullandıklarından, âyanlıklarını uzun süre ellerinde tutamadıkları gibi devlet tarafından da idam veya sürgün cezaları ile cezalandırılmışlardır.

Kaynakça

I. Yayımlanmamış Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi

Ankara Şer'îye Sicilleri, 121, 123, 126, 127, 143, 151, 152, 153, 154, 159, 162, 166, 216 Numaralı Defterler.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Dâhiliye: 262-1409-11010

Cevdet Adliye: 1238

Cevdet Zaptiye: 225-1305

II. Araştırma Eserleri

Ak, M. (2010). Manavgat'ta Bir Âyan Ailesi Tugayoğulları. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (12), 27-36.

Akdağ, M. (1999). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt II*. Ankara: Barış Yayınları.

Aktepe, M. (1953). Tuzcuoğulları İsyanı. *Tarih Dergisi*, 3 (5-6), 21-52.

Baykal, B. S. (1964). Âyânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler. *TTK Belgeler*, 1 (1-2), 221-227.

Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir Araştırma. *TTK Belleten*, XXXV (135).

- Emecen, F. (2001). Doğu Karadeniz'de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa. *Belleten*, LXV (242), 193-214.
- Erdoğan, A. (2004). *Unutulan Şehir Ankara*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve Âyan" Üzerine Bazı Bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman III*, 105-112.
- Ertaş, M. Y. (2009). XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkıya İlişkileri. *Osmanlıdan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* (O. Köse, Ed.). 147-156.
- Gökçe, C. (1967). Edirne Âyanı Dağdeviren Oğlu Mehmed Ağa. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII (22), 97-110.
- İlgürel, M. (1972). Balıkesir'de Âyanlık Mücadelesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3.
- İnalçık, H. (1980). Centralization and Decentralization in Ottoman Administration, *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (T. Naff and R. Owan, Ed.). Southern Illinois Un.Press.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (R. Sezer, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karpat, K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi*. Ankara: İmge Kitabevi Kaya, M. (2008). *18. Yüzyılda Âyanlık ve Ankara'da Âyan Aileler*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Kaya, M. (2011). Ankara'lı Âyan Aileler Hakkında Bazı Bilgiler. *İdeal Kent Kent Araştırmaları Dergisi*, 4, 62-98.
- Kütükoğlu, M. S. (2011). Bir Âyan Ailesi Tavaslızâdeler. *Belleten*, LXXV (273), 447-469.
- Mardin, Ş. (2002). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns,1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*. (H. İnalçık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.
- Mert, Ö. (1980). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 358.
- Mert, Ö. (2001). Gönen Âyan ve Voyvodası Sepetoğlu Osman. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1997, XXXV/1-2, 2001, 205-219.
- Mutaftçieva, V.P. (1978). XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyanlık Müessesesi. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Âyanlar-Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. TTK Yayınları.
- Özdemir, R. (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*. Ankara: TTK Yayınları.
- Pakalın, (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II*. M.E.B. Yay.

- Salzmann, A. (1993). An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in The Eighteenth Century Ottoman Empire. *Politics and Society*, XXI, (4).
- Şahin, C. (2004). *The Rise and Fall of an Âyan Family in Eighteenth Century Anatolia: the Caniklizades (1737-1808)*. Basılmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yeşil, F. (2012). III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar. *Belleten*, LXXVI (275), 75-146, Ankara.

16. YÜZYILDA TARIMDA YATIRIM MALİYETİ SORUNU YA DA “RESM-İ TAPU” VE ÖKÜZ FİYATLARINA DAİR BAZI GÖZLEMLER¹

Yunus KOÇ

Özet: Osmanlı devleti klasik bir tarım imparatorluğudur. Devletin taşra idaresi tarım topraklarının denetim ve işletilmesine odaklanırken askeri ve idari giderler büyük ölçüde tarımsal faaliyetler ve zirai üretimden alınan vergilerle karşılanmaktaydı. Bu sebeple devlet, tarımsal alanların işletilmesi ve zirai üretimden alınacak vergi konusuna önem vermekteydi. Köylünün toprağını düzenli olarak işlemesi, toprağını terk etmemesi, başkasına devretmemesi kendisinden istenen en önemli görevdi. Tarımsal alanın denetimine verilen bu önem daha II. Mehmet zamanında çıkarılan kanunlarla ortaya konmuştu. Böylece yaratılmaya çalışılan denge esasen hassas bir çizgide duruyordu. Tarımsal işletmelerde üretimin devamını sağlamak ve köylüyü toprak üzerinde tutmak her zaman kolay olmamıştır. 16. yüzyılda görülen nüfus artışı ve buna paralel gelişen fiyat hareketleri bu dengeyi sarsan en önemli faktörler oldu. Artan nüfusa paralel olarak yeni üretim şekillerinin gelişmemesi sorun yarattı. Tarımsal işletmelerin hayatiyeti toprağa ve bu toprağı işleyecek araçlara bağlıdır. Ekilebilir arazinin nerdeyse sabit kaldığı bir dönemde, tarımsal üretim, artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kaldı. Sabit kalan arazi miktarı ve bu arazinin ekilmesi için gereken hayvan gücü olan öküzlerin fiyatlarında anormal artışlar yaşandı.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, tarım, Osmanlı tarımı, Osmanlı köylüsü, resm-i tapu, Celali isyanları, toprak fiyatları, öküz, öküz fiyatları, kırsal ekonomi.

Some Observations on the Prices of Agricultural Investment in the XVIth Century or the Problem of the *Tapu* Fee and the Ox Prices

Abstract: The Ottoman state was a classic agricultural empire. While the provincial administration of the state focuses on control and management of agricultural lands; the military expenditures and the administrative costs were met largely by taxes generated from agricultural activities and rural production. For this reason, agricultural operations and the tax which will be collected by production in this field were considered as highly important issues by the state. That's why the peasant proprietors were requested to work their soil regularly, not to sell or transfer it, and not to leave their property. This special emphasis on the control of agricultural area was defined by the law enacted during the period of Mehmet II. In this way, the balance which was aimed to be created by the state was delicately standing constant. However, it wasn't always easy to ensure the continuity of agricultural enterprises' production and to make the peasant

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla XV. Türk Tarih Kongresine (11-15 Eylül 2006, Ankara) sunulan tebliğden geliştirilmiştir.

proprietors keep working the soil. The population growth seen in the 16th century and the simultaneous occurrence of price movements were the most important factors that deteriorated the social and economic balance. The need for new production plans in order to meet the increasing demand of growing population couldn't be met, thus it created essential problems in the rural economy. To remind, the continuity of the agricultural activities depends on the soil and the tools to handle this work. During this period where the number of the arable lands remained almost unchanged, the agricultural production failed to meet the needs of the growing population. The prices of the arable lands and the ox which is the animal power needed for the cultivation of these lands, experienced a real sharp increase during this period. As a consequence of these price increases, the economic and social balance of the state got damaged.

Key words: Ottoman, agriculture, Ottoman agriculture, Ottoman peasant, *tapu* fee, Celali rebellions, land prices, ox, ox prices, rural economy.

Giriş

Osmanlı toplumunda Celali İsyanları olarak bilinen kargaşa dönemi hakkında Mustafa Akdağ'ın, artık klasikleşmiş eserinden bu yana önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda esas olarak XVI. yüzyılda Osmanlı toplumunda meydana gelen değişim ve dönüşüm süreçleri de farklı cephelerden ele alınmıştır². 16. yüzyıl sonunda Osmanlı klasik düzeninde yapısal değişiklikler meydana getiren unsurlardan biri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da nüfusun artmasıdır. Braudel'in bütün Akdeniz dünyasında 16. asrın başlarından itibaren nüfusun artmaya başladığına yönelik tespiti, Osmanlı imparatorluğu açısından bakıldığında da doğrulanmış görünmektedir³. Nüfusun bu şekilde artışı ile ekilebilir arazi miktarındaki artışın ve dolayısı ile tarımsal üretimin birbirini dengelememesi, 16. yüzyılın son çeyreğinde işsizlik sorununu doğurmuştur (İnalçık, 2002, ss. 285-286; Akdağ, 1995a, s. 316). Ancak yine de nüfusun önemli bir kısmı hala tarımla uğraşmakta ve geçimini tarımdan sağlamaktaydı. Tahıl üretiminin nüfus artış hızının gerisinde kalması köylülerin geçim buhranına girmesini zorunlu kılmazsa da (İslamoğlu-İnan, 1991, s. 179) onlar üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Bu iktisadi baskının yanı sıra başka (idari, iklimsel, diğer girdilerdeki artış gibi) baskılar sonucu topraksız ve işsiz kalan bir kısım köylünün yerinin yurdunu terk etmesi ve bunlardan bazılarının da kentlere akın etmesi; ancak kentteki iş imkanlarının bu talepleri karşılayamaması neticesinde, bu işsiz gençlerin büyük bir çoğunluğu ya medreselere giriş imkanlarını zorlamışlar ya da sekban ve sarıca olarak beylerin kapısına yanaşmışlardır (Cezar, 1965, ss. 330-331 ve Akdağ, 1995b, ss. 69-74, Griswold, 2000, s. 181). Dolayısıyla kentte medreseleri ve esnaf kapısını

² Celali İsyanlarıyla ilgili olarak en son yapılan çalışmalardan birisi ve bibliyografik bilgi için bk. Acun (2002, ss. 695-710).

³ Osmanlı nüfusu konusunda bk. Koç (1999).

zorlayan bir yığılma söz konusu olmuş, klasik dönemde kent ve kırsal arasında hem üretim ilişkilerinde hem de iş bölümünde sağlanmış olan denge bozulduğu gibi üretim kollarındaki yapılar da değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır.

Köyden kente göçenler sadece topraksız köylülerden ibaret değildi. Kentte yeni iş imkanları arayan ya da reaya statüsünden kurtulmak (*reaya silkinden halâs olmak*) isteyen kişiler de bu göç kervanına katıldılar. Osmanlı klasik dönem toprak-insan ilişkisi ve taşra yönetim sistemine dair bu tespitler konuyla ilgili yapılan araştırmaların hemen tamamında altı çizilen ortak noktalar olarak belirmektedir. Buna karşın, köylü nüfusun “çiftini bozma” sebepleri ve yerini yurdunu terk ederek başka işlerle meşgul olmasına sevk edecek iç dinamikler üzerinde yeterince durulmamaktadır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı devletinin “klasik sistem” diye bilinen yapısı için dile getirilen çift-hane sistemindeki iç kırılmalar hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Bu sistemin işleyişi ve geniş köylü kitlelerinin yaşadığı sorunlardan bazıları üzerinde durmak gerekir. Osmanlı toprak idaresinde, miri arazi topraklarının reaya ya da “tapu resmi” karşılığında verilmesi köylünün hakları ve toprak rejiminin sağlığı açısından önemlidir. Miri toprak sistemi gereği devlet, elindeki tarım arazilerinin tasarruf hakkını, tevarüs hakkını da içeren bir uygulamayla “çiftlik” ünitesi ya da dönüm hesabı üzerinden “tapu resmi” veya “resm-i dönüm” karşılığında köylülere devretmekteydi. “Resm-i tapu” karşılığında çiftliğin devir işlemine “tapuya vermek”, “tapu ile vermek”, “tapuya almak” denilmekteydi. Çiftlik miktarı yerin “resm-i tapu”sunu ise tamamen piyasa koşulları belirlemekteydi; yani timar sahibi, vakıf mütevellisi ya da âmiller, tapuya müstahak toprağın tasarruf hakkını, ya, “bi-garez müslümanların” yapacağı takdir sonucu, veya “il verdiği tapu ile”, yahut da müzayede ile talep edenlere satmaktaydı. Diğer bir ifadeyle tapu resminin, belirlenmiş, standart bir fiyatı yoktu. Devlet, zaman zaman bu meblağı belirli hale getirmeye çalışmışsa da sipahilerin ve âmillerin itirazı üzerine bundan vazgeçilmiştir.

Tapu resmi karşılığında ırsî kiracılık olarak çiftçi köylü tarafından tasarruf edilen araziler, yine kadim anlayışa göre başkasına devredilemeyen, satılamayan, hibe ve vakfedilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme ünitesi olarak vergisiz intikal eden raiyyet çiftlikleridir. Teoride, köylü bu çiftlikleri kendisi işlemek zorundadır. Köylü kendi mülkü gibi gördüğü bu toprakta üretim işini düzenler, öküz, saban ve tohumu sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak tarlasını kendisi eker. Devlete ve sipahiye karşı kanunlarda belirtilen sınırlı bedenî hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değildir. Bu açıdan bakıldığında köylü işletmesinin özü, hür ve bağımsız bir üretime dayanmaktadır. Tapu sistemi, köylü ailelerin çiftliklerini bağımsız ve devamlı olarak işletmesini garanti eden bir sistemdir. Buna “Çift-hane” sistemi adını veren İnalçık’a (1996, ss. 4-8) göre, sistem köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayacak miktarda artı ürün ürettiği tipik bir

üretim birimidir ve bu sebeple de devlet tarafından titizlikle korunmaya çalışılan fiskal bir ünite olarak kabul edilmiştir.

Çift-Hanede Üretimde Fiyat Dengesi, Toprak ve Öküz Fiyatları

Çift-hane sistemi aynı zamanda bir iktisadi işletme biçimidir. Bu sebeple iktisadi işletmenin yatırım ve işletme maliyetleri üzerinde de durmak gerekir. Çiftçinin normal şartlar altında ziraatle uğraşırken toprağını terk etmesinde aşırı vergilendirme, sipahi ya da yeniçeri zulmü, nüfus baskısı, kuraklık, iklim koşulları sebebiyle üretimde ani ve hızlı değişim, satın alma gücündeki düşüş gibi iç ve dış faktörler etkili olmuştur. Bu faktörler dışında, bir işletme anlayışıyla bakıldığında, köylü üretimi ve hayatiyetinin esas unsuru olan çift ve çiftliğe dayalı küçük üretim işletmelerinde başkaca sorunlar yaşanmış mıdır? Artan nüfusun taleplerini karşılamak üzere tarımsal faaliyetlerin de artması beklenirken, meydana gelen değişimler bu paralelliği ne derece mümkün kılmıştır? Diğer bir ifadeyle, 16. yüzyılda, artış oranı yüksek nüfusa⁴ yetecek kadar tarımsal alan kalmamış mıdır? Ya da, ifade edildiği gibi ilk önceleri “çift bozma” işinin sanıldığı kadar yaygın olup olmadığını test etmek mümkün müdür? Tarım cazibesini mi yitirmiştir? Yitirmişse buna sebep olan faktörler nelerdir? Mesela, tarımsal faaliyetlerde kârlılık oranında bir düşme ve/veya tapu resmi, öküz fiyatları vb. gibi temel yatırım maliyetlerinde bir artış yaşanmış mıdır? Bu sorulara verilecek cevapların çoğu başka başka sorular ve açıklamaları da akla getirecektir: Tüm bu sorulara cevap aranabilir ve değişik sonuçlar elde edilebilir. Bu çalışmada, meselenin sadece bir tarımsal işletme olarak çiftçilik girdilerindeki maliyet sorunu üzerinde durulacaktır. Meselenin önemli boyutlarından birisi olan yatırım maliyetindeki değişimi, bir başka ifadeyle işletmenin iki temel yatırım unsuru olan resm-i tapu, yani çiftçiliğe başlamak için gereken toprak edinme maliyeti ile öküz fiyatlarındaki artışta sıra dışı bir seyir olup olmadığı ve benzeri sorulara cevap aramak, 16. yüzyılın sonlarına doğru görülen toplumsal gerilim ve isyan dalgalarını anlamak açısından son derece önemlidir⁵.

Esasen, konuyla ilgili literatürde Celali İsyanlarının sebepleri tartışılırken köylü üretiminin temelini oluşturan toprak ve öküz maliyetleri üzerinde durulmamış olması oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı kanunnameleri üzerinde yaptığımız bir çalışma esnasında, hukuktaki standartlaşmayı irdelerken “resm-i tapu”da

⁴ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı nüfusu ve nüfus artışı ve bunun bir “kriz” olup olmadığı konusundaki tartışmalarla ilgili olarak bk. Koç (1999, ss. 535-557), Özel (2004, ss. 83-205).

⁵ Osmanlı Devletinde 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren toplumdaki genç nüfusun statü talepleri ve bu taleplerin hangi sebeplerle karşılanamadığı konusu, Celali İsyanlarıyla birlikte değerlendirildiğinde dikkat çekici sonuçlar elde edilmektedir (Koç, 2005).

herhangi bir standardın bulunmaması dikkatimizi çekmişti (Emecen, 1989, s. 235). Klasik anlayışa göre “resm-i tapu” çiftlik miktarı kadar bir araziden elde edilen ürünün bir yıllık maliyeti şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu maliyetin de toprağa, bölgeye, arazinin durumuna göre değişmesi mutad idi. Tapu resmi konusunda çağdaş araştırmalar, *Milli Tetebbular Mecmuasında* (1331, s. 79) yer alan bir kanunname suretine dayanarak, bu meblağın “bir yıllık mahsul bedeli” olduğunu ifade etmekle birlikte net bir bilgi vermezler. Belirli bir orana tekabül eden bu “resm-i tapu” miktarının yüzyılın sonlarına doğru olağanüstü bir artış göstermesi sorunun özünü oluşturan unsurlardan biridir. Modern çalışmalarda yer alan böyle bir bilgi, akla başka soruları da getirmiştir: “Resm-i tapu” miktarında görülen bu anormal artışa paralel olarak başka girdilerde de bir artış yaşanmış mıydı? Bu iki soruya cevap bulabilmek için farklı kaynak türlerinin sıkı bir denetimi ve elde edilen bulguların eşdeğerliğinin kontrol edilmesi gerekirdi. Bu sebeple, şeriye sicillerine yansıyan tereke ve alım-satım kayıtları, konunun öncelikli kaynakları arasında olması bakımından gözden geçirildi. Şeriye sicillerindeki kayıtlara dayanarak bir tespit yapmak, en azından alt ve üst limitler arasında bir makas tespit etmek mümkündü. Elde ettiğimiz bulguları bir araya getirip tablolaştırdığımızda sonuçlar, yukarıdaki problemi tartışmaya açmaya yeterli gözüktü. Buna göre, 1530’larda çiftlik miktarı bir yerin (yapısına ve verimlilik durumuna göre 60-150 dönümlük arazi, bir başka ifadeyle bir çift öküzle “ekinine ve nadasına” yetecek ölçüde arazi) “resm-i tapu”su ortalama 300-600 akça arasında iken yüzyılın ortalarında 450-1250 akça olmuş, yüzyılın sonunda ise 4500-8000 akça arasında bir meblağa yükselmiştir. Tapu resmindeki artış, sonraki yıllarda da devam etmiştir. Mesela, 1017 (1608) tarihli bir kayıta tapu bedelinin, 17. yüzyılın başlarında İstanbul civarında 20-30 bin akçaya, diğer bazı beldelerde de 5-10 bin akçaya kadar yükseldiği ifade edilmektedir.

Aşağıda, bazı seriye sicilleri üzerinden yapılan bir taramaya dayalı olarak elde edilen bulgulardan hareketle, öncelikle “resm-i tapu”, ardından da öküz fiyatları sıralanmıştır.

Tablo 1. “Resm-i Tapu” Değerleri

Yıl	Yer	Toprak miktarı	Tarla Fiyatı, akça	Tapu Resmi, akça
1500	Manisa	5-6 dönüm		150
1500	Manisa	10 dönüm		200
1500	Manisa	1 çiftlik		2.600
1534	Larende	1 dönüm		60
1550	Rodoscuk	3 dönüm	230	23
1550	Rodoscuk	4.5 müdlük	400	100
1550	Rodoscuk	2 dönüm	230	10

1550	Rodoscuk	2 müdlük	370	25
1550	Rodoscuk	6 kıt'a (çiftlik)		500
1593	Bursa	1 çiftlik		6.000
1593	Bursa	1 çiftlik		7.000
1593	Bursa	1 çiftlik		7.000

Tablo 2. Öküz Satış Değerleri

Yıl	Yer	Adet	Cins	Fiyat, akça
1533	Larende	1	Öküz	180
1533	Larende	1	Öküz	320
1534	Larende	1	Öküz	250
1534	Larende	1	Öküz	200
1534	Larende	1	Ak öküz	300
1534	Larende	1	Öküz	24
1534	Larende	1	Öküz	230
1536/37	Manisa	1	Sarı öküz	150
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	300
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	150
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	200
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	100
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	150
1536/37	Manisa	1 Çift	Öküz	500
1536/37	Manisa	1	Eğer öküz	300
1536/37	Manisa	3	Öküz	500
1550	Rodoscuk	1 çift	Susığırnı öküzü	1.600
1550	Rodoscuk	1 çift	Susığırnı öküzü	1.500
1550	Rodoscuk	1	Karasığırnı öküzü	400
1557/58	Manisa	4	Öküz	800
1557/58	Manisa	1	Kısır sığır	100
1557/58	Manisa	1	Öküz	500
1557/58	Manisa	1	Öküz	200
1557/58	Manisa	1	Öküz	300
1557/58	Manisa	1 çift	Öküz	65
1558/59	Manisa	1	Ak öküz	500
1560/61	Manisa	1 çift	Öküz	500
1560/61	Manisa	1	Ala öküz	100
1560/61	Manisa	2	Öküz	500
1561/62	Manisa	1	Sarı öküz	150
1561/62	Manisa	1	Öküz	300
1561/62	Manisa	4	Öküz	800

1561/62	Manisa	1 çift	Öküz	250
1562/63	Manisa	6	Öküz	1.600
1562/63	Manisa	1	Yağız öküz	100
1562/63	Manisa	1	Öküz	120
1562/63	Manisa	4	Öküz	800
1562/63	Manisa	2	Öküz	500
1562/63	Manisa	4	Öküz	1.000
1563/64	Manisa	1 çift	Öküz	500
1563/64	Manisa	1	Ak öküz	300
1564/65	Manisa	1	Ak öküz	200
1565/66	Manisa	1	Goğur öküz	220
1565/66	Manisa	1	Ak öküz	500
1565/66	Manisa	3	Öküz	300
1580/81	Manisa	1	Öküz	500
1611-1612	Ankara	Ortalama 1	Kara sığır	1.500

Not: Tablolarda kullanılan veriler için bk: Manisa 1500 için Bursa (2002); Manisa 1535-1565 için Uzun (2002); Bursa 1593 için Canlı (2006); Ankara 1611-12 için Çınar (1993); Larende 1532-35 için Aköz (2006); Rodosçuk için 1511 ve 1512 numaralı Şeriye Sicilleri kullanılmıştır.

1500-1612 yıllarını kapsayan ve birkaç farklı şehrin sicil kayıtlarından çıkarılan bu veriler ışığında “resm-i tapu” değerlerinde ve öküz fiyatlarında, genel artışın üzerinde bir yükseliş olduğunu söylemek mümkündür.

Köy tereke defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Bursa kazası köylerinde 1530’larda 300 akça civarında olan bir çift öküzün fiyatı, yüz yılın sonlarında 1000 akçaya kadar çıkmıştı (İnalçık, 1993). Rodosçuk’ta ise 1550’lerde bir çift karasığır öküzün fiyatı ortalama 300-600 akça, bir çift su sığırı öküzün fiyatı ise 400-1600 akça arasındadır. Fiyatlar, satışın vadeli ya da peşin olmasına, alıcı ve satıcı arasındaki anlaşmaya ve öküzün kalitesine göre değişmektedir. Şeriye sicillerine yansıdığı kadarıyla, satışların daha çok vadeli yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 16. yüzyılın başlarında Bursa müdüyle bir müd buğday 60-80 akçadan işlem görürken yüzyılın sonlarında bu rakam 300 akçaya çıkmıştır. Buna benzer tespitler, Artukabad bölgesi için de geçerlidir. Bölgeyi inceleyen Açıklık’e (2004, s. 190) göre nüfus artışı ile ekilebilir çiftlik miktarı arasında dikkat çekici bir dengesizlik söz konusudur. İncelenen dönemde hane başına düşen ortalama tarım toprağı kademeli olarak 0,50 çiftlikten 0,27 çiftliğe gerilemiştir. Benzer şekilde Tokat kazasında da hane başına düşen ortalama çiftlik miktarı 0,43 çiftlikten 0,22 çiftliğe çekilmiştir. Diğer bir ifade ile çiftçi ailelerinin ellerinde bulunan tarım toprakları, miktar olarak azalmış ve çiftçiler ekonomik olarak gittikçe fakirleşmişlerdir. Bu durumu, nüfusa göre yetersiz kalan ekilebilir arazilerin elde edilmesi ve çift veya yarım çiftlik torakların

tapuya alınması gittikçe zorlaşmıştır şeklinde yorumlamak mümkündür. Zira ekilebilir araziye talebin artması bu arazilerin fiyatlarının artmasını da beraberinde getirmiştir. Bu durumda köylü, daha çok yarım çiftlikten daha da küçük araziye ya da bir iki tarlayı, defterlerdeki ifadesiyle “zemin”leri tasarruf etmeye meyletmiştir (Açıkel, 2004, s. 188). Artukabad kazasında görülen bu daralmaya benzer durumlar komşu kazalar, Turhal, Niksar ve Amasya’da da tespit edilmiştir (Demir, 2010, ss. 81-82). Orta Anadolu’nun dışında da benzer eğilimler söz konusudur (Cook, 1972, s. 11). Toprak kullanımındaki bu daralmanın, arazi fiyatlarına ve resm-i tapuya değer artışı olarak yansması kaçınılmazdır.

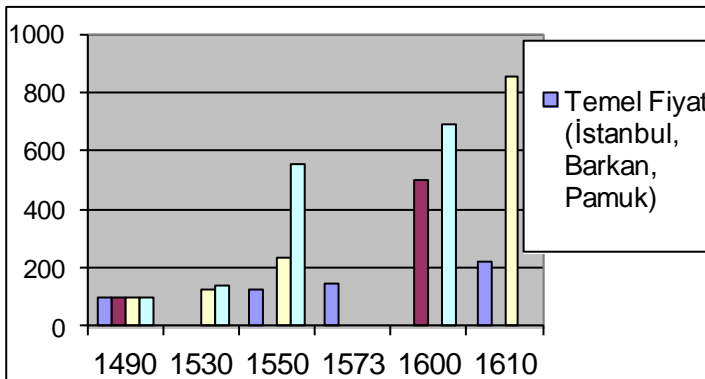
Yukarıdaki tabloları ve diğer verileri birlikte değerlendirerek grafik haline getirdiğimizde fiyat artışındaki farklılıkları daha net görmek mümkün olacaktır.

Tablo 3. 16. Yüzyılda Genel Fiyat Hareketleri ve Tarımsal Yatırım Fiyatları

Yıllar	Temel Fiyat (İstanbul: Barkan, Pamuk)	Buğday (tereke, kıymet: Pamuk)	Resmi Tapu	Öküz Fiyatları
1490	100	100	100	100
1530	-	-	128	138
1550	125	-	235	555
1573	145	-	-	-
1600	-	500	-	694
1610	220	-	857/1571	-
1611	-	-	-	1500

Not: Tablo’daki rakamlar 1490 tarihinde tüm fiyatlar için sabitlenen 100 değerinin bir barem olarak alınmasıyla elde edilen göreceli değerler olup, artışlar bu bareme göre elde edilen değişim durumlarını göstermektedir. İlk iki sütun Barka (1971) ve Pamuk’tan (2003, s. 133, G. 7.1) alınmış, diğer veriler tarafımızdan derlenmiştir.

Grafik 1. Temel Fiyatlar, Buğday, Resm-i Tapu ve Öküz Fiyatlarındaki Artış

Yukarıdaki tablo ve grafiği analiz ederken coğrafi, idari, iklimsel faktörleri, büyük şehirlere olan mesafeyi, arazinin durumunu ve verimlilik oranlarını, daha da önemlisi veriler arasındaki kronolojik sapmaları dikkate almak gerekir. Tüm bu ihtiyat durumlarına rağmen 16. yüzyılın başı ve sonu arasında ekilebilir toprak fiyatları ve tarımda kullanılan öküz fiyatları görünüşe göre üç, hatta bazı yerlerde dört kat artmış bulunuyordu. Köylü açısından ekilebilir arazi ve toprak işlemek için bir çift öküze sahip olma imkânı, 16. yüzyılın başlarına göre sonlarında fark edilir şekilde daralmıştır. Bu daralma, küçük arazi işletmelerinin sürdürülebilirliğini ve tarımsal faaliyete yeni geçişleri zora sokmuştur. Ekilebilir yeni arazi açma işindeki teknik zorluklar ve öküz fiyatlarındaki artışlar, bir kısım köylüyü, ya yeniden konar-göçerliğe veya kasabalara göç etmeye ya da diğer arazilerde tarım işçisi/ortakçı olarak çalışmaya zorlamıştır. Tarımsal işletme girdilerindeki artışları köylünün zirai üretime devam etmesine ya da artan nüfusun yeni tarımsal işletme kurmasına önemli ölçüde mani oldu. Bu durum, Celali isyanlarını körüklerken toplumsal dengenin tüm Anadolu’da top yekun bozulmasını hızlandırdı. Köylülerin tarımı bırakıp başka işlerle meşgul olmaya başlaması, yerlerini terk etmesi; buna paralel olarak da top yekun bir kriz yaşanmasında toprak ve öküz fiyatlarındaki bu artışın rolü vardır. Bu da klasik çift-hane sisteminin çözülmesi ve buna dayalı toplumsal dengelerin bozulmasını beraberinde getirmiştir. Tarımda yatırım maliyetinin, bu çalışmada ele alınan iki önemli unsuru, toprak ve öküz fiyatlarının ve bu fiyatları etkileyen temel faktörlerin çok daha fazla veriler ile test edilmesi, burada dile getirilen hususların daha geniş bir alanda ve detaylı başka ampirik bulgularla teyit edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Acun, F. (2002). Celali İsyancıları. *Türkler*, (H. Celal Güzel, K. Çiçek ve H. İnalçık Ed.) içinde (C. 9, ss. 695-710). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Açıkel, A. (2004). XV.-XVI. Yüzyıllarda Artukabad Kazasının Sosyal Yapısı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, 181-220.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559), Cilt 2*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Akdağ, M. (1995b). *Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası 'Celali isyanları'*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aköz, A. (2006). *Kanunî Devrine Ait 939-941/ 1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer'ıye Sicili Özet- Dizin- Tıpkıbasım*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Barkan Ömer L. (1970). XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri. *Bellekten*, 34 (133-136), 557-607.
- Bursa, F. (2002). *Manisa'nın 14 numaralı H. 1002 Tarihli Şer'ıye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Canlı, A. (2006). *A 151 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1593 Yılında Bursa*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Cook M. A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. London: Oxford University Press, NewYork-Toronto.
- Çınar, H. (1993). *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iyе Sicili - Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Demir, A. (2010). 15-16. Yüzyıl Anadolu'sunda Nüfus-Toprak İlişkisi (Turhal Kazası Örneği). *OTAM*, 27, 59-88.
- Emecen, F. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Griswold, William J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591-1611* (Ülkü Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (1981). Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler. *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, X (14, 1980-81), 1-91.
- İnalcık, H. (1987). *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık, H. (1993). Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III, Köy Sicil ve Terekeleri. *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, XV (19), 23-167.
- İnalcık, H. (2002). *Studies in Ottoman Social And Economic History*. Hampshire: Variorum.
- İslamoğlu ve İnan, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koç, Y. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı. *Osmanlı*, (G. Eren, Ed.) içinde (C. 4, ss. 535-550). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, Y. (2005). Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum. *Bilig*, 35, 229-245.
- Ongan, H. (1974). *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crise' Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2), 183-205.
- Pamuk Ş. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uzun, T. (2002). *Manisa'nın 6 Numaralı H. 942-973 (M. 1535-1565) Tarihli Şer'iyе Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.

TÜRKİYE'DE 2001-2009 YILLARI ARASINDAKİ BOŞANMA EĞİLİMLERİ

Mehmet MEDER, Mustafa GÜLTEKİN

Özet: Bu çalışma Türkiye'nin 2001-2009 yılları arasındaki boşanma eğilimlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu eğilimler coğrafi bölgeler, boşanma nedenleri ve evlilik süreleri çerçevesinde araştırılmıştır. Türkiye'de son yıllarda belirgin biçimde artışa geçen boşanma olayları geleneksel geniş aile modelinin gittikçe zayıfladığının en açık toplumsal göstergelerinden birini oluşturmaktadır. Boşanma olayları bu çalışmada toplumsal gerçekliğin ilişkisel ve bütünsel mantığına uygun düşen bir araştırma metodu aracılığıyla inşa edilmektedir. 2001-2009 zaman diliminin son yıllarında İstanbul ayırt edici boşanma yoğunluğuyla riskli boşanma bölgesini temsil etmektedir. 2001 ekonomik kriz yılında terk nedenli boşanmalar, 2004-2005 yıllarında ise geçimsizlik nedenli boşanmalar öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra 2001 ekonomik krizinin ilk yıllarında evlilikleri beş yılını doldurmamış çiftler boşanma yoğunluğuyla öne çıkarken, 2008 ve 2009 yıllarında uzun süre evli kalmış çiftler boşanma yoğunluğuyla öne çıkmakta ve riskli boşanma profilini temsil etmektedirler. Sonuç olarak, Türkiye'de son yıllarda meydana gelen sarsıcı toplumsal dönüşümlerle birlikte evlilik kurumunun risk oluşturmaya başladığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Mütakabiliyet analizi, boşanma eğilimleri, riskli boşanma profili, geleneksel geniş aile, ekonomik kriz.

Dispositions of Divorce Between the 2001-2009 Years in Turkey

Abstract: This study aims at discovering the dispositions of divorce in Turkey between the years 2001-2009. These dispositions were investigated in reference to the geographical extent, reasons for divorce, and the duration of marriage. The increasing levels of divorce in Turkey clearly signify the gradual downfall of the traditional family model. The issues of divorce is constructed according to a method of investigation in line with the relational and wholistic logic of social reality. In the last years of 2001-2009 time period, İstanbul represents a risky province of divorce with a distinctive divorce level. In the year of the economic crisis, 2001, divorce caused by abandonment is increased while in the years 2004-2005 divorce caused by dissensions is the distinctive factor. Moreover, divorce levels with less than five-year marriages in 2001 is distinct while in the years 2008-2009 the divorce levels of long term marriages is increased signifying a risky profile of divorce. In conclusion, it is sufficient to note that the rapid social transformations in Turkey in recent years be risk of the social constitution of marriage.

Key words: Correspondence analysis, dispositions of divorce, risky profiles of divorce, traditional-family size, economic crisis.

Giriş

Toplumların ekonomi, siyaset, kültür, teknoloji ve hukuk alanında geçirdiği dönüşümlerin mevcut aile “yapılaşmalarını”¹ ne düzeyde etkilediğine dair bilimsel düzeyde yapılan araştırmaların en çok yoğunlaştığı olgulardan birini boşanma oluşturmaktadır. Boşanma olgusu geleneksel-geniş aile modellerinin çözülme sürecinin geçirdiği değişimleri anlama ve açıklama noktasında önemli bir toplumsal göstergiyi temsil etmektedir. Aile yapılaşmalarının geçirdiği dönüşümlerin Türkiye gibi bütün boyutlarıyla modernleşme süreçlerini yaşayan toplumlara da nüfuz etmesi özellikle son yıllarda belirgin bir artış göstererek yüksek düzeyde toplumsal risk belirtilerine işaret eden boşanmalara da dikkatleri yoğunlaştırmıştır.

Bu çalışmada birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de artış eğilimi içerisinde olan boşanma olaylarının bütünsel ve ilişkisel bir araştırma mantığıyla inşa edilerek çözümlenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, Türkiye’de meydana gelen boşanma olaylarının 2001-2009 zaman dizisinde bölgesel (coğrafi), nedensel (boşanmaya yol açan “resmî” neden) ve evlilik süreleri ile ilişkili olarak ayrı ayrı nasıl bir toplumsal eğilim içerisinde olduğu sorusuna cevap aranmaktadır. Türkiye’deki boşanma eğilimleri yukarıda zikrettiğimiz kategoriler ekseninde TÜİK’in “Evlilik ve Boşanma İstatistikleri 2009” kitapçığında yer alan veri tabanı baz alınarak çözümlenmeye çalışılacaktır. Boşanma olaylarının artış eğilimi içerisinde olduğuna ilişkin haberler son yıllarda giderek artan biçimde yazılı ve görsel medya organlarında yer almasına karşın, yüzeysel bir ilgiyi çok da aşmayan “doxa”lar² üzerinden yorumlanmaya çalışılması toplumsal kurumların temel “çekirdek” kurumunu oluşturan ailenin geçirdiği yüksek risk taşıyan dönüşümünün anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı, boşanma olaylarını ele alan bilimsel düzeydeki çalışmaların artması ve söz konusu değişimin temel eğilimlerini betimleyebilme konusunda mahir bir temsil sistemini içeren bir araştırma metodu ile ele alınması gerekli olmaktadır.

¹ Giddens (1999, ss. 353-439) kendisinin teorik üretimi olan “yapılaşma” teorisıyla yapı kavramını yapısal-işlevselci metodolojinin sabit, durağan ve tarih-dışı içeriğinden büyük ölçüde farklılaştırarak faillerin zaman-mekân çerçevesinde ortak etkileşim ve yapıp etmeleriyle ürettiği ve yeniden-ürettiği yapıların geri beslemeli biçimde faili de etkileyen ikili bir etki durumuna gönderme yapar.

² “Doxa” (Calhoun, 2007 ss. 101-103) Bourdieu sosyolojisinde dünya ve onun içindeki yerimizle ilgili daha bilinçli düşüncelerimizi biçimlendiren, gerçekliği sorgulanmayan, bilinç ötesi anlayışları anlatan bir terim olarak anlaşılmalıdır. Gündelik hayatta “doxa” türü anlayışların desteklendiği görme biçimlerine kayma ihtimali her zaman yüksektir. Kişinin kendisi kadar bilgi kaynakları bunda etkili olabilir. İstatistiksel tekniklerin bazı avantajları sözgelimi araştırdığımız toplumsal hayatla araya mesafe koymamızda yardımcı olabilmesidir.

İleri Endüstrilemiş Batı Toplumlarında Aile Kurumunun Dönüşümünün Boşanmaya Etkileri

Aile kurumunun geçirdiği farklılaşmanın kavranabilmesi çiftlerin mevcut evliliklerini sürdürmeye dair algı ve beklentilerini dönüştüren süreçlerin genel özelliklerinin betimlenmesini zorunlu kılmaktadır. 1950 sonrası meydana gelen ekonomik, politik, kültürel, teknolojik ve hukuksal değişimler tüm toplumsal kurumları etkilediği ve dönüştürdüğü gibi yaygın bir aile modeli olan “ataerkil” aile üzerinde de yoğun etkilerde bulunmuştur. Bu dönüşümlerin “ataerkil” aile modeli üzerinde yoğun etkilerde bulunduğu en açık toplumsal göstergelerinden biri boşanma oranlarındaki yüksek düzeydeki artışlardır.

Batı Avrupa toplumlarında aile kurumunun son yıllarda geçirdiği değişim ve farklılaşma üzerine politik alanda yapılan tartışmalar iki politik hat üzerinde şekillenmektedir. “Ailenin yıkımı” etrafında dönen tartışmalarda politik sağ veya gelenekselci perspektifin temel argümanları şu şekilde özetlenmektedir: Aile kurumunun kriz içerisinde olmasının sebebi geleneksel aile bütünlüğünün yitilmesidir. Evlilik toplumsal normdan sapma eğilimi gösteren erkekleri görev ve sorumlulukları çerçevesinde hizaya getirerek temel bir duygusal eğitim sahası oluşturmaktadır. Babasızlık neslin nüfusla ilgili en zararlı eğilimini oluşturmakla beraber ailedeki yozlaşmayı önlemek amacıyla boşanma zorlaştırılmalıdır (Giddens, 2000, ss. 103-104). Buna karşın Giddens, sosyal demokrat sol, liberaller veya gelenekselci olmayan perspektif ise, geleneksel aileden farklılaşarak oluşan çağdaş ailenin mevcut durumunu tıp alanındaki gelişmelerin bir sonucu olarak algılamakta, çağın parolasının ilişkilerdeki çeşitlilik ve seçme olasılığı olduğu fikrinden yola çıkarak bu değişimlerin aile kurumundan başlamasını meşru görmektedir.

Castells (2008) “ataerkil ailenin krizi” olarak betimlediği süreci doğuran dört temel göstergeden³ birincisini evliliklerin boşanmayla ya da ayrılıkla dağılması ve aile bireylerinin uzun vadeli bağlılığına dayalı aile modelinden kopulması olarak karakterize etmiştir. Günümüzde yaşanan değişimlerle birlikte geleneksel aile modeline uymayan birlikteliklerin yüksek düzeyde çeşitlilik göstererek

³ Birinci gösterge, evliliklerin boşanmayla ya da ayrılıkla dağılması, aile bireylerinin uzun vadeli bağlılığına dayalı aile modelinden kopulmasıdır. İkinci gösterge, evliliklerde yaşanan bunalımların giderek artması, evlilik, iş ve hayatı uyumlu kılmanın zorlaşması, başka iki güçlü eğilimle de ilişkili görünmektedir. Üçüncü gösterge, bu farklı eğilimlerin bir sonucu olarak nüfusun yaşlanması, erkeklerin ve kadınların ölüm oranlarındaki farklılıklar gibi demografik etkenlere de bağlı olarak birçok farklı aile yapısı ortaya çıkmakta ve klasik aile modeli gerilemektedir. Dördüncü gösterge, ailenin istikrarsız olduğu bu koşullarda, kadınların doğurmaya ilişkin tutumlarının giderek özerkleşmesiyle birlikte, ataerkil ailenin krizi, nüfusun yenilenmesiyle ilgili toplumsal izleklerin de krize girmesine yol açmıştır.

artması erkeğin ekmeğini kazandığı, kadının ev kadınlığı rolünü üstlenmesiyle betimlenebilecek bu modeli gittikçe zayıflatmaktadır. Amerika'da ataerkil modeli devam ettiren ailelerin gittikçe düşerek % 13'lük bir oranda olması, (Scolnick ve Scolnick, 1989'dan aktaran Kümbetoğlu, 1997, s. 112) Avrupa'da da evli çiftlerin biyolojik çocuklarıyla aynı evi paylaştıkları; babanın ekonomik giderleri üstlenirken annenin ev hanımı olarak geleneksel aile ortamında yetiştiği aile tipinin azalması (Giddens, 2001, s. 103) durumu, geleneksel aile yapılışmasının değiştiğini gösteren en açık örnekleri temsil etmektedir.

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısı itibarıyla savaş sonrası yeniden yapılandırılan Avrupa ülkeleriyle beraber Amerika'da gerçekleşen ekonomik, siyasal, hukuk ve teknoloji alanındaki dönüşümler aile kurumunu derinden sarsmıştır. Cherlin (1992)'e göre 1950'lerde genç yetişkinler erken evlenmeye eğilimliyken 1960 ve 1970'lerde evlilikteki ortalama yaş yükselmekte, doğum oranları düşmekte ve boşanma oranları iki katından daha yüksek oranlara erişmektedir. 1960 ve 1970'lerde ayırt edici biçimde aile kurumu üzerinde yaşanan dönüşümlerle hızla artış gösteren boşanmaların nedenleri genel itibarıyla şu şekilde sıralanabilmektedir: Kadının artış gösteren ekonomik bağımsızlığı, evlenmeye ilişkin beklentilerin daha yüksek olması, evli kadınların artış gösteren istihdamı, üniversite derecesi olmayan erkeklerin düşen kazançları, boşanan çiftlere atfedilen damgalamanın azalması ve erkek tarafından eski eş ve çocuklara ödenen boşanma sonrası desteğin maliyetlerindeki nispi düşme (Cherlin, 1992, s. 2; White 1991'den aktaran Amato, 2000, s. 1269; Richards 1996'dan aktaran Robinson, 1997, s. 3).

Boşanma oranlarındaki artışa ilişkin kırılma noktasını oluşturan 1960'lar ve 1970'lerden sonra artış oranları kademeli olarak yükselen bir eğilim göstermiştir. 1960'ta yüksek düzeyde artış gösteren boşanmalar binde 0,6'lık bir oranı temsil ederken, 1980'de binde 1,5; 2002 yılında ise binde 1,9'luk bir oranla (Population Statistic, 2004'den aktaran Loveless, 2007, s. 131) yüksek düzeyde sıçramalar kaydetmiştir. Eurostat'ın 2011'de yayımladığı evlenme ve boşanmalara ilişkin istatistiklere (Marriage and Divorce Statistics, 2011) Avrupa Birliği ülkelerinin 1960'tan 2009'a kadar yaklaşık elli yıllık zaman dilimini kapsayacak biçimde bin kişi başına düşen boşanma oranları sunulmuştur. 2009 yılında bin kişi başına düşen boşanma oranlarına baktığımızda, yirmi yedi Avrupa Birliği ülkesinin bin kişi başına düşen boşanma oranlarının ortalaması binde 2,1'dir. Aşağıda verilen tabloda da görülebileceği gibi Belçika binde 3,0'lık değerle en yüksek düzeydeki boşanma oranını temsil etmiştir. Çek Cumhuriyeti ve Litvanya binde 2,8; Danimarka binde 2,7; Portekiz binde 2,5; Macaristan binde 2,4 değerleriyle ortalamanın üzerindeki en yüksek boşanma oranlarını temsil etmişlerdir. Türkiye'ye ilişkin veriler bu tabloda sadece 2009 yılında sunulmuştur. Türkiye bin kişi başına düşen 1,6'lık değerle hem Avrupa Birliği ülkelerinin ortalama boşanma

değerinin (2,1) çok altında bir değeri, hem de en düşük düzeydeki boşanma oranlarından birini temsil etmektedir. Birleşik Devletler ise 2002 yılı boşanma istatistiklerine göre (World Divorce Statistics, 2002) bin kişi başına 4,1’lik bir değerle Rusya (4,3) ile beraber dünya ölçeğinde hemen hemen⁴ en yüksek boşanma oranlarını temsil etmiştir.

Tablo 1. Avrupa Birliği Ülkelerinin Yıllara Göre Boşanma İstatistikleri 1960-2009

	1960	1970	1980	1990	2000	2009
EU-27 (2)	:	0,9	1,5	1,6	1,8	2,1
Belgium	0,5	0,7	1,5	2,0	2,6	3,0
Bulgaria	:	1,2	1,5	1,3	1,3	1,5
Czech Republic	1,4	2,2	2,6	3,1	2,9	2,8
Denmark	1,5	1,9	2,7	2,7	2,7	2,7
Germany	1,0	1,3	1,8	1,9	2,4	2,3
Estonia	2,1	3,2	4,1	3,7	3,1	2,4
Ireland (3)	-	-	-	-	0,7	0,8
Greece (4)	0,3	0,4	0,7	0,6	1,0	1,2
Spain	-	-	-	0,6	0,9	2,1
France (5)	0,7	0,8	1,5	1,9	1,9	2,1
Italy (4)	-	-	0,2	0,5	0,7	0,9
Cyprus	-	0,2	0,3	0,6	1,7	2,2
Latvia	2,4	4,6	5,0	4,0	2,6	2,3
Lithuania	0,9	2,2	3,2	3,4	3,1	2,8
Luxembourg	0,5	0,6	1,6	2,0	2,4	2,1
Hungary	1,7	2,2	2,6	2,4	2,3	2,4
Malta	-	-	-	-	-	-
Netherlands	0,5	0,8	1,8	1,9	2,2	1,9
Austria	1,1	1,4	1,8	2,1	2,4	2,2
Poland	0,5	1,1	1,1	1,1	1,1	1,7
Portugal	0,1	0,1	0,6	0,9	1,9	2,5
Romania	2,0	0,4	1,5	1,4	1,4	1,5
Slovenia	1,0	1,1	1,2	0,9	1,1	1,1
Slovakia	0,6	0,8	1,3	1,7	1,7	2,3
Finland	0,8	1,3	2,0	2,6	2,7	2,5
Sweden	1,2	1,6	2,4	2,3	2,4	2,4
United Kingdom (4)	:	1,0	2,6	2,7	2,6	2,2
Iceland	0,7	1,2	1,9	1,9	1,9	1,7
Liechtenstein	:	:	:	:	3,9	2,7
Norway	0,7	0,9	1,6	2,4	2,2	2,1
Switzerland	0,9	1,0	1,7	2,0	1,5	2,5
Croatia	1,2	1,2	1,2	1,1	1,0	1,1
FYR of Macedonia	0,7	0,3	0,5	0,4	0,7	0,6
Turkey	:	:	:	:	:	1,6

Kaynak: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained (erişim tarihi yok)

⁴ 2002 yılı dünya boşanma istatistiklerinde bin kişi başına düşen boşanmalarda Maldives 10,97, Guam 4,34 ve Belarus 4,3’lük değerle Rusya ve ABD’nin aldığı boşanma değerlerinden daha yüksek bir değeri temsil etse de bu ülkelerle karşılaştırılmayacak kadar az nüfusa sahip olduklarından değerlendirme dışında bırakılarak başka bir çalışmada özel bir analizi hak etmektedirler.

Türkiye’de Boşanma Üzerine Son Yıllarda Yapılan Bazı Çalışmalar

Türkiye’de geleneksel geniş aile yapılaşmasının içinde olduğu dönüşüm sürecinin toplumsal göstergelerinden biri olan boşanma süreçlerinde hangi toplumsal ve sosyal psikolojik faktörlerin etkili olduğuna ilişkin çeşitli kapsamlarda boşanma araştırmaları gerçekleştirilmiştir.

Literatürde yapılan çalışmalarda boşanma olgusu hakkındaki bilimsel düzeydeki çalışmalar kısaca şu şekilde sıralanabilmektedir (ASAGEM, 2009, s. 16):
 a) Boşanmanın çocuklar ve gençler üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar.
 b) Boşanmanın kadının statüsüne ve cinsiyetine etkisini inceleyen çalışmalar.
 c) Boşanmanın hukuki yönünü inceleyen çalışmalar. ç) Genel olarak boşanmanın neden ve sonuçlarını ortaya koyma amaçlı yapılan çalışmalar. TÜİK’in boşanma istatistiklerindeki boşanma nedenlerine yönelik çalışmalar, mahkeme kayıtları üzerinden yapılan çalışmalar ve yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri.

Çalışmamızın alanyazın (literatür) kısmında Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü ve Devlet Planlama Teşkilatı tarafından belli yıllarda gerçekleştirilen toplam altı çalışmaya yer verilmiştir. Bu çalışmalarda çeşitli toplumsal tabakalara ve yaş gruplarına mensup bekârlar, evliliği devam edenler ve boşanmış olan bireylerle yapılan görüşmelerde boşanma sürecini etkileyen hangi nedenlerin öne çıktığına ve boşanmaya ilişkin geliştirilen tutum ve beklentilere yer verilmiştir.

Devlet Planlama Teşkilatının (1989) gerçekleştirdiği Türk Aile Yapısı Araştırmasının bulgularına göre boşanmak için önemli görülen nedenlerin başında zina (% 75) ve geçimsizlik (%66) gelmektedir.

Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğünce (2006) yapılan Türk Aile Yapısı Araştırması’na göre Türk toplumunda boşanma nedenleri cinsiyete göre farklılaşabilmektedir. Erkeklerin boşanma nedenlerinde sırasıyla aldatma, eşin sorumsuz ve ilgisiz davranması, eşinin ailesine karşı saygısız davranması öncelikli boşanma nedenleri olarak görülmektedir. Kadınlarda ise, sırasıyla eşin sorumsuz ve ilgisiz davranması, aldatma, dayak/kötü muamele, içki/kumar öncelikli nedenler olarak görülmektedir.

Aile ve Sosyal Araştırma Genel Müdürlüğü tarafından (1998) yapılan “boşanma sebepleri” araştırmasında boşanma davası açmış ya da bu dava ile muhatap olmuş 700 kişiyle görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaya göre sağlıklı bir evliliğin altı nedeni bulunmaktadır. Bunlar eşlerin doğrudan diğerlerine yönelmeyen ve önemli toplumsal tepki de doğurmayan genel nitelikli yanlış davranışları, eşlerin diğer eşe ya da çocuklara yönelen ve fakat yoğun toplumsal tepki doğurmayan davranışları, eşlerin birbirini yeterince tanımadan evlenmesinin sonucu olarak ortaya çıkan uyumsuzluk hâlleri, eşlerin

kusurundan kaynaklanmayan ancak evliliğin yürümesini imkânsız hâle getiren durumlar, eşlerin önemli toplumsal tepki doğuran ve ahlaksızca sayılan hâlleri, eşler arasında temelde geleneksel rol dağılımının reddinden kaynaklanan ve çeşitli konularda kendini gösteren otorite tartışmalarıdır.

Aile ve Sosyal Araştırma Genel Müdürlüğünce (2009) Türkiye’deki boşanma nedenlerine ilişkin gerçekleştirilen en kapsamlı çalışma “Boşanma Nedenleri Araştırması”nda 12 bölgeyi temsil eden 12 ilin seçilmesiyle oluşturulmuş ve ekonomik krizin etkisini de ölçmek amacıyla 2000 yılından sonraki boşanmalar örnekleme dâhil edilmiştir. Bölgeleri temsil edecek illerin⁵ seçilmesinde bölgelerin en yüksek boşanma oranlarını temsil etmeleri baz alınmıştır. Bu çalışmada, boşanma nedenleri arasında oldukça yüksek bir paya sahip olan “şiddetli geçimsizlik” faktörünün altında yatan nedenler ve evlilikteki sağlıklı ilişkilerin kökenleri araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre, boşanmanın tek bir faktörle açıklanamayacak karmaşık bir yapı arz ettiği ve sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik faktörlerin evliliklerin kuruluş aşamasından itibaren yaşanan sorunları belirlediği saptanmıştır. Araştırma bulgularına göre bu sorunlar şu şekilde sıralanabilir: Evliliğin kuruluş aşamasından itibaren etkili olan evlenecek kişilerin ailelerinin evliliği onaylamamaları, bireylerin ailelerinde boşanma olaylarının yaşanması, evlenen çiftlerin ailelerinin birbirleriyle uyumlu ilişkiler kuramaması, evlilik öncesinde eşte fark edilen olumsuz özelliklerin değişeceğine ilişkin beklentiye girilmesi, evlilik ilişkilerinde çiftlerin ailelerinin baskıya varan müdahalelerinden oluşmaktadır.

Aile Araştırma Kurumunun boşanmaya ilişkin bireylerin geliştirdiği tutum ve beklentilerin araştırıldığı çalışmada (1996) Ankara’da orta ve üst sosyo-ekonomik düzeydeki kadın ve erkeklerin boşanmış bireylere yönelik tutum ve beklentilerini ortaya koyan “Halkın Boşanmaya İlişkin Tutumları Araştırması”na göre çalışmaya katılanların “zina” ve “geçimsizlik” durumunda boşanmanın olağan olduğu bulgulanmıştır.

Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğünce (2004) “Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinin Evliliğin Kuruluşuna İlişkin Görüş ve Düşünceleri” araştırmasında öğrencilerin % 86’sı anlaşamayan eşlerin boşanmasını olumlu karşılamaktadır.

“Aile ve Sosyal Araştırma Genel Müdürlüğü” ve “Devlet Planlama Teşkilatı”nın Türkiye’deki boşanma olgusuna ilişkin geliştirdiği farklı kapsamlardaki çalışmalarda ortaya çıkarılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir: Türk aile yapısı araştırmalarında her iki cinsiyet içinde “zina”, “geçimsizlik” ve eşlerin birbirlerine ve ailelerine karşı sorumsuz davranmalarının boşanmada öne

⁵ İstanbul, Balıkesir, İzmir, Bursa, Ankara, Adana Kayseri, Samsun, Trabzon, Erzurum, Malatya, Gaziantep.

çıkan nedenler olduğu bulgulanmıştır. Türkiye’de boşanma nedenleri arasında “şiddetli geçimsizlik” nedenli boşanmaları belirleyen en önemli faktörlerin başında evliliğin kuruluş aşamasında çiftlerin ailelerinin evliliği onaylamaları, ailelerin çiftlere baskıcı tutumları, çiftlerin ailelerinin uyumlu ilişkiler geliştirememesi ve evlilik sürecindeki olumsuz davranışların ileride değişeceğine dair eşlerin beklenti içerisinde olmaları oluşturmaktadır. Ayrıca, yeni kuşakların tamamına yakınının anlayamayan çiftlerin boşanabileceklerine dair olumlu tutum geliştirmeleri, ülkemizde eşlerin bir çözüm olarak gördükleri boşanmanın normalleştiğine ve geleneksel aile yapılaşmasında mevcut olan çiftlerin boşanmalarını zorlaştıran aile ve akraba bağlarının zayıflama eğiliminde olduğuna işaret etmektedir.

Boşanma üzerine yukarıda yer verilen resmî kurumların gerçekleştirdiği bu çalışmalar Türkiye’de boşanma olgusunu açıklamaya dönük anlamlı bilgiler sunmaktadır. Türkiye’deki boşanma vakalarının son yıllarda nasıl bir eğilim içerisinde olduğu bütünsel ve ilişkisel bir mantık çerçevesinde nasıl inşa edilebilir? Bu çalışmada, TÜİK’in “2009 Evlenme ve Boşanma İstatistikleri”ndeki veri tabanından yararlanılarak Türkiye’deki boşanmaların 2001-2009 yılları arasında “bölgesel”, “nedensel” ve “evlilik süresi” ile ilişkili olarak nasıl bir eğilim içerisinde olduğuna “bütünsel” ve ilişkisel” bir araştırma metodu olan müteakiliyet analiziyle cevap aranmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Metodu

Sosyal bilimsel araştırmaların içine düştükleri epistemolojik açmazlardan biri, salt teorik ya da kavramsal araçlara dayanan değerlendirmelerden ibaret görülen “teorist” araştırma tarzının ya da kapsamlı veri setlerini herhangi bir teorik model ya da kavramsal araçla ilişkilendirmeden yapılan “ampirist” araştırma tarzının hâkim olmasıdır. Bourdieu’nun kendi deyişiyle (Bourdieu, 2007, s. 35) “Ampirik araştırmadan yoksun teori boştur, teoriden yoksun ampirik araştırma kördür.” ünlü önermesi bilimsel araştırmaların salt teorik ya da salt ampirik araştırmaya kayan sahte/yanlış araştırma tarzlarının aşılması bakımından kılavuz bir ilke olma özelliği taşır.

Karmaşık ve kapsamlı veri setlerinden kategorik çözümler yapılmasını sağlayan değişik pozitivist tekniklerin en önemli zaafı kategorileştirilmiş verilerin (örneğin, bireyin evlilik süresi, boşanma yılı vb.) ilişkisel anlamları temsil edememesidir (Löfgren, 2007) Tözsel kategorileştirmeye dayanan bu tekniklerde olgular sosyal dünyanın gerçekliğine uygun biçimde karşılıklı ilişkileri içinde kazandığı anlama göre değil de çoğunlukla kendi içlerinde kapalı ve birbirleriyle ilişkilendirilmeyen kategorilerce değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de 2001-2009 yılları arasında meydana gelmiş kapsamlı veri setine dayanan boşanma istatistiklerini karmaşık veri setlerinden çapraz tabloların indirgenmesi yoluyla sosyal dünyanın işleyiş mantığına uygun

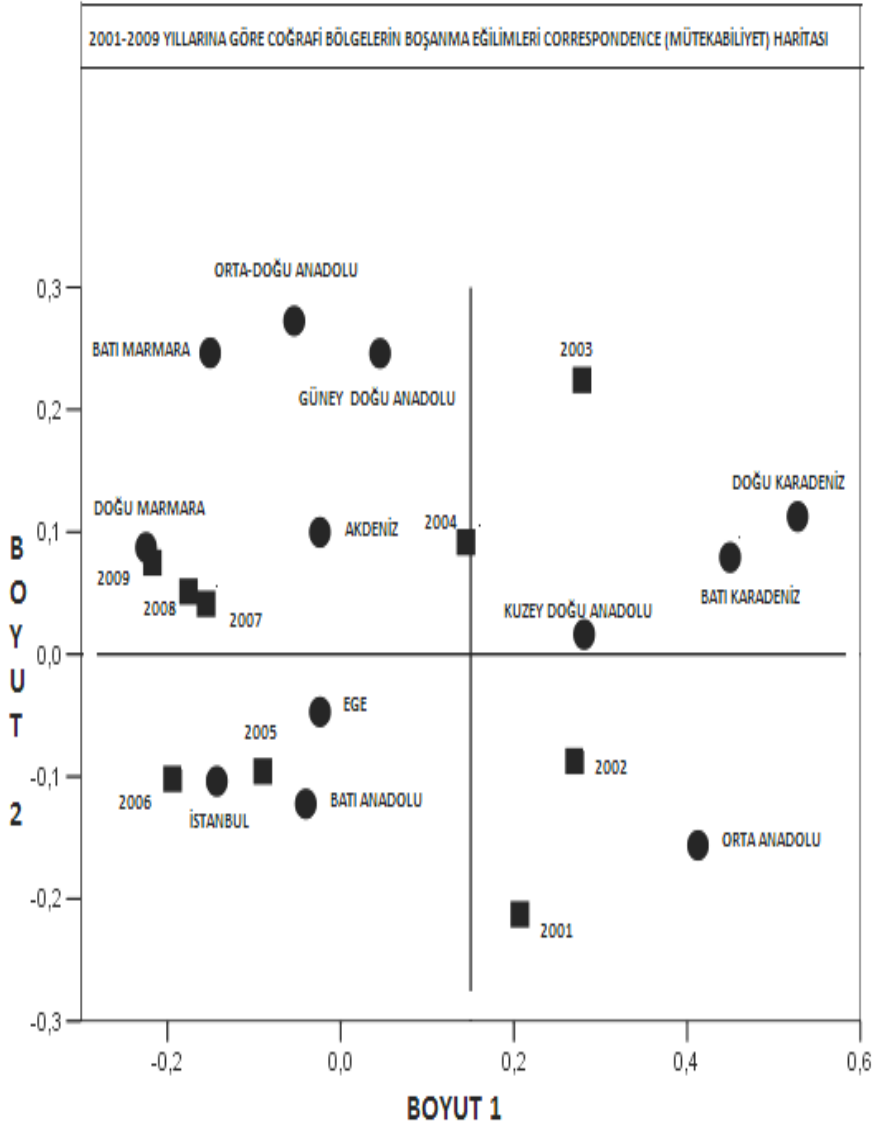
biçimde ilişkisel haritalar üretmeye olanak sağlayan (SPSS programında) mütekabiliyet analizi kullanıldı. Bu bölümde, “yıl kategorileri” (2001-2009) ile “bölgeler”, “boşanma nedenleri” ve “evlilik süresi” arasındaki ilişkiler mütekabiliyet (correspondence) haritaları aracılığıyla görselleştirilmiştir.

2001-2009 Yıllarında Türkiye Boşanma Eğilimleri Mütekabiliyet (Correspondence) Haritasının Analiz ve Yorumu

a) Coğrafi Bölgelere Göre Boşanma Eğilimleri Mütekabiliyet Haritasının Analiz ve Yorumu

Türkiye coğrafyasında 2001-2009 zaman dizisinde meydana gelen boşanmaların ilişkisel ve bütünsel bir mantıkla keşfedilebilen “mütekabiliyet haritası” şu şekilde okunmaktadır: Aşağıdaki mütekabiliyet haritasında kare ile temsil edilen noktalar yılları, daire ile temsil edilen noktalar ise Türkiye’nin coğrafi bölgelerini temsil etmektedir. Haritada boşanmaların meydana geldiği yıllarla coğrafi bölgeler arasındaki ilişkiler ve mesafeler serimlenmiştir. Dokuz yıllık sürede coğrafi bölgelere göre farklılaşmada çok sayıda il grubu birinci boyutta farklılaşmıştır. Dokuz yıllık sürede bazı yıllarda ayrıksı bir boşanma yoğunluğu gösteren bazı coğrafi bölgeler birinci boyut üzerinde farklılaşmıştır. Bu ayrıksı coğrafi bölgeler yakınsadıkları yıllar dikkate alınarak özel bir analizi gerektirmektedir. Bu illerde frekanslar manidar biçimde artmış ve boşanma yoğunluk düzeyi itibarıyla mütekabiliyet haritasında marjda temsil edilmiştir.

Coğrafi bölgelerin büyüklüğüne ve boşanma yoğunluklarına duyarlı mütekabiliyet haritaları, özellikle zamansal seriler üzerinde uygulandığında boşanma eğilimlerinde “risk”li bölge ve yıl kategorilerinin tespit edilmesinde keşifsel değere sahiptir. Doğu Marmara 2007-2008-2009 yıllarına yakındır ve ayırt edici biçimde öne çıkmıştır. Türkiye’nin en büyük nüfuslu metropolü olan İstanbul ise 2005 ile 2006 yıllarının ortasında konumlanmıştır. Orta Anadolu bölgesi ekonomik krizin ilk yıllarını temsil eden 2001-2002 yıllarına yakın bir konum almıştır. Türkiye’deki ikinci en büyük nüfuslu metropolü olan Ankara ilinin bulunduğu Batı Anadolu Bölgesi de kriz yılı olan 2001 yılına yakın bir konum almıştır. Batı Karadeniz Bölgesi ve Doğu Karadeniz bölgesi hem birbirlerine hem de kriz yılını takip eden 2002 ve 2003 yıllarına yakın bir pozisyon olarak boşanma yoğunluğu açısından da ayırt edici biçimde öne çıkmıştır. Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi de 2002 ile 2003 yılının hemen hemen ortasında bir konum almıştır. Güney Doğu Anadolu bölgesi 2003 yılına yakındır. Akdeniz bölgesi ise Doğu Marmara’dan sonra 2004 yılına en yakın bölgeyi temsil etmiştir. Ege bölgesi ise 2008 yılına yakın bir konumu temsil etmiştir. Batı Marmara ve Orta Doğu Anadolu Bölgesi 2009 yılına daha yakın bir konum almıştır.

Harita 1. 2001-2009 Yıllarına Göre Coğrafi Bölgelerin Boşanma Eğilimleri

b) Boşanma Nedenlerine Göre Boşanma Eğilimleri Mütakabiliyet (Correspondence) Haritasının Analiz ve Yorumu

Türkiye coğrafyasında 2001-2009 zaman dizisinde meydana gelen boşanmaların nedenlerini ilişkisel ve bütünsel bir mantıkla keşfedilebilen “mütakabiliyet haritası” şu şekilde okunmaktadır: Aşağıdaki mütakabiliyet

haritasında kare ile gösterilen noktalar “yıllar”ı temsil etmekte, daire ile gösterilen noktalar ise “boşanma nedenleri”ni temsil etmektedir. Haritada boşanmaların meydana geldiği yıllarla boşanma nedenleri arasındaki ilişkiler ve mesafeler serimlenmiştir. Dokuz yıllık sürede boşanma nedenlerine göre farklılaşmada “diğer” nedenli boşanmalar birinci boyutta farklılaşırken, onun dışında kalan tüm boşanma nedenleri ikinci boyutta farklılaşmaktadır. Dokuz yıllık sürede bazı “yıllar”da ayrık bir boşanma eğilimi gösteren bütün boşanma nedenleri ikinci boyut üzerinde farklılaşmıştır.

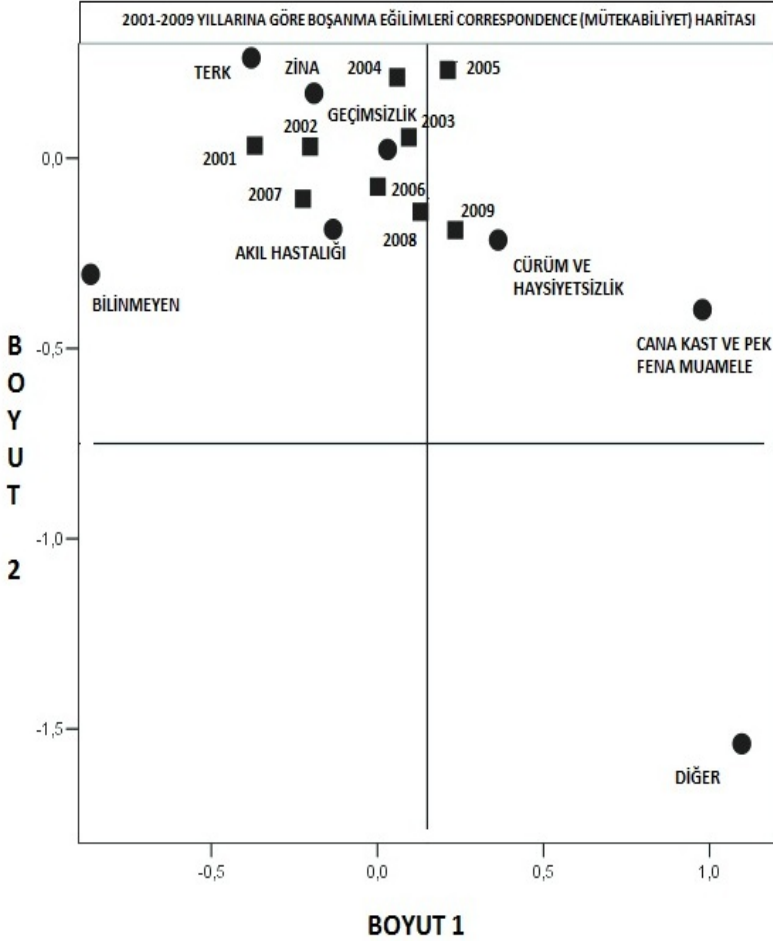
Mütekabiliyet haritaları zamansal serilerin boşanma nedenleriyle olan ilişkiselliğini ortaya koyduğunda hangi boşanma nedenlerinin hangi yıllarda yüksek “risk” taşıdığına anlaşılmasında keşifsel değere sahiptir. Ekonomik krizin ilk iki yılında ve 2007 yılında “bilinmeyen”⁶ nedenli boşanmalar beklenenin çok üzerinde bir ayırt edicilikle öne çıkmıştır. Kriz yılı olan 2001 yılında “terk” nedenli boşanmalar “bilinmeyen” nedenli boşanmalardan sonra en yakın konumu almıştır. Dokuz yıllık sürede boşanma nedenleri arasında oransal olarak en büyük yüzdeye sahip olan “geçimsizlik”⁷ nedenli boşanmalar 2003-2004-2005 yıllarında beklenenin üzerinde bir yoğunluğu temsil etmiştir. “Zina” nedenli boşanmalar ekonomik krizin ilk iki yılı ve 2004 yılında beklenen düzeyin biraz üzerinde bir yoğunluğu temsil etmiştir.

2008-2009 yıllarında da “diğer” nedenli boşanmaların haritada ikinci boyutta açıklanabildiği ve ayırt edici biçimde öne çıktığı bulgulanmıştır. “Akıl hastalığı” nedenli boşanmaların 2007 yılına yakın bir konumu işgal ederek beklenenin üzerinde bir boşanma eğiliminde olduğu gözlenmektedir. “Cürüm ve haysiyetsizlik” nedenli boşanmalar da 2005 ve 2009 yıllarında beklenenin üzerinde bir boşanma eğilimi sergilenmiştir. “Cana kast ve pek fena muamele”

⁶ Türkiye İstatistik Kurumu tarafından sunulan boşanma istatistiklerinde boşanma nedenleri olarak “bilinmeyen” nedenlerin olması ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. TÜİK yetkilileriyle yaptığımız görüşmeler neticesinde TÜİK’in gönderdiği forma göre doldurulan boşanma nedenlerinde adliyeden edinilen bilgilerde eksiklik veya boşluk olduğu takdirde kurumun bu durumu “bilinmeyen” olarak kodladığı öğrenilmiştir.

⁷ Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen 2009 Boşanma Nedenleri Araştırması’nda “toplumumuzda eşlerden birinin sadakatsizliği ya da evi terk etmesi nedeniyle gerçekleşen boşanmalar da ahlaki normlar, geleneksel değer yargıları ve genel kabuller nedeniyle “geçimsizlik” adı altında kayda geçmektedir. Hatta çiftlerin anlaşmalı bir şekilde boşanmaya karar verdikleri durumların gerçek nedenlerine bakılmaksızın “geçimsizlik” kategorisinde yer aldığı (ASAGEM, 2009, s. 12) ifade edilmiştir. Ayrıca çalışmamızın boşanma alanyazını (literatürü) kısmında yer verilen Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü’nün araştırmasında “şiddetli geçimsizliğin altında yatan temel faktörlerle ilgili detaylı bilgi verilmiştir. bk. Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (2009). *Boşanma Nedenleri Araştırması*, Ankara.

nedenli boşanmalarda ise 2005 ve 2008 yıllarına yakın bir konumu alarak beklenen düzeyin üzerinde bir boşanma eğilimi sergilenmiştir.

Harita 2. 2001-2009 Yıllarına Göre Boşanma Eğilimleri

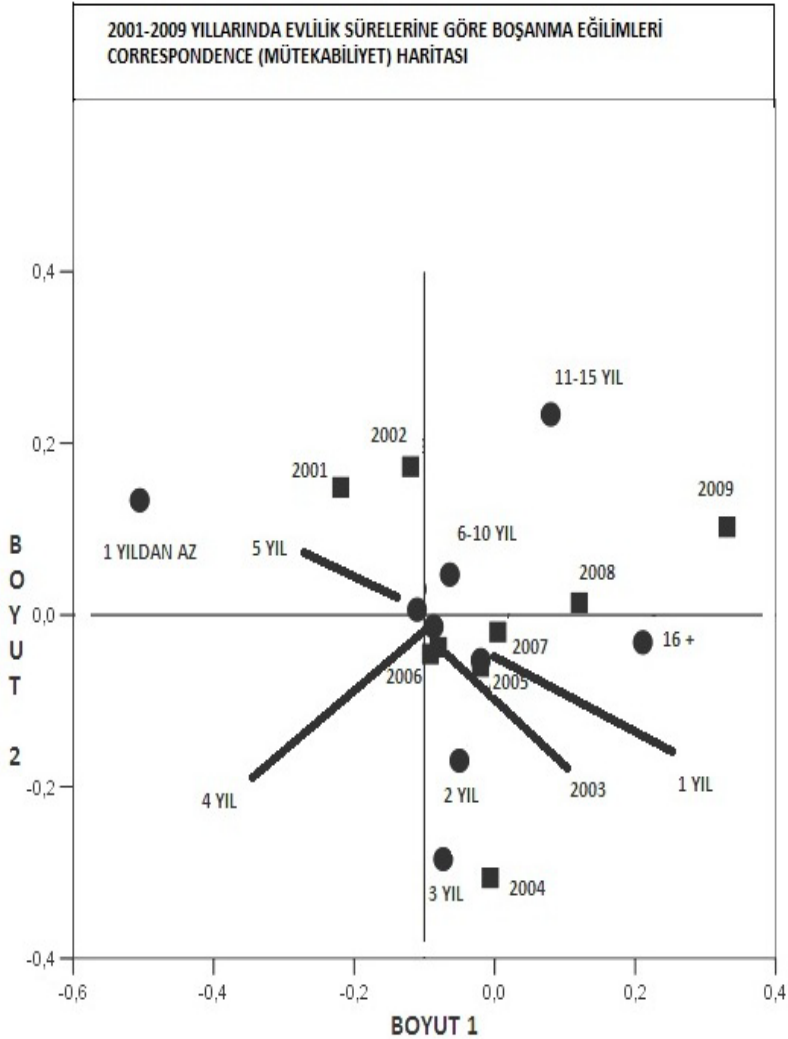
c) Evlilik Sürelerine Göre Boşanma Eğilimleri Mütakabiliyet (Correspondence) Haritasının Analiz ve Yorumu

Türkiye coğrafyasında 2001-2009 zaman serisinde meydana gelen boşanmaların, çiftlerin evli kaldıkları süreye göre ilişkisel ve bütünsel bir mantıkla keşfedilebilen “mütakabiliyet haritası” şu şekilde okunabilmektedir: Aşağıdaki mütakabiliyet haritasında kare ile gösterilen noktalar “yıllar”ı, daire ile gösterilen noktalar ise boşanmış çiftlerin “evlilik süresi”ni temsil etmektedir. Haritada boşanmaların meydana geldiği “yıllar”la boşanmış çiftlerin “evlilik

süreleri” arasındaki ilişkiler ve mesafeler serimlenmiştir. Boşanmış çiftlerin evlilik sürelerine göre farklılaşmada 3 yıllık ve 11-15 yıllık evlilik süreleri ikinci boyut üzerinde farklılaşmaktadır. Diğer kalan bütün evlilik süreleri birinci boyutta farklılaşmaktadır. Dokuz yıllık sürede bazı “yıllar”da ayrık bir boşanma eğilimi gösteren evlilik sürelerinin bazıları birinci boyut, bazıları ise ikinci boyut üzerinde farklılaşmıştır.

Mütakabiliyet haritaları zamansal serilerin boşanmış çiftlerin evlilik süreleri ile olan ilişkiselliğini ortaya koyduğunda hangi evlilik sürelerinin hangi yıllarda yüksek “risk” taşıdığına anlaşılmasında keşifsel değere sahiptir. 2001-2009 zaman dizisinde meydana gelen boşanmış çiftlerin evlilik süresine göre oluşan boşanma eğilimlerinde bazı ayırt edicilikler bulgulanmıştır. Özellikle ekonomik krizin ilk yılı olan 2001’e 1 yıldan az evli kalarak boşanmış olan çiftler çok yakın bir konum olarak ayırt edici biçimde öne çıkmıştır. Ayrıca 1 yıldan az evli kalarak boşanmış olan çiftler krizi takip eden 2002 ve 2003 yıllarında da beklenen düzeyin üzerinde bir boşanma yoğunluğunu temsil etmiştir. 2 ve 3 yıllık evlilikler de 2004 yıllarına yakın bir konumu olarak öne çıkmıştır. 5 yıllık evliliklerde 2002 ve 2003 yıllarında ayırt edici biçimde öne çıkmıştır.

Ekonomik krizin olduğu ilk yıllar ve krizden uzaklaşılan 2006 ve 2007 yıllarında 6-10 yıllık evlilikler beklenenin üzerinde bir ayırt ediciliğe sahiptir. Bununla beraber 1 yıllık evlilikler de 2007 ve 2008 yılına yakın bir konumu almıştır. 2009 yılında 16 yılı aşan bir süredir evli kalmış çiftlerin beklenenin bir hayli üzerinde olan ayırt edici bir boşanma yoğunluğu vardır. Ayrıca, 11-15 yıl arası evli kalmış çiftlerde 2009 yılına özellikle yakın bir konum tutmuş ve beklenen düzeyin epey üzerinde bir boşanma eğilimine sahiptir. 2008 ve 2009’da 11-15 ve 16 ve üzeri yıl evli kalmış çiftlerin önceki yıllara göre beklenenin çok üzerinde bir yoğunlukta olması bu sürelerin zikredilen yıllarda ayrıkliğini göstermektedir.

Hartia 3. 2001-2009 Yıllarında Evlilik Sürelerine Göre Boşanma Eğilimleri

Sonuç

Çalışmamızda ilişkisel ve bütünsel bir araştırma metodu olan mütekabiliyet analizi aracılığıyla 2001-2009 zaman dizisindeki boşanma eğilimleri “bölgesel”, “nedensel” ve “evlilik” süreleri kategorileri baz alınarak ortaya konulmuştur. İstanbul metropolünün içinde yer aldığı Marmara Bölgesi, 2001-2009 zaman dizisinin son yıllarında belirgin bir artışla boşanma yoğunluklarında ayırt edici biçimde öne çıkarak “risk”li boşanma bölgesini oluşturmuştur. Buna karşın kriz

yılı olan 2001 yılı ve bu yılı takip eden 3 yıl içerisinde Karadeniz Bölgesi ve Orta Anadolu Bölgesi de boşanma yoğunluklarında ayırt edici biçimde öne çıkarak “risk”li boşanma bölgelerini temsil etmiştir. Bunların yanı sıra, krizin ilk birkaç yılında “bilinmeyen” nedenli boşanmalar ile “terk” nedenli boşanmaların boşanmalardaki ayırt edici nedenleri oluşturduğu bulgulanmıştır. “Diğer” nedenli boşanmaların ise 2001-2009 zaman dizisinin son iki yılında ayırt edici boşanma nedenini oluşturduğu bulgulanmıştır. Türkiye’de oransal olarak en fazla boşanma nedeni olan “geçimsizlik” nedenli boşanmaların 2001-2009 zaman dizisinde 2004 ve 2005 yıllarında beklenenin üzerinde bir yoğunluğu temsil ettiği bulgulanmaktadır. Kriz yıllarına denk düşen 2001-2002-2003 yıllarında evliliklerinin 1 yılını doldurmayan yeni evli çiftlerin boşanmaları yüksek düzeyde bir artış yaşayarak ayırt edici biçimde öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra evlilikleri 5 yıl içerisinde boşanmayla sonuçlanmış çiftlerin evlilikleri de kriz yılını takip eden yıllarda ayırt edici biçimde öne çıkmıştır. Buna karşın, 2001-2009 zaman dizisinin son iki yılına denk düşen 2008 ve 2009 yıllarında ise en az 11 yıl evli kalmış çiftlerin boşanma oranlarında yüksek düzeyde bir artış yaşanmıştır. Bu bulgu da uzun süren evliliklerin dahi son yıllarda boşanma konusunda esnek bir süreç geçirdiği ve geleneksel-geniş aile modelinin yavaş yavaş dönüşme eğilimi içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Türkiye’nin 2001-2009 yılları arasındaki boşanma eğilimleri çalışmasında ailelerin boşanma konusunda geliştirdiği muhafazakâr eğilimin özellikle son yıllarda açık biçimde değişmeye başladığı çalışmamızca ortaya çıkarılmıştır.

Kaynakça

- Amato, R. P. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62 (4), 1269-1287.
- Arıkan, Ç. (1996). *Halkın Boşanmaya İlişkin Tutumları Araştırması*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara.
- Atalay, B. (1992). *Türk Aile Yapısı Araştırması*. Ankara.
- Battal, A. (2008). *Boşanma Sebepleri*. T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- Boşanma Nedenleri Araştırması*. (2009). T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Bourdieu, P. (2007). Vive La Crise!: Sosyal Bilimde Heteredoksi için. *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Calhoun, C. (2007). Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları. *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları,
- Castells, M. (2008). *Kimliğin Gücü/Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Cherlin, J.A. (1992). *Marriage, Divorce, Remarriage*. United States of America. President and Fellows of Harvard College.
- Giddens, A. (1999). *Toplumun Kuruluşu*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Giddens, A. (2000). *Üçüncü Yol-Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*. İstanbul: Birey Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (1997). Aile, Evlilik, Nikâh: Farklılaşan Kavramlar, *Toplum ve Bilim Dergisi*, 73, 111-128.
- Loveless S. A. (2007). *The Family in Millennium: The Place of Family in Human Society*. United States of America. Praeger Publishers.
- Löfgren, K. (2007). Pierre Bourdieu, Müteakabiliyet Analizi ve İstatistik Eğitimi. *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marriage and Divorce Statistics (2011). 26 Nisan 2011 tarihinde http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained adresinden erişildi.
- Robinson, M. (1997). *Divorce as Family Transition- When Private Sorrow Becomes A Public Matter*. London: Karnac Books.
- Türk Aile Yapısı Araştırması*. (2006). T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Türkaslan, N. ve Demirkan, S. (2008). *Üniversite Gençliğinin Evliliğin Kuruluşuna İlişkin Görüş ve Düşünceleri*. T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara
- World Divorce Statistics (2002). 25 Nisan 2011 tarihinde <http://www.divorcemag.com/statistics/statsWorld.shtml> adresinden erişildi.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE BENZETME YAPILARI

Hilal Oytun ALTUN

Özet: “Benzetme” bir nesnenin veya kişinin bir diğerine benzerlik ilişkisi ile bağlanmasıdır. Benzetme yapısı dört birimden oluşmaktadır: “benzetilen”, “benzetme edatı”, “benzeme yönü” ve “benzeyen”. Eski Anadolu Türkçesinde benzetme işlevli morfemlerin başında *gibi* edatı gelmektedir. Yine Eski Anadolu Türkçesinde cümle bağlayıcıları da benzetme yapısı kurmakta kullanılır. Benzetme edatı ile kurulan benzetmelerde benzetilen, kelime veya kelime grubu yapısında olabilir, ancak cümle bu yapılarda benzetilen olarak kullanılamaz. Cümle bağlayıcıları ile kurulan benzetmeler ise cümle yapısında benzetilen kullanılmasına müsaittir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde artık kullanılmamaktadır.

Benzetmeler benzeyen-benzetilen ilişkisi açısından iki çeşittir. Birinci tip benzetmeler “gerçekçi benzetme” olarak isimlendirilebilir. Bu tip benzetmelerde “benzetilen”, “benzeyen” için bir kategori belirlemede, bir “tip, model, örnek” sunmaktadır. İkinci tip benzetmelerde, benzetmeyi yapan, benzeyeni tasvir etmek için bir benzetilen seçer. Bu benzetmeler varsayımsal, kişiden kişiye değişebilen, edebî benzetmelerdir. Bunlar farazidir ve benzetmeyi yapanın hayal gücüne dayandığı için edebî anlatımın bir ögesidir.

Anahtar kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, benzetme, şekil bilgisi, edat, *gibi*.

Forms of Simile in Old Anatolian Turkish

Abstract: A simile is an expression which describes a person, a thing or an act as being similar to someone or something else. It has four components: “vehicle” (comparatum), “preposition” (comparator), “ground” (teritum comparationis) and “tenor; topic” (comparandum). The preposition “*like/as*” is the most common morpheme in Old Anatolian Turkish to describe similarity. Moreover, the conjunctions are used as “comparator” to form a simile in Old Anatolian Turkish. In similes which are formed with a preposition (*like/as*), vehicle can be a word or a word group, but a finite clause cannot be used as a vehicle in such similes. On the other hand, a finite clause can be used as a vehicle in similes formed with a conjunction. This form of similes no longer exists in modern Turkish which is used currently in Turkey.

There are two types of similes according to their vehicle-topic relation. First type can be termed as “realistic similes”. Vehicle defines a category or offers a “model, type, example” for the topic in these kinds of similes. Vehicle is chosen by the speaker, who forms the simile, in order to describe the topic in the second types of similes. These kinds of similes are presumptive, changeable and literary. Since they depend on speaker’s imagination, these suppositional similes are parts of literary expression.

Key words: Old Anatolian Turkish, simile, morphology, preposition, *like/as*.

Giriş

Benzetme, anlatımı güçlendirmek amacıyla iki nesne veya kavram arasında benzerlik ilişkisi kurmak olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 2009, s. 187). Bu benzerlikte “benzeyen”i (tenor; topic; comparandum) anlatmak için “benzetilen”e (vehicle; comparatum), atıf yapılmaktadır; “benzetilen” “benzeyen”i açıklamakta kullanılan bir modeldir. Benzeyen ve benzetilen arasındaki ortak bir yön ikisi arasındaki ilişkiyi gösterir, buna “benzetme yönü” (ground; teritum comparationis) denir.

Benzetme kurulurken söz dizimi açısından da bir bağlayıcıya ihtiyaç duyulur: “benzetme edatı” (postposition, comparator). Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde bu bağlayıcı genellikle bir son çekim edatıdır ancak isim hâl eklerinden eşitlik ve vasıta ekleri ile bazı cümle bağlayıcıları da benzetme yapısı kurmakta kullanılmaktadır.

Türkçede benzetme ifadesinde kullanılan fiiller de bulunmaktadır. Türkçede benzerlik ifade eden fiillerden *okşa-/uksa-* pek çok Türk lehçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan bu fiil ölçünlü (standart) Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *benze-* fiilinin yanında yakın anlamlarda *andırmak*, *gibi görünmek*, *çağrıştırmak* fiilleri kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise benzerlik ifadesinde *beñze-* fiili ile *beñzer* ve *beñdeş* kelimeleri kullanılmaktadır:

‘Amelsüz ‘ālim neye beñzer?’ Cevāb didi ki; **ballsız aruya beñzer**. (Özkan, 1993, s. 231)

6a/3 ... bunlara beñzer nesnelere ... (Akkuş, 1995, s. 280)

Yazgıl evvel tañrı adın iy kişi / ortağı yok oğlı kızı beñdeş (Karahan, 1994, s. 212)

1. Benzetme Türleri

Benzetmeler benzeyen-benzetilen ilişkisi açısından iki gruba ayrılabilir: Birinci tip benzetmeler, benzetilenin tercihe bağlı olmadığı; iki nesne, kavram vs. arasındaki benzerlik ilişkisinin denklik üzerine dayandığı yapılardır. Aynılık üzerine kurulu bu benzetme yapılarında “benzeyen” durumunda olanla benzetilenin “benzetme yönü” bakımından eş değer, denk olduğu ifade edilir. Bu tip benzetmelerde “benzetilen”, “benzeyen” için bir kategori belirlemede, bir “tip, model, örnek” sunmaktadır. Bu benzetme yapılarında “aynı, tıpkı” kelimeleri ile ifade edilebilecek bir benzerlik söz konusudur. Ancak burada ifade edilen “benzetme yönü” esasında denk olma durumudur; mecazi bir aynılık değildir. Model, kategori sunma üzerine kurulan, önceki bir duruma atıf yapılan bu benzetmeler gerçekçi, somut ve pratik amaçlı benzetmelerdir.

104a/11 *Ve dahı çekürge yimek halāldur **balık gibi*** (Akkuş, 1995, s. 354).

Benzetilen: *balık yemek*

Benzeyen: *çekirge yemek*

Benzetme yönü: *helal*

“Çekirge yemek, balık [yemek] gibi helaldir”.

Benzeyenin türünün, sınıfının açıklandığı bir örnek:

136b/12 *Farz-ı ‘ayn oldur kim kamu erenlere ve ‘avrat ve ‘avratlara ve resîze olmuşlara vâcib durur, yâ’ni oruc ve namâz ve zekât ve hacc kılmak gibi* (Akkuş, 1995, s. 378).

Benzetilen: *oruc ve namâz ve zekât ve hacc kılmak*

Benzeyen: *farz-ı ‘ayn*

Benzetme yönü: *kamu erenlere ve ‘avrat ve ‘avratlara ve resîze olmuşlara vâcib durur*

“Farz-ı ayn, bütün erkeklere ve kadınlara ve ergen olanlara şarttır yani oruç ve namaz ve zekât ve hacca gitmek gibidir”.

İkinci tip benzetmeler, benzetilen-benzeyen karşılaştırmasında benzetmeyi yapanın tercihi ile oluşturulan yapılardır. Bu benzetmeler varsayımsal, kişiden kişiye değişebilen, edebî benzetmelerdir. Bu benzetme türü için “farazi benzetme” tabiri kullanılmaktadır (Tiken, 2004, s. 22). Benzetmeyi yapanın pek çok ihtimal içinden kendisine en uygun olanı seçerek “konu” (topic) için bir “taşıyıcı” (vehicle) bulunduğu benzetmeler birinci benzetme türüne göre daha bağımsızdır, farazidir ve benzetmeyi yapanın hayal gücüne dayandığı için edebî anlatımın bir ögesidir. Bu tip benzetmelerde “benzetilen”in “benzeyen”den daha güçlü olması anlatımı daha etkili kılar (Paivio, Walsh, 2002, ss. 325-326). Yukarıda sözü edilen birinci tip benzetme yapılarında ise güçlü ifade yerine, isabetli ifade aranmaktadır.

54/6 *güz alması kibi al yañağın tartdı yırtdı* (Ergin, 1997, s. 108).

Benzetilen: *güz alması*

Benzeyen: *yanak*

Benzetme yönü: *al* [renk]

“Kırmızılık bakımından yanak güz elmasına benzemektedir”. Kırmızılık açısından “yanak”la karşılaştırılabilecek daha başka pek çok “benzetilen” mümkünken bu örnekte “güz elması” seçilmiştir. Aynı “benzeyen” için başka bir benzetme örneği şöyledir:

199/8 *kar üzerine kan tammış kibi kızıl yañaqlum* (Ergin, 1997, s. 197).

Benzetme, sadece oluşla, varlıklarla, durumlarla veya niteliklerle değil, fiillerle de ilgili olabilir. Nesne, kavram ve kişiler arasında benzerlik ilişkisi kurulabildiği gibi hareketler arasında da karşılaştırma yapılabilir. İki varlığın çekimli bir fiil ekseninde karşılaştırıldığı bazı benzetmelerde benzetme yönünü fiil oluşturmaktadır.

Varlıkların karşılaştırıldığı bir örnek:

115/5 *gümüş gibi ağ bilek* (Ergin, 1997, s. 148)

bilek: benzeyen [organ]

gümüş: benzetilen [nesne]

ağ: benzetme yönü [renk]

“gümüş gibi beyaz bilek”

Fiil bakımında benzetme:

15/10 *Ol buğa katı taş buynuz urşa [taşı] un gibi ügidüridi* (Ergin, 1997, s. 81).

taş: benzeyen [nesne]

un: benzetilen [nesne]

öğüt-: benzeme yönü [fiil]

“Taş un gibi öğütülür”.

Fiillerin benzeyen, benzetilen durumunda olduğu benzetme örneklerinde iki fiil birbiri ile karşılaştırılmaktadır:

2/27 *Añup ol rüzigârı kim görürdüm yüzün aqlaram / Nitelim nâle eder bülbül añup taze gülistânı* (Canpolat, 1995, s. 26). “Bülbülün taze gül bahçesini anıp inlediği gibi, ben de yüzünü gördüğüm zamanları anıp ağlıyorum”.

insanın ağlayışı: benzeyen [fiil]

bülbülün inleyişi: benzetilen [fiil]

ağla-/inle-: benzetme yönü [fiil]

“Yüzünü gördüğüm zamanı anıp ağlarım, bülbülün taze gül bahçesini anıp inlediği gibi”

Eger vezîr padişâhdan korkduğı gibi Tanrıdan korksa ferîşte olaydı (Özkan, 1993, s. 150). “Eğer vezir padişahdan korktuğu gibi Tanrı’dan korksa melek olurdu”.

Tanrı’dan korkma: benzeyen [fiil]

padişahdan korkma: benzetilen [fiil]

kork-: benzetme yönü [fiil]

“Vezir Tanrı’dan korksa, padişahdan korktuğu gibi/kadar ...” Burada miktar açısından bir benzerlikten söz edilmektedir ve “gibi” yerine “kadar” edatı da kullanılabilir.

2.Eski Anadolu Türkçesinde Benzetme Edatları

Eski Anadolu Türkçesi gramerlerinde benzetme yapısı oluşturmakta kullanılan edatlara yer verilmektedir. Bunlar Türkçe son çekim edatları *bigi*, *gibi*, *teg-deg*, *tegi/degî*; alıntı olanlar *vâr*, *âyîn*, *veş*, *misâl*, *mânend* -var, -âyîn, -misâl, -veş,

mānend (Timurtaş, 2005, s. 122), (Özkan, 2000, s. 127), (Şahin, 2009, s. 63) (Hacıeminoğlu, 1992, ss. 41, 93), (Tiken 2004, ss. 16-20, 22, 44) gibi edatlardır.

Benzetme yapısı kurulurken cümle bağlayıcıları da kullanılmaktadır: (Teşbih (benzetme) edatları) *şöyle kim, eyle ki, nite ki, nite kim, san, san ki, san kim, sanasın, beñzer, gūyiyā, çü, hem-çü/hem çün* (Timurtaş, 2005, s. 122), (Özkan, 2000, s. 127), (Timurtaş, 2009, s. 441), (Şahin 2009, s. 63), (Hacıeminoğlu, 1992, ss. 186, 187), (Tiken, 2004, s. 38).

Eski Anadolu Türkçesi gramerlerinde bu edatların yanı sıra benzetme işlevi bulunan *-layın* ve *-cılayın* ekleri mevcuttur; *-layın* eki isimden zarf yapan bir ektir (Gülsevin, 1997, s. 117) *-layın* ve *-cılayın* morfepleri “teşbih bildiren birleşik edat” olarak açıklanmaktadır (Timurtaş, 2005, s. 92). *-cılayın, -cileyin* ekinin eşitlik (ekvativ) eki *-ca, -ce*’den kalıplaşmış olduğu belirtilmektedir (Özkan, 2000, s.117). Bunlardan farklı olarak *-ış, -ımtrak, -ımtul, -msı, -sı* gibi ekler de benzerlik sıfatı yapmakta kullanılmaktadır; *maviş, mavimsi, mavımtrak, karamtul* (Banguoğlu, 1957). Ancak bu çalışmada bu yapım ekleri ele alınmamıştır.

2.a. Edat Kullanılmadan Kurulan Benzetme Yapıları.

Benzetme yapılırken benzetmeyi oluşturan birimlerden biri veya birden fazlası kaybolabilmektedir. Benzeme yönünün ve benzetme edatının kullanılmadığı bu yapılar için “benzetme” terimi yerine “eğretileme” terimi kullanılmaktadır (Çınar, 2008, s. 130). Bu yapılara örnek olarak şunlar verilebilir:

Hūblaruñ zūlfı, ‘akl ayağınıñ zencīridür ve zīrek kuşuñ duzagıdur. (Özkan, 1993, s. 163) “Güzellerin saç, akıl ayağının zinciri[gibi]dir ve kurnaz kuşun tuzağıdır”.

‘Ārif ki incine henüz ol sığaca sudur (Özkan, 1993, s. 167). “İncinen arif henüz sığ bir su[gibi]dur”.

İkinci örnekte “ki” bağlacı, ilgileme (relative) cümlecığı oluşturmaktadır (Mansuroğlu, 1955, s. 70); benzetme yapısının bir ögesi değildir.

-cılayın, -ca, -ce, -layın ekleri ile;

*Senüñ meselüñ şol gözsüze beñzer ki; bir gice bir yolda çağırur ki: İy müslümānlar! Çırāğı yolda dutuñ! Bir ‘ārif bunu işitdi eyitdi: Sen evvel görmezsin, çırāğ-ıla ne görürsin? Sen dahı **ancılayın-sın*** (Özkan, 1993, s. 166). “Senin durumun, bir gece bir yolda bağırın bir gözsüze benziyor: ‘Ey Müslümanlar! Kandili yola tutun!’ Bir arif bunu duydu ve dedi ki: ‘Sen görmüyorsun, kandille ne göreceksin?’ Sen de onun gibisin/öylesin”.

103b/3-4 *Eger örgermiş iti geyige şeşe bismillāhi dise, it ol geyigi öldürse halāl olur, ol dahı bismillāhi diyüp boguzlanmış tavar gibidir ve örgermiş toğan dahı **buncılayın** durur* (Akkuş, 1995, s. 353). “Eğer eğitilmiş köpeği

geyiğe yollasa, ‘bismillah’ dese, köpek o geyiği öldürse helal olur, o da ‘bismillah’ deyip öldürülmüş mal gibidir ve eğitilmiş doğan da bunun gibidir/böyledir”.

*Andan dahi sizi hanum Allah saklasun, ocağünüza **bunçlayın** ‘avrat gelmesün* (Ergin 1997, s. 77). “Ondan da, hanım, sizi Allah korusun, yuvanıza böyle/bunun gibi bir kadın gelmesin”.

*Var saña ne yararsa anı tut-ki bizüm **dilegümüzce** olmaduñ, **dilegünce** ol!* (Özkan, 1993, s. 198) “Git sana ne yararsa onu yap, madem bizim dilediğimiz gibi olmadın, [kendi] dilediğin gibi ol!”

75b/12 *Niçeme kim ‘avrat bay olsa ‘avrata **geregince** ve eri **tākatince** ve tonı dahi endāzesince ve ere **tākatince**, ya‘ni bay **bayca** ve yoksul **yoksulca**.* (Akkuş, 1995, s. 332) “Kadın ne kadar zenginse, kadına gereği gibi ve kocasının gücü yettiği kadar; elbisesi [vücudunun] ölçüsünce ve kocasının gücünün yettiği kadar, yani zengin zengin gibi ve yoksul yoksul gibi”.

125b/8 *yā fülān **aldugınlayın** dise bey‘ı fāsīd olur* (Akkuş, 1995, s. 370). “veya, filanın aldığı gibi [alayım], dese satış bozular”.

3. Cümle Bağlayıcıları İle Kurulan Benzetme Yapıları

Cümle bağlayıcıları ile kurulan benzetme yapılarında, kelime grubu yapısında benzetilen kullanıldığı gibi cümle yapısında benzetilen kullanılabilir. Bu ikinci tip benzetme yapıları Türkiye Türkçesine *fülimsi grubu+gibi edatı* şekli ile aktarılabilir.

ki/kim:

Bu cümle bağlayıcısı genellikle diğer cümle bağlayıcıları ve zarflarla birlikte benzerlik yapısı kurar. Bizim taradığımız metinlerde sık rastlanmayan bu kullanımın bir örneği şöyledir:

*Göñli kararmış kişiye nasihat eser itmez **ki, demür mih taşta geçecek degüldür*** (Özkan, 1993, s. 158). “Demir mihın taşta geçmeyeceği gibi, gönlü kararmış kişiye de nasihat etki etmez”.

Şöyle kim/ki, eyle kim/ki

Tarz zarflarından “o şekilde, onun gibi” anlamlarına da gelen *şöyle* ve *eyle* zarfları *kim* bağlacı ile benzetme yapıları içinde kullanılmaktadır.

1/27 *Ulu sāhib-kırān olmax dilerseñ **şöyle kim** Keyvān* (Canpolat, 1995, s. 23) Keyvān gibi büyük bir talihli olmak istersen...

*Eger ben Tanrıdan **şöyle** korkaydum, **ki sen sultandan korkarsın, sadıklardan birisi ben olaydum*** (Özkan, 1993, s. 150). “Eğer senin sultandan korktuğun gibi, ben Tanrı’dan korksaydım, sadıklardan biri olurdu”.

59 *dā'im olurıdı yüzi der-nikāb / eyle kim buluda girdi āfitāb* (Karahan, 1994, s. 138) “Yüzünde her zaman örtü olurdu, sanki güneş buluta girmiş gibi”.

Yukarıdaki zarfların *san-* fiili ile kullanıldığı benzetme örnekleri de *eyle san kim* yapısında mevcuttur:

1667 *turdu yūsuf anlaruñla görışür / eyle sankim ülker aya kavışur* (Karahan, 1994, s. 138) “Yusuף’un durup onlarla görüşmesi sanki Ülker yıldızının Ay’a kavuşması gibidir”.

Cümle bağlayıcıları ile kurulan benzetmelerde *öyle, böyle, şöyle* zarfları *kim* bağlacı ile benzetme yapıları içinde benzetmeyi desteklemek amacıyla kullanılmaktadır.

15b/1 *Şöyle kim öñdüñki iki rek‘at gibi ve andan soñ tehiyyāta otura, ilerügi gibi okıya*, (Akkuş, 1995, s. 288) “Şöyle ki önceki iki rekat gibi ve ondan sonra tehiyyata otursun, önceki gibi okusun”.

Nite kim/ki:

Mısr‘da bir mālđār hoca var-ıdı, bahullıg-ıla meşhūr olmuş-ıdı. Nite-kim hātem-i tāy kerem-ile meşhūr olmuş-ıdı (Özkan, 1993, s. 179). “Mısır’da zengin bir hoca vardı, Hatem-i Tāy’ın cömertliği ile meşhur olduğu gibi o da cimriliği ile meşhur olmuştı”.

2/27 *Añup ol rüzigāri kim görürdüm yüzün aqlaram / Nitekim nāle eder bülbül añup tāze gülistāni* (Canpolat, 1995, s. 26) “Bülbülün taze gül bahçesini anıp inlediği gibi, ben de yüzünü gördüğüm zamanları anıp ağlıyorum.”

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bir kişinin söylediğine atıf yapılırken de cümle benzetme morfemleriyle kurulmaktadır. Bunlar anlam olarak benzetme ifade etmemekle birlikte aşağıda benzetme yapısını göstermek üzere örnekler verilmektedir:

2a6 *Nitekim Tengri-tebāreke ve te‘ālā eyitdi kelāmında* (Akkuş, 1995, s. 277) “Tanrı tebareke ve tealanın kelamında söylediği gibi...”

Nite-kim hükemā dimişdür (Özkan, 1993, s. 141) “Bilgelerin dediği gibi”

Vallahi nite-ki sen didüñ eyle oldı (Özkan, 1993, s. 143). “Vallahi senin dediğin gibi oldu”.

Pek çok örneği bulunan benzetme morfemleri ile kurulmuş atıf cümlelerinden bir başkası da şöyledir:

Belī, bu seferüñ fāyidesi didüğüñ gibi bī-haddür (Özkan, 1993, s. 182). “Evet, bu yolculuğun faydası söylediğin gibi sınırsızdır”.

Nite kim ... gibi:

77a/8 *Bir bay ve biri yoksul olsa, bu yoksul nafakası bay hasm üzere vâcib durur. Nitekim ata ana nafakası gibi ve oğlanlar nafakası gibi* (Akkuş, 1995, s. 333). “[Akrabalardan] biri zengin biri yoksul olsa, anne baba nafakası veya çocukların nafakası gibi, yoksul [akrabanın] nafakası zengin akrabanın üzerine vaciptir”.

10a/6 *Ve eger ‘avrat düş görse nitekim erenler gördüğü gibi* (Akkuş, 1995, s. 283) “Ve eğer kadın, erkeklerin gördüğü gibi rüya görse...”

24a/7 *Eger kimersenün dili Qur’an okımağa dönmez olsa nitekim Türkmenler gibi namâz revâ olur* (Akkuş, 1995, s. 294). “Eğer bir kimsenin dili, Türkmenler gibi, Kuran okumaya dönmese [de], namaz caiz olur”.

Anı babası severdi cân gibi /nite kim gönüldeki imân gibi (Karahan, 1994, s. 139) “Babası onu canı gibi, gönüldeki imanı gibi severdi”.

167b/14 *Bilgi kim ata ana hakkı ve kız kardaşlar hakkı ve er kardaşlar hakkı vâcib durur ve ayruk hasımlar hakkı dahı vâcib durur. Nitekim zū-rahmı muhrim gibi ve üstâzlar hakkı gibi ve koşular hakkı gibi ve pîrler ve sâlihler hakkı gibi kim vâcibdur ve ‘avratlar hakkı gibi ve erenler hakkı gibi ve musulmânlar hakkı gibi kim vâcibdur* (Akkuş, 1995, s. 400). “Yakın akrabanın, üstatların, komşuların, pîrlerin ve salihlerin hakkı gibi ve kadınların, erkeklerin ve Müslümanların hakkı gibi vaciptir”.

Nice kim/Niçe kim:

1/3 *Niçe kim saçılır yere hevâdan ‘anber-i sârâ / Bulutdan sebze üstüne dökülür dürr-i ‘ummânî* (Canpolat, 1995, s. 21) “Havadan yere saf amber saçıldığı gibi, buluttan çimen üstüne okyanus incileri dökülür”.

Nice kim/Niçe kim ...-sa:

Nice kim/niçe kim cümle bağlayıcısının şart eki ile bir arada kullanıldığı yapılar da benzetme ifadesinde kullanılabilir (Develi, 1997, s. 130). Aynı yapı Türkiye Türkçesinde *nasıl ...-sa* şekliyle devam etmektedir. Cümlede benzerliği kuvvetlendirmek için, benzerlik gösteren *öyle, böyle, şöyle* tarz zarfları kullanılır: *Sen nasıl başarılı olduysan, o da öyle başarılı olur*.

125b/8 *Eger eyitse kim musulmânlar nice kim alışurlarsa ben daxı senden şöyle götürü alurvan dise yâ fülân aldugınlayın dise bey’i fâsid olur* (Akkuş, 1995, s. 370). “Eğer, ben senden Müslümanlar nasıl alıyorsa ben de senden öyle toptan alırım dese veya filanın aldığı gibi [alayım] dese satış bozulur”.

Şu örnek, tarz zarfı kullanılmadığı için Türkiye Türkçesi cümle yapısına uygun görünmemektedir.

31b/11 *Eger arkun okıyası yirde katı okısa niçe kim az okımış olsa secde sehvi vâcib olur* (Akkuş, 1995, s. 299). “Eğer yavaş okunacak yerde sesli okusa, az okunduğunda olduğu gibi, sehiv secdesi vacip olur”.

San- fiili + kim:

133/6 *Ŗağlı sollu kâfiri hub tağıtdı. Ŗanasın-kim tar yolda tolu düşdi, ya kara kazuñ içine Ŗahin girdi* (Ergin, 1997, s. 161). “Dar yolda dolu yağmıŝ veya kaz sürüsüne Ŗahin girmiş gibi, kâfiri saça sola bir güzel dağıtı”.

Hem çün:

2/22 *BenefŖe büt-şiken oldı çemende hem-çün İbrâhîm* (Canpolat, 1995, s. 25) “MenekŖe çimenlikte İbrahim gibi put kırıcı oldu”.

111/9 *DüŖe-gör ‘ıŖk odına hem-çü micmer* (Canpolat 1995, 96) “Buhurdan gibi aŖk ateŖine düş”.

354/5 *Pür-gamum hem-çün benefŖe yandı bagrum lâle-veŖ* (Canpolat 1995, 227) “MenekŖe gibi gam doluyum, lale gibi bağrım yandı”.

4. Gibi

Eski Anadolu Türkçesinin temel benzetme edatı “gibi”dir. Bu döneme ait bazı metinlerde bu edatın *bigi* ve *kibi* Ŗekilleri de kaydedilmektedir. Bu dönem metinlerinde “gibi”nin yanı sıra kullanılan bir diğer benzetme edatı, Eski Türkçeden beri benzetme iŖlevinde kullanılan “teg/deg” edatıdır, ancak bu edatın kullanımı “gibi”nin yanında seyrekleŖmeye baŖlamıŖtır.

90/3 *Sezâdur kibr ü nâz étmek benüm teg ‘âŖıka her dem / Yéridür cevri ü gam çekmek seniñ bigi sitem-gerden* (Canpolat, 1995, s. 82) “Benim gibi âŖıđa her an kibir ve naz edilmesi yaraŖır, senin gibi zalimden cefa ve gam çekmek yeridir”.

122/4 *Benüm lâle tegin yakıldı bagrum* (Canpolat 1995, s. 105) “Benim bağrım lale gibi yakıldı”.

Gibi benzetme edatının iŖlevleri “-e denk, -e eŖ, -e benzer; durumunda olan, konumunda olan; durumunda, konumunda; Ŗekilde, e göre, -e uygun; yaraŖır Ŗekilde; -e benzer Ŗekilde, -i andırır Ŗekilde; -cesine; olarak, Ŗeklinde; Ŗekilde, görünüşte, görünüşünde, kadar” olarak sıralanabilir (Tiken 2004, ss. 16-20).

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan yabancı kökenli edat ve kelimelerle kurulan benzetme yapıları da *gibi* edatının iŖlevini görür ve *gibi* edatıyla karŖılanır:

Ŗöyle beñzer ki baŖında bir sevdâsı vardur ve gönlinde bir derdi vardur ki Ŗeydâ-sıfat görinür (Özkan, 1993, s. 196). “BaŖında bir sevdası vara benziyor ve gönlünde bir derdi var ki deli gibi görünüyor”.

354/5 *Pür-gamum hem-çün benefşe yandı bagrum lāle-veş* (Canpolat, 1995, s. 227) “Menekşe gibi gam doluyum, lale gibi bağrım yandı”.

4.a. Gerçekçi Benzetmeler

4.a.1. Zamirlerle Kurulan Benzetmeler

Benzetilenin zamir olduğu örneklerde, zamir yukarıda bahsedilen bir olay, kişi vs.nin yerine geçmektedir. Burada benzetilenin özellikle seçildiği, zamirle temsil edilen kişinin, nesnenin model olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple bu tip benzetmeler edebî/farazi benzetmelerden çok diğer gruba, gerçekçi benzetme sınıfına girmektedir.

Gibi edatı ile kurulan edat grupları genellikle sıfat tamlamasının tamlayan kısmını oluşturur. Türkiye Türkçesinde de kullanılan *bunun gibi*, *şunun gibi*, *onun gibi* yapısı “böyle”, “şöyle” ve “öyle” sıfatlarıyla da karşılanabilmektedir.¹ Türkiye Türkçesinde “işaret zamiri+gibi” yapısına belirsizlik sıfatı “bir” eklenmektedir.

Bunuñ gibi kişiye kifāf kadarı vech-i mu‘ayyen idesin, tā ki mütefārik yiye, isrāf itmeye. (Özkan, 1993, s. 140) “[Yukarıda müsrifliği anlatılan] Böyle/bunun gibi bir insana, hesaplı yemesi ve israf etmemesi için geçineceği kadarı belirleyip ver”.

*Kendü üstāduña **bunuñ gibi da‘vī** itdūñ ve başa iledmedün didi* (Özkan, 1993, s. 149). “Kendi hocana [yukarıda anlatıldığı gibi kibirle] böyle/bunun gibi bir iddiada bulundun ve üstesinden gelemedin, dedi”.

*Ve **bunuñ gibi ittifāk** nādir vāki‘ olur ve nādir nesneye i‘timād itmek olmaz.* (Özkan, 1993, s. 188) “Ve [yukarıda anlatıldığı gibi şanslı] böyle/bunun gibi bir tesadüf nadir vaki olur ve nadir nesneye itimat edilmez”.

108/7 *Mere kavat oğlı delü kavat, saña düşer mi maña **bunuñ kibi söz** söylemek* (Ergin, 1997, s. 143) “Bana böyle/bunun gibi bir söz söylemek düşer mi?”

9/3 *Ocağuña **bunuñ kibi** ‘avrat gelmesün* (Ergin, 1997, s. 77). “Yuvana böyle/bunun gibi bir kadın gelmesin”.

81/3 *Baba maña bir kız alı vir kim men yirimden turmadın ol turmah gerek, men kara koç atıma binmedin ol binmeh gerek ... **bunuñ gibi kız** alı vir baba maña didi* (Ergin, 1997, s. 124). “Baba bana, ben yerimden kalkmadan o kalkan, ben kara koç atıma binmeden o binen, bir kız al, ... böyle/bunun gibi bir kız alıver bana, baba, dedi”.

180/7 ***bunuñ kibi yigit** hayıf ola ki canavarlar elinde helāk ola didi* (Ergin, 1997, s. 188) “Böyle bir delikanlının canavarlar elinde helak olması yazık olur”.

¹ Edatlı isim çekimi ile ilgili olarak bk. (Öner, 1999)

*Ben ‘acabā ne günāh itdüm ki anuñ ‘ukūbeti-y-ile beni, **bunuñ gibi hod-bñ, ebleh ve nā-cins hīreser-ile hem-sohbet idüp ve **bunuñ gibi belāya** mübtelā kıldıñ?*** (Özkan, 1993, s. 200) “Ben acaba ne günah işledim ki onun cezasıyla beni, bunun gibi/böyle kendini beğenmiş, ahmak ve soysuz sersemle sohbet arkadaşları edip, bunun gibi bir/böyle bir belaya düşürdün?”

Sıfat tamlamasının tamlayanı ile tamlananı arasına başka unsurların girdiği örnekler:

Andaki gibi hiçbirine **mahabbet** itmemişdür (Özkan, 1993, s. 194). “Hiçbirine oradaki gibi sevgi göstermemiştir”.

İsim tamlamasının tamlayanı durumunda edat grubu:

9/2 **Bunuñ kibinüñ** xanum bebekleri yetmesün (Ergin, 1997, s. 77). “Böylesinin/ bunun gibisinin hanım çocukları olmasın”.

Benzetmede asıl unsur benzeyenken, şahıs zamirleri ile kurulan benzetme yapılarında benzetilen olarak kullanılan şahıs asıl unsur konumuna yükselmektedir. Bu da benzetmeyi, edebî benzetmeden çok pratik bir benzetme hâline getirmektedir.

Örnek olarak bir şahsın gösterildiği yapılarda şahıs zamirleri veya doğrudan kişi adları benzetilen durumunda kullanılır. Edat grubu yine genellikle sıfat tamlamasının tamlayanı durumunda görülür:

*dünyāda **anuñ gibi hūb-ı zamān** / kanda var bir dahi iy cān-ı cihān* (Karahān, 1994, s. 196) “Ey cihanın sevgilisi, onun gibi dünya güzelinden dünyada bir daha nerde var?”

55/1 Bir **menüm gibi oğul** bulunmaz-mı olur (Ergin, 1997, s. 108) “Benim gibi oğul bulunmaz mı?”

*Bir eve ki **senüñ gibi koñşı** ola on direm kem ‘ayar gümüñ degir* (Özkan, 1993, s. 192). “Senin gibi komşusu olan bir ev on dirhem düşük ayar gümüş eder”.

*Dünyā mülkine arka urup tekyelenme ki niçe **senüñ gibi kimseyi** bisledi ve öldürdi* (Özkan, 1993, s. 134). “Senin gibi nice kimseyi besleyen ve öldüren dünya varlığına sırtını yaslama”.

*Ümmetüñ dīvārına ne gam ki, **senüñ gibi püştbānı** ola ve deñizler mevcinden ne gussa ki, Nūh gibi gemicisi vardur* (Özkan, 1993, s. 128). “Senin gibi dayanağı olan ümmetin duvarına ne gam ve Nuh gibi gemicisi olana denizlerin dalgasından ne tasa”.

*anlar eydür kim eyā bedr-i münir / **biñ bizüm gibi saña** olsun esir* (Karahān, 1994, s. 209) “Onlar der ki: ‘Ey parlak dolunay, bizim gibi binlercesi sana esir olsun’ ”.

61a/4 (‘Ömer-RA) *yoksul-ıdı atası gibi* (Akkuş, 1995, s. 322). “Hz. Ömer babası gibi yoksuldu”.

Bazı örneklerde “*şahıs adı/şahıs zamiri + gibi*” yapısı şahsı yüceltmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu yapı da Türkiye Türkçesine “bir” belirsizlik sıfatı eklenerek aktarılır.

Senüñ gibi ‘azîz vücûda bunuñ gibi bî-vech işler itmişler (Özkan, 1993, s. 147). “Senin gibi değerli varlığa böyle yakışksız şeyler yapmışlar”.

150/5 *kazan kibi pehlivanı* bir savaşta üç kere atından yıkan...(Ergin, 1997, s. 174) “Kazan gibi [güçlü, yetenekli...] bir pehlivanı bir savaşta üç kere atından düşüren”

218/10 *Uşun koca oğlu kibi pehlivan elinde şehid old* (Ergin, 1997, s. 208). “Uşun Koca oğlu gibi [güçlü] pehlivan [Tepegöz’ün] elinde şehit oldu”.

eytdi ben sizüñ gibi yiğitleri / hayf ola kim öldürem ben sizleri (Karahana, 1994, s. 267). “Dedi: ‘Benim sizin gibi [değerli] yiğitleri, sizleri öldürmem haksızlıktır, yazıktır’ ”.

Yabancı dillerin, tercümenin etkisi ile Türkçe cümle bilgisi ile uyumsuz yapılar da görülmektedir². Aşağıdaki örnekte *ki*’li cümlecik şartlı yardımcı cümlenin öznesinin niteliğini göstermektedir:

75b/14 *Eger ‘avrat anuñ gibi olsa ki kullukcı gerek olsa anuñ dahı nafakası ol erden vâcib olur* (Akkuş, 1995, s. 332). “Eğer kadın öyle/onun gibi olsa ki, hizmetkâr gerek olsa, onun da nafakası o kocaya vacip olur”.

Türkçe cümle bilgisine uydurulduğunda cümlede *gibi* edatına gerek kalmamaktadır, *gibi* edatı yukarıdaki cümleye “türünden, modelinde” gibi bir anlam katmaktadır:

“Eğer kadın hizmetkâra ihtiyaç duyan [bir kadın] durumunda olsa, onun [hizmetkârın] da nafakası[ndan] o koca sorumludur”.

4.a.2. Kategori Belirtmekte Kullanılan Benzetmeler

Pratik, gerçekçi, somut benzetmelerde benzetilenin benzeyen için bir örnek, model, dâhil olunan sınıf belirtmekte veya tanım yapmakta kullanıldığı görülmektedir.

5b/11 *Eger eti yiniür ilkı sığır gibi ya koyun gibi su kabından su içse ol su murdar olmaz* (Akkuş, 1995, s. 280). “At sığır veya koyun gibi eti yenen [hayvanlar] su kabından su içse o su murdar olmaz”.

² Aşağıdaki örneklerde sıfat tamlamasının tamlayanı durumundaki edat gruplarının altı çizilidir.

5b/13 *Meger kim tavuk, kaz, ördek artuğı gibi kim bularuñ artuğı kerahiyyet durur yaramaz* (Akkuş, 1995, s. 280). “Ancak tavuk, kaz, ördek artığı gibi [bu hayvanların] artığı mekruhtur, yaramaz”.

104a/11 *Ve dahı çekürge yimek halâldur balık gibi* (Akkuş, 1995, s. 354). “Ve çekirge yemek, balık [yemek] gibi helaldir”.

103b/3-4 *Eger örgenmiş iti geyige şeşse bismillâhi dise, it ol geyigi öldürse halâl olur, ol dahı bismillâhi diyüp boguzlanmış tavar gibidir ve örgenmiş toğan dahı buncılayın durur* (Akkuş, 1995, s. 353). “Eğer eğitilmiş köpeği geyiğe yollasa, ‘bismillah’ dese, köpek o geyiği öldürse helal olur, o da ‘bismillah’ deyip öldürülmüş mal gibidir ve eğitilmiş doğan da bunun gibidir”.

8a/15 *Eger murdâr nesne tona degse süci gibi ya kan ya südük ya necis ya kusundu gibi ya dahı buna benzer nesnelere gibi. Eger bir akca degirmisince ya eksügirek olsa namâzı revâ olur bizüm kıyımızda* (Akkuş, 1995, s. 282). “Eğer içki, kan, sidik, pislik, kusmuk veya buna benzer nesnelere gibi murdar nesne elbiseye değse. Eğer bir bozuk para çapında veya daha az olsa bizim nezdimizde namazı kabul olur”.

22a/5 *Ammâ vitr vâcib durur Ebū Hanîfe kavlinde-rahimehullâh Ebū Yūsuf ve Muhammed kavlinde katı muhkem sünnet durur ve Şâfi’î kavlinde dahı sünnet durur ayruk sünnetler gibi* (Akkuş, 1995, s. 293). “Diğer sünnetler gibi Şâfi inancında da sünnettir”.

102a/5 *Kaçan kaynasa ve köpüklense içmek olur esridince, kaçan esritse esriden sagrak harâmdur, ayruğı kamu halâl durur ve ayruk şarâblar kim buğdaydan ya tarudan eylerler kumla dirler Türkler aña ve arpadan ya tarudan ya birinciden eylese bu şarâblar hükmi kamu aş gibidir* (Akkuş, 1995, s. 352). “Kaynadığı ve köpüklendiği zaman sarhoş edinceye kadar içilebilir, sarhoş ettiğinde, sarhoş eden kadeh haramdır, diğer hepsi helaldir ve ‘kumla’ denilen buğdaydan veya mısırdan yapılan Türkler ‘kumla’ derler; arpadan, mısırdan veya pirinçten yapılırsa bu şarapların hepsi, yemek gibidir”.

102a/12 *Hallâlığı ol vaqt dür kim aş gibi yise ve kuvvet dutmag-ıçun içse halâl olur* (Akkuş, 1995, s. 352). “Helallığı, yemek gibi yediği ve kuvvet kazanmak için içtiği vakit helaldir”.

136b/12 *Farz-ı ‘ayn oldur kim kamu erenlere ve ‘avrat ve ‘avratlara ve resîze olmışlara vâcib durur, yâ’ni oruc ve namâz ve zekât ve hacc kılmak gibi* (Akkuş, 1995, s. 378). “Farz-ı ayn bütün erkeklere ve kadın ve kadınlara ve ergen olanlara vaciptir, yani oruç ve namaz ve zekât ve hacca gitmek gibidir”.

59a/13 *Nicekim kıymeti öküş olsa bağlar bağçalar ve saraylar gibi ve köyler gibi ve ev içindeki kalı ve kalın döşekler gibi ve dahı kullar ve kullukcular gibi kim kulluğı-çun dutulur olsa ve dahı tavar gibi, yük için ya binmeg-içün olsa ve dahı incü ve güher kıymeti taşlar gibi bu kamusına zekât vâcib olmaz, fi’l-cümle*

mala zekât vâcib olmaz tâ ki yıl tamâm olmayınca (Akkuş, 1995, s. 320). “Üzerinden bir yıl geçmeden ne kadar değerli olursa olsun, bağlar bahçeler ve saraylar gibi ve köyler gibi ve ev içindeki halı kalın döşekler gibi ve de köleler, hizmetçiler gibi hizmeti için tutuluyor olsa ve de mal gibi, yük için veya binmek için olsa ve de inci ve cevher kıymetli taşlar gibi bunların hepsine zekât vacip olmaz, bu cümleden mala zekât vacip olmaz”.

4.a.3. Yaşanmış Olay, Durum vb.nin Örnek Verildiği Benzetmeler

Yukarıda benzetilenin benzeyeni açıklamakta kullanılan bir araç olduğu belirtilmişti. Bir durum önceki bir olaya, duruma, söze atıf yapıp arada benzerlik ilişkisi kurularak da açıklanabilmektedir:

46b/12 *bu mes‘ele hükmi ilerüğü mes‘ele hükmi gibi durur nitekim yaz kılduk* (Akkuş, 1995, s. 311). “Belirttiğimiz gibi, bu meselenin hükmü önceki mesele hükmü gibidir”.

97b/9 *Eger bu oğlan res‘ize olup sakalı biterse ya er gişi gibi ihtilâm görür olsa, anun hükmi er hükmi gibidür ve eger hayz görür olsa veyâ yüklü olur-ısa ve emcekleri biterse anuñ hükmi ‘avratlar hükmi gibidür* (Akkuş, 1995, s. 349). “Eğer bu oğlan ergen olup sakalı biterse veya erkek gibi rüya görse, onun hükmü erkek hükmü gibidir ve eğer âdet görse veya hamile olursa ve göğüsleri çıkarsa onun hükmü kadınlar hükmü gibidir”.

128a/10 *hükmi evvelgi gibi durur* (Akkuş, 1995, s. 372). “Hükmü evvelki gibidir”.

didi kim budur dilegüm yâ emîr / olam evvelki gibi bedr-i münîr (Karahana, 1994, s. 309). “Dedi ki, ey emir, benim dileğim önceden olduğum gibi parlak bir dolunay olmaktır”.

149a/3 *Eger bir gişi bir gişinüñ karnın yarsa hüküm evvelgi gibidür* (Akkuş, 1995, s. 386). “Eğer bir kişi bir kişinin karnını yarsa hüküm evvelki gibidir”.

135a/4 *kaçan issin isteyüp bulamasa, andan ilk eytduğümüz mes‘ele gibi kıla* (Akkuş, 1995, s. 376). “Sahibini arayıp bulamazsa, o zaman ilk söylediğimiz mesele gibi yapsın”.

138a/3 *kankı gâzı kim kâfırlar savaşından zahumlu olsa dahı ölse hükmi şehîd hükmi gibidür* (Akkuş, 1995, s. 379). “Kâfirlerle savaşta yaralanmış olsa ve sonra ölse onun durumu da şehit hükmü gibidir”.

71b/7 *Eger karavaş-ıla bile âzād er ortasında oğlan olsa, oğlan hükmi anası gibi olur* (Akkuş, 1995, s. 329). “Eğer köle bir kadın ile hür bir adamın çocuğu olsa, çocuğun durumu annesi gibi olur”.

Yukarıdaki benzetmelerde genel, soyut örnekler verilmektedir. Ancak sadece konuşanın ve muhatabının bildiği örnekler de bu grupta değerlendirilebilir:

94a/3 *Bilgil kim eger er ‘avratına... boyuñ endāmuñ anam boyı ve endāmi gibi durur dise muzāhir olur...* (Akkuş, 1995, s. 346). “Bil ki eğer koca, karısına... boyun endamın annemin boyu ve endamı gibidir dese günah olur”.

Eger vezīr pādīşāhdan korkduğı gibi Tañrıdan korksa ferīşte olaydı (Özkan, 1993, s. 150). “Eğer vezir padişahdan korktuğu gibi Tanrı’dan korksa melek olurdu”.

4.a.4. Fiillerin Başka Fiillere Örnek Olarak Sunulduğu Benzetmeler

Fiillerin *fiil, sıfat-fiil/isim-fiil eki + gibi* yapısında benzetilen olarak başka fiillere örnek verilmesi, başka bir fiili açıklamak üzere kullanılması da mümkündür. Bu kullanımların çoğunda başka benzetme çeşitlerinde olduğu gibi benzetme yönü söylenmemektedir; okurun, dinleyenin iki fiilin hangi yönden karşılaştırıldığını bilmeyeceğinden şüphe duyulmaz.

Bu yapının yüklem olarak kullanıldığı örnekler:

170b/9 *kankı gişi kim bir mü‘mini azarlasa, beni azarlamış gibi durur* (Akkuş, 1995, s. 402). “Bir mümini azarlayan kişi beni azarlamış gibidir”.

170b/10 *kim beni azarlasa Tengri’yi azarlamış gibi durur* (Akkuş, 1995, s. 402). “Beni azarlayan kişi Tanrı’yı azarlamış gibidir”.

169a/10 *Tengri’yi uluglamaklık gibidür pīrleri dahı uluglamaklık* (Akkuş, 1995, s. 401).

120b/10-13 *Eger ata nā-resīze oglana nesne bağışlasa ve oğlan kabz kılamaz olsa, kaçan ata tanuk dutsa, eyitse siz tanuk oluñ kim ben bu nesneyi uşbu oglana bağışladım dise dürüst olur ve oğlan eline almaklık gibi olur* (Akkuş, 1995, s. 366). “Eğer baba ergen olmayan çocuğa mal bağışlasa ve oğlan ona sahip çıkamazsa, baba şahit tutsa ve ‘Siz şahit olun ki ben bu nesneyi işte bu oğlana bağışladım.’ dese doğru olur ve oğlan eline almış gibi olur”.

26a/4 *kaçan ol niyet üzre eyitse geleci kılur gibi durur* (Akkuş, 1995, s. 295). “O niyet üzerine konuşursa dedikodu yapmış gibidir”.

26a/7 *Eger kimerse namāz içinde mushafa bakıp Kur’an okısa namāzı revā olmaz Ebū Hanīfe kavlinde. Zīrā ayruk gişi eydivirür gibi durur* (Akkuş, 1995, s. 296). “Eğer bir kimse namaz sırasında [sureleri] Kur’an’a bakarak okursa namazı kabul olmaz. Çünkü başka bir kişi söylüyor gibidir”.

133/3 *Babam bu kâfirleri esirgemiş kibi* (Ergin, 1997, s. 161). “Babam bu kâfirleri esirgemiş gibi”.

Aynı yapı cümlede yüklem dışında da görevler yüklenebilir:

113/9 *delü beni görmüş gibi söyler didi* (Ergin, 1997, s. 146). “Deli beni görmüş gibi söyler dedi”.

4.b. Farazi Benzetmeler

İki kavram veya varlık arasında kurulan benzerlik ilişkisi, benzetmeyi yapanın algısına bağlı olabilir. Burada ortak özelliğe (benzetme yönü; ground) sahip olduğu düşünülen iki farklı nesneden birini anlatırken diğerini anmak, diğerine atıf yapmak, başta özgün bir seçimken zaman içinde yaygınlaşıp genelleşebilir, deyimleşebilir, ad aktarmasına dönüşebilir. Örneğin TDK tarafından hazırlanan çevrim içi deyimler ve atasözleri sözlüğünde “gibi” edatını içeren 631 deyim ve atasözü kaydedilmiştir. Bunların küçük bir kısmı atasözüdür. (tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&sayfa=60&hng=tam)

Eski Anadolu Türkçesinde tespit edilen bu tip benzetmelerin bir kısmı iki varlık arasında ilgi kurmakta bir kısmı da fiilin gerçekleşme şeklinin başka bir varlığın gerçekleştirdiği fiile benzetilmesiyle yapılmaktadır.

4.b.1. Varlıklarla İlgili Benzetmeler

Varlıklar arasında kurulan benzerlik ilişkisinde, atıf yapılan (benzetilen) tanınmış bir şahıs olabilir. Burada tanınmış şahsın bilinen bir özelliği benzetme yönünü oluşturabilir:

Ümmetüñ dīvārına ne gam ki, senüñ gibi püştbānı ola ve deñizler mevcinden ne gussa ki, Nüh gibi gemicisi vardur (Özkan, 1993, s. 128). “Senin gibi dayanağı olan ümmetin duvarına ne gam ve Nuh gibi gemicisi olana denizlerin dalgasından ne tasa”.

Vakti hoşdur ol kişinüñ ki senüñ zikriñ anuñ münisi ola, eger Yünus gibi balık karnında olursa dahı (Özkan, 1993, s. 234). “Senin zikrini dost edinen kimse, Yunus gibi balık karnında bile olsa, vakti hoş geçer”.

Renkler, fiziksel özellikler benzetmede benzetme yönünü oluşturabilir. Bu benzetmelerin bazılarında benzetmenin dört unsuru da yer alır:

199/8 *kar üzerine kan tammış kibi kızıl yañaklum* (Ergin, 1997, s. 197). “Kar üzerine kan damlamış gibi kızıl yanaklım”.

43/3 *kargu gibi kara saçum uzanur gördüm* (Ergin, 1997, s. 99). “Kargı gibi siyah saçımın uzadığını gördüm”.

54/6 *güz alması kibi al yañağın tartdı yırtdı* (Ergin, 1997, s. 108). “Güz elması gibi kırmızı yanağını şekti yırttı”.

115/5 *gümüş gibi ağ bileğın açdı* (Ergin, 1997, s. 148). “Gümüş gibi beyaz bileğini açtı”.

Anı ki sen fıstuk gibi tolu iç sanursıñ, sogan gibi kab kab üzerine durur (Özkan, 1993, s. 158). “Senin fıstık gibi içi dolu sandığın soğan gibi kat kattır”.

Eger saña ok gibi toğru yol gösterürse, sen dön andan sol koluñdan yaña git (Özkan, 1993, s. 221). “Eğer sana ok gibi doğru yolu gösterse bile, sen oradan dönüp sol kolundan yana git”.

Bu benzetmelerin bir kısmında benzetme yönü yer almamaktadır, benzetme benzeyen ve benzetilenle kurulmaktadır:

182/1 *Buynuzu almas cıda kibi* (Ergin, 1997, s. 189). “Boynuzu elmas mızrak gibi”

yandı mumlar yir yüzi yıldız gibi / ol dün için kıldılar gündüz gibi (Karahana, 1994, s. 313). “Mumlar yeryüzünde yıldız gibi yandı, gecenin içini gündüz gibi yaptı”.

157/12 *Ağzum içi buz kibi / Süñüklerüm tuz kibi oldu* (Ergin, 1997, s. 178). “Ağzımın içi buz gibi, kemiklerim tuz gibi oldu”.

167b/9 *Ve kaçan kıyāmet günü olsa bu okuyan gişinüñ yüzi ayuñ bedri gibi* (Akkuş, 1995, s. 400). “Ve kıyamet günü geldiğinde bu okuyan kişinin yüzü dolunay gibi olsa”.

Ak ve kızıl gülleri hüblaruñ yañağı ve alnı gibi-yi-idi, süñbüli mahbūblaruñ zülfı gibi-y-idi. (Özkan, 1993, s. 163). “Ak ve kırmızı gülleri güzellerin yanağı ve alnı gibiydi, sümbülü sevgililerin saçı gibiydi”.

87/13 [pireler] *adama uş bögelek gibi buñludur, ol bir yavuz canavardur* (Ergin, 1997, s. 128). “(Pireler) adama aynı at sineğı gibi acı vericidir, o kötü bir canavardır”.

Bazı insani özellikler açıklanırken de konuşanın muhayyilesinden kaynaklanan benzerlik ilişkilerinden faydalanılabilir:

Bu hırka-püşlar tāyifesi hayvānlar gibidür hiç ehliyyeti ve ādāmılığı yokdur (Özkan, 1993, s. 149). “Bu derviş takımı hayvanlar gibidir, hiçbir kabiliyeti ve insanlığı yoktur”.

‘Ālim ‘attār tablası gibidür; dınmamakda dahı hüneri eşkäre ider (Özkan, 1993, s. 228). “Ālim aktarın tezgâhı gibidir, sessizken bile marifeti görülebilir”.

Bir yārumuz var-ıdı bir kabda iki bādām dānesi gibi-y-idiük (Özkan, 1993, s. 195). “Bir dostumuz vardı, bir kabukta iki badem tanesi gibiydik”.

‘Ālim ki cāhilller ortasında ola, buña bir mesel dimişlerdür ki; körler ortasında hub-sūret gibidür ve zındıklar arasında Mushaf gibidür (Özkan, 1993, s. 228). “Cahiller arasındaki âlim için bir örnek verirler; [o âlim] körler arasındaki bir güzel ve inançsızların önünde bir Kuran gibidir”.

İrâdetsüz şākird altunsuz ‘āşık gibidür ve ma ‘rifetsüz müsäfir kanatsız kuş gibidür. Ve ‘amelsüz ‘ālim yimişsüz ağaç gibidür ve ‘ilmsüz zāhid kapusuz ev gibidür (Özkan, 1993, s. 230).

Ashābumuz-ki a‘yānuñ efzālından ve efzālınıñ a‘yānından idi, insānda ‘ayn gibi ‘ayında insān gibi-y-idi... (Özkan, 1993, s. 130) “Dostlarımız ileri gelenlerin en faziletlilerinden ve faziletlilerin ileri gelenlerinden idi, insanın gözü gibi, gözde insan gibiydi...”

Tā seniñ hālüñ benim hālüm gibi olmaya. Benüm hālüm saña efsāne gibi gelir (Özkan, 1993, s. 204). “Sen benim hâlime düşmediğin sürece benim hâlüm sana efsane gibi gelir”.

Eger saña sığır gibi semüzlük gerekse eşek gibi tenüni halk cevrine virgil (Özkan, 1993, s. 233). “Eğer sığır gibi semiz olmak istiyorsan, bedeninde eşek gibi halkın hizmetine koş”.

Eger elünden gelirse hurma ağacı gibi kerim olgıl! (Özkan, 1993, s. 238) “Eğer elinden gelirse hurma ağacı gibi cömert ol”.

4.b.2. Farazî Benzetmelerin Fillerle Kullanılışı

Bir fiil anlatılırken başka bir varlığın gerçekleştirdiği fiil örnek olarak gösterilebilir. İnsanların hareketlerinin hayvan hareketlerine benzetildiği örnekler:

195/11 *Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at saldı* (Ergin, 1997, s. 195). “Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfirlerin [arasına] at koştu”.

180/5 *avsil olmuş tana kibi ağzınıñ suyu akdı* (Ergin, 1997, s. 188). “Avsıl olmuş dana gibi ağzının suyu aktı”.

159/10 *gögerçin kibi kuş oldu uçdı* (Ergin, 1997, s. 179). “Güvercin gibi kuş oldu, uçtu”.

Oğlan bir esrük pıl gibi meydāna girdi (Özkan, 1993, s. 149). “Oğlan sarhoş bir fil gibi meydana girdi”.

147/13 *deve kibi kükredi, arslan kibi añradı* (Ergin, 1997, s. 172). “Deve gibi kükredi, aslan gibi haykırdı”.

252/4 *sıçrayıp şahin kibi kâfirüñ boğazın ele aldı* (Ergin, 1997, s. 224). “Şahin gibi sıçrayıp kâfirin boğazını kaptı”.

251/1 *meydanda buğa kibi süsişdiler* (Ergin, 1997, s. 223). “Meydanda buğa gibi birbirlerini süstüler”.

233/13 *Buğra kibi Depegözi dizi üzerine çökerdi* (Ergin, 1997, s. 215). “Tepegöz’ü deve gibi dizleri üzerine çökertti”.

281/4 **İt gibi** güv güv iden çerkez xırslu (Ergin, 1997, s. 238). “İt gibi havlayan Çerkes hırslı”.

212/6 **issüz yirüñ kurdu gibi uluşdular** (Ergin, 1997, s. 206). “Sahipsiz yerin kurdu gibi uluştular”.

Eger saña sığır gibi semüzlük gerekse eşek gibi tenüni halk cevrine virgil (Özkan, 1993, s. 233). “Eğer sığır gibi semiz olmak istiyorsan, bedenle eşek gibi halkın hizmetine koş”.

106/9 **Aslan gibi turuşuñdan** (Ergin, 1997, s. 142) “aslan gibi duruşundan”

İnsan fiillerinin tabiat varlıkları ile ilgili fiillere benzetildiği örnekler:

98/10 Kılıcuma toğranayın, ohuma sançıluyın, **yir gibi kertileyin, toprak gibi savrıluyın** sağlığ-ile varaçak olur-isem Oğuz, geliüp seni halallığa almaz-isem didi (Ergin, 1997, s. 135). “Oğuz’a esen varıp seni nikâhıma almazsam, kılıcuma doğranayım, okum bana saplansın, yer gibi yarıluyım, toprak gibi savrıluyım”.

127/9 **gün gibi şıladı, deñiz gibi 10 yaykandı, meşe gibi karardı** (Ergin, 1997, s. 157). “Güneş gibi ışıladı, deniz gibi dalgalandı, meşe gibi karardı”.

128/5 **kara deñiz gibi yaykanup gelen / Kâfirüñ leşkeridir** (Ergin, 1997, s. 158) “Kara deniz gibi dalgalanıp gelen kâfir askeridir”.

128/2 **Deñiz gibi kararup gelen nedür / Od gibi şılayup ılduz gibi parlayup gelen nedür** (Ergin, 1997, s. 157) “Deniz gibi kararıp gelen nedir, ateş gibi ışayan, yıldız gibi parlayıp gelen nedir”.

128/6 **Gün gibi şılayup gelen / Kâfirüñ başında ışuğıdur** (Ergin, 1997, s. 158) “Güneş gibi ışıdayıp gelen, kâfirin başındaki ışığıdır”.

128/7 **İlduz gibi parlayup gelen / Kâfirüñ cıdasıdur** (Ergin, 1997, s. 158) “Yıldız gibi parlayıp gelen kâfirin mızrağıdır”.

147/7 **Kâfiri kamış gibi od oluban yandurayum** (Ergin, 1997, s. 172) “Kâfiri kamış gibi yakayım”.

203/5 **yil gibi yetdi, yilim gibi yapışdı** (Ergin, 1997, s. 199) “Yel gibi gitti, tutkal gibi yapıştı”.

118b/2 **Eylese gün gibi tanukluk virgil, ya var fâriğ olgıl** (Akkuş, 1995, s. 364). “Öyleyse ya güneş gibi açıkça göster ya da uzak dur”.

anlaruñ katında bir er varıdı / yil gibi yiler katı rehber idi (Karahana, 1994, s. 281) “Onların yanında bir er vardı, rüzgâr gibi eser sıkı bir rehberdi”.

39/13 **üç yirde depe gibi taş yığdı** (Ergin, 1997, s. 97).

24/12 **depe gibi et yığdım, göl gibi kımuz sağdurdım** (Ergin, 1997, s. 87). “Tepe gibi et yığdım, göl gibi kımuz sağdırdım”.

354/5 *Pür-gamum hem-çün beneşe yandı bagrum lāle-veş* (Canpolat, 1995, s. 227). “Menekşe gibi gam doluyum, bağımlarım lale gibi yandı”.

122/4 *Benüm lāle teğın yakıldı bagrum* (Canpolat, 1995, 105). “Benim bağımlarım lale gibi yandı”.

57/1 *Atduğı taş yire düşmez-idi, yire daxı düşse toz gibi savrulur-idi, ocak gibi obrulur-idi, üç yıla dak taşı düşdüğü yirüñ otu bitmez-idi* (Ergin, 1997, s. 110). “Attığı taş yere düşmez, düşse de toz gibi savrulur, ocak gibi çökerdi, üç yıla değin taşın düştüğü yerin otu bitmezdi”.

Nesneler ve fiiller arasında benzerlik ilişkisi kurulan örnekler:

252/3 *Burnundan kanı düdük gibi şorladı* (Ergin, 1997, s. 224). “Kanı burnundan düdük gibi fişkirdi”.

15/10 *Ol buğa katı taşa boynuz ursa un gibi ügidüridi* (Ergin, 1997, s. 81). “O boğa sert taşa boynuz vursa, taşı un gibi öğütürdü”.

63/9 *Başlar kesildi top gibi* (Ergin, 1997, s. 114). “Başlar top gibi kesildi”.

211/4 *eñsesine eyle çaldı kim başı top gibi yire düşdi* (Ergin, 1997, s. 205). “Ensesine öyle indirdi ki başı top gibi yere düştü”.

180/10 *boynuzu-y-ile bir mermer taşı yoğurdu peynir gibi ditti* (Ergin, 1997, s. 189). “Boynuzuyla bir mermer taşı yoğurdu, peynir gibi ditti”.

111/9 *Düşe-gör ışk odına hem-çü micmer* (Canpolat, 1995, s. 96). “Buhurdan gibi aşk ateşine düş”.

105/7 *Bağır gibi üginende yoğurtdan ne var* (Ergin, 1997, s. 141). “Bağır gibi katılaştan yoğurttan ne var”.

İnsana ait fiillerin veya farklı insan gruplarının hareketlerinin örnek verildiği benzetmeler:

213/12 *Hanum sazdan bir aslan çıkar, at urur, apul apul yorıyışı adam gibi, at basuban kan sömürür* (Ergin, 1997, s. 207). “Hanım, sazlıktan bir aslan çıkar, at vurur, sallana sallana yürüyüşü insan gibi, at basarak kan sömürür”.

Hoca çün perī sūretlü kul-ıla oynamaga ve gülmege karışa, ‘acebdür ki ol, hoca gibi hükm ide, yā bu kul gibi anuñ nāzın çeke (Özkan, 1993, s. 195). “Hoca çok güzel bir köle ile oynamaya ve gülmeye karışsa, acaba o hoca gibi hükmedebilir mi veya bu köle gibi onun nazını çekebilir mi?”

her kim erdür ol eri sevmek gerek / er yolunda er gibi turmak gerek (Karahana, 1994, s. 267). “Er olanı sevmek gerekir, er yolunda er gibi durmak gerekir”.

45/12 *kar ile yağmur yağanda er gibi turan* (ordu) (Ergin, 1997, s. 101). “Kar, yağmur yağdığında er gibi duran ordu”.

kul gibi kapuñda turalar kamu / sen kulasın buñlara niyāz (iy) ulu (Karahana, 1994, s. 149). “Hepsi senin kapında köle gibi dursun, ey ulu, sen bunlara dua et”.

eytdi varuñ ol ‘azizüñ katına / kul gibi duruñ anuñ hazretine (Karahana, 1994, s. 274). “Dedi, o azizin katına gidin, onun huzurunda köle gibi durun”.

34/12, 13 *Anlar daxı bu dünyaya geldi kiçdi / Karvan kibi kondı köçdi* (Ergin, 1997, s. 94). “Onlar da bu dünyaya geldi geçti, kervan gibi konu göçtü”.

Sonuç

Benzetme yapıları benzeyen, benzetilen, benzetme yönü ve benzetme edatından oluşmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde benzetme yapısında kullanılan en temel bağlayıcı *gibi* son çekim edatıdır. Bu edatın *bigi* ve *kibi* şekilleri de “gibi”ye oranla daha nadir kaydedilmektedir. Eski Türkçeden devam eden *teg* edatı kullanımdan düşmeye başlamıştır. Alıntı *-sıfat, -veş* gibi edatlar da benzerlik yapısı kurmakta kullanılan edatlardandır.

Türkçede benzetme, benzetilenin (vehicle) sonuna benzetme edatı (posposition) eklenmesiyle yapılabildiği gibi, benzetilenin başına *nite-kim, nice kim, san-kim, ki*, cümle bağlayıcıları getirilerek de yapılabilir. Benzetme edatı kelime veya kelime grupları ile kullanılır. Benzetme yapısında faydalanılan cümle bağlayıcıları ise hem kelime grupları ile hem de cümlelerle kullanılabilir. Cümle bağlayıcısı ile kurulan benzetme yapısında benzetilen bir kelime, kelime grubu veya cümle olabilirken, son çekim edatı ile kurulan benzetmelerde cümle yapısında benzetilen bulunmamaktadır. *Cümle bağlayıcısı +cümle* yapısındaki benzetmeler Türkçenin söz dizimine aykırı bir yapıda, yan cümlecüğün bağlaçla ana cümleye birleştirildiği ilgileme cümlesi (relative clause) görünümündedir. Bunlar Türkçe söz dizimine uydurulurken fiilimsi eklerinden ve gibi son çekim edatından faydalanılır. Pek çok işlevi bulunan şart cümlelerinin ise başına *nice/nice kim* getirilerek karşılaştırma yapısında kullanıldığı görülür. Ancak bu yapının da karşılaştırmadan başka işlevleri vardır.

Edatlar ve cümle bağlayıcıları dışında *-ca, -ce* eşitlik eki, *-cılayın, -layın* zarf eki Eski Anadolu Türkçesinde benzetme ilişkisi kurmakta kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu ekler Eski Anadolu Türkçesinde de *gibi* edatı ile benzer işleve sahiptir.

İsimler ve sıfatlar kadar fiiller de benzetmeye konu olabilmektedir. Benzeyen ve benzetilen birer fiil olabilir: *inler gibi ağlamak*. Fiiller birbirleriyle karşılaştırılabildiği gibi, aynı fiile konu olan özne veya nesne de benzetme ilişkisine girebilir. Bu durumda fiil benzetme yapısının benzetme yönünü (ground) oluşturur.

Benzetmeler içerik olarak ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi “farazi benzetme” adını verebileceğimiz, benzetmeyi yapanın hayal gücüne dayanan, benzeyen ve

benzetilen ilişkisinin zaruri olmadığı benzetmelerdir. Diğer benzetme türünde ise benzetilen, benzeyen için bir kategori, bir modeldir ve hayal gücü ile değil verili durum icabına göre seçilmektedir. Burada benzerlikten öte aynılık, denklik, eş değerlik veya aynı sınıfa dâhil olma durumu vardır.

Benzetme kurulurken benzetme unsurlarından bazılarının düşürüldüğü görülür. Genellikle benzetilen ve benzetme yönünün dinleyen veya okur tarafından bilindiği, kolaylıkla anlaşılacağı varsayılarak düşürülebilmektedir. Benzetilenin, benzetme yönünün veya benzetme edatının anılmadığı yapılar edebî sanat olarak “eğretileme” veya deyimleşmiş olarak “ad aktarması” bulunmaktadır. Bu yazıda bu örnekler incelenmemiştir. Benzeyen ise benzetmenin tabiatı icabı mutlaka belirtilmektedir. Farazi, edebî benzetmelerde benzetilen (vehicle), benzeyenden (tenor; topic) daha güçlü olduğu ölçüde isabetli sayılır. Gerçekçi, pratik benzetmelerde ise benzetilen, bir model/kategori işlevi gördüğünden, benzetme yönü bakımından benzeyenle aynı derecede olmaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*. Ankara: TDK.
- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam adresinden erişildi.
- Banguoğlu, T. (1957). Türkçede Benzerlik Sıfatları. *TDAY Belleten*, 13-27.
- Cemiloğlu, İ. (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*. Ankara: TDK.
- Cemiloğlu, İ. (2001). *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*. Ankara: TDK.
- Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.
- Develi, H. (1997). {sA} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme. *TDAY Belleten*, 116-152.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı – 2 İndeks-Gramer*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2000). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB.
- Karaağaç, G. (2009). Edat Üzerine Düşünceler. *Gazi Türkiyat*, 5, 157-169.
- Karahan, L. (1997). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. *Metaphor and Thought* (A. Ortony, Ed) içinde (ss. 203-251). Cambridge University Press.
- Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları. *TDAY Belleten*, 49-71.

- Oruç, B. (1999). Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler. *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (ss. 421-430). Ankara: TDK.
- Öner, M. (1999). Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi. *Türk Dili*, 565, 10-18. 1Şubat 2011 tarihinde turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/oner_edat.pdf adresinden erişildi.
- Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Paivio, A. and Walsh, M. (2002). Psychological Processes in Metaphor Comprehension Memory. *Metaphor and Thought* (A. Ortony, Ed.), Cambridge University Press.
- Şahin, H. (2005). Anadolu'da Yazılmış Bir Tıp Kitabı Kemaliyye. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (9), 147-172.
- Şahin, H. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*. Ankara: TDK.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer – Metin – Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Timurtaş, F. K. (2009). *Osmanlı Türkçesi Grameri III*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Toparlı, R. (1999). Son Çekim Edatları. *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde (ss. 433-434), Ankara: TDK.

Taranan Eserler:

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- Canpolat, M. (1995). *Ömer bin Mezid, Mecmu'atü'n-Neza'ir Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK.
- Karahan, L. (1994). *Erzurumlu Darîr. Kissa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ) İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: TDK.
- Özkan, M. (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs. Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: TDK.

EK: Yazıda incelenen örneklerin benzetme yapısının öğeleri açısından listesi.

Varlıkları konu alan farazi/edebî benzetmeler		
Benzeyen	Benzetme yönü [sıfat]	Benzetilen
yañak	kızıl	kar üzerine kan tammış kibi
yañak	al	güz alması kibi
bilek	ağ	gümüş gibi
saç	kara	kargu gibi
ak ve kızıl gülleri	[taze, çekici vs.]	hüblaruñ yañağı ve alnı gibi
yol	togrı	ok gibi
[sen]	semüz	sıgır gibi

(pireler)	adama buñlu	bögelek gibi
buynuz	[parlak ve sivri]	almas cıda kibi
benefşe	büt-şiken	hem-çün İbrâhîm
gemici	[denize hâkim]	Nuh gibi
[sen]	kerîm	hurma agacı gibi
irâdetsüz şâkird	[çaresiz]	altunsuz 'âşık gibi
ma'rifetsüz müsâfir	[işe yaramaz]	kanatsuz kuş gibi
'amelsüz 'âlim	[işe yaramaz]	yimişsüz ağaç gibi
'ilmsüz zâhid	[işe yaramaz]	kapusuz ev gibi
okuyan gişinüñ yüzi	[aydınlık]	ayun bedri gibi
sünbüli	[hoş kokulu vs.]	mahbûblaruñ zülfî gibi
ashâbumuz	[vazgeçilmez]	insânda 'ayn gibi
ashâbumuz	[değerli]	'ayında insân gibi-
bir yârumuz [ve biz]	[yakın]	bir kabda iki bādām dânesi gibi
câhiller ortasındaki 'âlim	[kadri bilinmez]	körler ortasında hub-sûret gibi
câhiller ortasındaki 'âlim	[kadri bilinmez]	zındıklar arasında mushaf gibi
'ârif ki incine	[yetersiz]	sıgaca su
benüm hâlüm	[inanılmaz]	efsâne gibi
[ben]	pür-gamum	hem-çün benefşe
yüzi der-nikâb	[örtülü]	eyle kim buluda girdi âfitâb
[o]	tolu iç	fistuk gibi
[o]	kab kab üzerine	sogan gibi
ol kişi	balık kamında	Yûnus gibi
hûblaruñ zülfî	[çeldirici]	'akl ayaginuñ zencîri
hûblaruñ zülfî	[çeldirici]	zîrek kuşuñ duzağı
mumlar	[ışık noktaları]	yılduz gibi
dün içi	[aydınlık]	gündüz gibi
ağz içi	[soğuk]	buz kibi
Sünükler	[ezilmiş]	tuz kibi
başında bir sevdâsı vardır ve gönlinde bir derdi vardır	[aklı başında değil]	şeydâ-sıfat
Mısır'da bir mâldâr hoca bahıllıg-ıla	meşhûr	nite-kim Hâtem-i Tây kerem-ile
[sen]	ulu sâhib-kurân	şöyle kim Keyvân
kimersenüñ dili	Qur'an okımaga dönmez	nitekim Türkmenler gibi
hırka-püşlar tâyifesi	hiç ehliyyeti ve âdâmlığı yoktur	hayvânlar gibi
Varlıkları konu alan pratik/gerçekçi benzetmeler		
'âşık	[zavallı]	benüm teg
[sevgili]	sitem-gerden	senüñ bigi
Kişi	[müsrif]	bunuñ gibi
da'vî	[yersiz]	bunuñ gibi
İttifâk	[şanslı]	bunuñ gibi
hüb-ı zamân	[bulunmaz]	anuñ gibi

söz	[kötü]	bunuñ kibi
oğul	[sıradan]	menüm gibi
söz	[kötü]	bunuñ kibi
‘avrat	[kötü]	bunuñ kibi
kız	[marifetli]	bunuñ gibi
yigit	[değerli]	bunuñ kibi
[adam]	hod-bīn, ebleh ve nā-cins hüreser	bunuñ gibi
belā	[katlanılmaz]	bunuñ gibi
‘avrat	[kötü]	bunçılayın
örgenmiş toğan	[avladiğı helal]	buncılayın
senüñ hālūñ	[zor]	benüm hālüm gibi
vücüt	‘aziz	senüñ gibi
mahabbet	[içten]	andaki gibi
koñşı	[kötü]	senüñ gibi
kimse	[sıradan]	niçe senüñ gibi
‘avrat	kullukcı gerek olsa	anuñ gibi
püştbān	[sağlam]	senüñ gibi
işler	bī-vech	bunuñ gibi
tehiyyāta otura	[rekāt]	ilerügi gibi
pehlivan	[güçlü]	Qazan kibi
pehlivan	[güçlü]	Uşun koca oğlı kibi
yigitler	[güçlü]	sizüñ gibi
şarāblar hükmi	[helal]	aş gibi
örgenmiş toğan	[avladiğı helal]	buncılayın
çekürge yimek	halāldur	balık [yemek] gibi
örgenmiş iti geyige şeşse bismillāhi dise, it ol geyigi öldürse	halāl olur	bismillāhi diyüp boguzlanmış tavar gibi
eti yinür [hayvan]	su kabından su içse ol su murdar olmaz	ılkı sığır gibi ya koyun gibi
[hayvan artığı]	kerahiyet durur	tavuk, kaz, ördek artuğı gibi
murdār nesne	tona degse	süci gibi kan ya südük ya necis ya kusundu gibi buna benzer nesneler gibi
yoksul nafakası bay hasm üzere	vācib	nitekim ata ana nafakası gibi ve oğlanlar nafakası gibi
‘avrat düş görse	düş gör-	nitekim erenler gördüğü gibi
kimersenüñ dili	Qur‘an okımağa dönmez olsa	nitekim Türkmenler gibi
māl	kıymeti öktüş	bağlar bağçalar ve saraylar gibi ve köyler gibi ve ev içindeki kalı ve kalın döşekler gibi ve dahı kullar ve kullukçılar gibi kim

		kulluğu-çün dutılır olsa ve dahı gibi, yük için ya binmeg-içün olsa ve dahı incü ve güher kıymeti taşlar gibi
[ben]	bedr-i münîr	evvelki gibi
eger bir gişi bir gişinüñ karnın yarsa hüküm	[olumsuz]	evvelgi gibi
bu seferüñ fâidesi.	bî-hadd	didüğüñ gibi
gâzı kim kâfırlar savaşıñdan zahumlu olsa dahı ölse hükmi	Şehadet	şehîd hükmi gibi
vitr	Şâfi'î kavlinde dahı sünnet durur	ayruk sünnetler gibi
farz-ı 'ayn	kamu erenlere ve 'avrat ve 'avratlara ve resîze olmuşlara vâcib durur	oruc ve namâz ve zekât ve hacc kılmak gibi
bu oğlan	resîze olup sakalı biterse, ihtilâm görür olsa	er gişi gibi
ata ana hakkı ve kız kardaşlar hakkı ve er kardaşlar hakkı ... ve ayruk hasımlar hakkı	vâcib	nitekim zû-rahmı muhrim gibi ve üstâzlar hakkı gibi ve koñşılar hakkı gibi ve pîrlere ve sâlihler hakkı gibi kim vâcibdur ve 'avratlar hakkı gibi ve erenler hakkı gibi ve musulmânlar hakkı gibi
bu mes'ele hükmi	[hükme bağlanmış]	ilerügi mes'ele hükmi gibi
anuñ hükmi	[hükme bağlanmış]	er hükmi gibi
ve eger hayz görür olsa veyâ yüklü olur-ısa ve emcekleri biterse anuñ hükmi	[hükme bağlanmış]	'avratlar hükmi gibi
karavaş-ıla bile âzâd er ortasında oğlan olsa, oğlan hükmi	[karavaş]	anası gibi
[güç kazanmak için içilen şarap]	halâl	aş gibi
[iş]	[işle-]	dilegümüzce
[iş]	[işle-]	dilegünce
['avrat]	[kötü]	bunuñ kibinüñ
[insan]	[sıradan]	biñ bizüm gibi
['avratuñ] boyı endâmı	[uzun/kısa/biçimli/biçimsiz vs.]	anam boyı ve endâmı gibi
'Ömer	yoksıl	atası gibi
Fiilleri konu alan farazi/edebî benzetmeler		
[onlar]	ulış-	issüz yirün kurdı kibi
[onlar]	güv güv it-	it kibi
kan şorla-	[kalın]	düdük kibi

taş yığ-	[yüksek]	depe gibi
et yığ-	[yüksek]	depe gibi
kımız sağdur-	[çok]	göl gibi
[o]	ağzınıñ suyu ak-	avsil olmuş tana kibi
[o]	kuş ol- uç-	gögerçin kibi
oglan	meydāna gir-	bir esrük pīl gibi
ordu	tur-	er gibi
kamu	(kapuda) tur-	kul gibi
er	yil-	yil gibi
katı taş	ügidü[lü]r-	un gibi
anlar	kon- köç-	karvan kibi
[o]	kertil-	yir gibi
[o]	savrıl-	toprak gibi
[o]	savrıl-	toz gibi
[o]	obrıl-	ocak gibi
başlar	kesil-	top kibi
başı	yire düş-	top kibi
yoğurt	ügin-	bağır kibi
[düşman]	karar- gel-	deñiz kibi
[düşman]	şıla-	od kibi
[o]	parla-	ılduz kibi
düşmanın tepesi	şıla-	gün kibi
[düşman]	yaykan-	deñiz kibi
[düşman]	karar-	meşe kibi
[o]	kükre-	deve kibi
kāfiri	od oluban yandur-	kamış kibi
[o]	yet-	yil kibi
[o]	yapış-	yilim kibi
[o]	kāfirün boğazın ele al-	şāhin kibi
[onlar]	süsiş-	buğa kibi
bagrum	yakıl-	lāle tegin
bagrum	yan-	lāle-veş
[sen]	ışk odına düş-	hem-çü micmer
Depegöz	dizi üzerine çöker-	Buğra kibi
mermer taş	dit-	peynir kibi
[insan]	tanuklık vir-	gün gibi
[insan]	tenüni halk cevrine vir-	eşek gibi
perī süretlü kul-ıla oynamaga ve gülmege karışan hoca	hüküm it-	hoca gibi
perī süretlü kul-ıla oynamaga ve gülmege karışan hoca	anuñ nāzın çek-	kul gibi
anı	babası severdi	nite kim cān gibi
anı	babası severdi	gönüldeki İmān gibi
[o]	Turışı	aslan gibi
yūsuf anlarıñla görüşür	[görüşmek/kavuşmak]	eyle sankim ülker aya kavışur
bulıtdan sebze üstine dökilür dürr-i ‘ummānī	[yağmak]	niçe kim saçılır yere hevādan ‘anber-i sārā

aslan	apul apul yoruyuş	adam gibi
'âlim	dınmamakda dahı hüneri eşkäre ider	'attâr tablası gibi
añup ol rüzigârı kim görürdüm yüzün aqlaram	[ağla-]	nitekim nâle eder bülbül añup tâze gülüstâni
kâfire at sal-	[dağıt-]	bir bölük kaza şahin girmiş gibi
sağlu sollu kâfiri hub tağıtdı	[dağıt-]	sanasın-kim tar yolda tolu düşdi, ya kara kazuñ içine şahin girdi
Gönli kararmış kişiye nasîhat eser itmez.	[etki et-]	Demür mih taşa geçecek degüldür.
Fiilleri konu alan pratik/gerçekçi benzetmeler		
ben Tañrıdan şöyle korkaydum	[kork-]	ki sen sultandan korkarsın
vezîr Tañrıdan korksa	[kork-]	pâdişâhdan korkduğı gibi
ben	götürü al-	musulmânlar nice kim alışurlarsa
ben	götürü al-	fûlân alduginlayın
arkun okıyası yirde katı okısa	secde sehvi vâcib	niçe kim az okımış olsa
ol niyet üzre eyit-	[günah, yanlış]	geleci kılur gibi
beni azarlamak	[günah]	Tengri'yi azarlamış gibi
[iş]	eyle oldı	nite-ki sen didün
[hareket]		beni görmüş gibi
[hareket]		bu kâfirleri esirgemiş gibi
[azarla-]	[yanlış]	beni azarlamış gibi
[pîrleri ulula-]	[iyi]	Tengri'yi uluglamaklık gibi
		nite-kim hükemâ dimişdür
		nitekim Tengri-tebâreke ve te'âlâ eyitdi kelâmında
mushafa bakup Kur'an okı- ata tanuk dutsa, eyitse siz tanuk oluñ kim ben bu nesneyi uşbu oglana bağışladım di-	namâzı revâ olmaz [uygun, haklı]	ayruk gişi eydivirür gibi oglan eline almaklık gibi
[bu rekât]	[kıl-]	öndünki iki rek'at gibi
[tehiyyâta otur-]	[okı-]	ilerüğü gibi

FERHUNDE KALFA'DA ANLATIM TEKNİĞİNİN PARÇASI OLARAK SEMBOLLEŞTİRME

Veysel ÖZTÜRK

Özet: Türk roman yazımının öncülerinden birisi olarak Halit Ziya Uşaklıgil Türk edebiyatının modernleşmesinde çok önemli rol oynar. Aralarında oldukça başarılı örneklerin yer aldığı iki yüzden fazla kısa öykü yazmış olmasına rağmen Uşaklıgil'in Türk öykücülüğüne katkısının göz ardı edilmiş olması dikkat çekicidir. Oysa Uşaklıgil, kullandığı anlatım teknikleri ile Türk öykücülüğünde de çok önemli yenilikler getirir. Bu yenilikler arasında bilhassa sembolün çok yönlü işlev gösterecek biçimde inşası öne çıkar. Yazar metinde sembolleri birden fazla göndermeleri içerecek ve bu göndermeler bir bütün olarak tutarlılık gösterecek biçimde inşa eder. Daha da önemlisi sembol öyküde yazarın özenle kurduğu metinsel hakikate okurun ulaşmasında bir aygıt görevi görür. Uşaklıgil'in sembolleştirmeyi bu şekilde kullanışı, okuru edilgen kılan her şeye kadir anlatıcıdan, metnin alımlanması ve tüketiminde okura görev biçen bir anlatıma geçiş demektir. Bu makalede, *Ferhunde Kalfa* öyküsü üzerinden, yazarın Türk öykü yazımına yeni ve modern bir sembolleştirme getirdiği ve daha da önemlisi bu sembolleştirmeyi anlatım tekniğinin temel parçası hâline getirdiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Halit Ziya Uşaklıgil, modernleşme, kısa öykü, sembol, anlatım tekniği, Ferhunde Kalfa.

Symbolization as a Part of Narrative Technique in Ferhunde Kalfa

Abstract: As a pioneer of the Turkish novel, Halit Ziya Uşaklıgil played a crucial role in the modernization of Turkish literature. Nonetheless, his contribution to the Turkish short story has been neglected by scholars and literary critics, although he has more than two hundred short stories. However, Uşaklıgil makes great changes in Turkish short story writing by applying new narrative techniques. Constructing multidirectional symbols is in the most important one among them. He sets up symbols in such a way that they include more than one implication and these implications have a consistency as a whole. More importantly, symbols function as a literary device to convey the textual truth which the author constructs conscientiously. Having such symbolization is a cornerstone in transition from an omnipotent narrator which forces the reader to be passive within the narration in which the author assigns duty to the reader in reception and consuming of the text. In this article, I focus on one of his well-known stories, *Ferhunde Kalfa*, and I argue that he brought a new and modern symbolization to Turkish story writing, and made it a basic feature of narrative technique.

Key words: Halit Ziya Uşaklıgil, modernization, short story, symbol, narrative technique, Ferhunde Kalfa.

Giriş

Halit Ziya Uşaklıgil'in Türk romanındaki öncülüğünün, Batılı edebiyatları kendisine model alan Türk edebiyatının ilk kez modeli yakalayışında oynadığı rolden ileri geldiği pek çok kez dile getirilmiştir (Tanpınar, 1977, ss. 275-278; Kerman, 1995, s. 69). On dokuzuncu yüzyılın sonlarında yazılan *Mai ve Siyah* ile *Aşk-ı Memnu*, Türk romanının artık Batılı muadilleriyle arasındaki mesafenin ortadan kalkışını müjdeleyen anlatılardır. İlk eserlerini henüz rüştiyede bir öğrenci iken *Hazine-i Evrak* ve iki arkadaşıyla beraber çıkardığı *Nevruz* dergileri ile *Hizmet* gazetesinde tefrika etmeye başlayan Halit Ziya'nın en verimli dönemi 1896-1900 yıllarıdır. Edebiyatın modernleşmesinde bilhassa edebî kaygılarıyla hareket eden, ilk fikir birlikteliği olan ve bugün için edebiyat tarihinde Servet-i Fünun olarak anılan neslin bir üyesi olarak Halit Ziya'nın bu dört yıllık sürede yukarıda sözünü ettiğim romanları da dâhil olmak üzere çok sayıda eseri *Servet-i Fünûn*'da tefrika edilir.

Diğer taraftan bir roman yazarı olarak Uşaklıgil'in bu büyük ünü, öykü yazarı Uşaklıgil'i gölgede bırakmış gibidir. İki yüzden fazla öykü yazan bu önemli yazarın öykücülüğüne, neredeyse unutulduğunu gösteren ilginç bir veriden söz ederek başlamak yerinde olur. *Varlık* dergisinin altmışıncı kuruluş yılı vesilesiyle Feridun Andaç'ın yaptığı Çağdaş Türk öykücülüğünün oluşum ve gelişimini yönlendirenlerle ilgili bir soruşturmayı cevaplandıran otuz iki eleştirmen, yazar ve şairden hiçbirisi, adını zikrettikleri otuz sekiz öykü yazarının arasına Halit Ziya'yı katmaz (Andaç, 1989). Bunu yalnız modern Türk öykücülüğünün dikkatsizliği ile açıklamak da olası değildir. Halit Ziya'nın kendisi için öykü genel olarak romanlaşmamış, eksik bir anlatı gibidir. Yazarın edebiyat eleştirisi açısından ilk metinlerden olan *Hikâye* eserinde hikâyeyi roman kavramı için kullanması, öykü için ise fikra kelimesini kullanması romanla karşılaştırıldığında öykünün yazar tarafından değersiz bir tür olarak görülüşünü iyi örnekler (Uşaklıgil, 1998, ss. 20-21). Öykü ve roman türleri arasında yazarın yaptığı hiyerarşide öykü her zaman romandan geridedir. Ancak bunların hiçbirisi yazarın Türk romanına getirdiği yeniliği, öykücülüğünde başarmadığı anlamına gelmez.

Halit Ziya Uşaklıgil'in romanlarıyla aynı sıralarda yazdığı öykülerinin getirdiği temel yenilik, tıpkı romanları gibi yazarın psikolojik olarak kahramanlarını tutarlı biçimde inşa edişinden kaynaklanır (Moran, 1997, s. 71). *Hikâye* başlıklı eserinde sebep-sonuç ilişkisini ne denli önemseydiğinden söz eden Halit Ziya, karakter kurulumundaki ölçütünü de belirtmiş olur. Onun eserlerinde olay ve karakter neredeyse deneysel olarak doğrulanabilir olmalıdır. Anlatıbilim kavramlarıyla söylemek gerekirse Halit Ziya, objektif-davranışçı bir bakış açısı peşindedir. Olayın gelişimi basit gerçekliğin yasalarıyla uyumlu, olaylar karşısında karakterlerin tepki ve tavırları ise psikolojik bakımdan tutarlı olmalı, okur karakterlerin davranışlarından metnin izahını kendisi çıkarmalıdır. Yazar,

belirli şartlarda belirli bir anlatı kişinin nasıl konuşacağını, nasıl tepki vereceğini, hangi seçimlerde bulunacağını onun psikolojisiyle tutarlı biçimde aktarmaya çalışır ve bunu yaparken de anlatı kişinin psikolojik derinliğini okura açar, karakterindeki değişimi mutlaka psikolojik olgularla anlamlı hâle getirmeye gayret eder. Dolayısıyla Halit Ziya'nın anlatıları, psikolojik olarak doğrulanabilir karakterlerin inşa edildiği ve ardından yazarın sahneyi oluşturup olabildiğince geriye çekildiği anlatılardır. Okura söylenen değil gösterilen davranış, ilişki ve olgular sayesinde anlatı okur tarafından doğrulanabilir bir öykü olarak algılanır ve metinde “gerçekçilik” güçlendirilir. Türk edebiyatında tarif yerine tasvire geçişi sağlayan yazar için sebep-sonuç ilişkisine dayalı psikolojik betimleme, üçüncü şahıs anlatıcının dolayısıyla bir bakıma yazarın sesini metinden olabildiğince silmek işlevi görür (İnci, 2005, s. 143). Yazar, seçimleri, tepkileri, ruh hâli ve dolayısıyla davranışlarıyla doğrulanabilir karakteri inşa ederken karakterin psikolojisini aktarmayı değil göstermeyi seçerek temel meselesi olan gerçekçi tavrını güçlendirmeyi amaçlar. Böylece ortaya iç çözümleme yerine daha çok anlatı kişinin dışarıdan gözlemlenebilen davranışlarının verildiği, bu davranışlarla okurun anlatı kişinin iç dünyasını çözümlemesi beklenen bir metin çıkmış olur. Yazarın bu davranışçı bakış açısı dıştan gözlemlenen davranışla uyumlu olan ve bu davranışları anlamlı hâle getirecek iç çözümlemeye de nadiren başvurur.

Halit Ziya'da sembolleştirme tam da bu noktada, yalnız edebî bir temsil aygıtı olarak değil anlatım tekniğinin bir parçası olarak önem kazanır. Yazar sembolü klasik-gerçekçi anlatılardaki Tanrı-yazarın işlevini yerine getirecek biçimde tasarlar. Yani, sembol Halit Ziya'da, klasik-gerçekçi anlatılarda okura herşeye hâkim yazarın gösterdiği şeyleri, dikkatli okurun sezebilmesi için kullanır. Bu bakımdan sembolleştirmeyi anlatı tekniğinin temel parçalarından birisi olarak görmek yerinde olur. Ancak bilinçli bir sembolleştirme ve bu sembolleştirmenin anlatım tekniğinin bir parçası hâline getirilişinin Halit Ziya'nın bütün anlatıları için söz konusu olduğu sanılmamalı. Dahası, iki büyük romanı bir yana bırakılırsa bu tekniğin diğer anlatılarında pek az uygulandığını görüyoruz. Şöyle de denebilir; sembolleştirmeye yazarın pek çok öykü ve romanında rastlanır ancak bunların pek azında sembol anlatı tekniğine hizmet edecek biçimde ustalıkla işlenmiştir. Aslına bakılırsa anlatım tekniğinin bir parçası olarak sembolleştirmenin ustalıklı biçimde kullanılmasında bir ilk anlatıdan söz edebiliriz.

Ferhunde Kalfa'da Sembolleştirmenin Rolü

Sembolleştirme ve bu sembolleştirmenin anlatım tekniğinde işlevini en iyi gösteren öykü Halit Ziya'nın 1900'de yayımlanan ve ilk öykülerini içeren *Bir Yazın Tarihi*'ndeki öykülerden olan *Ferhunde Kalfa*'dır. Bundan önceki öykülerde ve yine sembolleştirmenin başarılı biçimde işlenmediği sonraki öykülerde anlatım tekniğinin aksaklığı kendisini şu şekilde gösterir: Karakterin

psikolojisini, davranış ve tavırlarını davranışçı bakış açısı ile aktarmaya çalışırken, okurun çıkarsaması beklenen bilgi ve göndermeleri okurun farkına varmama riski kendisini gösterir. Bu savuşturulması gereken bir tehlikedir çünkü metnin eksik alımlanması yanlış alımlanması demektir. İsteddiği biçimde bir alımlanma adına yazar söz konusu bilgi ve göndermeleri Tanrı-yazar anlatı kipinde vermeye başlar. Anlatı bu sayede yazarın istediği biçimde alımlanır ancak bu kez de anlatıcı olarak okurla anlatılan hikâye arasında kalır. Tanrı-yazar anlatı kipinde yazar okuru bir çocuk gibi görür. Kendisi ise çocuk-okurun yabancı olduğu, diyelim ki bir sirki, onun elinden tutup gezdiren bir yetişkin-yazardır. Ne görmesi gerektiğini, ne anlaması gerektiğini okura tek tek gösterir. Neticede metnin anlamı yazarın istediği biçimde tüketilirken Halit Ziya'nın çok önemseydiği gerçekçi bakıştan geri adım atılır.

Yazarın *Bir Yazın Tarihi*'ndeki *Yırtık Mendil* öyküsünün giriş cümlesi Halit Ziya'nın sözünü ettiğim tasvir ağırlıklı anlatımı ve objektif-davranışçı bakış açısını iyi örneklendirir:

Şimâl rüzgârı şedîd şamarlarla kar kümelerini panjurların aralığından pencerelerin içine yığarken uzun dökme sobanın odayı kızdıran hararetine rağmen dışarıda hüküm süren soğğun vehm-i hissiyle ellerini oğuşturarak, omuzlarını kaldırarak Mesut Hurrem Bey-rüfekâsının nezdinde hatırat-ı şairâne ve âşikânesiyle meşhur olan kırkık sivrice sakallı genç birden durdu: -İşte tam raks olunacak bir gece! (Uşaklıgil, 2005, s. 69).

Öykünün bu ilk cümlesinde yazar rüzgârlı bir günde sobanın başındaki genç bir adamın bu gece hakkındaki bir sözünü aktarmak ister. Halit Ziya'nın pek çok öyküsünde ayrıntılı tasvirin bir şekilde uzun cümlelerle yapıldığı dikkat çeker. Öykü kişinin sözünden önceki uzun cümle, temel tümce ve yan tümcelerle birlikte bütünüyle tasvire ayrılmıştır. Temel yargıyı bildiren tümceciğten önce (birden durdu) kurduğu yan tümcelerdeki tasvirlerden bazıları öykü kişinin davranışının dışarıdan gözlemine dayanırken (ellerini oğuşturmak, omuzlarını kaldırmak), bu tasvirler arasına dışarıdan izlenen davranışın nedeni iç çözümlemeyle verilir (elleri oğuşturmanın nedeni soğğun vehm-i hissi). Anlatının başında okurun öykü kişisi hakkında anlatının selameti açısından bilmesini istediği her şeyi tek bir cümlede söylemeye gayret eden yazar, yine Hurrem Bey'in arkadaşları arasındaki “şairâne ve âşikâne” namından söz ederek yalnız “şimdi”yi değil “geçmiş”i de kapsayan bir anlatıma başvurur. Böylesi bir anlatımda okura pek az şey düşecektir. Okur, yazarın kendisine hazır olarak verdiği anlatıyı yazarın istediği biçimde alımlamakla yükümlüdür. Yazar tarafından gerekli her bilgi ile donatılan, onun bildiği her şeyi bilen okur, olay örgüsünün gelişimi ve çözümünde pek az şaşıracaktır. Uzun tasvirler sayesinde kat'i bir gerçeklik kurmaya çalışan ve bu gerçekliğe anlatı kişilerinin iç çözümlemelerini de katan yazar, okurla arasında “Tanrı-yazar/okur” hiyerarşisi

kurar. Okuru tektipleştiren ve edilgen kılan bu geleneksel anlatı tekniği, yazarın yönteminin eksikliğini gösterir.

Yukarıda belirttiğim gibi tasvir ağırlıklı bu anlatım, özellikle ilk öyküleri olmak üzere Halit Ziya'nın pek çok öyküsünde sık rastalanan bir anlatım tekniğidir. Ancak bu öyküler arasından *Ferhunde Kalfa*'nın sıyrıldığını görüyoruz çünkü öykü *Yırtık Mendil*'in örneklediği anlatım biçiminden önemli farklılıklar içerir. Öykü, Halit Ziya'nın pek çok eserinde görülen tema olan “kırık hayat” anlatısıdır (Önertoy, 2000, s. 223, Çıkla, 2001, ss. 14-17). Ferhunde, bir konakta konağın sahibinin kızı Hesna ile beraber büyüyen, Hesna'nın evlenmesinden sonra onunla beraber yeni eve giden bir cariyedir. Ferhunde evlenmek istemektedir. Evlilik metinde Ferhunde için bir fikr-i sabit hâline gelir ancak bütün umutlarına rağmen, evlenmeyi istediği çağda, gençliğinde bir türlü evlenemez. Evlendiğinde ise artık yeni bir hayat kurmak için çok geçtir.

İlk bakışta *Ferhunde Kalfa*'nın anlatım tekniği açısından *Yırtık Mendil*'den ayrıldığını görüyoruz. Öyküde ilk cümleden itibaren uzun cümleler yerine kısa cümleler kullanılır: “Ferhunde küçük Hanım'la beraber büyümüşü” (Uşaklıgil, 2005, s. 180). Öykünün önemli bir kısmı, buna benzer kısa ve anlatıcının yorumunun araya girmediği, karakterin psikolojisini tasvirle değil, hâl ve tavırlarının okura aktarıldığı bir anlatım biçimine sahiptir. Diğer taraftan kimi yerlerde kullanılan içsel bakış, objektif-davranışçı bakış açısıyla ustalıklı biçimde harmanlanır. İçsel bakış öyküde karakterin düşüncelerini göstermek için kullanılır. Buralarda yine anlatıcı konuşuyor gibidir ancak yazar kıvrakça aradan çıkar ve karakterin parçalı düşünceleri karakterin sesiyle verilir. Ferhunde'nin evin efendisinin yanına çağrıldığı, efendinin kendisinden kızı evlendiğinde onunla beraber gitmesini ve onun hizmetini görmesini istediği sahne buna bir örnektir:

-Şimdi Hesna yabancı bir eve gidiyor, orada yanında candan bir kimse bulunmayacak olursa pek ziyade sıkılacak. Nihayet düşündük, seni beraber göndermeye karar verdik, işitiyor musun Ferhunde? Hesna ile beraber gideceksin. Zaten senden eminiz, ona nasıl sâdikane hizmet edeceğini pek iyi biliriz. Sonra, bir iki sene sonra, hayırlı bir sırada, elbet sen de mükâfatını görürsün, anlıyor musun, Ferhunde?

Ferhunde anlıyordu, ilerledi, efendinin eteğini öptü, şüphedâr bir vaziyette kalmaktan elbette böyle açık bir vaat almak daha hayırlıydı (Uşaklıgil, 2005, s. 184).

Efendinin konuşması “dolaysız konuşma” ile doğrudan verilirken Ferhunde'nin düşündüğü şey “dolaylı düşünce” tekniğiyle anlatıcının ağzından aktarılır. Ferhunde'nin anladığı şey Hesna'nın birkaç sene içinde bir çocuk doğuracağı, daha sonra efendinin kendisini evlendireceğidir. Oysa öykünün devamında efendinin bu konuşmada ima ettiği şeyin Ferhunde'nin “anladığı” şey olmadığı, daha sonra üzerinde duracağım gibi bir kâğıdın verilmesi olduğu anlaşılacaktır.

Evet, ortada bir vaat vardır ama bu vaat Ferhunde'nin sandığı kadar "açık" değildir. Gerçeğin ortaya çıktığı ana kadar anlatıcı, Ferhunde'nin yanlış anlamasını düzeltmez ya da efendinin kast ettiği şeyi okura ima etmez. Böylece okur da Ferhunde'nin kapıldığı yanlış anlamaya kapılır ve hakikati onunla birlikte öğrenir. Ferhunde'nin hayal kırıklığı olarak tecrübe edeceği psikolojik etki sıradan okurda aynı hayal kırıklığının bir başka yönü, bir şaşkınlık olarak tezahür eder. Yazarın anlatım tekniği, okurun metinle duygusal bir bağ kurmasına hizmet etmektedir.

Ferhunde'nin efendi tarafından "kandırıldığı" gibi okur da yazar tarafından kandırılmıştır. Klasik anlatım tekniklerinden alıştığı gibi her şeyi görmeyi bekleyen okur, Ferhunde'nin yanlış anladığını veya kandırıldığını anladığı anda kendi yol göstericiden yoksunluğunun farkına varır. Bu kandırılma ve yoksunluğun farkına varma, dikkatli bir okurda bir fikir silsilesine yol açar. Ya okur, yazar tarafından öykünün başka yerlerinde de aldatıldıysa? Ya yazar, aslında öykünün devamında veya öncesinde, hakikati başka biçimlerde göstermişse ve okur bunu fark etmemişse, ne olacaktır? Bu noktada sembolleştirme, anlatım biçimini destekleyen bir nitelik olarak karşımıza çıkıyor. Sembolleştirme sıradan okur ile sembolleştirmeyi çözümlenemeyi bilen okur arasında bir fark yaratır. Öykünün başından itibaren aşağıda göstermeye çalışacağım sembolleştirmeyi tutarlı biçimde inşa eden yazar, bu sembolleştirmelerin anlamını çözümlenemeyen dikkatli okura sıradan okurun deneyimlediği şaşkınlık ve başka yerlerde de kandırıldığı yönündeki endişeden fazlasını, yani sembolleştirmeyi çözümlenemeyen ve öykünün tutarlı yapısını görmeyen getirdiği estetik zevki vaat ederek, tasvire dayalı anlatı kipinden metnin derin anlamlarını okurun çıkarmasının beklediği anlatım kipine geçer. *Ferhunde Kalfa*'da kullanılan sembolleştirme, tasvire dayalı anlatımdaki derin psikolojik tasvirin, Tanrı-yazar anlatı kipinde yazarın açıktan verdiği bilgilerin işlevini görür. Öyküde özellikle ayna ve saç motifleri metinde sembol işlevi görerek, Ferhunde'nin trajik hikâyesinin anlatıda elle tutulur taşıyıcıları olarak sunulur. Şimdi bu sembolleştirmelere yakından bakalım.

Ferhunde evin kızı "gibi"dir ancak evin kızı değildir. "Gibi" edatının bildirdiği farkı Ferhunde görmezden gelir. Öykünün başında belli belirsiz ortaya konan bu ayırım, metin boyunca saç ve ayna sembolleriyle desteklenir. Umut ve umudun tükenişi öyküde saç üzerinden anlatılır. Vücudunun başka bir yerinde bir kusur görmeyen Ferhunde, yalnız siyah saçlarından nefret etmektedir. Hesna'nın sarı saçlarına öyküden Ferhunde için evlilik, saçlarını sarıya boyayabilmek demektir. Oysa yaşlandıkça saçları beyazlar, evin hanımı ve beyinin isteğiyle kâhyayla evlendiğinde ise artık saçlarını boyamak için geçtir. Öyküde, Ferhunde'nin saçlarıyla ilgili düşüncelerinin anlatıldığı yerde yazar, üçüncü şahıs anlatıcısının dışardan bakışını yavaş yavaş Ferhunde'nin zihnine çevirir. Bu

odak değişimi yukarıda değindiğim sesin değişimiyle desteklenir. Yazarın amacı, sarı saçın Ferhunde için ne denli önemli olduğunu göstermektir:

Ferhunde Kalfa öyle yabana atılacak bir şey değildir. Yalnız küçük hanımın bir şeyini kıskanırdı, evet, bunu kendi nefesine karşı da itiraf etmişti, sarahaten, bilâ-tevil [*sözünü çevirmeden*] kıskanırdı: Sarı saçlar.. Kaşlara, gözlere, tenine o kadar ehemmiyet vermezdi, bunlar için kendisinde hep teâdül edecek [*birbirine denk gelecek*] kıymetler, meziyetler bulurdu; fakat saçlar... Ah, mümkün olsa onları değiştirmek, bu kara şeyleri sarı, sapsarı, sırma yapmak mümkün olsa! (Uşaklıgil, 2005, s. 182).

Saç sembolleştirmesi açısından metnin başarısı, Ferhunde'nin neden siyah saçlarından nefret ettiğinin metinde açık edilmemesinden kaynaklanır. Bu hâliyle ortada okurun çözmesi gereken bir sembol örüntüsü vardır. Ferhunde'nin teninden, göz ve kaşlarının kara renginden memnun iken “bu kara şeyleri” dediği saçlarına karşı nefretinin nedenini saç sembolüne yazarın yüklediği anlamda aramak gerekir. Anthony Synnott, “Saçın Sosyolojisi” makalesinde saçın bir grup veya bireyin en güçlü sembollerinden biri olduğunu söyler (Synnott, 1987, ss. 381-413). Saç sembolü bu gücünü ilk olarak fiziksel ve dolayısıyla kişisel oluşundan alır. İkinci olarak ise saç, kişisel olmasına rağmen, dışarıdan ilk bakışta fark edildiği için kişiye özel olmaktan çok kamusaldır. Dahası saç, empoze edilmiş veya verili bir sembol değil, ihtiyari, yani kendiliğinden beliren bir semboldür. Çünkü antropolojik olarak saçın her toplumda sembolik bir değere sahip olduğu görülür. Son olarak ise Synnotte, saçın kimlik ve aidiyetteki değişimi ifade etmekteki simgesel değerinden bahseder. Saç, kolaylıkla kesilebilir, uzatılabilir ve boyanabilir yani biçimlendirilebilir olduğu için herhangi bir sembole gerek duymadan tek başına kişi veya grup kimliğindeki değişimi ve değişim isteğini yansıtmakta yeterlidir (Synnott, 1987, s. 381). Angela Rosenthal ise saçın sembolik işlevinden bahsederken, farklı toplumlardaki saç kültürünün toplumsal anlamları üzerinde durur (Rosenthal, 2004, ss. 1-16). Avrupalıların genel olarak sarışın ve sarıya çalan, Asyalıların siyah saç karakteristiklerinin, saç sembolleştirmesindeki önemini vurgular (Rosenthal, 2004, s. 2).

Sarı saç ve onunla birlikte beyaz ten on dokuzuncu yüz yılın romantik imgeleminde yüksek burjuvanın belirgin sembollerindedir. Siyah saç ve onunla birlikte gelen, onun çağrıştırdığı esmerlik güneşin altında kavrulmanın, bu bakımdan çalışma zorunluluğunun gösterenidir. Halit Ziya'nın pek çok anlatısında yazarın siyah ve sarı saça yüklediği anlamlar Synnot ve Rosenthal'in sözünü ettikleri saç sembolleştirmesi ile uyumludur. Yazarın konularını burjuva ailelerinden seçtiği başta romanları olmak üzere diğer anlatılarında esas kadınların, Nemide'nin, Nihal'in ve Hacer'in hep sarı saçlı olması anlamlıdır.

Ferhunde Kalfa da ilk bakışta bu anlatılardan biri olarak görülebilir. Öyküde saç, Ferhunde'nin toplumsal kimliğini ve bu kimliği değiştirmeye yönelik arzusunu gösteren bir sembol olarak kullanılır. Ferhunde'nin Hasna'nın sosyal sınıfına ait olmadığını biliriz. Ancak yazarın diğer anlatılarından farklı olarak öyküde saç daha belirgin, aşılması daha güç bir toplumsal kimliği sembolize eder. Ferhunde'nin toplumsal kimliği, öyküde açıkça belirtilmeyen ve bugünün okuru için fark edilmesi güç olan köleliğidir. *Ferhunde Kalfa*'da öykünün birinci dereceden hedef okurunun, çağın okurunun fark edeceği kölelik izleğini yazar anlatım tekniğinin bir gereği olarak söylemeyip sembollerle gösterir. Dolayısıyla bu sembollerin kendi çağı içerisindeki gösterenlerinin farkında olan okur için kölelik örtük bir izlek değildir. Oysa bugünün okuru açısından kölelik izleğinin farkına varmak güçtür. Hasna ile Ferhunde arasında bir eşitsizlik vardır ama bu eşitsizlik Ferhunde'nin "kalfa" olmasından kaynaklanıyor gibidir. Kölelik izleği tıpkı sarı saçın neden Ferhunde için önemli olduğunun gösterilmemesi gibi öyküde kasıtlı olarak o denli silik biçimde işlenmiştir ki, öykü hakkındaki tek analizi *Hikâye Tahlilleri*'nde yapan Mehmet Kaplan bile bundan söz etmez (Kaplan, 2004, s. 44). Kaplan sadece Ferhunde ile Hesna arasındaki farkı Ferhunde'nin bir köle mi, besleme mi yoksa hizmetçi mi olduğunu göstermeyen "eşitsizlik" kelimesi ile açıklar.

Halit Ziya öyküde yukarıda değindiğim anlatı tekniğine uygun olarak, köleliği belirtmek yerine kimi ince göndermelerle okurun Ferhunde'nin toplumsal kimliğini çıkarsamasını bekler. Bu göndermelerden birisi Ferhunde'nin ev halkı tarafından nasıl çağrıldığıdır. Genç kız başlangıçta ismiyle çağrılır, sonra sırasıyla kalfa, dadı ve bacı olarak çağrılmaya başlanır. Ev halkının kullandığı kelimeleri yazar köleliği doğrudan gösteren halayık veya cariyeye gibi isimlerle açıklamaya kalkmaz. Diğer bir gönderme ise Ferhunde'nin, aşağıda değineceğim, kırık bir aynaya baktığı sırada, anlatıcının Ferhunde'nin sesi ile onun görünüşü ile ilgili yaptığı tasvirdir. Kısa siyah kaşları, yumuşakça küçük siyah gözleri, pek ziyade utandığı zaman donuk bir pembe tabaka altında dalgalanan kısmirî bir rengi, geniş omuzlar altında gittikçe darlaşan gövdesiyle hoş bir endamı olan bu güzel kadının, Çerkez olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur. Kaldı ki, çocukluğunda büyük bir konakta Çerkez ve Afrikalı halayıklar arasında büyümüş olan yazar, hatıralarında bu halayıkların nasıl eserlerine ilham verdiğini de belirtir. Ferhunde'nin köleliğine yönelik en açık gönderme ise, bir gün efendinin Ferhunde'ye verdiği ve ne olduğunun anlatıda söylenmediği bir kâğıttır, ve bu kâğıt anlatıda tekrar saç sembolüne bağlanır:

Büyük efendi dedi ki:

-Biraz dursana, Ferhunde!.. Senin hizmetine artık mükâfat zamanı geldi.

O zaman efendi çekmecesinin kapağını açtı, kalemını baş parmağının tırnağında çatlattı, bir kâğıt çekti ve düşünce düşünce, her kelime için kalemını dört beş kere hokkasına batıra batıra uzun uzun yazdı, tekrar

okudu, cebinden mührünü çıkarıp mürekkepledi ve kemâl-i ihtimamla kağıda bastıktan sonra bu ameliyatı takip eden çocuğa uzatarak:

- Al Sabit! Dadına ver, artık rahat etsin... dedi.

Ferhunde o dakikaya kadar anlamamıştı, efendinin bu sözü hakikati birden tefsir etmiş oldu. Teessüründen, sürûrundan [*neşesinden*] oraya yığılıverecekti. Çocuğun elinden kâğıdı alarak efendisinin ayaklarına kapandı. Demek o kadar zamandan beri intizâr olunan [beklenen] dakika-i saadet gelmişti. Demek o artık gelin olabilecek ve şimdi aralarında birkaç beyaz teller fark olunan saçlarını, bu kara şeyleri sarı, sapsarı, sırma gibi yapmak mümkün olacaktı (Uşaklıgil, 2005, s. 188).

Ferhunde'nin evlenmediği için kullanmadığı ve saçları beyazladıkça sararan bu kâğıt bir azat belgesidir. Halit Ziya'nın Ferhunde'yi tasviri, on dokuzuncu yüzyılın okuru için bugünden daha anlamlıdır. On dokuzuncu yüzyılın okuru, öyküdeki kahramanın bir besleme veya parayla çalışan bir hizmetçi olmadığını, saçlarını özgürce boyayamamasından anlayabilir. Ferhunde için "saadet" in anlamı azat olmak iken, bunun öyküdeki sembolü saçlarını özgürce sarıya boyayabilmektir. Bunun yolu ise evlilikten geçer. Halit Ziya'nın saç sembolleştirmesinin renk sembolleştirmesini de içerdiği görülür. Ferhunde'nin "kara şeyler" diye nefretle bahsettiği saç, siyahın çağrıştırdığı ölüm, karanlık ve kötü baht açısından anlamlıdır (Pastoureau, 2008, s. 30). Daha önemlisi, Charles King, *Kafkas'ların Tarihi* kitabında gerçekte sarışın da olmak üzere fiziksel olarak Avrupalı ırkların genel karakteristiklerini taşıyalar da on dokuzuncu yüzyılda "Çerkez Güzeli" mitini oluşturan Çerkez genç kız imajının dalgalı veya kıvrıkcık siyah saçta sahip olduğunu belirtir (King, 2008, s. 138). Ferhunde için siyah saç on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunda yalnız halayık ve cariyeye kimlikleriyle öne çıkan Çerkez kimliğinden de bir nefreti içerir. Bunun karşısında Hesna'nın sarı sırma saçları, "beyaz Osmanlılığın" temsilidir. Ayrıca, John Gage renk sembolleştirmesi üzerine yaptığı çalışmasında sarı rengin güneşi temsil ettiği için aydınlık, umut, mutluluk ve iyimserliğin sembolü olduğunu söyler (Gage, 2000, s. 23). Bu durum masallarda daha belirgindir. Maria Warner, Batı kaynaklı masallarda tam da Ferhunde'nin arzuladığı gibi sırma saçlı sarışın genç kızın masumiyet ve kahramanlıkla ilintili olduğunu söyler (Warner, 1996, ss. 362-366). Bunun da kaynağı yine sarının güneşin, dolayısıyla aydınlığın rengini temsil etmesidir. Ayrıca romantik külliyatta sarışınlık ahlaki saflığın temsili iken siyah saç kara bahtın ve şeytani kadının, - *femme fatal*-in temsili olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla Ferhunde için siyah saç kaderin, bu anlamda köleliğinin sembolüdür. Sarı saç ise kölelikten kurtuluşu, kendine ait bir eve sahip oluşu sembolize eder.

Ferhunde Kalfa'da göstermeye yönelik anlatım biçimine hizmet eden bir diğer sembolleştirme de "ayna" sembolüdür. Freud'un kişilik gelişiminde narsisizm, Jung'un bireyleşme, Lacan'ın ayna evresi gibi pek çok teoride aynaya yüklenen anlam, sanatsal üretimde ayna sembolleştirmesinin önemini gösterir. Ayna,

hafıza, illüzyon, bilinçdışı, öteki ile yüzleşme gibi çok sayıda farklı olguyla ilintili olarak görülür. Ayna sanatta daha çok kadın kimliğini açığa çıkaran bir sembol olarak karşımıza çıkar. Susan Sontag, geleneksel olarak kadının kendisini aynada izlemesinin kadın kimliğinin temel içeriklerinden biri olarak görüldüğünü söyler. Öyle ki narsisistik olmayan kadının kadınsı olmadığı varsayılır (Sontag, 1972, ss. 29-38). Jennijoy LaBelle ve William Freedman da erkek egemen dünyada aynanın temelde kadının kendi öz-kavramsallaştırmasına yönelik en temel sembol olduğunu belirtir (LaBelle, 1988, s. 7; Freedman, 1993, s. 157). Bunun karşısında erkek için ayna kendilik ile ancak dolaylı olarak ilintilidir. LaBelle, bir erkeğin aynadaki kendi görüntüsünü “ben”den ziyade öteki olarak gördüğünü, aynanın bir kendilik kavramsallaştırması, ego kurulumu için değil, traş olmak gibi diğeri için yapılan hazırlıkta kullanıldığını iddia eder (LaBelle, 1988, s. 22).

Ferhunde Kalfa'da aynanın, bütün bu ayna sembolleştirmeleriyle uyumlu biçimde Ferhunde'nin kendilik inşasını gösteren temel sembol olduğunu görüyoruz. Öyküde ayna iki yerde geçer. Bunlardan ilki, genç Ferhunde'nin kendisini Hesna ile kıyasladığı ve güzel bulduğu sahnedir:

Bütün bu mecmuâ, eski kırılmış bir aynadan aşırılarak odasında kemâl-i ihtimamla muhafaza olunan el kadar bir parçada uzun uzun tetkik ederek hükmetmişti ki Ferhunde Kalfa öyle yabana atılacak bir şey değildir (Uşaklıgil, 2005, s. 188).

Ayna, Ferhunde'nin yanlış bir kendilik kavramsallaştırmasının sembolüdür. Her şeyden önce ayna kırık bir ayna parçasıdır ve Ferhunde aynayı aşırarak odasına getirmiş, orada gizlice kendisini bu el kadar aynada seyretmiştir. Ferhunde'nin narsisistik tavrı, çarpıtılmış bir “ben” inşasına neden olmuştur. Tıpkı el kadar kırık bir aynanın gerçekliği eksik yansıtması gibi Ferhunde de aynada kendisini eksik görür. Bu eksiklikle inşa edeceği kendilik de eksik olacaktır. Ferhunde kendisini sahibesi ile kıyaslar. Oysa kıyaslama ancak eşitler arasında veya kategorik olarak benzerler arasında söz konusu olabilir. Ferhunde ise bir köledir ve bu kıyaslamayı yaparken bir köle olduğunu görmezden gelir. Bir bakıma Ferhunde'nin kırık hayatının sorumlusu erkek egemen dünya kadar kendisidir de. Çünkü kendisini olduğundan farklı görmekten doğan çarpıtılmış bir “ben”, egoya fazla bir duygusal yatırımı getirecek, *Hesna*laşabileceğini umut edecektir. Oysa erkek egemen dünyanın en sert göstereni olarak görülebilecek kölelik, Ferhunde farkında olmasa da veya olmak istemese de bir hakikat olarak ortadadır. Üstelik bu hakikat, Ferhunde'nin elindeki aynada belirgindir. Ferhunde'nin yanlış “ben” inşasına neden olan ayna parçasını evde kırılmış bir aynadan aşırmıştır, yine gizlice bu kırık aynaya bakmaktadır. Ferhunde için en doğru kendilik fikri bu aynada gördüğü çarpık/eksik bir imaj değil, elindeki aynanın kırıklığı ve bu aynaya gizlice baktığı gerçeğidir. Kişisel mülkiyet hakkı olmayan Ferhunde'nin başkasının aynasında kendisine bakarken göreceği imaj

zaten eksik olacaktır. Kaldı ki, mülkiyet hakkının olmaması bir yana o ev, efendisinin mülküdür. Ferhunde'nin görmesi gereken bu hakikati kırık ayna okura gösterir. Neticede hayal kırıklığı kaçınılmazdır. Yazarın öykünün başında gösterdiği bu kırık ayna sahnesi, dikkatli bir okura öykünün sonunu, Ferhunde'nin hayal kırıklığına uğrayacağını gösterir.

Aynanın öyküde geçtiği diğer sahne ise, yaşının yavaş yavaş ilerlemesiyle umudunun tükenmeye başladığı sırada, esrarlı anlamı açıklanmayan yukarıda sözünü ettiğim kâğıdı aldıktan sonra saçlarına baktığı sahnedir. Bu sahnede Ferhunde'nin saçlarında çok sayıda beyaz vardır ancak aldığı kâğıt saçlarını boyama umudunu alevlendirmiştir:

Bu kâğıt parçası bütün kuvvâ-yı giriziyye-yi hulyasını [*hülya kuvvetlerini*] ihya etmiş [*diriltmiş*], tazelemişti. Onu sandıktan, bohçaların arasından çıkarıp öpüyor, güya derin derin meâl-i zî-esrârını [*esrarlı anlamını*] düşünüyormuşçasına saatlerle bu yazılara bakıyordu... Sonra gider, gizlice bir aynada saçlarını muayene ederdi: Bir, iki, üç.. oh! Şimdi onlardan bir çok vardı, fakat mademki boyayacak! (Uşaklıgil, 2005, ss. 188-189).

Ferhunde'nin kendisini seyrettiği ayna bu kez kırık değildir. Buna uygun olarak ilk gençliğindeki “ben” kavramsallaştırmasından daha sağlıklı bir kendilik imajına sahip olduğunu bekleyebiliriz. Gerçekten de Ferhunde artık kendisini Hesna ile kıyaslamaktan vazgeçmiştir. Hesna'nın yaptığı gibi bir evlilik yapması artık mümkün değildir. Ayrıca aynada “birçok” beyaz saç görür. Artık eskisi kadar güzel olmadığını farkındadır. Bütün aynada gördüğü “ben” bu açıdan ilkinde göre gerçek “ben”e daha yakındır. Diğer taraftan hâlâ bir köle olduğunun, köleliğin bir kimlik olarak “ben”inin en temel parçası olduğunun farkında değildir. Çünkü kölelik, azat edilmekle kurtulabileceği bir durum değildir. Hayatı boyunca köle olarak yaşayan Ferhunde için azat kâğıdı evlenmediği sürece sadece sandıkta sararmaya mahkûm bir kâğıt olmaktan öteye geçemez. Dolayısıyla Ferhunde'nin aynaya bakması, kendisini Hesna'yla kıyasladığı ilk sahneye göre daha az eksik olsa da hâlâ eksiktir. Bu eksikliği ise Halit Ziya yine ustaca sahneye yerleştirir. Bu ikinci ayna sahnesinde bile Ferhunde aynaya gizlice bakar. Aynaya gizlice bakmak, Ferhunde'nin hayatının kendisine ait olmadığını bir gösterendir. Azat edilmiş olsa da kendi ayakları üzerinde duramayacaktır. Ferhunde, köleliğin bir kâğıtla bertaraf edilebilecek maddi bir unsur değil, varlığı biçimlendiren bir kimlik olduğunun bir örneğidir.

Sonuç

Halit Ziya, *Ferhunde Kalfa*'da yalnız Türkçe öykü yazımında o güne dek rastlanmayan modern bir sembolleştirmeyi uygulamakla kalmaz, bu sembolleştirmeyi, öykünün kendisine özgü anlatım tekniğinin temel malzemesi hâline getirerek modern Türk öykücülüğünün en önemli öncülerinden olduğunu gösterir. Halit Ziya'nın hem saç hem ayna sembolü, metinde bir tutarlılık

içerisinde inşa edilir. Kendi saç rengi olan siyah ile arzuladığı sarı saç arasında, kategorik olarak asıllık-sahtelik üzerinden bir fark vardır. Oysa Ferhunde sahtenin asıl olacağını sanarak bir yanılısamaya düşer. Köle olduğunu unutarak kırık aynada gördüğü yüzünün, özgür ve zengin Hesna gibi bir evlilik yapmasına yeteceğini sanarak yine bir yanılısamaya düşer. Sembollerin kuruluşu ise baştan itibaren Ferhunde'nin hayatının kırık bir hayat olduğunu ve sonunda Ferhunde'nin bununla yüzleşeceğini metin arasında söyler. Dolayısıyla Halit Ziya'nın öyküsünün başarısında, öyküyü sembolleştirmeye uygun bir gelişme ve çözüm içerisinde inşa etmesinin önemli payı vardır.

Bu denli incelikli işlenen sembolleştirme, öyküde anlatım tekniğinin bir parçası olarak işlev görür. Halit Ziya artık anlatının hakikatini, okurun alımlaması gereken metinsel gerçekliği ona Tanrı-yazar kipinde gösteren bir yazar değildir. Okur metinsel hakikate ulaşmak için yazara kanmamalı, karakter ve tiplerin söylediği veya anlatıcının karakter ve tipleri inşa da kullandığı tasvirlerle hep şüpheyle yaklaşmalıdır. Ancak bu her okurun metinde farklı bir hakikat göreceği anlamına da gelmez. Metnin yazar tarafından kastedilen hakikati tektir ve bu metinsel hakikate ulaşmak için okur çaba sarfetmeli, sembollerini çözümlemeli ve metnin iç tutarlılığını görebilmelidir. Sembolleştirme bu hâliyle, tasvire dayalı ve araya geleneksel anlatım tekniğinde her şeye kadir yazarın söylediği/gösterdiği düğüm noktalarının okur tarafından objektif-davranışçı anlatım tekniğinde anlaşılmasını sağlayan bir araç hâline gelmiş olur. Okurun görmesi gereken her şeyi göstermeye çalışarak onu edilgen kılan bir yazardan metnin alımlanması ve tüketiminde okura görev biçen bir yazara dönüşmüştür. Dikatli ve donanımlı bir okuru seçen modern sembolleştirme ve bu sembolleştirmenin anlatım tekniğinin bir parçası kılınması sayesinde Halit Ziya yalnız Türk romanının bir öncüsü değil Türk öykücülüğünün de kurucularından birisi olmayı hak eder.

Kaynakça

- Andaç, F. (1989). *Gerçekçilik Yolunda*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çıkla, S. (2001). Halit Ziya ve Mehmet Rauf'un Hayatları ile Romanları. *Dergâh*, 142, 14-17.
- Freedman, W. (1993). The Monster in Plath's 'Mirror'. *Papers on Language and Literature*, 5 (108), 152-169.
- Gage, J. (2000). *Color and Meaning: Art, Science, and Symbolism*. USA: University of California Press.
- İnci, H. (2005). Türk Romanının İlk Yüz Yılında Anlatım Tekniği ve Kurgu. *Kitaplık*, 87, 138-149.
- Kaplan, M. (2004). *Hikâye Tahlilleri 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kerman, Z. (1995). *Halid Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı ile İlgili Unsurlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- King, C. (2008). *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. USA: Oxford University Press.
- Labelle, J. (1988). *Herself Beheld: The Literature of the Looking Glass*. Ithaca: Cornell University Press.
- Moran, B. (1997). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1* (6. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önertoy, O. (2000). Halit Ziya'nın Romanlarında Kırık Hayatlar. *Hürriyet Gösteri*, 223.
- Pastoureau, M. (2008). *Black: The History of a Color*. USA: Princeton University Press.
- Rosenthal, A. (2004). Raising Hair. *Eighteenth-Century Studies*, 38 (1), 1-16.
- Sontag, S. (1972). The Double Standard of Aging, *Saturday Review*. 23, 29-38.
- Synnott, A. (1987). Shame and Glory: A Sociology of Hair. *The British Journal of Sociology*, 38 (3), 381-413.
- Tanpınar, A. H. (1977). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (1998). *Hikâye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2005). *Bir Yazın Tarihi*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Warner, M. (1996). *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and Their Tellers*. USA: Farrar, Straus and Giroux.

ERMENİ ULUSAL KİMLİĞİNDE ERMENİ DİASPORASI VE GEÇMİŞİN KURGULANMASI

Özgür SARI, Gürcan Şevket AVCIOĞLU

Özet: Bu çalışmada, sözde soykırım iddialarının Ermeni kimliğinin oluşumundaki yerini ve işlevini incelemekte ve bu işlev içinde diasporanın rolünü tartışmaktadır. Bu çerçevede kimi sosyoloji teorileri ve ilkselci, durumcu ve yapısalcı gibi etnisite teorileri ile kimlik ve diaspora tartışmaları ele alınmaktadır. Bu teorilerden bazılarında göre, ulusal kimliğin belirlenmesi ya da pekiştirilmesi, ortak geçmiş, ortak dil, din, ırk ve kan bağı gibi belirleyicilere dayandığı gibi, mitsel hikayelere, edebi eserlere ve sembollere de dayandırılabilir. Bu noktada, Ermeni diasporasının, mitsel soykırım iddialarına dayanarak Ermeni ulusal kimliğinin devamını ve etnisitenin bekasını sağlama çabasında olduğu tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Etnisite, milliyetçilik, benlik-öteki, ilkselcilik, yapısalcılık, durumculuk, Ermeni Kimliği, Ermeni Diasporası.

Armenian Diaspora and Reconstruction of Past in the Armenian National Identity Formation

Abstract: This study argues the function of so-called genocide claims and the role of the Armenian diaspora in construction of Armenian identity. Within the framework, some sociological theories, the ethnicity theories as circumstantialism, primordialism and constructionism, and some identity and diaspora arguments are being highlighted. According to those theories, construction and signification of national identity is based on common past, common language, common religion, common race and blood relation as well as mythical histories, symbols and literature. At this point, it is argued that the Armenian diaspora is trying to maintain their national identity based the myth of so-called genocide.

Key words: Ethnicity, nationalism, self-other, primordialism, constructionism, circumstantialism, Armenian Identity, Armenian Diaspora.

Giriş

Ulus ötesi bir küresel düzene girmekte olan insanlık, kimliklerin yeniden üretildiği ve bazı ulus kimliklerinin aşındığı süreçleri yaşamaktadır. Uluslar arası ilişkilerde de artık kimlik tartışmalarının ağırlığı hissedilmektedir. Ulus devletlerin dışında uluslar üstü kurumların çıktığı küresel politika arenasında artık sivil toplum kuruluşları ve diasporalar da görülmektedir. Hal böyle olunca da ilişkiler daha da karmaşıklaşmakta ve ulus devletlerin muhatapları daha da artmaktadır. Klasik teorilerle açıklanagelen uluslar arası ilişkiler, kimi sosyolojik, antropolojik ve hatta psikolojik teorileri de ödünç alarak yeni gelişmekte olan olguları açıklamaya çalışmaktadır.

Türkiye'nin uluslar arası siyasetinde ağırlığı gittikçe artan ve görmezden gelmenin imkansız olduğu bir konu sözde soykırım iddiaları ve Ermeni sorunudur. Ermeni iddialarının yalnızca Türkiye ile Ermeniler veya Ermenistan ilişkisi açısından değil, Türkiye-ABD ve Türkiye-Fransa başta olmak üzere Batı ülkeleri ile olan ilişkilerde de ciddi boyutta bir sorun haline gelmesi, meseleyi artık yalnızca uluslar arası ilişkiler açısından incelemenin yetersiz olduğunu göstermektedir. Tarih ve arşiv çalışmaları yanında Ermeni iddialarına yanıt verilirken, soruna sosyoloji ve etnisite teorileri çerçevelerinde de yaklaşmak gerekmektedir. İddiaların sosyolojik analizi, oynadığı rolü, nasıl ve neden ortaya çıktığını anlamak, Ermenistan ve diaspora ile bağlantısını irdelemek ve uluslar arası politika açısından işlevini sorgulamak çalışmanın temel çerçevesini oluşturmaktadır.

1. Kimlik Tartışmaları Çerçevesinde Ermeni Kimliği İnşası

Ermeni kimliği inşaa süreci diğer ulusal ve etnik kimliklerin inşasındaki kimi ortak özellikleri bünyesinde barındırır. Bunlardan en önemlisi ise ortak geçmiş mitinin oluşturulmasıdır. İlkelci etnisite anlayışına göre, ortak din, dil, ırk, kan bağı gibi özellikler bir grubun mensuplarının etnik bağlarla birbirine bağlanmasını sağlar (Hutchinson ve Smith, 1996, ss. 19-45). İlkelcilerin iddiasına göre, etnisite, ortak bir tarih, kültür ve tecrübenin paylaşılmasını içerir. Bu ortak unsurlar o etnik gruptaki bireylerin benlik (kendilik) görüşünü belirlemede yardımcı eder. Ayrıca bu yaklaşıma göre, etnik kimliğin ortaya çıkmasına biyolojik ortaklık (benzerlik), biyolojik güdü ve genetik bir tür yol açabilir (Paul, 2000, s. 25). Genelde modern ulus devletler ve etnik kimlik temelli ulusların inşası bu tür ortak unsurlara dayandırılmaktadır. Ermeni ulusunun oluşumunda da ortak dil, din, kan bağı ve ortak coğrafya kavramlarının rol oynadığı aşikardır. Bu ortak özellikler doğuştan gelen ve doğal olgular olarak kabul edilir. İnsan topluluğunu tek bir etnik ya da ulus kimliği altında birarada tutmanın en önemli unsurlarındandır.

Ermeni etnik kimliğinin olgunlaşmasında rol alan ilkel bağlar ve özellikler hiç kuşkusuz diğer ulusal kimliklerin, Türk kimliği de dahil, olgunlaşmasında rol oynamıştır. Bu noktada, çalışmamızı asıl ilgilendiren konu, Ermeni kimliğinin oluşumu esnasında "öteki"nin de aynı anda kurgulanmasıdır. Modernitenin Derrida gibi kimi post yapısalıcı ve post modern düşünürleri, her anlamın ve her sözcüğün, kendisi dışındaki ile anlamlandığı tezini savunur. Bu noktada kimliğin de etnisite ve kimlik çalışmalarında, kendi ötekisini oluşturarak anlam kazandığı tartışılmaktadır. Benlik ile öteki arasındaki anlamsal bağ hiyerarşiye dayanmaktadır. Öteki daima aşağı, yetersiz ya da kötü anlamlar içerirken, benlik, üstün özellikler ve anlamlar taşımaktadır. Benlik, ötekinin aşağılığı üzerinden kendi üstünlüğünü böylece tanımlamış olur (Sarup, 2004, ss. 52-54). Yalnızca Derrida değil, teorik tartışmasını, Freudcu psikanaliz eleştirisi ve Hegel'in efendi-köle diyalektiği üzerine dayandıran Lacancı anlayış da bize

benlik algısının ve kimlik oluşumunun ötekine ne derece bağımlı olduğunu göstermektedir (Sarup, 2004, ss. 22-34). Ermeni etnik kimliğinin oluşumunda “öteki” olarak Türk kimliğinin seçildiği ve Türk olana düşmanlık besleyerek kurgulandığı anlaşılmaktadır. “Öteki” olan Türk’ün yaptığı iddia edilen soykırım ile Ermeni kimliği inşa edilmektedir. Sonraki kuşaklara da aktarılan bu kimlik yaratma sistemi düşmanlığın nesiller boyunca devamını sağlamıştır. Ermeni kimliğinin oluşumunda soykırım anlatılarının önemli rolü olmuştur. Sözlü gelenek halinde aktarılagelen bu sözde soykırım hikayeleri, sonraki kuşaklar tarafından kaleme alınan makaleler ve romanlar haline dönüştürülmüş, siyasi ve entellektüel hayatta kullanılabilir hale gelmiştir.

Kimlik inşası tartışmalarında önemli bir yer tutan durumsalcı yaklaşım ise ilkselci olan bağların hangi durumlarda ve hangi amaçlarla kullanıldığı ile ilgilidir. Durumsalcı yaklaşım, kanbağı, ortak coğrafya, dil, din ve kültürün aslında birer sosyal yapı unsuru olduğunu varsayar, Bu yaklaşıma göre önemli olan, bu unsurların bazı ekonomik ya da siyasi faydalar elde etmek için nasıl kullanıldığıdır. Etnik durumu araçsallaştıran bu yaklaşıma göre, “etnik kimlik, çok geniş politik amaçlar, özellikle politik ve sosyal rekabet için kullanılır” (Paul, 2000, s. 25). Bu yaklaşımlara yakın olan yapısalcı yaklaşım ise etnik kimlik oluşumunda kullanılan tüm bu özelliklerin aslında birer sosyal yapı olduğunu savunur. Doğal gibi sunulan bu özellikler insanları bir arada tutmanın yolu olarak yaratılmış birer sosyal kurgudur (Cornell ve Hartman, 1998, s. 73). Yapısalcı yaklaşıma göre, etnisite, insanlar arasında doğal olarak ortaya çıkıyormuş görüntüsünün aksine, inşa edilir. Kimlikler, devletlerin oluşum süreçlerinde; iletişim teknolojilerindeki değişime bağlı olarak ve ulusal kimliğin üretimine yardım etmek için elitler marifetiyle biçimlendirilir (Paul, 2000, s. 26). Ermeni etnik kimliğinin diaspora tarafından biçimlendirilmesinde iletişim teknolojilerinin çok etkin kullanıldığı, bu teknolojiyi kullanma sırasında da elitlerin rol aldığı görülebilmektedir. Ermeni kimliği oluşturma sürecinin aynı zamanda bir siyasi projeksiyon ve ideolojik bir kurgulanma olduğunu göz önünde tutarsak, kimliği oluştururken, aynı zamanda bazı ekonomik ve siyasi kazançlar elde etmenin de amaçlandığı açıkça görülmektedir. Ermeni kimliğinin temeli soykırım iddiaları ile doldurulurken, tanınma, tazminat, toprak ve Türkiye üzerinde siyasi baskı elde etmenin amaçlandığı görülür. Daha sonra değinileceği üzere, diasporanın buldukları ülkede siyasi nüfuz elde etmek ya da Ermenistan ve başka ülkelerdeki Ermeniler üzerinde siyasi güç elde etmek için soykırım iddialarının kullanılması bu noktada ele alınmalıdır. Dünya üzerinde dağınık yaşayan Ermenileri bir arada tutmak ve sonraki kuşaklar üzerindeki denetimi sağlamak için soykırım iddiaları temel rol oynamaktadır.

2. Diasporanın Ermeni Kimliği Oluşumundaki Rolü

Kelime anlamıyla diaspora, sembolik ya da gerçekte, dini ya da etnik yönden bağlı hissettikleri ülkenin dışında yaşayan insan topluluğuna denilir. Günümüzde, göç ve uyum tartışmaları dışında, diaspora grupları uluslar arası politikada etkin birer aktör haline gelmiştir. Yalnızca Ermeni değil, anavatanları dışında yaşayan diğer büyük etnik gruplar da, Çinli, Latin, Yahudi, Filistinli gibi, buldukları ülkelerdeki siyaseti etkiler hale gelmekte ve anavatanlarının dış siyasetinde söz sahibi olmaktadır. Aktif ya da pasif, dünya siyasetinde birer aktör haline gelen diasporalar, yapıcı ya da yıkıcı olsun bir şekilde anavatanlarının ve içinde yaşadıkları ülkelerin dış politikalarında görmezden gelinemeyecek kadar önemi haiz etkilere sahip olmaktadır. Ermeni diasporasının, yaşadıkları ülkelerde sözde soykırım tasarıları kabul ettirerek Türkiye'nin dünya siyasetinde önünü tıkama girişimleri buna en güzel örnektir. Sözde soykırım meselesi sebebiyle Türkiye'nin Ermenistan'dan ziyade ABD ve Fransa gibi üçüncü ülkelerle yüz yüze gelmesi, bu ülkelerde yaşayan diasporanın etkin faaliyetleri sonucudur. Lobiciliğin öneminin arttığı günümüz dış siyasetinde, diasporası olan ülkeler, yurt dışında yaşayan insanların bu yolda etkin bir şekilde kullanabilmektedir. Etnik baskı grupları, buldukları ülkedeki etnik topluluğun üyelerini faaliyetlerine dahil etmek ve onları harekete geçirmek için dini ve etnik grup travmalarını kullanırlar (Paul, 2000, s. 24). Ermeni diasporasının Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere bir çok ülkede yaptığı budur.

Diasporanın yapıcı işlevlerinden en önemlisi, anavatanından ayrı olarak yaşayan ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan insanların etnik ve milli kimliklerinin inşaaalarını veya korunmasını sağlamaktır. Klasik anlamda modern ulus devletten ayrı yaşayan ve kendi anavatanlarındaki ulus devletin kurumlarından uzakta olan bu insanların ulusal kimliklerini kazandırma işlevi diasporaya düşmektedir. Althusserci yaklaşımda olduğu gibi devletin aygıtları vatandaş yaratmada etkin rol oynar. Başta eğitim, aile, din gibi, ulus devletin nüfuz alanına giren ve birer aygıt haline gelen kurumlar vasıtasıyla vatandaşlık kimliğinin özellikleri, etnik ve ulusal kimliğe uygun kazanımlarla insanlara verilir. Bunlardan uzakta olan ve devletin bu işlevinin ya da etkisinin dışında kalan insanlara ise diasporanın yarattığı, yurt dışında faaliyet gösteren dini kurumlar, okullar, düzenlenen propaganda faaliyetleri vasıtasıyla kimlik kazandırılır. İkinci bir yapıcı işlev ise, yurt dışında yaşayan insanlar ile anavatanında yaşayan insanlar arasında bağ kurmaktır. Kendi ülkelerindeki baskıcı rejimleri devirme, kapalı ekonomileri dönüştürüp küresel kapitalizmle bütünleştirme girişimlerinde diasporada yaşayan insanlar rol oynar. Bu durum özellikle kendi anavatanlarındaki baskıcı rejimden dolayı kaçanlar için geçerlidir. Ermeniler'in durumunda ise anavatanın dış politikasını diasporanın çıkarı ya da isteği doğrultusunda dönüştürme çabası ön plana çıkmaktadır.

Soykırım iddalarının Ermenistan devletinin resmi dış politikasında yer alması çabaları en çok diaspora Ermenileri tarafından istenilmektedir. Bunların dışında diasporanın, anavatanları ile diğer ülkeler, bilhassa da komşu ülkeler arasındaki çatışmayı artırıcı rolü bulunmaktadır ki; bu da yıkıcı etkilerinden birisidir (Shain ve Barth, 1982, s. 450). Diaspora ile ilgili çalışmalarında Shain ve Barth, diasporayı oluşturan insanları üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki, merkezi üyeler diyebileceğimiz, etkin roller üstlenen ve diasporanın kurumsallaşmasını sağlayan ve ideolojisini oluşturan elitler; ikincisi, daha pasif şekilde rol alan üyeler ve üçüncüsü ise diasporanın kurguladığı diasporaya dahil olan insanlar. Diasporanın hayali cemaatindeki bu insanlar, ait olduklarını hissettikleri anavatanından uzakta olan insanlardır. Önemli kriz hâlinde kitlesel hareketlerde rol alan bu gruba sessiz üyeler de denilebilir (1982, s. 452).

Diasporanın yapıcı işlevlerinin dışında, pasif rollerinden de söz edilebilir. Örneğin diaspora, yaşadıkları fakat anavatan olarak görmedikleri başka ülkelerde baskı gördüklerinde önemli bir aktör haline gelebilir ve çıkarlarının aksine gördükleri uygulamaları uluslar arası mesele haline dönüştürebilirler. Suriye'deki Yahudiler'in yurt dışına çıkış yasaklarının kaldırılması yolundaki uluslar arası tartışmalar ve yoğun baskılar buna örnek olabilir. İkinci bir pasif rol ise, Anavatan, diasporada yaşayan insanların sahiplenip, temsil etmek yetkisini kendinde bulabilir ve diasporada yaşayan insanların dış politikasına taşıyabilir. Rusya'nın, sınırları dışında yaşayan Rusları, "Yakın Çevre Politikası" çerçevesinde koruma altına almasında olduğu gibi. Üçüncü olarak da başka bir ülkede meydana gelen iç çatışmanın yansımaları olarak kendilerini tehdit içinde bulmalarıdır. Örneğin Lübnan'daki iç savaşın uzantısı olarak, İran destekli Hizbullah'ın 1994'te Arjantin'deki Yahudiler'e terör saldırıları düzenlemesi, kendilerini istemeden taraf oldukları, fakat kendi anavatanları ve yaşadıkları ülkelerin dışında üçüncü bir ülkede meydana gelen durumun kendilerine yansımaları olarak yaşanmasıdır. Tüm bu durumlarda diaspora pasif bir rol oynayarak duruma dahil olmaktadır (Shain ve Barth, 1982, s. 453).

Diasporanın aktif rol oynadığı iki çeşit durum vardır. İlki, yaşadıkları ülkelerin dış politikalarını kendi istek ve çıkarları doğrultusunda etkilemektir. Buna en iyi örnek ise ABD'de yaşayan diasporaların etnik temelli lobiler kurarak Amerikan siyasetini etkilemeleridir (Shain ve Barth, 1982, s. 454). Ermeni, Rum ve Yahudi lobilerinin Amerikan siyasetinde ne derece etkin olduğu aşikardır. Yalnızca nüfusları ile seçmen kitlesi olarak etkin olmaları değil, zamanla elde ettikleri siyasi ve ekonomik nüfuzlarını kullanmalarıyla da etkin olabilmektedirler. Seçim kampanyalarını yürüterek ve yüksek miktarda bağışalar yaparak siyasetçileri etki altına alabilen diasporalar, siyasetin yönünü değiştirmede önemsenecek derecede etkin olabilmektedirler. Yaşadıkları ülke dışında, ait olduklarını hissettikleri anavatanlarının siyasetinde de etkin olabilmektedirler. Shain ve Barth buna da en iyi örnek olarak Tayvanlı ve

Ermeni diasporalarını vermektedir. Ülkelerinin daha fazla demokratikleşmeleri ve Pazar ekonomisine daha çok eklenmeleri konusunda mücadele veren diasporaların dışında, kendi çıkarları doğrultusunda anavatanın siyasetini şekillendirmek en önemli uğraşlarından birisidir (1982, s. 454). Özellikle Ermeni diasporası gibi, ekonomik yönden elde ettikleri güçleri sayesinde anavatanlarını parasal yönden destek veren diasporalar, siyasi nüfuzun arkasından geldiğini bilmekteler.

Diasporanın bazı temel işlevlerini yerine getirmek için bile yaşadıkları ülkelerin siyasetini etkilemeye çalıştıkları olmuştur. Ortak bilincin ve etnik benliğin oluşumu için, toplumsal hafızanın korunması, geçmişin yeniden kurgulanması, anavatan ile bağların sıklaştırılması gibi işlevler için, içinde yaşadıkları toplumda eriyip gitmek korkusu yaşayan diasporalar, buldukları ülkede güçlü konuma gelmenin ve siyasetini etkileyecek pozisyonlara erişmenin yollarını ararlar. Ancak bu şekilde kendilerini garanti altına almış olurlar. Ayrıca anavatanlarının ya da cemaatlerinin menfaatleri için yoğun propaganda yapmak da işlevleri arasındadır. Yahudi diasporanın, soykırımdan kurtulanlar için tazminat ödenmesi konusundaki yoğun çabaları buna örnektir. Anavatanlarının kalkınması için her türlü yardımı yapan, buldukları ülkelerdeki elde ettikleri ekonomik ve siyasi gücü, anavatanlarının güçlenmesi için anavatanına akıtan diasporalardan bazıları, ABD’ki Ermeni ve Yahudi lobileridir (Shain ve Barth, 1982, ss. 455-457).

3. Ermeni Diasporasının Geçmişi ve Etnisitenin Bekası

Ermeniler ve Ermenistan, tarihçilerin ortaya koyduğu kaynaklarda yaklaşık 5. yüzyıldan itibaren anılmaya ve anlatılmaya başlanmıştır. Ermenistan toprakları eski dünyanın en önemli ticaret yollarında bir kavşak noktasında bulunduğu için, Jeo-stratejik özellikleri nedeniyle, İran, Yunan, Roma, Bizans, Türk ve Rus uygarlıklarının hakimiyeti altına girmiştir. Ermeniler yüzyıllar süren bu hakimiyet mücadelesi sırasında sürekli göç eden bir toplum olmuştur. Sadece topraklarının stratejik konumu nedeniyle işgallere uğraması sebebiyle değil, eski dönemlerden beri ticaretle uğraşmaları, yakın ya da uzak topraklara gönüllü göçleri de kolaylaştırmıştır. 5. yüzyıldan itibaren Ermenilerin, koloniler ya da diasporaya benzer topluluklar şeklinde, Bulgaristan’a, Anadolu’ya ve diğer Balkan ülkelerine göç ettiklerine dair deliller vardır. 7. yüzyılda Ermeniler topraklarından ayrıldılar ve Bizans’a sığınarak burada çok başarılı ticari ilişkiler kurdular ve Bizansın yönetiminde de önemli ölçüde yer aldılar. Sadece Bizans değil, 10. yüzyıldan itibaren Ermeniler, Venedik, Marsilya, Paris, Bruges ve Londra gibi Batı Avrupanın bir çok şehrinde varlık göstermişlerdir. Ancak ilk geniş ölçekli Ermeni göçü 11. yüzyılda Bagratid hanedanlığının çöküşünden sonra meydana gelmiştir ve Anadolu’nun güney doğusunda Kilikya’da bir koloni kurulmuştur. Aynı zamanda yine 11. yüzyılda Ermeniler, Kırım, Macaristan, Polonya ve Moldovya’da görülmeye başlanmıştır. 13. yüzyılda ise,

Filistin, Mısır, Irak, Hindistan, Tibet ve Çin’de görülmüştür. İkinci büyük göç dalgası 14. yüzyılda Kilikya krallığının yıkılmasıyla gerçekleşmiştir (Bournoutian ve Hovannisian’dan aktaran, Sheffer, 2003, s. 59).

Ermenilerin yüzyıllar boyunca çok geniş ölçüde dünya coğrafyasına dağıldığı anlaşılmaktadır. “Ermeniler dağınık ve göçmen olarak yaşamışlardır. Yani 1915 tarihinden önce de Ermeni kimliği bir göçmen ya da diaspora kimliğidir” (Laçiner, 2005, s. 174). Doğal olarak bu kimliğin birtakım güçlükleri vardır. Onu korumak ve geliştirmek zordur. Farklı milli kimliklerin ve kültürlerin içinde varolma mücadelesi verilir.

Lübnan örneği Ermeni diasporasının yaşadığı yapay ulus oluşturma ve milli kimliklerini koruma çabası için iyi bir örnektir. Bu örnek Ermeni kimliğinin 1915 olaylarından çok, göç edilen veya yaşanan ülkelerdeki bölünmeleri engellemek için yapılmıştır. Gittikleri ülkelerde asimile olmaktan kurtulmak ve içinde yaşadıkları yeni toplumun ulusal kimliği içinde erimemek için, sürgün yıllarını sürekli canlı tutmak, kuşaklar boyu aktarmak, buldukları ülkelerin dışında Anadolu’da ortak bir geçmiş kurgusu yaratmak, ısrarla Ermeni kültürünü, dilini, yemeklerini, adetlerini ve müziklerini ev içinde yaşatmak için çaba göstermişlerdir. Sözde soykırım iddiaları ile kurgulanmış bir acıyı ve geçmişi sürekli canlı tutmak, kimliklerini korumanın doğal bir parçası haline gelmiş ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenileri ortak bir paydada birleştirmede en önemli araç haline gelmiştir (Melson, 1992). Lübnan’da olduğu gibi Suriye, Mısır, Kuzey Afrika Ülkeleri, Avrupa ve Kuzey Amerika’ya dağılan Ermeniler gittikleri ülkelerin kültürlerinden etkilenmekte, dilini kullanmakta, Ermenice konuşma oranı azalmaktadır. 1920’lerden itibaren bu ülkelerde örgütlenen siyasi ve dini gruplar bu parçalanmışlığı giderme çabasına girdiler ise de bölünmeyi ılımlı yöntemlerle gerçekleştiremediler. İşte bu sorun karşısında kilise ve aşırı grupların organizasyonlarıyla bütün diaspora Ermenileri Türklerin 1915 yılında Ermenileri yok etmeye çalıştıkları ve halen de bunun fırsatını aradıklarını bütün dünyaya ikna yoluyla kabul ettirmişlerdir (Laçiner, 2005, ss. 179-181). Bu girişimlerin arka planında farklı kültürler içinde erimekte olan Ermeni kimliği ve kültürünün devamını sağlamak veya etnisitenin bekasını korumak olduğu düşünülebilir. Farklı bir açıdan bakıldığında, diasporanın küresel ölçekte sağladığı ekonomik ve siyasi nüfuzu sürdürme politikası olarak da değerlendirilebilir.

Etnisitenin korunması ve elde edilen nüfuzun sürdürülmesi bireysel çabalarla gerçekleştirilemez. Bu bedenle kolektif kimliklerin canlı tutulması gerekir. Bunun için organizasyonlara ihtiyaç vardır, “etnik bekayla ilgili hiç bir şey kendiliğinden gerçekleşmez” (Smith, 2002, s. 163). Kişilerin bedensel özelliklerine ve davranışlarına dayalı bireysel kimliklerin dışında, ortak veya toplumsal kimlikleri bulunmaktadır. Çünkü her insan bir bütün olan topluluğun parçasıdır. Bu bütün halindeki topluluk ortak özelliklerini bireylere aktarır.

Böylece ortak kimlikler oluşur. Ortak kimlik, kişisel kimliğin aksine kişinin bedenine ve somut özelliklerine dayanmaz. Ortak kimlik sembolik bir biçimlendirmedir. Bir imge, hayali bir bünye ve bir yapıdır. Ancak bu kimlik soyutlama da olsa toplumsal bir gerçekliği ifade eder. Ortak kimlik ya da biz kimliği grupları kendiyile özdeşleştirir. Kişiler ve gruplar kendilerini bu kimliklerle tanımlarlar. Bunu da sahip oldukları kimlikleri bilinç düzeyinde canlı tutarak yaparlar. Kimlikleri bilinçte canlı tutmanın yolu, anma ve hatırlamadır. Ortak kimlik, ortak aidiyetin bilince çıkartılmasıdır. Kültürel kimlik de bir kültüre katılımın bilince çıkarılmasıdır (Assman, 2001, ss. 131-134). Ortak Ermeni kimliğinin bilinç düzeyine çıkarılarak, Ermenilerin kimliklerini benimsemelerini sağlamak amacıyla bütün dünyadaki Ermeni siyasi ve dini grupları her yıl sözde soykırım yıl dönümünde hatırlama ve anma ayinleri yapmaktadır. Kısaca bu faaliyetlerin amacı, bütün dünyada bir Ermeni ortak kimliğinin bilinç düzeyine çıkarılmasıdır. “Toplumsal kimlik olarak adlandırdığımız sosyal aidiyet bilinci, ortak bir simgesel sistemin kullanımı ile oluşan ortak bilgi ve belleğe katılıma dayanır” (Assman, 2001, s. 139). Kimliğin ifadesi olan ortak simgeler sistemi, kullanılan dil, milli ve kültürel semboller, mitler, adetler, gelenekler gibi bir çok kültürel unsuru içerir. Ermeni diasporasının simgeler sisteminin merkezinde ise acıya dayalı bir geçmiş miti vardır. Bunun içinde tekrarlanan ağıtlar, anılar ve hikayeler, kafatası yığını gibi sözselsel ve görsel malzemeler vardır. Çünkü milli hisleri canlı tutmanın bir yolu, “tarihteki karanlık dönemleri, felaket ve ızdırapları her neslin hissetmesidir. Bu his ne kadar kişilerin içinde yerleşmişse milletlerine o derece bağlı olurlar” (Arsal, 1972, s. 80). “Hatırlama kültürü bir sosyal sorumluluğun devamını amaçlar. Her kültürde bulunan hatırlama kültürü Yahudi örneğinde farklı bir biçime bürünmüştü. İsraililerin –koru ve hatırla– emri onları bir halk yaptı ve varlıklarını sürdürerek yok olmaktan korudu” (Assman, 2001, s. 34). Ermeni diasporasının 1915 olaylarını hatırlatma ve anma girişimleri, bütün dünyadaki Ermenilere soykırım iddiasını devam ettirmeleri için bir sosyal sorumluluk yüklemekte, ulusal kimliklerini korumaları için çabalamalarını sağlamaktadır. Bu yolla Ermenilerin de Yahudiler gibi bir halk olarak varlıklarını sürdürebilmeleri ve yok olmaktan kurtulmaları sağlanabilecektir. Böylece etnisitenin bekası sağlanabilecektir (Dadrian, 2004 ve Hovannisian, 2003).

4. Kimlik İnşasında ve Vatan Algısında Geçmişin Yeri ve Mitleşen Soykırım İddiaları

İçine motifler ve mitler katılarak yeniden keşfedilen ve yeniden inşaa edilen geçmişlerle etnik kimliklerin oluşturulduğu ve kurgulanan geçmişte tutunarak gelenekselliğini ve özgünlüğünü yaratmaya veya yarattığını dış etkenlere karşı korumaya çalışan etnik gruplarda, geçmiş, kimliğin tam da harcıdır; çimentosudur. Etnik benliğin oluşumunda geçmiş duygusunun rolünü anlatan Anthony Smith;

fakat geçmiş gerçekten anlaşılır mı? Tek ve tutarlı bir tarihle mi yoksa yeniden oluşturmak zorunda olduğumuz çeşitli geçmişlerle mi yüz yüzeyiz? Ya da arzu duyduğumuz geçmiş günümüzdeki ihtiyaçları karşılamak için oluşturduğumuz safça bir buluş mudur (2002, ss. 227-228)?

diye sorar. Ayrıca Smith, oluşturulan geçmişin kuşaklar boyunca aktararak etnik kimliğin devamının sağlandığına da işaret eder (2002, s. 230).

Haluk Özdemir ise makalesinde, Vamık Volkan'a gönderme yaparak kullandığı "seçilmiş travma" ifadesi ile, geçmişte olmuş trajik olaylardan seçilen bir olayın zihinsel yeniden kurgulamalarla kullanılması yoluyla, etnik kimliğin pekiştirilmesini anlatmaktadır. Sürekli yası tutularak tazelenen travmatik olayın zihinsel temsili gelecek kuşaklara da aktarılır ve böylelikle bu travmaya dayanan etnik kimliğin devamı sağlanmış olur (Özdemir,2012,www.eraren.org/index.php?Page=Print&DergiIcerikNo=27&Ye r=DergiIcerik).

Geçmişini ve bilhassa da geçmişte meydana gelen savaşın sonuçlarını, zihinsel süreçlerle yeniden kurgulayarak kendi benlik algısını ve etnik kimliğini ve dolayısıyla da ötekini yani düşmanını belirleyen Ermeni diasporası, kendi varlığını gelecek kuşaklara da aktarabilmek için bu kurguyu her daim taze tutmakta ve her ülkede kabul görmesi için yoğun politik mücadeleler vermektedir. Diaspora ve sözde soykırım iddiaları uluslar arası siyaset alanında Ermeniler için en önemli devlet dışı örgüt haline gelmiştir (Tölölyan, 1996).

Ermenistan'dan daha fazla diasporanın buna sarılmasının da çeşitli nedenlerini aynı makalede Özdemir sıralamaktadır. Farklı ülkelerde yaşayan ve yaşadıkları ülkelerin kültürleri ile etkileşerek birbirlerinden az ya da çok farklılaşmaya başlayan diaspora Ermenileri'ni birarada tutan coğrafi bir temel, tarihsel ve kültürel değerler bütünü bulunmadığından, sarılabilecek tek ortak geçmiş unsuru olarak 1915 olaylarını ele almak olmuştur. Ortak trajedi, ortak bir zaferden daha etkili olduğu için soykırım iddiasına dönüştürülen bu trajedi, neredeyse aynı ülkede yaşayan Ermenileri bile bir araya getirebilen tek neden olmuştur. Sözde soykırım yürüyüşleri Ermenileri biraraya toplayan en önemli etkinlik halini almıştır. Ayrıca yaşadıkları ülkelerin kültürleri karşısında asimile olma korkusu yaşayan ve kendi genç kuşaklarının buldukları ülkenin kültürüne daha çok adapte olduğunu gören diaspora Ermenileri, sözde soykırımı ayrıca savunma mekanizması işlevi olarak kullanmaktadır. Son olarak da; uzun süre Sovyet egemenliğinde yaşadıkten sonra bağımsızlığı ile birlikte ağır ekonomik zorlukları beraberinde gören Ermenistan, diaspora için asla yerleşilmesi mümkün olmayan veya geri dönmek istenmeyen bir ülke olmuştur. Dolayısıyla da, soykırım iddiası diaspora için ortak bir coğrafya, anavatan olmuştur. Özlemler terk etmek zorunda bırakıldıklarını düşündüğü toprakları sözde soykırım söylemi içinde kendilerine anavatan yapmışlardır. Bu

bağlamda, ABD'deki diasporada doğup yetişen ve sonra ünlü bir etno-otobiyografi yazarı ve şair olan David Kherdian, bu duruma örnek teşkil edecek en iyi Ermeni yazarlardan birisidir (<http://www.davidkherdian.com/15.09.2012>).

5. Geçmişin Yeniden Keşfi ve İnşasında Etno-otobiyografi Örneği: David Kherdian ve Kimlik Yolculuğu

Adana'dan ABD'ye geçip yerleşen bir Ermeni diaspora ailesinin çocuğu olarak, Wisconsin Racine'de doğan ikinci kuşak Ermeni asıllı Amerikalı Kherdian, babasından ve ailesinin diğer üyelerinden dinlediği geçmişe ait hikayelerden etkilenerek etnik şiirler ve yazılar yazmaya başlar. Ermeni diasporası için önemli bir şair ve yazar olan Kherdian, diaspora için sürgün ve sözde soykırım yıllarını temsil eden önemli bir edebiyat figürü hâline gelir (<http://www.davidkherdian.com/>, 15.09.2012). Ailesinin göç ve ABD'ye yerleşme hikayeleri ve yaşadıkları trajediler başta olmak üzere başlarından geçenleri, içine her türlü duygularını katarak da yazdığı şiirler epey etkileyicidir. Çalışmamız Kherdian'ın yazdığı şiirler üzerine edebi inceleme yapmak amacıyla değildir. Asıl amaç, bir önceki kuşak olan ebeveynlerden devralınan geçmiş algısı ve sözde soykırım mitlerinin, edebi eserlerle bir sonraki kuşaktaki kimlik oluşumunda ve benlik algısında ne derece etkili olduğunu incelemektir (<http://www.davidkherdian.com/>, 15.09.2012).

Çünkü milli hislerin canlı tutulmasında ve körelmiş olan bu hissin yeniden canlandırılmasında sözlü ve yazılı edebi eserlerin önemli etkisinin olduğu bilinmektedir. Bu konuda Sadri Maksudi Arsal (1972, s. 155) Fin'lilerin milli uyanışında ve medeni gelişiminde, Fin'lilerin 'Kalevala' destanının yazılı olarak basılmasının etkisi olduğunu vurgular. Bu destanın basılmasının, daha önce sözlü olarak aktarıldığı için unutulmaya yüz tutan masalların, atasözlerinin, bilmecelelerin toplanıp basılmasında öncülük ettiğine, bunun da Fin'lilerin kültürel ve siyasi gelişimini etkilediğine dikkat çekmektedir. Yine Arsal'a (1972, s. 161) göre, Yahudi'lerin milli duygusunun iki bin yıl uyanık kalmasında eski devirlerden kalma yazılı edebiyatın büyük rolü olmuştur. Öyle ki Ermeni soykırım iddiaları da açık delillerden ziyade sözlü veya yazılı edebi kaynaklara dayanmaktadır.

Ebeveynlerinden dinlediği etnik mirasını, yani sözde soykırım iddialarını şiirlerine ve yazılarına konu edinen Kherdian, kendisi hakkında makale yazmış olan bir başka Ermeni asıllı düşünür Lorne Shirinian'a göre, Amerikan kültürü ile yetişmiş ve yaşanan trajediden birinci derecede etkilenmemiş birisidir. Çünkü ABD'ye göç eden Ermeni ailelerin geleneksel Ermeni kültürünü ve yaşam düzenini sürdürmeleri imkansız hale gelmiş ve daha sonra yetişen kuşaklar ise Amerikan kültürünün gençleri olarak yetişmişlerdir. Dolayısıyla, Kherdian da çocukluk ve gençlik yıllarında Ermeni etnik kimliğine dair güçlü

bir hafızaya ya da bilince sahip değildi. Fakat soykırım iddialarına dayalı şiir ve yazılar, Amerikan yaşam tarzının verdiği aşırı bireyselleşimin olumsuz etkilerini bertaraf etmiştir, Ermeni etnik kimliği ve bir trajedinin çocuğu olmak gibi. Shirinian'ın Kherdian'dan aktarmasına göre, Kherdian, Ermeni kimliğinden utanmamakla birlikte, bu kimliğin ilk zamanlar kendisine hiç çekici gelmediğini, fakat daha sonraları bu kimliğin hayatına bir anlam ve amaç kattığını belirtmektedir (Shirian, 1997, s. 80). Dolayısıyla, kuşaklara ebeveynler tarafından aktarılan soykırım iddiası genç kuşaklarda bir kimlik inşaaı için kullanılmıştır. Türk'ü düşman gören ve ötekileştiren bu kimlik; dünyanın dört bir tarafına dağılmış olan Ermeni gençlerini bir arada tutan neredeyse tek bağ haline gelmiştir. Buldukları ülkelerin kültürleri ile yetişen ve birbirleriyle kopuk olan bu insanları birarada tutan bağ, yaratılmış olan ortak geçmiştir. Shirinian'ın bir diğer önemli tespiti ise; ilk aşamada kişisel gibi yaratılan bu kimlik ve hafızanın zamanla tüm diasporadakiler için ortak bir hafıza haline gelmeye başlamasıdır (1997, s. 83).

Sonuç

Ulusal kimliklerin veya etnik kimliklerin oluşumunda ve devamının sağlanmasında gerekli olan kan bağı, ırk, dil, din, yurt ve tarih bilinci gibi faktörler Ermeni ulusal kimliğinin oluşumunda da yer almaktadır. Fakat Ermeni kimliğinin oluşumunda diğer ulusal ya da etnik kimliklerin oluşumundan farklı olarak, aşırı bir acılı geçmiş miti baş rol oynamaktadır. Bu, dağınık halde yaşayan Ermenilerin diaspora yoluyla kimliklerini sürdürme amaçlarından kaynaklanır. Aynı zamanda bu acılı geçmiş miti diasporaya ekonomik ve siyasal nüfuz sağlamaktadır. Ekonomik ve siyasal nüfuzunu, geçmişin mitsel hikayelerle kurgulandığı etnik kimliğe dayandıran diasporanın ve Ermenistan'ın politikaları Türkiye'yi de etkileyecek şekilde gerçekleşmektedir.

Kaynakça

- Arsal, S. M. (1972). *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cornell, S., Hartman, D. (1998). *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*. California: Pine Forge Press.
- Dadrian, V. N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.
- Hovannisian, R. G. (2003). *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*. New Jersey: Transaction Books.
- Hutchinson, J. and Smith, D. A. (1996). *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press.
- Khardian, D. (2012). 15 Eylül 2012 tarihinde <http://www.davidkherdian.com/> adresinden erişildi.

- Laçiner, S. (2005). *Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*. Ankara: USAK Yayınları 2.
- Melson, R. (1992). *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Özdemir, H. (2012). Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları. *ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, 3 Nisan 2012 tarihinde <http://www.eraren.org/index.php?Page=Print&DergiIcerikNo=27&Yer=DergiIcerik> adresinden erişildi.
- Paul, R. A. (2000). Grassroots Mobilization and Diaspora Politics: Armenian Interest Groups and the Role of Collective Memory. *Nationalism & Ethnic Politics*, 6 (1), 24-47.
- Sarup, M. (2004). *Post-yapısalcılık ve Postmodernizm* (A. Güçlü, Çev.). Ankara: Billim ve Sanat.
- Shain, Y. and Barth, A. (2003). Diasporas and International Theory. *International Organization*, 57, 449-479.
- Sheffer, G. (2003). *Diaspora Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Shirinian, L. (1997). David Kherdian and the Ethno-Autobiographical Impulse: Rediscovering the Past. *MELUS*, 22 (4), 77-89.
- Smith, D. A., (2002). *Ulusların Etnik Kökeni* (S. Bayramoğlu ve H. Kendir, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Tölölyan, K. (1996). *Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment*. Toronto: University of Toronto Press.

KADI ABDİSETDAR CENKNÂMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Halil İbrahim ŞAHİN

Özet: Bu makale, 19. yüzyılda Türkmenistan bölgesinde yaşayan Teke, Yomut, Göklen gibi Türkmen boylarıyla Horasan bölgesindeki Kızılbaş Kaçar Türkleri arasındaki savaşları anlatan Kadı Abdîsettar Cenknâme'si'nin içerik, şekil, üslup ve yapı açısından incelenmesinden oluşmaktadır. Türklerdeki cenknâme türünün sınırlarını genişleten bu anlatı, tarihteki olayların destani eserlere yansıma şekillerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kadı Abdîsetdar, Tekeler başta olmak üzere Sünnî Türkmenlerin Kızılbaş Kaçar Türklerine karşı verdikleri “gaza”yı destani bir üslupla anlatmıştır. Türkmen boylarının “Kızılbaş” olarak nitelendirilen düşmana karşı birlik ve beraberliğini anlatan bu eserdeki teke tek mücadeleler, bahadırın kahramanlıkları ve savaş sahneleri, bu Cenknâme'nin destan geleneğiyle yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Cenknâme, Kadı Abdîsetdar, Türkmen, Kaçar.

A Study on Kadı Abdîsetdar's Cenknâme

Abstract: This article consists of the content, shape, style and structure of Kadı Abdîsetdar's Cenknâme, which tells wars between Turkmen tribes as Teke, Yomut, Göklen that live in Turkmenistan in the nineteenth century and Kizilbash Kacar Turks who live in Khorassan region. This narrative expanding the boundaries of “cenknâme” genre in Turkish culture is very important as it vividly displays how the historical events reflect on the epic works. Kadı Abdîsetdar describes Sunni Turkmen's “gaza”, especially Teke Turkmens, against Kizilbash Kacar Turks in an epic manner. One to one battle, heroism of the heroes and battle scenes in this narrative signifying the unity of Turkmen tribes which fight against enemy called Kizilbash show that this “Cenknâme” is in close relationship with epic tradition.

Key words: Cenknâme, Kadı Abdîsetdar, Turkmen, Kacar.

Giriş

Tarihteki olayların edebî eserlere yansıdığı veya edebiyat ürünlerini yaratanların tarihten aldıkları bilgileri ve malzemeleri edebiyat mantığı çerçevesinde yorumladıkları bilinen bir husustur. Türk edebiyatında da durum çok farklı değildir. Hem yazılı hem de sözlü edebiyatta tarihte olmuş olayları ve bu olayların toplum üzerindeki etkilerini anlatan veya işleyen edebî eserler vücuda gelmiştir. Tarihle güçlü bağları olan destanlar, büyük ölçüde tarihî olayların yaşatılmasına, topluma tarih ve köken bilinci kazandırmaya, bu sayede kültürel kimliği canlı tutmaya hizmet etmiştir. Özellikle tarihte yaşanmış savaşlar ve büyük felaketler, edebî eserlerde daha fazla yer almış, zamanla bu olaylarla ilgili eser düzenlemek, anlatmak veya yazmak gelenek hâline gelmiştir. Orta Asya Türklerinin Kalmuklarla, Çinlilerle, Arap ve Fars ordularıyla yaptıkları savaşlar çok sayıda destana veya daha başka edebî türlere konu olmuştur.

Oğuznamecilik geleneğinde olduğu üzere devlete hükümdarlık yapan hanın ve ailesinin savaşlarını, maceralarını anlatma veya yazıya geçirme geleneği de tarihî olayların Türk destan geleneğine güçlü bir şekilde yansımaya zemin hazırlamıştır. Dede Korkut Kitabı ve Battalnâme gibi “nâme” ifadesini taşıyan manzum, mensur veya manzum-mensur karışık eserler de bu anlayışın sonucu ortaya çıkmış edebî ürünler arasındadır.

Türk kültüründe bir devlet başkanının veya bir kahramanın düşmanlarıyla mücadeleleri çoğunlukla sözlü kültürde anlatılırken bir kısım anlatı da yazılı olarak aktarılmıştır. Hatta bazı şairler, Türkmenistan’daki ifadesiyle “destancı şairler”, daha önceki destan veya kahramanlık konulu eser yazma geleneği çerçevesinde 18 ve 19. yüzyıllarda destani eserler kaleme almışlardır. Destancı şairlerden birisi olarak bilinen Andalıp, “Oğuznama” adıyla Oğuz’un maceralarını yeniden yazmıştır. Oğuznamecilik geleneğinin son örneklerinden birisi olan eser, bu geleneğin Orta Asya Türkleri arasında yakın dönemlere kadar yaşadığını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Bu çalışmaya konu ettiğimiz “Cenknâme” adlı eser de Oğuznamecilik geleneği çerçevesinde olmasa da Teke Türkmenlerinin İran bölgesindeki Şii Türkmen boylarıyla yaptıkları savaşları, bu savaşlarda Türkmen beylerinin ve alplarının kahramanlıklarını anlatması açısından destan geleneği bağlamında değerlendirilebilir. Andalıp’la aynı bölgede yaşamış ve çeşitli türlerde eser vermiş Magrupı ve Şabende gibi şairler de, Orta Asya Türklerinin İran bölgesinden gelen saldırılara karşı koyuşlarını anlatan eserler kaleme almışlar veya gelenekten aldıkları malzemeyi yeniden düzenlemişlerdir.

Bu çalışmanın konusunu, 19. yüzyılda Türkmenistan ve İran bölgelerinde yaşayan Sünni ve Şii Türkmen boylarının yaptıkları savaşları anlatan “Kadı Abdısetdar Cenknâmesi” oluşturmaktadır. Türk destan geleneği çerçevesinde değerlendirdiğimiz bu eserin yazarı, yazıldığı tarih ve kültürel çevre, yazılma amacı, içeriği, şekil ve üslup özellikleri, yapısı, içerisinde geçen olayların ve tiplerin tarihle ve destan geleneğiyle ilişkisi üzerinde tespit ve değerlendirmeler yapılarak genelde Türk anlatı, özelde ise Türk destan geleneği içindeki yerini tayin eden sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar, bu Cenknâme’nin Türkiye sahasındaki cenknâme anlayışından farklı olarak destan geleneğine daha yakın olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan incelemeye Türklerdeki destan ve cenknâme yazma veya yazıya geçirme geleneği üzerine yapılacak küçük bir değerlendirmeye başlamak faydalı olacaktır.

1. Türklerde Destan Yazma / Nâmecilik Geleneği ve “Abdısetdar Cenknâmesi”

Oğuz Kağan Destanı’nın ve Dede Korkut Kitabı’nın nüshaları, Türklerde destan yazma veya destanları yazılı hâle getirme geleneğinin olduğunu göstermektedir. Bu örneklerin dışında İslami dönemdeki Battalnâme, Danişmendnâme ve

Saltuknâme gibi destani eserlerin yanı sıra Orta Asya'daki Türk topluluklarının “avtorlu”, yani “yazarlı” olarak nitelendirdikleri çeşitli destan metinleri bulunmaktadır. Ayrıca Cengiznâmeler, Timurnâmeler ve Hz. Ali'nin İslamiyet için verdiği mücadeleleri anlatan cenknâmeler de yazılı destani edebiyat dairesine girmektedir (Çetin, 1997). Bu geleneğin oluşumunda, Farslarda ortaya çıkmış Şehnâme'nin önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Fuad Köprülü'nün, “Hakikatte Şehnâme, uzun yüzyıllardan beri, yalnız Acem edebiyatı üzerinde değil, hatta Türk edebiyatında da pek büyük ve pek derin bir tesir vücuda getirmiştir.” diyerek dile getirdiği gibi, Türklerdeki “nâmecilik” geleneği ile Şehnâme arasında yakın bir ilişki vardır (Köprülü, 1981, s. 115). Şehnâme'nin mesnevi nazım şeklini ve destani üslubu kullanması, sonrasında yazılan pek çok eser için çıkış noktası olmuştur. Ancak hemen ifade etmeliyiz ki Türklerdeki nâmecilik geleneği zamanla Fars edebiyatını geride bırakmış, destani karakterli çok sayıda eser, Şehnâme'deki şekil ve yapıyı da aşarak kendine has bir gelenek yaratmayı başarmıştır.

A. Bekmıradov, doğu edebiyatlarında “name” sözünün “kitap, eser, şiir, mektup ve yazı” anlamlarına geldiğini söyleyerek kelimenin geniş bir kullanım alanının olduğunu belirtir. Ayrıca Bekmıradov'un dikkat çektiği bir diğer husus daha vardır ve oldukça önemlidir: Türkmenistanlı araştırmacıya göre “Şahnâme”, “Cenknâme” ve “Sefernâme” gibi eserlerin tarihle güçlü bağları vardır. Bunlar her ne kadar edebiyat eserleri olsalar da tarihî yönleri de oldukça güçlüdür (Bekmıradov, 1987, ss. 5-6). A. N. Samoyloviç, cenknâme yazarı Kadı Abdüsetdar hakkında değerlendirmeler yaparken Kadı'nın olağanüstülüklerden ve olayları saptırma anlayışından uzak durduğunu söyleyerek bu metni “yarı tarihî şiir” olarak nitelendirir (Annamammedov, 1994, s. 13). Eserin muhtevassından anlaşılacağı üzere Samoyloviç'in bu tespiti oldukça yerinde bir tespittir. Cenknâme'deki olaylar başta olmak üzere tiplerin de tarihle güçlü bağları vardır.

Orta Asya bölgesinde “nâme” adını taşımayan, ancak yazılı kültürde oluştuğu veya yazılı ortama aktarıldığı söylenen destanlar da vardır. Türk destanları arasında gösterilen “Yusup-Ahmet”, “Alı Beg-Balı Beg”, “Dövletyar”, “Hocamberdi Han” gibi anlatıların Andalıp, Şabende, Şeydayı, Magrupı, Mollanepes gibi şair kimliği olan kişilerce yazıldığı veya yazılı hâle getirildiği düşünülmektedir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren bu bölgede destan yazma geleneğinin geliştiğini söylemek mümkündür. Bu yüzyılda Andalıp gibi şairler yazdıkları destanları ile dikkat çekerler. Ayrıca bu yüzyıl, yazılı edebiyat ile sözlü geleneğin iç içe olduğu bir dönem olarak da bilinir. Magrupı, Şabende, Şeydayı gibi şairler, tarihî kaynaklardan, rivayet ve efsanelerden, masallardan aldıkları konuları destan formunda yeniden işlemişlerdir. 19. yüzyılda Mollanepes'in, Seydi'nin, Talibî'nin ve Mollamurt'un da bu dönemde düzenledikleri destanlar vardır. Andalıp'ın “Leyli-Mecnun”u, Magrupı'nın

“Seypelmelek-Medhalcemal”i, Şabende’nin “Gül-Bilbil” ve “Şabehram”ı, Şeydayı’nın “Gül-Senuber”i destan tasniflerinde “avtorlu dessan” terimi altında değerlendirilir (Garrıyev, 1982, ss. 120-121).

İnceleme konumuz olan bu Cenknâme’yi, Türklerin özellikle de Oğuzların destan yazma geleneği çerçevesinde de değerlendirmek mümkündür. Bilindiği gibi Kıpçak Türklerindeki destan geleneği çoğunlukla sözlü geleneğe dayalıdır, ancak Oğuz Türklerinde ise bazı destanlar yazılı hâlde günümüze ulaşmıştır. Bu yönüyle Oğuzlar, geçmişten günümüze tarihî olayları yazılı hâle getirilmeyi başarmış bir Türk boyudur (Bekmıradov, 1987, s. 14). Andalıp Oğuznamesi başta olmak üzere Abdısetdar Cenknâmesi gibi eserler Harezmi merkezli olarak ortaya çıkmıştır. Andalıp ve Abdısetdar’ın dışında Magrupi, Şeydayi, Molla Nepes, Şabende gibi şairler, Türkmen, Özbek ve Karakalpak destan gelenekleriyle ilişkileri olan destani tarzda eserler kaleme almışlardır (Garrıyev, 1947, s. 8).

2. Cenknâme Terimi ve Kadı Abdısetdar Cenknâmesi

Türkiye’de cenknâme terimi, daha çok Hz. Ali etrafında teşekkül etmiş dinî-kahramanlık hikâyeleri olarak kullanılmaktadır. Cenknâmeler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında bu metinlerin merkezinde Hz. Ali’nin ve İslam uğruna verdiği mücadelelerin yer aldığı görülür (Çetin, 1997). İnceleme konumuz olan cenknâme ise Türkiye’deki cenknâme anlayışından oldukça farklıdır. Abdısetdar’ın kaleme aldığı veya yazıya geçirdiği bu eser, tam anlamıyla “cenk” anlatılmaktadır. Anadolu sahasındaki cenknâmelere içeriğindeki “gaza” anlayışıyla yaklaşmaktadır, ancak anlatının merkezinde Hz. Ali yoktur. 19. yüzyılda yaşamış olan Teke Türkmenleri ve Kaçar Türkleri vardır. Halk bilimi araştırmalarındaki bazı terimlerde olduğu gibi, cenknâme terimi de Orta Asya Türk topluluklarında Türkiye’deki anlamından daha farklı kullanılabilir. Bu bakımdan “cenknâme”nin Türkiye dışındaki Türk topluluklarındaki kullanım şekillerine bakmak faydalı olacaktır.

Özbek Türkleri arasında yaygın olan cenknâmlerde orduların veya bazı kişilerin din uğruna yaptıkları savaşlar anlatılır. Kahramanlık destanlarında olduğu üzere bu eserlerde başkahramanların savaşlarda verdikleri olağan ve olağanüstü mücadeleler anlatılır. Özbek Türklerinin cenknâme olarak nitelendirdikleri eserlere bakıldığında, bunların bir kısmının Türkiye Türklerinde de bulunduğu görülür. “Cenknâme-i Ebu Müslim”, “Cenknâme-i Seyyid Battal Gazi”, “Cenknâme-i Emir Hamza” gibi anlatılar, Türkiye sahasında İslamiyet’in etkisiyle oluşmuş destanlar olarak bilinmektedir. Özbek Türkleri, “Yusuf bilen Ahmed” ve “Alibek bilen Balibek” adlı destanları da cenknâme terimi altında değerlendirmişlerdir. Bu destanlarda kahramanların dinî kaygılarla kahramanlık göstermeleri, araştırmacıları bu anlatıları cenknâme kapsamında değerlendirmeye zorlamıştır (Fedakar, 2003, ss. 5-6).

İncelediğimiz bu Cenknâme, Türkmenistan’da “tarihî destanlar ve kahramanlık destanları” başlığı altında değerlendirilmiştir. Türkmen destan araştırmacılarına göre bu destanlar, memleketin ve halkın bağımsızlığını anlattıkları gibi, kahramanlık eposlarına göre daha kısa anlatılardır. Döwletyâr Destanı, Hocamberdi Han Destanı ve Cenknâme, bu grupta değerlendirilen destanlardan bazılarıdır (Şahin, 2010, s. 72). Görüldüğü gibi Türkmenistan’da da cenknâme, tarihî ve kahramanlık yönü ağır basan destanlar grubunda ele alınmıştır. Kazak Türklerinde de yakın dönemdeki tarihî olayları veya savaşları anlatan destanlar da konumuzla yakından ilgilidir. “Tarihî cır” olarak bilinen “Karatavdîñ Başınan Köşk Keledi”, “Akmeşitti Alğanda Aytılğan Öleñ”, “1916 cıl”, “Amankeldiniñ Torğaydı Alğanı” adlı destanlardaki olaylar ve şahıslar, gerçek hayatla sıkı bağlara sahiptirler (Aça, 2002, s. 62; Çobanoğlu, 2003, ss. 54-55). Bu yönüyle bu destanlar, Türkiye sahası âşıklık tarzı şiir geleneğindeki askerî hayatla ilgili destanlarla da benzerlikler göstermektedirler (Çobanoğlu, 2000, ss. 71-75).

Görüldüğü gibi cenknâme terimi, Türkiye dışındaki, özellikle de Orta Asya bölgesindeki Türk toplulukları arasında farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak, bu terimle karşılanan anlatılarda tarihî olayların ve şahısların yoğun bir şekilde yer alması ve anlatının merkezinde din uğruna yapılan savaşlar olması Türkiye’deki cenknâme teriminin dışında kullanımlar değildir. Bu bakımdan inceleme konumuz olan Abdîsetdar Cenknâmeşi’ni de cenknâme türü içinde değerlendirmek mümkündür, ancak bu eserin cenknâme türünün sınırlarını genişlettiğini de belirtmek gerekir.

3. “Cenknâme”nin Yazarı, Yazmanın Bulunuşu ve Yayım Süreci

3.1. Yazarı

Metnin yazarı olan Kadı Abdîsetdar hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Konuyla ilgili çalışmaları olan A. N. Samoyloviç’in Hocalı Molla Mıratberdioğlu’ndan aldığı bilgilerden başka yazar hakkında kayıt yoktur. Hocalı Molla, 1903 yılında Samoyloviç’e yazdığı mektubunda: “Tekelerin savaş-kıssa kitabını yazan Abdîsetdar Kazı’dır. Kendisi Magtım tayfasındandır. Yedi yıl Hive’de kadılık yapmıştır. Âlim bir kişidir. Onun dört oğlu vardır. Onlar da Hive’de yaşamaktadır” şeklinde Cenknâme’nin yazarıyla ilgili bilgiler vermiştir (Annamammedov, 1994, s. 11; Nuraliyev, 1971, s. 69). Samoyloviç, Rusya’da yaptığı ve yayımladığı çalışmalarında bu bilgiyi kullanmıştır. 1977 tarihli *Türkmen Edebiyatı Tarihi* adlı kitapta ise A. Çarigulyeva, Kadı’nın Ahal bölgesindeki Göktepe’nin Kelete adlı yerleşim biriminde doğduğunu söylemiştir (Gariyev, 1977, s. 310). Sınırlı hayat hikâyesine rağmen, kaleme aldığı cenknâme, metninden hareketle hem Samoyloviç hem de Türkmen araştırmacılar, onun eğitilmiş biri olduğu noktasında hemfikirdirler. Özellikle Hive’de kadılık yapması ve ismine “kadı”

ifadesinin de eklenmiş olması, onun medrese eğitimi almış olabileceğini de düşündürmektedir. Şairin doğum ve ölüm tarihleri de belli değildir, ancak Cenknâme’de anlatılan olayların geçtiği dönem ve Cenknâme’nin yazılış tarihi de dikkate alındığında onun 19. yüzyılın ortalarında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür.

Kadı Abdüsetdar’ın hangi Türkmen boyuna mensup olduğunu, eserinden veya başka bir kaynaktan öğrenemiyoruz. Ancak Cenknâme’deki bakış açısından hareketle yazarın Teke Türkmenlerine mensup olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Cenknâme’deki savaşların veya olayların merkezinde Teke Türkmenleri vardır. Savaşlar, Teke Türkmenlerinin yardımıyla kazanılır, uyuşmazlıkları Teke hanı çözer, Kaçarlar bile karşılarındaki düşmanı Teke olarak bilir. Kısacası yazar, Tekeleri, özellikle de Nurberdi Han’ı övmek, Kaçarlar karşısında alınan parlak Teke zaferlerini anlatmak için kaleme aldığı Cenknâme’de Teke Türkmenlerini öne çıkarmıştır.

Hive’de kadılık yapabilecek bir eğitim düzeyine sahip Abdüsetdar, eserinden anlaşıldığı kadarıyla Türkmen boylarını, yerleşim yerlerini, tarihi, hatta İran sahasındaki boyları da yakından tanıyan birisidir. Cenknâme’de temas ettiği tarihî şahıslarla ilgili bilgileri oldukça fazla, bu savaşlarda öne çıkan bazı alpları ve bahadırları da tanıyan veya bu konudaki rivayetleri takip eden birisidir (Garrıyev, 1977, s. 311). Kısacası içinde yaşadığı toplumu her yönüyle bilen, tarihî olaylara ve halkın bu olaylara bakışına duyarlı bir şair olan Abdüsetdar, esrinde Teke-Kaçar savaşlarını destani tarzda, hatta bazı bölümlerde destanlarda bile rastlanmayan ayrıntılara da yer vererek anlatmıştır. Bu yönüyle Abdüsetdar, Orta Asya Türkleri arasında yaygın olan “nâmecilik” geleneği kapsamında destani tarzda bir eser ortaya koymuştur.

3.2. “Cenknâme” Yazmasının Bulunuşu ve Yayım Süreci

Cenknâme’nin mevcut tek nüshası, 1903 yılında N. N. Yomudsky tarafından A. N. Samoyloviç’e verilmiştir. Yomudsky, yazmayı Abdüsetdar’ın torunundan aldığını belirtir. Eserin başka bir nüshası veya halk arasından tespit edilmiş bir şekli yoktur (Garrıyev, 1977, s. 311). Cenknâme’nin tek nüshası Rusya Bilimler Akademisi’nin Doğu Araştırmaları Enstitüsü’nün Leningrad bölümünde yer almaktadır. Samoyloviç, yazmadaki önemli hatalar nedeniyle bu nüshanın, ilk nüsha olamayacağı kanaatinde (Annamuhammedov, 1994, s. 28).

Cenknâme’yi bilim âlemine tanıtan ve üzerinde ilk bilimsel çalışmayı yapan A. N. Samoyloviç’tir. Samoyloviç, 1912 yılında bu metin üzerine bir doktora tezi hazırlamış ve 1914 yılında Petersburg’da yayımlamıştır. Ünlü Rus âliminin yaptığı bu çalışma, bugün de Cenknâme üzerine yapılmış en geniş ve yetkin çalışma olma özelliğini korumaktadır. Samoyloviç’in doktora tezine yakından bakıldığında, tezin girişin haricinde dört bölüm, sonuç ve metin kısımlarından oluştuğu görülür. “O Rukopisyax Poemi i ob Avtore” adını taşıyan birinci

bölümde Samoyloviç, Cenknâme'nin nüsha özelliklerini ve yazarını tanıtmıştır. “Pravopisaniye i Yazık Poemi” adlı ikinci bölümde ise fonetik, morfolojik ve sentaktik açılardan eserin dili incelenmiştir. “Poema v İstoriko-Literaturnom Otnoşenii” şeklinde adlandırılan üçüncü bölümde Cenknâme’de kullanılan ölçü, kafiye, ahenk unsurları incelenmiş, eserin muhtevası üzerinde durulmuştur. Samoyloviç, “Soderjaniye Knigi Rasskazov o Bitvah Tekintsev” olarak adlandırdığı son bölümde ise Cenknâme’de geçen olayları ve şahısları değerlendirmeye almıştır. Rus âlim, çalışmasına eserin matbu harflere aktarılmış şeklini ve Rusça çevirisini de eklemiştir (Samoyloviç, 2005, ss. 353-578).

A. N. Samoyloviç'in bu çalışmasından sonra B. A. Garrıyev, 1943 yılında Aşgabat'ta Cenknâme'den bazı parçaları yayımlar, ancak M. Annamuhammedov'un verdiği bilgilere göre bu neşirde metin üzerinde bazı ayıklamalar yapılmıştır. Çalışmanın yayımlandığı yıllarda Türkmenler, Sovyet hâkimiyetinde olduklarından metinde geçen dinî unsurlar büyük oranda çıkarılmıştır (Annamuhammedov, 1994, s. 3).

Türkmenistan'da Cenknâme'nin tam metni 1994 yılında M. Annamuhammedov ve A. Nuryagdıyev tarafından yayımlanır (Annamuhammedov, 1994). Ancak bu yayımda da bazı problemler vardır. Abdüsetdar'ın eseri Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır veya yazıya geçirilmiştir. Adı geçen Türkmen araştırmacılar, eserde Türkmen boylarının yer alması nedeniyle eseri Türkmenistan Türkmenlerine ait olarak kabul etmişler ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış Cenknâme'yi Türkmen Türkçesine uydurmaya çalışmışlardır. A. N. Samoyloviç'in yayıma hazırladığı ve bu çalışmada kullandığımız nüshadaki imla ile Türkmen Türkçesine aktarılmış metindeki imla arasında önemli farklılıklar vardır. Bu bakımdan 1994 yılında yayımlanan Cenknâme metni, bilimsel çalışmalarda kullanılabilir bir metin neşri değildir.

4. “Cenknâme”nin İçerik, Şekil, Üslup ve Yapı Özellikleri

4.1. İçerik

Cenknâme, 1958-1961 yıllarında bugünkü güney Türkmenistan bölgesinde yaşayan Türkmen boylarının (Teke, Yomut, Göklen vb.) kuzey ve kuzey doğu bölgesinde bir birlik kurmuş olan Kaçar Türkmenleriyle yaptıkları savaşları anlatmaktadır. Bölgedeki Türkmenlerin İran sahasından gelen tehlikelere karşı koymaları bu kadarla sınırlı değildir. Tarih boyunca bu bölgede İran ve Turan karşılaşmaları olmuştur. Bu karşılaşmalar, tarih kaynaklarına girdiği gibi, sözlü ve yazılı ortamlarda oluşmuş edebî eserlere de yansımıştır. Misinkılıç'ın *Batur Nepes* ve *Düye Gurban*, şair Dovan'ın *Teke-Gacar*, Muhammetrahim'in *Uruş* adlı destani eserleri, Türklerin İran bölgesiyle yaptıkları savaşları anlatırlar (Annamuhammedov, 1994, s. 8).

Kadı Abdüsetdar'ın kaleme aldığı *Cenknâme*'deki olaylar iki kısımda değerlendirilebilir. *Cenknâme*'nin birinci bölümünde Nasreddin Şah, Teke Türkmenlerini hâkimiyeti altına alabilmek için Cafer Kulu'yu Ahal bölgesine gönderir. Hâlbuki Kaçar şahının Teke Türkmenleriyle husumeti çok daha öncelere dayanmaktadır. *Cenknâme*'de anlatıldığına göre Merv bölgesindeki Sarık Türkmenleri, Kaçar Türkmenlerinden de destek alarak Teke Türkmenlerine saldırmıştır. Sarık ve Kaçar ittifakına rağmen, Teke Türkmenleri savaşta başarılı olmuş, Kaçar Türkmenleri Merv'den eli boş dönerken Sarık Türkmenleri ise istediklerini elde edememişlerdir. Bu yüzden Nasreddin Şah, Kaçarların planlarını bozan Tekelerin, mutlaka mağlup edilmelerini istemektedir. Hatta bunu yapabilen kişiyi Horasan'a vali yapacağını da vaat eder. Cafer Kulu komutasındaki Kaçar ordusu Ahal üzerine hareket ettiğinde öncelikle Garrıgala mevkiinde Göklen Türkmenleriyle karşılaşır. Göklenler, bir yandan düşmanı oyalarken bir yandan da “boy ve din kardeşliği”ni öne çıkararak Teke ve Yomut Türkmenlerinden yardım isterler. Tekelerden Nurberdi Han'ın yardımıyla Kaçar ordusu mağlup edilir. Garrıgala'da Kaçar ordusunu geri püskürten Nurberdi Han, Teke ve Sarık Türkmenlerinin kavgaya tuttuğu Merv bölgesine hareket eder. Burada anlaşmazlıkları, bölgedeki Türkmen boylarıyla konuşarak halleder.

Cenknâme'nin ikinci bölümündeki olaylar, birinci bölümdeki olaylarla bağlantılıdır. Cafer Kulu'nun Garrıgala'da öldürülmesi ve Kaçar ordusunun dağılarak İran içlerine kaçması, Nasreddin Şah'ı daha fazla hırslandırmıştır. Bu kez şah, Mirza Hamza'yı Merv üzerine gönderir. Sonuç, Ahal bölgesindeki savaştan farklı olmaz. Türkmen boyları yine bir araya gelerek Kızılbaş Kaçarları mağlup ederler. Kaçarlardan geriye kalan onlarca ganimet Türkmen boylarına kalır.

Olay örgüsü açısından iki, hatta üç olayı bir arada anlatmakta olan *Cenknâme*'de Sünni-Kızılbaş çatışması dikkat çekmektedir. *Cenknâme*'nin daha giriş kısımlarından itibaren Kızılbaşların “kâfir”, “bozguncu”, “düşman” ve “şeytan” olarak tarif edildikleri görülür. Kaçarlarla veya Kızılbaşlarla savaşanların gaza yaptığı, ölenlerin şehit oldukları da yine *Cenknâme*'de öne çıkarılan önemli hususlardandır. *Cenknâme*'de “Kabûl eyleng yine dînimizni/Tutung ihlâs ile âyinimizni” şeklindeki beyitten de anlaşılacağı üzere, bu savaşlar, boy savaşından daha ziyade din savaşı şeklinde cereyan etmektedir (Samoyloviç, 2005, s. 491). Bu durum, sadece Kadı Abdüsetdar *Cenknâmesi*'nde değil, başka eserlerde de vardır. Türkmen, Özbek ve Karakalpak vb. Türk boylarının destanlarında Kızılbaşlar tipler yer alır ve Sünni karakterli kahramanlar, düşman olarak gördükleri Kızılbaş tiplerle mücadele ederler.

Orta Asya Türk destanlarındaki Kızılbaş ve Arap tipler, Türkmenistan bölgesi başta olmak üzere Orta Asya Türkleriyle İran ve Arap toplumları arasında

yapılan savaşların birer yansımalarıdır. Özellikle Köroğlu'nun savaştığı pek çok düşman, İran veya Arap menşelidir. On altıncı yüzyıldan itibaren şiddetlenen İran-Orta Asya savaşları, Şii-Sünni mücadelesi hâlini alır. B. A. Garriyev,

İsmail ve sonraki Safeviler İslamiyetteki Şiiliği, Orta Asya halkları ise Sünniliği desteklediler, bu yüzden de XVI. yüzyıldan başlayarak İran şahlarıyla bu halkların çatışması din savaşı formunu almıştır. Türkmen, Özbek ve Kazakların bir dizi folklor ve edebî eserinde ve sonuç olarak Köroğlu destanında bu form kendi yansımaları bulmuştur. Son yüzyıllarda “Kızılbaş” adı İran'ın bütün halkı için kullanılmış, geçmiş yüzyılların diğer sanat eserlerinde bu ad Müslüman olmayan, dinsiz ve putperest olarak tasvir edilmiştir.

şeklindeki tespitiyle İran'la Orta Asya Türklerinin savaşlarının dinî içeriğine dikkat çeker (Garriyev, 2007, s. 96).

Şah İsmail'in, Türkmen ve Özbekler üzerine düzenlediği saldırılar, daha sonra iktidara gelen diğer şahlar tarafından da devam ettirilmiştir. Özellikle I. Tahmasb, Türkmenlerin ürettiği ürünün üçte birine el koymuş, bunu kabul etmeyen halka baskı ve şiddet uygulamıştır. Ona karşı Türkmenler, çok sayıda isyan düzenlemiş, İran üzerinden isyanları bastırmak için defalarca bu bölgeye saldırılmıştır. Mücadele bunlarla da sınırlı kalmamış, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda da Türkmenlerle İran bölgesi arasında çok sayıda savaş yaşanmıştır (Garriyev, 2007, s. 96). Orta Asya Türk destanlarında Kızılbaş tiplerin yer almasında ve Köroğlu'nun asi, yağmacı tip olmasında bu tarihî zeminin etkisi büyüktür.

Orta Asya Türkleriyle Araplar arasındaki savaşlar da bölgenin diğer önemli tarihî olayları arasında yer alır. İslâmiyet'i yaymak için Arap Yarımadası'nın dışında da savaşlara girişen Araplar, günümüzde İran ve Türkmenistan'ın yer aldığı bölgelere akınlar düzenlemişlerdir. (Köprülü, 2003, ss. 44-46; Necef, 2003, ss. 102-108). Tarihin belli bir döneminde bölge halkının yaşamını etkileyen bu savaşlar da hafızalarda kaldığı şekliyle edebî eserlere yansımıştır. Köroğlu'nun Orta Asya varyantlarındaki “Arap” adını taşıyan tipler, tarihte yaşanan savaşların ve Orta Asya Türkleriyle Araplar arasındaki temasların bakiyeleridir.

İnceleme konumuz olan *Cenknâme*'de İran bölgesinden Türkmen boylarına saldıranların kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Öncelikle *Cenknâme*'de “Kızılbaş” olarak nitelendirilen düşmanın Kaçar adını taşıdığını görüyoruz. Tarihî kaynaklarda “Kacar” veya “Kaçar” olarak geçen bu zümre, İran bölgesinde siyasi birlik kurabilmiş Türk boylarından birisidir. Büyük Selçukluların, Harezmsahlara ve Safevilerin, İran bölgesinde siyasal birlik kurmuş Türklerden oldukları bilinen bir husustur. Kaçarlar da (1795-1925) bu bölgede hâkimiyet tesis etmeyi başarmış Türk boylarındandır (Karatay, 2003, ss. 20-22).

Faruk Sümer, İran'da yaşayan Türkmen oymaklarının 15-20. yüzyıllarda kurulan devletlerin askerî gücünü oluşturduğunu söyler. Ayrıca çalışmasında A. Dupré'nin İran'daki Türkmen oymaklarıyla ilgili listesine de yer verir. Kaçar Türkmenlerinin de yer aldığı listede Kaçarların Tahran, Horasan ve Merv civarında yaşadıkları ve diğer Türkmen oymaklarınca sevilmedikleri söylenmektedir (Sümer, 1992, ss. 353-355). Sümer'in verdiği bilgilere göre Kaçar (Kacar) Türkmenleri Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynamış bir boydur. Kaçar Türkmenlerinden bazıları bu yapı içinde çeşitli mevkilerde kullanılmışlardır. Sümer'e göre Kaçar Türkmenleri, Anadolu'da, Azerbaycan ve İran bölgelerinde yaşamış bir Türk boyudur (Sümer, 1976, ss. 96-98). İran'da Türkler; Gazneliler, Selçuklular, Kaçarlar ve Afşarlar çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır. Günümüz İranında ise Kaçarlar, Kaşgaylar, Afşarlar, Azeriler, Şahsevenler, Karadağlılar gibi çok çeşitli Türk boyları yaşamaktadır. *Cenknâme*'ye konu olan Kaçarlar, uzun yıllar İran'da hâkimiyet sürmüş ve günümüzde de varlığını devam ettiren bir Türk boyudur. Kaçarlar, İran'dan önce Azerbaycan ve Anadolu'nun doğu kısmında görülmüşler, daha sonra ise İran bölgesine ilerleyerek buraya yerleşmişlerdir. Türkmen boyları üzerine önemli çalışmalarıyla tanınan Faruk Sümer, Kaçarların 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan kuzey Azerbaycan'a göç eden Koyunlu ve Ağçalı Türkmenlerinden oluşmuş bir boy olduğunu ileri sürmüştür (İpek, 2010, ss. 3, 7). Tarihî kaynaklardan hareketle Kaçarların Türkmen boylarıyla Batı'ya geldikleri ve Anadolu, Azerbaycan ve İran sahalarına yayıldıkları söylenebilir.

Tarihteki seyirlerinden daha ziyade, Kaçarların hangi siyasi birlikler içinde yer aldığı meselesi daha önemlidir. Öncelikle Kaçarların Safevî Devleti'nde yer aldıklarını belirtmek gerekir. Böyle bir bilgi *Cenknâme*'de Kaçarların neden "kâfir" olarak nitelendirildiklerini de açıklar nitelediktedir. Türkmen, Özbek ve hatta Kazak Türklerinin edebiyatlarında İran bölgesinden gelen saldırılar, "Kızılbaş"ların, başka bir ifade ile "kâfir" grupların yaptığı saldırılar olarak geçer. İnceleme konumuz olan *Cenknâme*'de de Kaçarların "Kızılbaş" veya "kâfir" olarak nitelenmesi, bu Türk boyunun Şii inancına sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Kaçarların tarihte Safevîlerin muhafızlığını yapması da bu durumu doğrulamaktadır. Tarih araştırmalarında konuyla ilgili bazı değerlendirmeler bulabiliyoruz:

Safevi hükümdarı Şah Abbas, 1586-1597 tarihleri arasında Kaçar boylarını üç gruba ayırarak hem dış tehlikelere karşı sınırların güvenliğini sağlamak hem de Kaçar boylarının güçlerini kırmak amacıyla bir bölümünü Özbeklere karşı Merv'e, bir bölümünü Lezgilere karşı Gence, Erivan ve Karadağ'a, bir bölümünü de Türkmen akınlarına karşı Gürgan ve Esterabad'a yerleştirmiştir (İpek, 2010, s. 7).

Görüldüğü gibi Kaçarlar, Safevi Devleti'nde sınırları koruyan bir Türk boyudur. Yerleştikleri yerler ve üstlendikleri görevler neticesinde etraflarındaki diğer

Türk boylarıyla karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır. Özellikle Merv ve Astrabat'a yerleştirilen Kaçarlar, buradaki Teke, Yomut ve Göklen gibi Türkmen boylarıyla karşılaşmışlar ve bu boylar arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Adı geçen Türkmen boyları da aslında Kaçar Türkleri gibi Hive Hanlığı'nın sınır muhafızlığını yapan boylardır. Onlar da Hive hanlığını güneyden gelecek olan saldırılara karşı korumakla görevlendirilmişler ve bunu başarıyla uzun yıllar yerine getirmişlerdir (Necef, 2003, ss. 237-244). Elimizdeki Cenknâme'de olduğu üzere, bu mücadeleler, sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerine yansımıştır. Türk destan geleneğinden beslenen bu eserler, dönemin tarihî ve sosyal olaylarını günümüze taşıması, kültürler arası veya boylar arası ilişkilerin boyutunu yansıtması, destani geleneğin aldığı şekilleri göstermesi açısından oldukça önemlidirler.

Cenknâme'de anlatılan savaşlar, Kaçar Türkmenlerinden Nasreddin Şah'ın hanlık yaptığı (1848-1896) yıllara denk gelir (Garrıyev, 1977, s. 320). Bu metnin ortaya çıkmasında etkili olan ilk Kaçar saldırısı, 1958 yılında Garrıgala'ya yapılmıştır. Bu saldırıyı Horasan'ın Astrabat hâkimi Cafer Kulu komuta etmiştir. Bu saldırıya bölgenin hanı Nurberdi Han karşı koymuş ve İran ordusunu geri püskürtmüştür (Garrıyev, 1977, s. 312). Bu savaşla ilgili bazı bilgileri Rus tarihçiler de kaydetmiştir. N. İ. Grrodekov'un *Voyna v Turkmenii* (Petersburg 1883) adlı eserinde İran ordusunun Garrıgala'ya saldırdığı, burada Göklen Türkmenlerine dört bin kişilik bir orduyla Nurberdi Han'ın destek verdiği ve İran ordusunun mağlup edildiği yazılıdır (Garrıyev, 1977, s. 315). *Cenknâme*'de olayların Hicri 1275, Miladi 1858-1859 yıllarında geçtiği bildirilmektedir (Samoyloviç, 2005, s. 466). Böyle bir bilgi, tarihî kaynakların verdiği bilgilerle de örtüşmektedir.

Cenknâme'de adı geçen Teke, Yomut, Göklen, Sarık gibi Türkmen boylarının kimliğinden çok fazla bahsedilmemiştir. Ancak *Cenknâme*'de Teke Türkmenlerinin diğer Türkmen boylarına göre daha baskın ve güçlü olduğunu söylemek gerekir. Anlatının merkezinde yer alan Nurberdi Han'ın Teke Türkmenlerine mensup olması, Merv bölgesindeki Türkmen boyları arasındaki uyuşmazlıkları yine bir Teke hanının çözmesi, Göklen ve Sarık gibi Türkmen boyları zora düştüğünde öncelikle Teke Türkmenlerinden yardım istemeleri, bölgedeki Teke hâkimiyetini gösterir niteliktedir. Bölgenin 19. yüzyıldaki durumunu anlatan tarihî kaynaklar da Tekelerin en kalabalık Türkmen boyu ve bölgede önemli bir güç olduklarını vurgulamaktadırlar (Necef, 2003, s. 237).

Cenknâme'deki tiplere bakıldığında ikili bir yapıyla karşılaşılır. Sünni veya Müslüman olarak nitelendirilen Nurberdi Han ve Govşut Han'ın karşısında Nasreddin Şah, Cafer Kulu ve Mirza Hamza gibi Kızılbaş tipler vardır. Düşman tipler olarak da niteleyebileceğimiz Kızılbaş tipler, anlatıda zengin, meclislerde sık sık şarap içen, Müslümanların inandığı dini benimsemeyen, hatta bu dini ortadan kaldırmaya çalışan bozguncu tiplerdir. *Cenknâme*'de adı geçen

Nasreddin Şah, tarih kaynaklarında 1848-1896 yılları arasında İran'daki Kaçar hanedanlığının başında hüküm sürmüştür. Özellikle Horasan ve Merv bölgelerinde Türkmen ve Özbek Türkleriyle çeşitli kereler karşılaşmış, bu gruplar arasında şiddetli savaşlar olmuştur (İpek, 2010, ss. 85-87). Kadı Abdisetdar, bu savaşların hatıralarını kayda geçirmiştir.

Cenknâme'nin diğer Kızılbaş tipi Cafer Kulu, tarih kaynaklarında yer alan bir tiptir. Ancak Cafer Kulu'nun Kaçar tarihinde ortaya çıkışı 1700'lü yılların sonlarıdır. Nasreddin Şah'tan daha önceleri, devletin yönetiminde bazı görevler almıştır. Ancak *Cenknâme*'de Nasreddin Şah'la Cafer Kulu çağdaş gösterilmektedir. Tarih açısından bu mümkün değildir, ancak *Cenknâme* yazarı, Kaçarlar için önemli işler yapmış bu iki tipi bir araya getirmiştir (İpek, 2010, ss. 15-17). *Cenknâme*'de Kızılbaş tiplerin herhangi bir kahramanlığından veya olağanüstü gücünden bahis yoktur. Bu tipler, sadece ordu komutanı olarak anlatıda yer alırlar.

Cenknâme yazarının taraf olduğu tipler arasında yer alan Nurberdi Han da tarihî bir tiptir. Başka bir ifadeyle tarihî kaynaklarda adı geçen bölgede yaşamış, Teke Türkmenlerine hanlık yapmış, İran bölgesinden gelen saldırıların yanı sıra Rus ordularına karşı da savaşmış bir Türkmen hanıdır (Necef, 2003, ss. 263-265). *Cenknâme*'de ise Nurberdi Han, Ahal bölgesinde yaşayan ve dara düşen Göklen Türkmenlerine yardım ederek Kaçarları mağlup eden ve Merv bölgesindeki Türkmenlerin anlaşmazlıklarını çözen bir Teke hanıdır. *Cenknâme*'deki olayların büyük bir kısmı Nurberdi Han etrafında gelişmektedir. Govşut Han hakkında çok fazla bilgi yoktur. *Cenknâme*'de Kaçarlara Merv bölgesinde karşı koyan bir Türkmen hanı olarak yer alır.

Tipler bahsinde *Cenknâme*'de “bahadır” veya “deli” sıfatlarıyla adı geçen alplara temas etmek gerekmektedir. Övezli, Durdı Han, Çarı Bahadır, Hallı Bahadır, Gılıç Gapan, Peyrev Bahadır, Agalı, Berdi Bahadır gibi çok sayıda savaşçı tip, *Cenknâme*'de yer almaktadır. Kahramanlık destanlarının asli tipleri olan alpların benzerlerini bu *Cenknâme*'de de bulmak mümkündür. Bu bahadırlar, Kızılbaş ordularıyla yapılan savaşlarda ön saflarda yer alıp Kızılbaş askerini darmadağın ederler. Özellikle teke teke mücadelelerde Teke, Yomut ve Göklen bahadırlarından övgüyle bahsedilir. Olağanüstü güçleri, savaş tecrübeleri, silah kullanmada ve ata binmedeki ustalıkları öne çıkarılan bazı özellikleridir. Yüzlerce alpin veya *Cenknâme*'deki ifadesiyle “deli bahadır”ın yer aldığı Türkmen ordusu, zorlanmadan düşmanını mağlup eder. Burada birkaçına yer verdiğimiz Türkmen bahadırlarının tasvir edilişleri, *Cenknâme* yazarının destan üslubunu bildiğini göstermektedir. Destanlardaki kahramanların tasvir tarzlarına benzer kullanımların, bu *Cenknâme*'de de yer alıyor olması, bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

Cenknâme'deki olaylar; Tahran, Horasan, Ahal, Merv, Buhara ve Hive gibi merkezlerde ortaya çıkmaktadır. Anlatıda Kaçarların şahı Nasreddin Şah, Tahran'daki tahtından Türkmenleri yönetmeye çalışmaktadır. *Cenknâme*'den Kaçarların Horasan bölgesine de hâkim olduğunu anlıyoruz. Çünkü Teke Türkmenlerine karşı başarı kazanan kumandanı şah, Horasan'a vali yapacağını söylemiştir. *Cenknâme*'de geçen Garrıgala, Ahal ve Merv bölgelerinde Türkmen boyları yaşamaktadır. Günümüzde de bu yerler vardır ve Türkmenistan sınırları içinde kalmaktadırlar. *Cenknâme*'de adları geçen Hive ve Buhara, savaşlarda Türkmenlerin eline geçen esirlerin gönderildiği yerlerdir. Türkmenler, ganimet olarak kabul ettikleri savaş esirlerini adı geçen bölgelerdeki köle pazarlarına göndermişlerdir.

Cenknâme'deki “keneş” olgusuna da dikkat çekmek gerekir. Keneşler, Türkmenlerin problem çözme yöntemlerini ve boy birliğine verdikleri önemi göstermesi açısından önemli toplantılardır. Bu toplantıların benzerlerine Türk tarihinin ve edebiyatının geçmiş dönemlerinde de rastlandığını söylemek gerekir. Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut Kitabı başta olmak üzere pek çok tarihî ve edebî kaynaktan Türklerin görüş alışverişi yapmak için bir araya geldikleri, hatta bunun için büyük toyları tercih ettikleri görülür. Türk kültüründe “keneş” olarak da bilinen toylar veya toplantılarda boylar arasındaki uyuşmazlıklar giderilir, akın, av veya savaş kararları alınır (Duymaz, 2005, ss. 43-45). Kısacası, devlet için önemli bir durum veya olay karşısında farklı düşünceler ve tecrübeler dikkate alınarak doğru olan yapılmaya çalışılır. Elimizdeki *Cenknâme*'de benzer durumlar vardır. Kaçar saldırıları karşısında Türkmen boyları bir araya gelip konuşurlar, yani keneş yaparlar. Bu toplantılarda akıl sahibi kişilerin ve özellikle yaşlıların düşüncelerine önem verilir. Bu yönüyle *Cenknâme*, Türklerin savaş durumlarında konuşma ve tartışma kültürlerini destanlardaki şekliyle aktarmaktadır.

4.2. Şekil ve Üslup Özellikleri

Cenknâme, mesnevi nazım şekli ve aruz ölçüsüyle kaleme alınmıştır. Ancak Samoyloviç'in tespitlerine göre şair, klasik edebiyatı tam olarak bilen birisi değildir. Çünkü eserinde hata olarak kabul edilebilecek çok sayıda aruz kusuru vardır. Bu yönüyle *Cenknâme* yazarının, klasik edebiyat dairesinden daha çok halk edebiyatı sahasına, halk kültürüne daha yakın olduğu söylenebilir (Annamuhammedov, 1994, s. 12). Bu durum, Andalıp ve Magrupı gibi destan kaleme almış şairler için de geçerlidir. Klasik edebiyatı tanıyan, ancak halk kültüründen de kopuk olmayan bu şairler, sözlü gelenekte destan anlatan destancılar gibi epik karakterli eserler vücuda getirmişlerdir. *Cenknâme*'nin yazarı Abdüsetdar da halkın Karçarlara bakışını ve Kızılbaş gruplara karşı verilen savaşları yorumlama tarzını bildiği için, onların diline ve yaşam tarzına yabancı olmayan bir eser vücuda getirmiştir.

Cenknâme, “Bismillâhîrrâhmânîrrâhîm senâ / Ki kıldım ibtidâ be-ism-i Hudâ” (Samoyloviç, 2005, s. 457) mısralarıyla başlar. İslami dönemde yazılan veya yazıya geçirilen eserlerin pek çoğunda besmeleyle söze başlamak gelenek hâlini almıştır. Yazar, *Cenknâme*’de sözü kısa kesmek veya sözün uzayıp gideceğini anlatabilmek için “Buların medhin itsem ta kıyâmet / Edâ bolmas bil ey sâhib-i besâret” (Samoyloviç, 2005, s. 460) veya “Gel imdi nâzımâ söz muhtasar kıl / Garaz nidür bu nazmıñdın haber kıl” (Samoyloviç, 2005, s. 461) gibi ifadeler kullanır. Sahne geçişlerinde veya olaylar arasındaki geçişler için ise “Ki elkissa buların kıssasındın / Beyân eyleb bular dil gussasındın”, “Gel imdi nâzımâ bul munda yatsun / Niçe günler yatıb demin tüzetsin” (Samoyloviç, 2005, s. 466) şeklinde mısralar metinde yer almaktadır. Son kısımda ise anlatı, “İlâhî nâzım-ı kulnı bu hâlât / Sevâb-ı gâzîlgera kıl Şerâket” (Samoyloviç, 2005, s. 503) mısralarıyla son bulur.

Cenknâme’de ayrıntılı savaş sahneleri vardır. İki büyük savaşın anlatıldığı metinde Türkmen alplarının kahramanlıkları, düşmanlarını aciz bırakışları, savaş meydanındaki hünerleri ve gösterişleri geniş bölümler hâlinde anlatılmıştır. Aşağıda bu sahnelerden küçük parçalar yer almaktadır:

“Ki andın song tamâm-ı ehl-i îmân / Piyâde süvâre birle ey cân / Bular hem at koyub birdin be-yekbâr / Tidiler tekbîr-i Allâhü ekber / Kıran ile tokuşdular zamânı / Kılıp küffâr başıga tıg-ı râni” (Samoyloviç, 2005, s. 491).

“Oşol hengâm ara çün iki arslan / Kıran eyleb Kızılbaşdın töküb kan / Biri Sultan Bahadur baş kûhî / Biri Fâzıl Big mânend-i kûhî / Uruş eyleb cenân hengâm birlen / Urub küffâr ilin kamkâm birlen” (Samoyloviç, 2005, s. 499).

Bu ve *Cenknâme*’deki diğer savaş sahneleri Kadı Abdîsetdar’ın savaş alanlarına ve destan üslubuna yabancı olmadığını göstermektedir. Orduların yerleşmeleri, savaş hazırlıkları, savaş öncesi yapılan hileler, teke tek karşılaşmalar, bahadırların hünerleri, kullandıkları savaş aletleri ayrıntılarıyla *Cenknâme*’de yer almaktadır. Bu yönüyle *Cenknâme*, kahramanlık konulu eserler arasında da gösterilebilir. Abdîsetdar’ın, anlatının başından beri yapmak istediği; gazayı, Türkmen alplarının, diğer bir adlandırmayla delilerinin savaşlarda gösterdikleri yararlılıkları anlatmaktır. Tıpkı bir destancı gibi *Cenknâme* yazarı, taraf olduğu kahramanları övmekte ve onların kahramanlıklarıyla övünmektedir.

Cenknâme üslubunda dikkati çeken diğer bir husus, atasözlerinin bazı durumlarda benzetme yapabilmek veya durumu özetleyebilmek için kullanılmış olmasıdır. Nurberdi Han, Merv’e Teke ve Sarık Türkmenlerinin anlaşmazlıklarını çözmek için gittiğinde çözümünü Sarıkların bölgeyi terk etmesinde bulur. Sarıkların, Tekeler gibi güçlü bir boya kafa tutmasının yanlış olduğunu anlatabilmek için Abdîsetdar, “Nakıldur yürük ile at çafuşgan / Hatâdur güçlig ile hem güreşgen” (Samoyloviç, 2005, s. 481) şeklinde bir atasözüne yer verir. Yine savaş meydanında Kaçar ordusu dağılıp kaçışmaya

başladığında şair, “Horus kılsa mahalsiz sayhanı bes / Ururlar il anı öltürgeli bes” (Samoyloviç, 2005, s. 501) der. Türkiye’de “Vakitsiz öten horozun başını keserler”. şeklinde bilinen atasözüyle Kaçarların yanlığı, Türkmen boylarının da bu yanlığa son verişisi kısa yoldan anlatılmıştır.

Manzum karakterli Kadı Abdüsetdar *Cenknâmesi*, klasik edebiyat dairesinde yazılmış izlenimi verse de şekil ve üslup özellikleri, onun halk kültürüyle yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Aruzdaki bariz kusurlar, özellikle geçiş ifadelerinin ve savaş sahnelerinin sözlü destanlarla benzerlik göstermesi, atasözlerinin sıklıkla kullanılmış olması, *Cenknâme*’yi halk kültüründeki destani tarza yakınlaştırmaktadır.

4.3. Yapı

4.3.1. Allah’ın Övülmesi, Hz. Muhammet’e Dua, Dört Halife’ye, Hz. Hasan ve Hüseyin’e Saygı

Cenknâme, mesnevi tarzında yazılmış pek çok eserde olduğu üzere, Allah’ın birliğinden, rahman ve rahim oluşundan, insanlara Mirac’ı nasip etmesinden, Kur’an’ı Kerim’i insanların hidayete ulaşması için indirmesinden, Hz. Muhammet’i peygamber tayin etmesinden bahsederek başlamıştır. Allah’ın övülmesinden sonra Peygamber’in vefatıyla kavgaların arttığı, Peygamber damadı Hz. Ali’ye düşman olanların ortaya çıktığı, Kербela’da masumların yok yere öldürüldüğü söylenir. Dört halifenin hepsi teker teker anılır ve onlara dua edilir. Bu bölümde Allah’ın, Peygamber’in ve halifelerin anılmasının yanında İslam tarihinde ortaya çıkmış ihtilaflara değinmiş olması, hatta Hz. Ali, Hüseyin ve Hasan’a yok yere kastedilmiş olduğunun söylenmesi, eserin içeriği konusunda daha giriş kısmında bazı ipuçları vermektedir. Diğer bir ifadeyle *Cenknâme*’de bu ihtilaflar sonucu oluşmuş kavramlara ve olaylara temas edileceğini yazar, giriş kısmında belli etmeye başlamıştır.

4.3.2. Kızılbaşların Tanıtılması

Cenknâme’de Kızılbaş olarak nitelendirilen zümrenin tanıtımına ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Daha önce verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmelerle *Cenknâme*’nin bu bölümündeki bakış açısı oldukça farklıdır. *Cenknâme*’nin yazarı Kızılbaşları, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin’den bağımsız olarak değerlendirmektedir. Peygamber sonrasında yaşanan karışıklıklarda Hz. Ali’nin yanında tavır alan yazar, “Revâfiz leşgeri Şeytân-ı laîndür / Bu üç yar-i Resûlga la’nîndür” (Samoyloviç, 2005, s. 460) diyerek Kızılbaşları ağır bir şekilde eleştirmektedir. Ayrıca *Cenknâme*’de Revâfiz olarak geçen bu grup, şeriata hıyanetlik yapmak ve dinsizlikle suçlanır. Bunların cehennemlik oldukları ve bunlara karşı savaşın gazi olacakları söylenir.

4.3.3. *Cenknâme*'nin Yazılma Sebebi

Kadı Abdüsetdar'ın *Cenknâme*'de belirttiği gibi, bu eserin yazılma sebebi, İran bölgesinden gelen ve Kızılbaş olarak nitelendirilen düşmanlara karşı Türkmenlerin gösterdiği karşı duruşu övmek, diğer bir ifadeyle Türkmenlerin kahramanlıklarıyla iftihar etmek, bu savaşlarda faydalı işler yaparak Türkmenlerin zaferinde önemli bir rolü olan alpların adlarını ebedileştirmek ve bu olayları sonraki nesillerin de öğrenmesine imkân sağlamaktır (Garniyev, 1977, s. 320). *Cenknâme*'nin yazarı kendisi, bu eserini yazmasında içinde yaşadığı toplumun etkili olduğunu, Kızılbaş ordusuyla içinde yaşadığı insanların yaptığı savaşları ve buradaki olayları yazmasını rica ettiklerini söyler (Samoyloviç, 2005, s. 461). Yazar, etraftan aldığı bu teklifi düşündüğünü, onların beklentilerini karşılayamamaktan da korktuğunu, ancak Allah'a ve Hz. Muhammet'e sığınıp bu işe giriştiğini söyler. Ayrıca şair, bu savaşlara katılanların gaza ve cihat ettiklerini söyleyerek düşmanın kâfir olarak algılandığını belirtir.

4.3.4. Cafer Kulu Han'ın Ahal'daki Garrıgala'ya Saldırması

Cenknâme'de, Tahran'da bir şahın olduğu, rahat ve huzur içinde otururken Teke Türkmenlerinin kendisine verdiği eziyet nedeniyle rahatsız olup onlara saldırmak istediği söylenerek asıl olaylara giriş yapılır. Metinde Tahran'da oturan ve Tekelere saldırı planı yapan şahın Nasreddin Şah olduğu söylenmektedir. Şahın veziri Teke Türkmenlerini anlatmaya başladığında Tekelerin Kızılbaşlara rahat vermediği, Kızılbaşların saldırılarını sürekli geri püskürttükleri, burada iyi ata binen ve silah kullanan çok sayıda bahadırın olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Nasreddin Şah, Tekelerin Horasan bölgesindeki hâkimiyetine son vermek için Tekelere saldırmak istemektedir. Mecliste bulunanlara seslenen şah, Tekelerin üzerine gidebilecek bir yiğidin olup olmadığını sorar. Eğer birisi çıkıp Tekelere baş eğdirebilirse onu Horasan'a vali yapacağımı söyler. Bu görevi mecliste bulunan Cafer Kulu Han kabul eder. Nasreddin Şah, ülkenin her yanına ferman gönderip asker ister. Fermanına karşılık olarak onlarca asker ve top, Tekelerle yapılacak savaş için hazır hâle getirilir. Cafer Kulu Han, kurulan ordunun başında Tekelere doğru yola çıkar.

Cafer Kulu Han, Tekelerle savaşmaya çıkmıştır, ancak karşılarında öncelikle Göklen Türkmenlerini bulur. Göklenler, Garrıga mevkiinde, Kızılbaşların geldiğinden haberdar olup savunmaya hazırlanırlar. Bu arada kendi aralarında yaptıkları konuşmalarda bu savaşın “küffar”a karşı verildiğinden, geri kalanların gazi, ölenlerin de şehit olacağından bahsediler. Kendi başarısına Kızılbaş askerine karşı koyamayacaklarını bilen Göklenler, hemen Teke ve Yomut Türkmenlerini yardıma çağırarak için haberci gönderirler.

4.3.5. Nurberdi Han'ın Göklenlere Destek İçin Garrıgala'ya Gelmesi ve Cafer Kulu Han'la Karşılaşması

Göklen Türkmenlerinin Türkmen boylarına gönderdiği haberciler çok geçmeden menzillerine ulaşmış durumda haber verirler. Türkmen boylarının hanları, Göklenleri ve Tekeleri kardeş kabul edip onlara yardım etmeye karar verirler. Bu yardımda yine saldırılanların Kızılbaş olmasının da etkisi vardır. Ahal bölgesinde bulunan Nurberdi Han, on bin kişilik bir orduyla Garrıgala'ya, yani Cafer Kulu Han'ın kuşattığı bölgeye doğru hareket eder. Bu arada Yomut Türkmenleri de aynı bölgeye kalabalık bir grup hâlinde hareket etmiştir.

İki ordu Garrıgala mevkiinde karşı karşıya geldiğinde, Türk destanlarında da sıklıkla karşılaştığımız teke tek mücadeleler başlar. Nurberdi Han'ın komuta ettiği Sünni Türkmenlerden çıkan bahadırlar, Kızılbaş Kaçarların savaşçılarını birer birer mağlup ederler. Ardından Kızılbaş askeri, topları öne çıkarıp saldırıya hazırlanır. Teke Türkmenleri de saflarını düzelterek Kızılbaş saldırısına cevap verirler. Bir gün süren savaşta galip belli olmaz. Ancak Yomut Türkmenlerinden Mahmut İşan, sekiz bin askerle Tekelere desteğe gelir. Bu hamleyle savaşta üstünlük tamamıyla Sünni Türkmen boylarına geçer. Teke, Yomut ve Göklen boylarından oluşan orduda çok sayıda ünlü bahadır vardır. Bunların gayretleriyle Cafer Kulu Han, mağlup edilir.

Ahal civarındaki savaştan sonra Nurberdi Han, Merv'e doğru hareket eder. Buraya ulaştığında kalabalık Türkmen boylarınca karşılanır. *Cenknâme*'de Nurberdi Han'ın bölgeye gelişine sebep olarak buradaki boylar arasındaki anlaşmazlıkları veya husumetleri ortadan kaldırmak olarak gösterilir. *Cenknâme*'de geçen bu olayları doğrulayan bazı tarihî kayıtlar vardır. *Voyna v Türkmenii* adlı kitapta Garrıgala Savaşı'ndan sonra Nurberdi Han Ahal'in hanı yapılmış ve bir yıl sonra Merv'e gidip buradaki anlaşmazlıklara son vermiştir (Garrıyev, 1977, s. 318).

4.3.6. Cafer Kulu Han'ın Astrabat'ta Ölmesi ve Askerinin Tahran'a Kaçması

Cafer Kulu'nun askeri, Nurberdi Han'ın karşısında tutunamayıp mağlup olduktan sonra Nasreddin Han'ın güvenerek askerinin başına koyduğu Cafer Kulu Han da canını kurtaramaz. Başboş kalmış Kaçar askerleri, dağınık hâlde Tahran'a ulaşmayı başarır. Teke Türkmenlerinden alınan bu ağır yenilgiden haberdar olan Nasreddin Şah, kendinden geçip küplere biner. Cafer Kulu'nun Ahal saldırısı, *Cenknâme*'nin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu savaşın, daha doğrusu Nasreddin Şah'ın aldığı bu yenilginin ardından Kaçarlar, yeniden kuzeydeki Türkmenlere saldırıyı düşünürler. *Cenknâme* yazarına göre şah, intikam duygusuna kapılmıştır.

4.3.7. Kızılbaş Mirza Hamza'nın Merv'e Saldırması ve Govşut Han'ın Ona Karşı Koyması

Garrigala'da alınan ağır yenilginin öcünü Tekelerden almak isteyen Kaçar şahı, bu kez Mirza Hamza'yı görevlendirir. Yine topçuların da içinde bulunduğu yetmiş bin kişilik bir ordu kurulur. Mirza Hamza'nın komuta ettiği ordu, Merv'e yaklaştığında Türkmenler çoktan bu durumdan haberdar olmuştur. Merv'in hanı Govşut Han, hemen meclisi toplamış, yapılabilecekleri görüşmeye başlamıştır. Kaçar ordusundan bazı askerler, Tekelerin içine sızmaya çalışır, ancak Govşut Han'ın bahadırları karşı koyarlar. Düşman, orduyu ikiye bölüp bir kısmını hendeklere yerleştirir, ancak Türkmenler, buradaki Kızılbaşları yerlerinden çıkarmazlar. Hendek hamlesinden sonuç alamayan düşman, açık alanda savaşa kararı alır. Savaş meydanında ise Agalı, Teçli Mirap ve Övez Han gibi yiğitlerin kahramanlıkları anlatılır. Savaş meydanında olağanüstü güçleri ve silah kullanma beceriyle Kızılbaş askerini aciz bırakan Merv Türkmenleri, Kaçar ordusunu darmadağın ederler. Kızılbaşlar, kaçmak isterler, ancak Türkmenler buna da izin vermezler. Düşman ordusunun başındaki Mirza Hamza bir yolunu bulup savaş meydanından ayrılır.

Teke Türkmenleri, esir aldıkları Kaçar askerlerini, Hive ve Buhara'ya gönderirler. Ganimet olarak ise yükleriyle birlikte yetmiş bin deve, yüz binden fazla mızrak, kılıç, tüfek, top; değerli kumaşlar, altın ve gümüş, resimli hikâye kitaplarının yanı sıra değerli eşyalar, Teke Türkmenlerine kalır.

Sonuç

1. A. N. Samoyloviç'in Türkmenistan'da tespit ettiği ve İran bölgesindeki Kaçar Türkleri ile Türkmenistan sahasındaki Türkmen boylarının savaşlarını anlatan *Cenknâme*, Türklerdeki destan yazma veya "nâme" kaleme alma geleneğinin son örneklerinden biridir. Bu yönüyle adı geçen *Cenknâme*'yi, destani gelenek çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

2. *Cenknâme*'yi Hive'de kadılık yapmış Abdüsetdar mesnevi nazım şekli, aruz vezni ve Çağatay Türkçesiyle kaleme almıştır. Ancak yapılan bariz aruz kusurları, anlatma tekniği ve üslup özellikleri, *Cenknâme* yazarının klasik edebiyattan daha çok halk edebiyatına yakın olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle *Cenknâme*'nin, Andalıp'ın Oğuznâmesi'yle benzer bir çizgide olduğunu belirtmek gerekir.

3. *Cenknâme*'de İran'da yaşayan Kızılbaş Kaçar Türkleriyle Merv ve Ahal bölgelerinde yaşam süren Teke, Göklen ve Yomut gibi Türkmen boylarının savaşları anlatılmaktadır. Bölgeye hâkim olma gayesi savaşların ardındaki asıl hedef olsa da görünürde Sünni-Kızılbaş çatışması vardır. Teke Türkmenlerine taraf olan yazar, Kızılbaşları çapulcu ve kâfir olarak nitelendirerek yapılan

savaşların gaza olduğunu söylemektedir. Bu yönüyle eser *Cenknâme* mantığıyla da örtüşmektedir.

4. Anlatıda tarihî unsurlar oldukça yoğundur. *Cenknâme*'de anlatılan bazı olayların tarihteki karşılıkları bulunmaktadır. Bu yönüyle *Cenknâme*, olay, mekân ve tipler açısından tarihçilerin de başvurabileceği bir kaynak durumundadır. Bununla birlikte edebî bir eser olan *Cenknâme*'de Sünni Türkmenlerin görünüşleri, savaş yöntemleri ve kahramanlıkları abartılarak anlatılmıştır. Türkmen alplarının Kızılbaş düşmanlarıyla teke teke dövüşleri, onlara ezici bir üstünlük sağlamaları, atlarının ve silahlarının özellikleri Türk destanlarında rastladığımız bir yöntemle anlatılmıştır. Bütün bunlar, Abdüsetdar *Cenknâmesi*'nin, Orta Asya Türk destan geleneği dairesinde oluşmuş bir anlatı olduğunu göstermektedir.

5. *Cenknâme*, tarihin erken dönemlerinden beri devam eden İran-Turan savaşlarının edebiyata yansımaya iyi bir örnektir. Günümüz Türkmenistanı'nın güney kısımları ve İran'ın kuzey bölgeleri, Türklerin ve Farsların sık sık karşı karşıya geldiği yerlerdir. Tarihte yaşanmış bu olayların hem halk anlatılarına hem de şiirine önemli yansımaları olmuştur. Bölgede yaşanan tarihî olayların edebî eserlere ne ölçüde yansıdığını veya yansıyabildiğini bu *Cenknâme* üzerinden takip edebilmek mümkündür. Üzerinde tespit ve değerlendirmeler yaptığımız bu metin, bölgedeki diğer anlatılarda, örneğin Köroğlu Destanı'nda, yer alan Kızılbaş tiplerin tahlil edilmesine de yardımcı olabilecek bir özelliğe sahiptir.

6. *Cenknâme*'nin diğer bir özelliği, Teke, Yomut, Yazır ve Göklen gibi Türkmen boylarının düşman karşısında birleşebildiğini, Oğuz boylarının olağanüstü hâllerde birlik ve beraberlik hâlinde olabildiklerini anlatmasıdır. Türkmen boylarının haberleşme tarzlarını, bir araya gelip “kengeş” yaptıklarını, yani meclis kurup savaş veya zor durumdaki bir Türkmen boyuna yardım kararı alabildiklerini, ordularında çok sayıda bahadırın yer aldığını, İran bölgesinden gelen orduları Kızılbaş olarak nitelendirip onlara karşı gaza yaptıklarını bu *Cenknâme*'den öğrenebiliyoruz. Kısacası bu *Cenknâme*, 19. yüzyılda Kaçarlarla anlaşmazlıklar yaşayan Türkmen boylarının savaşlarda gösterdikleri kahramanlıkları, savaş tarzlarını, Kızılbaş olarak nitelendirdikleri Kaçarlara bakış açılarını yansıtan destani karakterli bir eserdir.

Kaynakça

- Aça, M. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.
- Annamuhammedov, M. ve Nuraliyev A. (1994). *Abdüsettar Kazı Ceñnama-Tekelerin Uruş Kısası Kitabı*. Aşgabat: Mirap İlmî-Önümçilik Firması.
- Bekmiradov, A. (1987). *Andalip Hem Oguznamaçılık Debi*. Aşgabat: İlim.
- Çetin, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Çobanoğlu, Ö. (2000). *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duymaz, A. (2005). Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut'a Toy Geleneğinin Sembolik Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli. *Karadeniz Araştırmaları*, 5, 37-60.
- Ekici, M. (2001). Celali Revolts and the Epic Story of Köroğlu. *Millî Folklor*, VII (51), 15-27.
- Fedakar, S. (2003). *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Garrıyev, S. A. (1977). *Türkmen Edebiyatının Tarihi*. Aşgabat: İlim Neşiriyatı.
- Garrıyev, S. (1982). *Türkmen Eposu, Dessanları ve Gündoğar Halklarının Epiki Dörediciliği*. Aşgabat: İlim.
- Garrıyev, B. A. (1947). *Türkmen Folklorından Usuli Gollanma*. Aşgabat.
- Garrıyev, B. A. (2007). *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları* (F. Türkmen, M. Duranlı ve F. Rahmankul, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İpek, Y. (2010). *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbilik ve Bahâilik*. İstanbul: Ekim.
- Karatay, O. (2003). *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Ankara: Karam Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Köprülü, F. (2003). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nuraliyev, D. (1971). *Akademik A. N. Samoyloviç Türkmen Edebiyatı Hakkında*. Aşgabat: İlim Neşiriyatı.
- Sümer, F. (1976). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: TDAV Yayını.
- Şahin, H. İ. (2010). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.

OSMANLI DIŞ ASKERİ İSTİHBARATINDA FORMELLEŞME:ELÇİLİKLERDE ATAŞEMİLİTERLİĞİN İHDASI VE OSMANLI ASKERİ ATAŞ RAPORLARI*

Gültekin YILDIZ

Özet: Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde dış askerî istihbaratın kurumsallaşması ve formelleşmesinde bir milat kabul edilebilecek ataşemiliterlik uygulamasının 1864-1918 arasındaki işleyişi ele alınmaktadır. Osmanlı askerî ataşeliklerinin hangi tarihlerde nerelerde kurulduğu, elçiliklerde görev yapan ataşelerin raporlarında hangi hususlara yer verdiği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bir karşılaştırma imkânı sağlamak açısından büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nde bulundurdukları askerî ataşelerin raporları da kısaca tanıtılmaktadır. Ayrıca Alman askerî danışman von der Goltz'un Osmanlı askerî ataşeleri için 1892 tarihinde hazırladığı yönerge de incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Askerî istihbarat, askerî diplomasi, askerî ataş, ataşemiliter, Osmanlı askerî tarihi, askerî ataş raporları, Colmar Freiherr von der Goltz.

The Formalization of Ottoman Military Intelligence: Ottoman Military Attachés and Their Reports

Abstract: In this article, the mechanism of the military attaché, between 1864-1918, which can be accepted as a turning point in the institutionalization and formalization of external military intelligence in the Ottoman Empire is to be discussed. The article also tries to answer that when and where the Ottoman military attachés were established and which subjects were included by the reports of the Ottoman military attachés. The reports of the military attachés of the great powers are shortly defined, which will enable the reader to make comparisons. Furthermore, the proposal written by von der Goltz, German military advisor to the Ottoman Empire, for the Ottoman military attachés in 1892 is examined.

Key words: Military intelligence, military diplomacy, military attaché, attaché militaire, Ottoman military history, military attaché reports, Colmar Freiherr von der Goltz.

*Bu makalenin ortaya çıkma sürecinde sağladıkları destek için genç meslekdaşlarım Fatih Tetik ve Mustafa Yeni'ye müteşekkirim.

Fransız İhtilâli ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı ile sona erdiği söylenebilecek uzun ondokuzuncu yüzyıl, devlet aygıtına paralel olarak orduların ve savaş organizasyonunun da formelleşmesi ve bürokratikleşmesi sürecini bünyesinde barındırır. Zorunlu askerliğe dayalı kitle ordularının komuta ve kontrolü ancak merkezî planlama ile mümkün gözüktüğünden, XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Dünya askerî tarihinde “genelkurmayların çağı” olur. Kitle ordusunu yönetecek subay, hesap ve tahmin insanı olmak zorundadır. Savaşın ancak ülkenin mümkün merteye bütün kaynaklarını seferber etmekle kazanılır hale gelmesi, askerî liderin oynayacağı rolü coşku vermektan çok planlama yönüne kaydırır. Farklı senaryolara dayalı savaş planları yapılır, istenmeyen durumların ortaya çıkma ihtimali de göz önünde tutulmaya başlanır. Modern askerî planlama, bunun için eğitilmiş uzmanlar tarafından yürütölen bilgi tabanlı bir koordinasyon faaliyetidir (Feld, 1977, ss. 146-147; Wheeler, 2012, s. 47).

1860’a kadar ordulardaki kurmaylığın görevi kabaca, disiplin ve talimin genel standartlarını belirlemek ve onları en verimli şekilde kullanmaya yönelik tasarlanmış taktik ve stratejileri çizmek olarak tarif edilirken, bu tarihten sonra işler değişir. Yüzbaşı iken bir dönem Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasında da rol almış General Helmut von Moltke’nin rehberliğinde Prusya ordusu, umumî seferberlik sürecini planlayıp yürütebilecek bir genelkurmay geliştirir. Bilhassa 1870 Prusya-Fransa Harbi’nin ilki lehine neticelenmesiyle beraber, sadece Avrupa’da değil bütün Dünya’da Prusya Genelkurmayı hegemon askerî paradigma halini alır (Feld, 1977, s. 154). Askerî doktrinde ve ordu teşkilatında ortaya çıkan bu değişimler, başta ulaşım ve haberleşme olmak üzere yatay hareketliliğin hızını ve miktarını daha önce olmadığı kadar arttıran demiryolu, telgraf ve buharlı vapur gibi icatlar ve ateşli silahların kullanımını basitleştirip etkinliğini arttıran iyileştirmelerle desteklenir.

İnsanların, eşyaların ve fikirlerin dolaşım hızının büyük ölçüde arttığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Dünya’yı herkesin herkese daha çok benzediği küresel bir homojenleşme durumu ile karşı karşıya bırakır. Bu çerçevede devletlerin askerî doktrinleri de, John Lynn’in “başarının taklit edilmesi” (*imitation of success*) diye tarif ettiği olgu çerçevesinde, rakipten farklılaşmaya değil de rakibe benzeyerek ona üstün gelme çabasına dayalı hale gelir. İster hasım ister müttefik olsun, XIX. yüzyılın giderek ulus-devletleşmekte olan monarşileri, aralarındaki politik, ticari ve askerî rekabetin şiddeti arttıkça birbirleriyle daha çok kaynaşır ve birbirlerine daha çok benzer. Dünya tarihinde XIX. yüzyıl bir savaşlar çağı olduğu kadar, “devletlerarası” ya da “uluslararası” hukukun ve ilişkilerin icat edilerek kurumsal bir zemine oturtulmasına da tanıklık eder. Bu formelleşme ve normalleşme sürecinden diplomatik ilişkiler kadar askerî istihbarat faaliyetleri de payını alır. Napoléon Savaşları ile başlayıp, kimilerince ilk “dünya savaşı” olarak da nitelendirilen Kırım Savaşı ile zirveye varan XIX. yüzyılın savaşlar dizisi devletlerarası diplomatik ilişkilerin hacmini arttırırken,

hasmâne niyetleri azaltacağı ve caydırıcılığı arttıracığı umuduyla devletlerarası askerî ilişkilerde de bir şeffaflaşma ve formelleşme sürecini beraberinde getirir. Teknolojik gelişmelerle süratlenen haberleşme ve ulaşım, daha önceki dönemlerde “gizli bilgi” konumunda olan teknik ve taktik verilerin daha hızlı toplanması ve yayılmasını mümkün kılar. Ondokuzuncu yüzyıl öncesinde askerî istihbarat denildiğinde akla, bizzat siyasi ve/veya askerî liderin şahsı etrafında kurduğu casus/muhbir ağı ile rakip ve hasımlarının politik niyetlerini, askerî kuvvetini ve harp planlarını öğrenme çabası gelirken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza yabancı ülkelerde devletlerinin diplomatik temsilcilerinden biri gibi çalışan uzman bürokratlar, yani askerî ataşeler çıkar (Wheeler, 2012, s. 47).

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ikinci yarısında askerî istihbarat sisteminin formelleşmesi ve bürokratikleşmesi çerçevesinde rakipleriyle eşzamanlı olarak Osmanlı Devleti'nin daimî elçiliklerinde ataşemiliterlik makamının ihdası ve sonraki yarım yüzyıl içindeki işleyişi ele alınacaktır. Osmanlı ataşemiliterlerinin 1864-1918 arasındaki faaliyetlerini ve dış askerî istihbarat sisteminde devreye sokulan bu yeni bilgi toplama mekanizmasının etkinliğini tam olarak değerlendirmek için, askerî ataşelerin İstanbul'a gönderdikleri raporları ve Osmanlı devlet ve ordu yöneticilerinin bunları ne şekilde kullandıklarına dair yazışmaları görmek gerekir. Mamafih, belirtilen dönemde Osmanlı ordusunun komuta karargâhını bünyesinde barındıran Seraskerlik ve Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin resmî yazışmaları hâlihazırda gün yüzüne çıkmış değildir. Uzun saltanatı sırasında, hem devlet hem de ordu idaresinde hemen her konudan bizzat haberdar olmak isteyen Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda oluşturduğu Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi'nden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiş evrak bu noktada imdada yetişmektedir. Ayrıca Sadaret ile Hariciye ve Dâhiliye nezaretlerinin araştırmaya açılmış belgelerinden de belirli ipuçları yakalamak mümkündür.

Ataşemiliterler ile İstanbul'daki karar alıcılar arasında gerçekleşen bilgi alışverişinin, son dönem Osmanlı askerî istihbarat faaliyetlerinin tamamına karşılık geldiğini düşünmek hatalı olur. Ateşemiliterliklerin ihdası, dış askerî istihbaratın temininde yeni bir dönemin başladığına işaret ediyor olsa da, formal ve bürokratik bir istihbarat kanalı olan bu birimler bilgi toplama ağının sadece bir kısmıdır. Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri hakkında az da olsa bilgi sahibi olduğumuz II. Meşrutiyet döneminin *Teşkilat-ı Mahsusa*'sına kadar, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî bir merkezî istihbarat ve karşı istihbarat kurumu olmamıştır. Bununla beraber, nüfusu oldukça heterojen geniş imparatorluk coğrafyasında iç askerî istihbarat alanında pek çok informal ve gayri resmi kanaldan faydalandığı bilinmektedir. Osmanlı devlet belgeleri üzerinde yapılacak derinliğine araştırmalar ile Teşkilat-ı Mahsusa öncesi

informel iç ve dış askerî istihbarat alanında Osmanlı idaresinin performansı hususunda daha doyurucu bilgilere sahip olmak mümkün gözükmektedir.

Osmanlı Daimî Elçiliklerinde Ataşemiliterliğin İhdası ve İşleyişi

Avrupa'nın büyük ordularında daimî askerî istihbarat kurumlarının ortaya çıkışı XIX. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Avusturya-Macaristan'da 1850 yılında kurulmuş ve askerî istihbarat ile karşı istihbarata bakan *Evidenzbureau*'dur. Onu Alman Genelkurmayı'nda 1860 yılında açılan III b Kısmı ile Fransız Genelkurmayı'nın İkinci Şubesi (*Deuxieme Bureau*) izler (Wheeler, 2012, s. 48). Osmanlı Erkân-ı Harbiyye Riyaseti'nin 93 Harbi sonrası yeniden yapılandırılması sırasında, "II. Şube"nin istihbarat işleriyle mesul tutulması da, Fransa'daki bu adlandırmanın bir uzantısı gibi gözükmektedir.

Yine aynı yıllarda, Avrupalı devletler mevcut daimî diplomasiye ilâveten askerî ataşelik sistemini de yürürlüğe sokmaya başlamıştır. Güçler arasında silahlı kuvvetler hakkında bilgi paylaşımı sağlanmasının milletlerarası çatışmalar ve savaşların önüne geçilmesini teşvik edeceği beklentisine dayalı bu uygulama, ordu ve donanma subaylarının kendi ülkeleri dışında bilgi toplama faaliyetlerini de legal ve formel bir çerçeveye kavuşturmuştur (Wheeler, 2012, s. 48). Bu noktada, askerî ataşeliğin tarih boyunca var olmuş askerî casusluktan daha farklı ve üst seviyede bir istihbarat ve diplomasi faaliyeti olduğu belirtilmelidir. Bununla beraber, ataşemiliterlerin bilgi kaynakları arasında casusların da bulunduğu, meşhur Dreyfus Vakası ile Avrupa ve Dünya kamuoyunun malumu olmuştur. Paris'teki Alman ataşemiliterinin savaş planları ve silahları hakkında bilgi edinme arzusuyla bir casus istihdam ettiğini tesbit eden Fransız karşı istihbaratının 1894'de topçu kurmay subayı Yüzbaşı Dreyfus'u yakalamasıyla başlayan Dreyfus Davası, 12 sene boyunca modern askerî istihbarat, yurtseverlik ve vatana ihanet kavramlarını Avrupa ve Dünya kamuoyunun gündeminde tutmuştur.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl öncesinde askerî ve siyasî istihbarat için farklı figürlerden oluşan bir casusluk ve haber alma sistemine sahip olduğu bilinmektedir. Savaş esirleri, din değiştirerek Osmanlı hizmetine giren Avrupalı dönmeler, dünya üzerinde yaygın bir ağa sahip Osmanlı topraklarındaki Yahudi tüccar ve tabipler, başta Eflak ve Boğdan voyvodalığı yapanlar olmak üzere Osmanlı Devleti'ne dışişlerinde hizmet eden Fenerli Rumlar, geçici ya da sürekli istihdam edilen casuslar, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri ve nihayet sınır bölgelerindeki Osmanlı idarecileri, bu sistemin başlıca aktörleri olmuştur (Agoston, 2011, ss. 59-96).

Onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'ya gönderilen fevkalâde sefirlerin kaleme aldıkları sefaretname ve lâyhalar, dış askerî istihbaratın yeni bir döneme girdiğinin habercisidir. O tarihlerde henüz tek taraflı diplomasi pratiğine sahip Osmanlı idaresinin askerî alanda Avrupa'da kendine model

aramaya başlaması, teknik ve taktik amaçlı mevzi malumat yerine Avrupa ordularının teşkilat, teçhizat ve doktrinleri hakkında daha ayrıntılı raporların hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Onsekizinci yüzyılın sonlarında Viyana'ya gönderilen Ebubekir Râtib Efendi'nin kaleme aldığı Büyük Lâyiha bunların en önemlisi olarak kayda değerdir (Yeşil, 2011, ss. 240-365).

III. Selim'in hem devleti hem de ordusunu birlikte yeniden yapılandırmayı amaçlayan *Nizâm-ı Cedid* paketi içerisinde mütekabiliyet esasına dayalı sürekli diplomasiye geçiş ve bunun pratik karşılığı olan Avrupa devletlerinde daimî ikamet elçiliklerinin tesisi de yer alır. İlk daimî ikamet elçisi Yusuf Ağâh Efendi'nin görevlerine bakıldığında, tıpkı dönemin diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi siyasi, askerî ve ticari alanlardaki dış temsil ve istihbarat çalışmalarının henüz ayrıştırılmadığı ve elçiden her üç alanda da iş çıkarmasının beklendiği görülür. Bu dönemde elçilerden beklenen görevler diplomatik temsil ve kendisi ile mensubu olduğu devlet bürokrasisinin bilgi ve görgüsünü artırıcı gözlemlerde bulunmasının yanı sıra Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak, Osmanlı ordusu ve donanmasının güçlendirilmesi ve yeniden yapılandırılmasında istihdam edilebilecek uzman mühendis ve teknisyenleri tedarik etmek, ordu ve donanmanın ihtiyaç duyduğu hammadde ve teçhizatı uygun fiyat ve şartlarda temin etmek, Avrupa siyasetindeki gelişmeleri takip etmek, bulunduğu ülke basınındaki haberler ile kamuoyundaki söylentiler hakkında İstanbul'u bilgilendirmek ve ilgili ülkenin idari, mali, askerî, sosyal ve kültürel teşkilatı ile bilim ve eğitim seviyesi hakkında bilgi edinmek şeklinde sıralanabilir. Diğer yabancı misyon şefleriyle ilişkiler kurarak, muhtemel ittifak ve arabuluculuk arayışları için zemin oluşturmak da elçinin görevlerindedir (Yalçınkaya, 2010, ss. 619-620).

III. Selim'in kurduğu bu dış daimî temsilcilik sistemi, onun tahttan indirilmesinden sonra zayıflar ve 1821 Yunan İsyanı sonrasında da dağıtılır. Rum teb'asına güveni azalan Bâbiâli bürokratları, o tarihlerde tamamına yakını Rum maslahatgüzarları tarafından idare edilen Avrupa misyonlarının kapatılmasının daha doğru olacağına karar verirler. Ancak 1830'lara gelindiğinde Sultan II. Mahmud bu konuda tekrar harekete geçilmesine karar verir ve imparatorluğun sonuna kadar devam ederek günümüz Türkiye'si dış temsilciliklerinin de nüvesini oluşturan sefaretlerin açılmasını sağlar. Öncelikle 1834 yazında Paris ve Londra'ya, bir sonraki sene de Viyana'ya hususî sefirler tayin edilir. Paris'teki hususî sefirlik, 1835 Temmuz ayında daimî hale getirilir. Her iki misyonun da başında bulunan Mustafa Reşid Paşa 1836 Eylülünde Londra'ya geçerek, burada kurulan daimî elçilik makamını doldurur. Osmanlı Devleti'nin dördüncü dış temsilciliği ise, Avrupa dışında, komşu İran'ın başkenti Tahran'da 1849 yılında kurulmuştur. Berlin'de Aralık 1837'de kurulan orta elçilik Mart 1874'de büyükelçiliğe dönüştürülürken, Atina'da 1840'da, Stockholm'da (aynı zamanda Hague) 1854'de, St. Petersburg'da Mart 1857'de

(Temmuz 1873'den itibaren büyükelçilik), Torino'da Ocak 1857'de, Roma'da, Torino'nun yerini alacak şekilde 1870'de (1880'lerin başından itibaren büyükelçilik), Brüksel'de Ekim 1857'de (1879'a kadar maslahatgüzarlık statüsünde) ve Washington'da Nisan 1867'de daimî dış temsilcilikler oluşturulmuştur (Hurewitz, 1961, s. 462).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerine yeni bir düzenli ordu teşkilatı kurma çabaları ile beraber, Osmanlı siyasî elitleri Avrupa'daki rakiplerinin sahip olduğu askerî organizasyona paralel bir yapılanma tercihini resmen ve açıkça ortaya koymuşlardır. Osmanlı ordusunun teşkilat ve teçhizat açılarından Avrupa'daki rakiplerini "bir hayli geriden takip ettiği" şeklindeki popüler kanaatin aksine, 1826-1918 dönemi boyunca Osmanlı siyasi ve askerî karar alıcılarının savaş organizasyonundaki çağdaş gelişmeleri yakından takip ettiği rahatlıkla söylenebilir. Her ne kadar yetişmiş personel temini ve yerli askerî doktrin geliştirme hususlarında zaafiyetler mevcutsa da, teçhizat ve teşkilat başta olmak üzere Osmanlı ordusunun pek çok konuda rakipleri ve müttefikleri ile aynı adımları eşzamanlı olarak attığı görülmektedir. II. Mahmud döneminden itibaren, Osmanlı Devleti'nin dış temsilcilikleri teknik ve taktik düzeyde askerî bilgileri İstanbul'a rapor etmeye başlamışlardır (Yıldız, 2009, s. 449, 459). Dış askerî istihbaratın formal ve bürokratik daimî bir yapıya kavuşturulması şeklinde tarif edilebilecek ataşemiliterlik sistemine geçiş ise, teknik ve taktik bilgi toplamaya stratejik değerlendirme boyutunu ilâve etmiştir.

Tıpkı Osmanlı Devleti gibi Avrupalı pek çok devlet de Osmanlı pâyitahtındaki elçilikleri ve çeşitli şehirlerdeki konsolosluklarında XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren askerî ataşe bulundurmaya başlamıştı. Daha önce elçiler, misyonerler, seyyahlar, muharebe gözlemcisi olarak hususî vazifeye görevlendirilmiş subaylar ve gazetecilerin yürüttüğü devleti ve kamuoyunu bilgilendirme faaliyetine artık uzman personelin raporları da eklenmekteydi. Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi devrin büyük siyasi ve askerî güçleri tarafından gönderilmiş askerî ataşelerce kaleme alınmış söz konusu düzenli raporlar, Osmanlı askerî tarihinin son dönemi için bugün en önemli bilgi kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemi kapsayan Osmanlı Seraskerlik, Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyaseti yazışmalarının araştırmacılara halen büyük oranda kapalı olması da¹, Osmanlı askerî tarihçileri için yabancı ataşemiliter raporlarını daha önemli kılmaktadır. Tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Avrupalı ataşemiliterlerin de kendi devletlerindeki öncelikli muhatabı Savaş Bakanlıkları ve Genelkurmaylar olmuştur. Bununla beraber, içeriklerinin dış politika konularını kapsamaması durumunda, raporların birer kopyasının Dışişleri Bakanlığı'na

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Yıldız (2010) ve Yıldız (2012).

ulaştırıldığı da vâkidir. Söz konusu devletlere ait askerî ataşe raporlarının, ilgili ülkenin Savaş Arşivi'nin yanı sıra Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde de bulunabilmesinin sebebi budur.

İstanbul'daki elçiliğinde askerî ataşe bulundurmaya başlayan ilk devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda en büyük askerî rakibi ve hasmı olan komşu Çarlık Rusyasıdır. Rusya Fedarasyonu Arşivleri'nde mevcut tarihî belgelere bakıldığında, Çarlık Rusyasının İstanbul'daki elçiliğinden gelen ilk askerî ataşe (*voenno agentsvo*) raporunun 1826 tarihli olduğu görülür. Rusya'nın İstanbul Elçiliği'nde görev yapmış ilk askerî ataşe/askerî müşavir, Alman kökenli bir albay (*kolonel; polkovnik*) olan Fyodr Fyodoroviç Berg (Friedrich Wilhelm Rembert von Berg)'dir. Rus askerî doktrin tarihinde Osmanlı Devleti'ne ait askerî istatistik ve askerî topografya çalışmalarıyla tanınan Berg, bu alanda binlerce sayfayı bulan oldukça ayrıntılı çalışmalara imza atmıştır (Kurdyavsteva, 2010, s. 139)². Berg ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar, Osmanlı-Rus Harpleri dışında kalan sürede, Rusya Genelkurmayı ve Dışişleri'ne düzenli gönderilmiş askerî ataşe raporları, bugün Rusya İmparatorluğu Askerî Tarih Arşivi'ne (Rossiisky Gosudarstvennyy Voенno-istoričeskiy Arhiv, RGVIA) bağlanmış *Voенno-Uçyonnyy Arhiv* içindeki *Fond 450 Turtsiya* içinde yer almaktadır. Bu tasnifte *obşie svedeniya o turetskoy armii i vnutri polițiçeskom polojenli v strone (1810-1913)* başlığı altında tutulan 150 dosya, Rus askerî ataşelerinin, ordunun yanı sıra Osmanlı coğrafyası, topografyası, etnografyası ve nüfusuna dair verdiği bilgileri de barındırmaktadır. Ataşe raporları çoğu kez kale ve istihkamlara ait plan ve fotoğraflar ile desteklenmiştir (Kapıcı-Köremezli, 2012, ss. 136-137).

Osmanlı Devleti ile hemen hemen aynı tarihlerde, 1860 yılında, dış temsilciliklerinde daimî askerî ataşe (*Militaerattache*) görevlendirmeye başlamış Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da (Kurz, 2009, s. 11), başta İstanbul ve Rumeli'ndekiler olmak üzere Osmanlı tarihinin son yarım yüzyılındaki bütün mühim askerî ve zaman zaman da siyasi gelişmeleri ataşelerinin gözünden takip eden devletlerdendi. Bir kısmı sadece diplomatik mütakabiliyet esasına binaen açılmış olsa da (Kurz, 2009, s. 11), Avusturya'nın İstanbul'daki askerî ataşeliği mütevazı ama işini iyi yapan bir hüviyete sahipti. Bugün Avusturya Devlet Arşivi'ne (*Österreichisches Staatsarchiv*) bağlı Savaş Arşivi (*Kriegsarchiv*) bünyesinde *Militaerattache Konstantinople* fonunda tutulan Avusturya-Macaristan askerî ataşelerinin raporları da Osmanlı ordusunun son dönemi hakkında zengin malzeme ihtiva etmektedir.

1909-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Elçiliği'nde görev yapmış Polonya asıllı askerî ataşe General Joseph Pomiankowski'nin hatıraları, bir taraftan büyükelçinin diplomatik maiyetinde iken diğer taraftan ülkesinin

² Bu bilgiyi benimle paylaşan kıymetli meslektaşım Özhan Kapıcı'ya müteşekkirim.

savaş bakanlığı ve genelkurmayına karşı sorumlu tutulan askerî ataşelik makamının pratikte nasıl işlediğini göstermesi açısından, kayda değerdir. Maiyetinde bulunduğu Elçi Markgraf Pallavicini ve sefaretin diğer şahsiyetleriyle her zaman iyi ilişkilerde bulunduğunu belirten Avusturya-Macaristan askerî ataşesi, açık görüşlü biri olarak tarif ettiği sefirin kendisiyle her siyasi meseleyi tartıştığından takdirle bahsetmektedir. Ataşenin Elçilik'teki vazifesi, büyükelçiye bütün askerî konularda müşavirlik yapmaktı. Ancak raporlarını göndereceği esas âmirleri savaş bakanı ve genelkurmay başkanı idi. Aradaki dengeyi kurmak adına olsa gerek, yazdığı değerlendirme raporlarını önce sefîre veriyor ve onun görüşlerini de dikkate alıyordu (Pomiankowski, 1990, s. 44).

Osmanlı Devleti'nin de sonunu getirecek Birinci Dünya Savaşı yılları gibi, modern askerî istihbaratçılığın ve askerî ataşeliğin oldukça geliştiği geç bir tarihte görev yapmasına rağmen, Ataşe Pomiankowski'nin Avusturya-Macaristan askerî ataşelerinin çalışmalarının “düzenli olmadığı” ve bu görevin “50 yıl kadar önce yazılmış bir talimnameyle yerine getirilmeye çalışıldığından” şikâyet etmesi kayda değerdir. Ona göre askerî ataşeler barış zamanlarında temel meseleleri değil kendilerince uygun gördükleri şeyleri rapor ediyorlardı. Avusturya-Macaristan Dışişleri'nin kendilerine bilgi vermediğinden yakınan Genelkurmay Başkanı'nın ataşesinden hususî mektuplar yoluyla İstanbul ve çevresinde olan biten hakkında malumat istemesi ise ayrı bir problemdi. Pomiankowski'nin hatıralarında yaptığı itiraf doğru ise, Balkan devletlerinin Osmanlı karşıtı ittifakından ve Balkan Harbi'nin çıkacağından, Elçilik olarak kendilerini global resimden uzak tutan ve bu konularda aydınlatmayan Dışişleri Bakanlığı yüzünden, ancak savaş çıkınca haberdar olabilmişlerdi (Pomiankowski, 1990, s. 46).

II. Abdülhamid döneminde gelen Kaehler misyonu sayesinde Osmanlı Devleti ile askerî ilişkileri en sıkı Avrupa devleti konumuna gelmiş Almanya ise, von der Goltz Paşa'nın 1 Ekim 1895'deki ayrılışına kadar İstanbul'daki Elçiliğinde ayrıca bir askerî ataşe bulundurmaya ihtiyaç görmemiştir. O dönemdeki Alman elçisinin ifadesiyle, von der Goltz, Osmanlı ordusunun durumu hakkında kendilerine ya da Alman Genelkurmayı'na bilgi vermekten çekinmeyen heyetteki yegâne danışmandı. Ancak Goltz Paşa'nın Osmanlı hizmetindeki görevinden ayrılarak ülkesine dönmesi, Alman Elçiliği'ni askerî istihbarat alanında bir zaafiyete düşebilecekleri hususunda endişeye sevk edecekti. Bu yüzden de, tıpkı diğer büyük devletler gibi Almanya'nın da hususî bir askerî ataşeyi İstanbul'a göndermesi gerektiği yönünde Berlin'e görüş bildirildi. O tarihten Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, İstanbul'daki Almanya Elçiliği'nde von Morgen, von Stempel, von Leipzig ve ataşenaval Humann gibi isimler başta olmak üzere çok sayıda askerî ataşe görev yaptı. Bunlar Osmanlı ordusu ve donanması hakkında Alman Genelkurmayı'na düzenli raporlar

göndermenin yanı sıra, Osmanlı ordusunda Alman subaylar tarafından işgal edilen makamların ellerinden gitmemesi ve Alman silah sanayinin bu bölgede kendine bulduğu pazarı kaybetmemesi için de çalışmalar yürüttü. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı hizmetine giren İkinci Alman Askerî Misyonu ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki müttefiklik ile beraber, Alman askerî ataşelerinin Osmanlı devlet adamlarının üzerindeki tesir ve nüfuzları zirveye varacaktı (Wallach, 1976, ss. 84-85). Son dönem Osmanlı askerî tarihinin en önemli kaynaklarından biri olarak görülebilecek Alman askerî ataşe raporları, Alman Genelkurmayı'nın ve Savaş Bakanlığı'nın arşivleri II. Dünya Savaşı'nda büyük oranda yok olduğu için, iki Almanya'nın birleşmesinden sonra Berlin'e taşınmış bulunan Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes, PA-AA) içindeki *Türkei* fonlarında yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nin pâyitahtına askerî ataşe tayin etmiş bir diğer Avrupalı büyük devlet de Fransa'dır. Günümüzde Paris'te Chateau de Vincennes'daki Fransa Savunma Bakanlığı Savaş Arşivi'nde 7 N alt fonu içinde 15 dosyada araştırmaya açık olan Fransız askerî ataşe raporları, 1872'den Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar yaklaşık 40 senelik bir süreyi kapsamaktadır. Bu makamı işgal etmiş askerî ataşelerin 1875'den 1914 Temmuzuna kadar aralıksız olarak birbirlerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Fransız askerî ataşelerinin raporlarında da son dönem Osmanlı silahlı kuvvetlerinin hemen her yönüne ilişkin bilgi ve değerlendirmeler bulmak mümkündür. Bu raporları bizzat inceleyen P. Dumont'un aktardığı kadarıyla, el yazısıyla 50 sayfayı bulabilen bu metinlerde askeriye hakkında akla gelebilecek her türlü soruya cevap bulmak mümkündür. Manevralar, projeler, ordunun bütçesi, askerî teşkilata dair kanuni düzenlemeler, senelik hülâsalar, çeşitli istatistikler, kolordudan tabura muhtelif birliklerin durumu, teçhizat ve nihayet askerî taşımacılık için kullanılan hayvanlara dair bilgiler yer almaktadır. Bunların bir kısmı Osmanlı yayını olan kamuya açık belgelere dayansa da, ataşelerin bizzat ulaştığı sır kapsamındaki hususî bilgiler de az değildir. Fransız Genelkurmayı'nın istihbarat işlerinden sorumlu İkinci Şubesi muhatap alınarak kaleme alınan raporlarda, sadece ordu hakkındaki bilgilerle yetinilmemiş ve tam da stratejik düzeyde bir değerlendirmeye uygun şekilde Osmanlı Devleti'nin umumî siyaseti, ekonomik durumu, basında çıkan haberler ve çeşitli mülkî ve askerî idarecilerle yapılan şahsî görüşmelere dair malumat da paylaşılmıştır. Dumont'nun, raporların muhtevassından hareketle kanaati, Osmanlı Devleti nezdinde görev yapan Fransız askerî ataşelerinin iyi yetişmiş ve istihbarat alanında ne yaptığını bilen kişiler olduklarıdır. Hemen hepsinin Türkçe öğrenme çabası içine girdiği ve yaşayıp görev yaptıkları ülkeyi tanımak için çok hevesli gözüktükleri de bu noktada belirtilmesi gereken bir husustur. Ataşelerin sadece İstanbul'da kalmayıp gezilere çıkmış ve seyahatname tadında yolculuk günlükleri tutmuş olması da dikkat çekicidir (Dumont, 1981, s. 70, ss. 72-73).

Osmanlı Devleti'nde askerî ataşelik uygulamasını anlamak için karşılaştırma zemini oluşturmak adına vereceğimiz son örnek İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nde istihdam ettiği askerî ataşeler hakkındadır. Halihazırda Londra'daki *The National Archives* bünyesindeki Dışişleri Bakanlığı Evrakı'nın (*Foreign Office Papers*) Osmanlı Devleti'ne müteallik 78 ve 195 no.'lu fonlarında yer alan askerî ataşe raporları, İngilizlerin bu uygulamaya Rusya, Fransa ve Avusturya'ya göre nispeten daha geç bir tarihte başladığını göstermektedir. Bizzat inceleme imkânı bulduğumuz ilk İngiliz askerî ataşe raporu 1885 tarihli'dir. O tarihe kadar İstanbul'daki elçi ve ona bağlı konsololar tarafından ayrıntısıyla takip edilen askerî hususlar böylelikle uzman askerî personele terk edilmiştir. Tıpkı diğer İtilaf Devletleri gibi İngiliz askerî ataşeliği de, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile beraber İstanbul'daki Elçiliği terk etmek durumunda kalmıştır. İngiltere de, Rusya gibi, sadece İstanbul'daki Elçiliği'nde bir askerî ataşe istihdamıyla yetinmemiş ve Anadolu'dan 1895'de rapor gönderdiklerini tesbit ettiğimiz (National Archives, FO, 78/5473) askerî konsololar (*military vice consuls*) da tayin etmiştir. Osmanlı Devleti'nin içişleriyle de yakından ilgili İngiltere hükümetlerine bağlı çalışan askerî ataşeler, sadece askerî konularda ayrıntılı bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda ülke içindeki politik gelişmeler ve isyanlar hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Bir yıllık raporların birlikte ciltlenmesiyle araştırmacılara sunulan İngiliz askerî ataşe raporlarına bakıldığında, zaman zaman müsvedde görüntüsü veren oldukça ayrıntılı metinler olduğu söylenebilir.

Elimizdeki Osmanlı resmî kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı Devleti'nin ülke dışı daimî sefaretlerinde ataşemiliter/askerî ataşe/murahhas-ı askerî görevlendirmesine dair ilk teşebbüs 1864 senesi başlarına aittir. Osmanlı ordusunun resmî yayın organı olan *Cerîde-i Askeriyye*'nin 6. sayısında yer alan bir haber, 1864 senesi başlarında, Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye merkezi tarafından seçilecek ve rapor etme sorumluluğu Seraskerliğe yönelik olacak zâbitlerin sefaretlerin maiyetlerine '*ilhak olunması*' kararını duyurmaktadır (Ünal, 2008, s. 64). Her ne kadar bu ilk kullanımda, kavramın Fransızca orijinalinde yer alan *attaché* kelimesi tam Türkçe çevirisi sayılabilecek '*ilhâk*' tabiriyle karşılanmış olsa da, ilerleyen yıllarda resmî yazışmalarda Fransızca *attaché militaire* kelimesinin Türkçe teleffuzu olan "ataşemiliter" ve onun biraz daha Türkçeleştirilmiş hali olan "askerî ataşe" tabirleri tercih edilmiştir.

Askerî ataşeliğin ihdasını ilân eden *Ceride-i Askeriyye*'nin 6. sayısının 3. sayfasında bir önceki haber, Osmanlı Erkân-ı Harbiyye Riyaseti'nin, gerek Osmanlı coğrafyası gerekse Dünya coğrafyasına ait harita ve resimlerin ordu karargâhları yoluyla önce Seraskerliğe ve oradan da Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye karargâhına ulaştırılması yönündeki talebi hakkındadır. Modern askerî istihbaratın zemininin başlangıçta askerî coğrafya ve topografya

çalışmaları olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı askerî idarecilerinin bu tarihlerde Fransa ve Prusya ordularındaki genelkurmaylara benzer bir merkezî karargâh oluşturmaya çalıştığı söylenebilir. Ülke içinden ordu komutanlıkları ülke dışından ise askerî ataşeler üzerinden sağlanması umulan bilgi akışı, Osmanlı Erkân-ı Harbiyyesinin yakın ve uzak çevrelerdeki askerî gelişmeleri doğrudan kendi personeliyle takip etme ve değerlendirme arzusuna işaretler. Bununla beraber, dış temsilciliklere askerî ataşeler gönderilmesi kararının alınma sürecine dair elimizde *Ceride-i Askeriyye* haberi dışında bir bilgi bulunmaması şu an için daha fazla yorum yapmamıza manidir. Söz konusu ilâmda belirtildiği kadarıyla, Osmanlı siyasi ve askerî karar alıcıları yeni atanacak ataşemiliterlerin esas vazifesini ‘memâlik-i ecnebiyyenin ahvâl-ı askerîyye ve mevâki-i harbiyyesine kesb-i itlâ‘ kılınmak’ şeklinde tayin etmiştir. Bu umumî tarifin pratikte ne manaya geldiği de maddeler halinde sayılmıştır. Buna göre her ataşe bulunduğu devletin askerî işlerine, silah türlerindeki değişikliklere, askerî teşkilatındaki reformlara, askerî kuvvetlerinin azalması ve artmasına, savaşla ilgili teşebbüslerine ve askerî idare yollarına dair parça parça vâkıf olarak bu konulara dair Seraskerlik ile yazışmalar yapacaktı. Askerî ataşelerin görev süresi iki yıl olarak öngörülmüştü (Hayta-Ünal, 2007, s. 91).

Ceride-i Askeriyye’de 1864 yılında ilâm edilen bu kararın ardından yurtdışında görevlendirilen ilk Osmanlı ataşemiliteri, A. Şişman’ın verdiği bilgiye göre, Fuad Paşa tarafından Paris Sefareti maiyetine askerî ataşe olarak gönderilmiş Erkân-ı Harbiyye Binbaşısı Ahmed Esad Bey’dir. Fransa’da tahsil gören Osmanlı talebelerinin devam etmesi için Paris’te kurulmuş Mekteb-i Osmanî’nin müdürlüğünü de üstlenen Ahmed Esad Bey, bu kurumun lağv edilmesinin ardından 5 Eylül 1864’de ataşeliğin yanısıra Talebe-i Osmaniyye Müdürü olarak vazifelendirilmiştir. Ahmed Esad Bey, ataşelik vazifesini Ağustos 1867’ye kadar sürdürmüştür (Şişman, 2004, ss. 33,70). Ahmed Esad Bey’den sonra kısa bir süreliğine Mirliva Hüseyin Vasfî Paşa tarafından devr alınan bu iki görev, 31 Temmuz 1868-12 Haziran 1873 arasında Binbaşı Hüsnü Bey tarafından yürütülmüştür.³ Onun halefi ise, yine hem talebe müdürü hem de askerî ataşe olarak görevlendirilen Mirliva Ağâh Efendi olmuştur (Şişman, 2004, s. 72).

³ A. Şişman, Ahmed Esad Bey’in halefini Mirliva Hüseyin Vasfî Paşa olarak vermektedir. Bununla beraber, 12 receb 1283/20 Kasım 1866 tarihli bir Sadaret yazısında, Paris Sefiri Cemil Paşanın maiyetine Miralay Hüseyin Bey ile Yüzbaşı Hüsnü Efendi’nin ataşemiliterlik sıfatlarıyla tayin edildiğinden bahs olunmaktadır, bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM, 368/43; Paris Sefareti ataşemiliteri ve Şakirdân-ı Osmanî Müdürü Hüsnü Bey’e nişan verilmesine dair 13 Cemaziyü’l-evvel 1288/ 31 Temmuz 1871 tarihli irade-i seniyye için bk. BOA, İ.HR, 251/14905.

Paris Sefareti'ne yapılan tayinden sonra, Osmanlı resmî yazışmalarında tesbit edebildiğimiz ikinci ataşemiliter tayini, Londra Sefareti maiyetine Tersâne-i Âmire'ye ait işlere bakmak üzere 1873 Ocak ayında gönderilen Islahat-ı Bahriyye Komisyonu üyesi Kaimmakam Ahmed Bey'dir (BOA, İ.DH, 662/46079; A.MKT.MHM, 446/18). Tahran Sefareti'ne ataşemiliter tayinine dair bulabildiğimiz en erken tarihli bilgi ise, 1874 yılı Kasım ayında bu görevde bulunan Fuad Bey'in rütbesinin kaimmakamlığa çıkarılmasıdır (BOA, İ.DH, 689/48147). Berlin Sefareti'nde en azından 1875 yılında; Viyana, Petersburg ve Brüksel Sefaretleri'nde de 1876 yılında birer ataşemiliter olduğunu biliyoruz (BOA, İ.HR, 267/16079; İ.DH, 1295/101778; İ.HR, 271/16293; İ.DH, 734/60135; İ.DH 726/50637). İspanya'nın başkenti Madrid'de en geç 1887'de (BOA, HR.TO, 68/26); ataşemiliterlik uygulamasına Osmanlı Devleti ve diğer Avrupa devletlerinden sonra, ancak 1880'lerde geçen ABD'nin başkenti Washington'da ise 1898'de Osmanlı ataşemiliteri görev yapmaya başlamıştı (BOA, İ.HUS, 65/1316/M-058).

Osmanlı Devleti'nden peyderpey kopan Balkan devletlerine yapılan ataşemiliter tayinlerinin de İspanya hariç diğer Avrupa devletlerine nispetle daha geç tarihlerde gerçekleştiği gözükmektedir. Bunda diplomatik karşılıklılık ilkesine göre söz konusu devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki elçiliklerinde ataşemiliter bulundurulmasına geç izin verilmiş olması gibi faktörlerin de rolü olabilir. Yine mevcut arşiv belgelerinden hareketle tesbit edebildiğimiz kadarıyla, en geç 1885'de Atina'da (BOA, Y.PRK.MYD, 4/38); 1886'da Karadağ'ın başkenti Çetine'de (Cetinje) (BOA, İ.HR, 303/19253); 1888'de Belgrad'da (BOA, Y.PRK.MYD 7/10); 1890'da Bükreş'te (BOA, HR.TO, 69/47; İ.HR, 320/20618) Osmanlı askerî ataşeleri vazife yapmaktaydı. Balkanlar'da en geç açılan Osmanlı ataşemiliterliği ise 1910 ile Sofya olarak gözükmektedir (BOA, İ.HR, 421/1328/S-04). II. Abdülhamid döneminde, bazı elçiliklerde ataşemiliterin yanı sıra bir de "ikinci ataşemiliter" tayini yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı devlet yazışmalarından tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Berlin⁴, Viyana⁵, Madrid⁶, St. Petersburg⁷, Bükreş⁸ ve Roma'da⁹, ataşemiliterin

⁴ Berlin Sefareti ikinci ataşemiliteri Enver Bey'e verilecek maaş hakkında bk. BOA., BEO, 1745/130873 (6 Ş 1319).

⁵ Viyana Sefareti ikinci ataşemiliteri Sermed Bey'in başka yere tayini hakkında bk. BOA, BEO 1754/131550, 22 Ş 1319. Yine Viyana Sefareti ikinci ataşemiliteri Nazif Bey'in Berlin'e atanması hakkında bk. BOA, Y.MTV. 267/72 (22 Ş 1322).

⁶ Madrid Sefareti ikinci ataşemiliteri erkân-ı harbiyye binbaşlarından Ali Kemal Bey'in terfine dair bk. BOA, İ.TAL, 437/1325/L-069 15 L 1325.

⁷ Rusya'nın kara ve deniz kuvvetleri hakkında Petersburg ataşenevali ile ikinci ataşemiliteri tarafından hazırlanmış rapor için bk. BOA, Y.A.-HUS, 370/105 (28 L 1314). Yine Petersburg Sefareti ikinci ataşemiliteri olarak zikredilen Nazmi Efendi için bk. BOA, Y.PRK.EŞA, 35/101 (15 Ra 1318). Madrid Sefareti eski ataşemiliteri

yanısıra *ikinci ataşemiliter* ya da *ataşemiliter muavini* de mevcuttu. Bilhassa Abdülhamid döneminde, bütün diğer mülkî ve askerî personel gibi, bazı ataşemiliterler de zaman zaman aylarca maaşlarını alamamış ya da aldıklarının yetersizliğinden şikâyet etmişlerdir¹⁰.

Osmanlı Devleti'nin Paris, Londra, Berlin, Viyana, St. Petersburg, Brüksel, Tahran, Madrid, Atina, Çetine, Belgrad, Bükreş ve Sofya sefaretlerinde 1864-1918 arasında görev yapmış askerî ataşelere dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler incelendiğinde, söz konusu kişilerin hemen hemen tamamının askerî personel olduğu söylenebilir. Bunun tek istisnası, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, II. Meşrutiyet'in ilânından birkaç ay sonra Brüksel Sefareti ataşemiliterliğine tayin edilen Paris Sefareti başkâtibi Mukbil Bey'dir (BOA, BEO, 3459/259393). Asker kökenli ataşemiliterlerin içinde ünvanlarından anladığımız kadarıyla ağırlık kurmaylarda, yani erkân-ı harbiyye zâbitlerindedir. Bununla beraber, kıta subaylarının da askerî ataşe olarak atandıklarına sıklıkla rastlanmaktadır. Elimizdeki verilere bakıldığında, ataşemiliter olarak tayini çıkan zâbitlerin rütbelerinin mülâzım-ı sânilikten (teğmen) mirlivalığa (tuğgeneral) kadar geniş bir yelpazeyi içine aldığı söylenebilir de, umumiyetle kolağası (üst yüzbaşı) - kaimmakam (yarbay) arası rütbelilerin bu görevi üstlendikleri ifade edilebilir¹¹. Nadiren de olsa süvari

Kolağası Sermed Bey'in Petersburg Sefareti ikinci ataşemiliterliğine tayin edilmesine dair bk. BOA, Y.MTV. 303/99 7 Şevval 1325.

⁸ Bükreş Sefareti ikinci ataşemiliteri Süvari Yüzbaşısı Ali Rıza Bey'e nişan tevcihine dair bk. BOA, İ.TAL, 263/ 1319/B-052; Binbaşı Rıza Bey'in İstanbul'a geleceğine dair bk. Y.MTV 264/113, 15 B 1322.

⁹ Roma ataşemiliterliğine, ikinci ataşemiliter Binbaşı Faik Bey'in tayini hakkında bk. BOA, İ.HR 379/1320/R-15 23 R 1320.

¹⁰ Viyana Sefareti ataşemiliteri erkân-ı harbiyye kaimmakamı Ahmed Tevfik'in maaş ve tahsisatının arttırılması talebi için bk. BOA, Y.PRK.EŞA 8/54 21 S 1306. Viyana Sefareti ataşemiliteri erkân-ı harb kaymakamı Sabri Bey'in maaşının yetersizliğine dair takdim ettiği arızası için bk. BOA, Y.MTV 89/45 10 B 1311. Petersburg Sefareti ikinci ataşemiliteri Kolağası Nazmi Efendi'nin yedibuçuk aydır bir defa maaş alabildiğine dair şikayeti için bk. BOA, Y.PRK.EŞA, 35/101 (15 Ra 1318). Madrid Sefareti başkâtibi ile ataşemiliteri Reşid Galib Bey'in ödenmemiş maaşlarının ödenmesine dair talimat için bk. İ.HUS. 113 1321/ZA-046 13 Za 1321. Madrid Sefareti ikinci ataşemiliteri Sermed Bey'in maaşının düzenli ve birikmiş alacağının acilen ödenmesine dair talimat için bk. BOA, BEO 2029/152134 27 Z 1320.

¹¹ Burada Viyana Sefareti ataşemiliterliğine yapıldığını tespit ettiğimiz sıra dışı bir tayini belirtmekte fayda vardır. O da Peşte'deki Gül Baba Türbesi'nin tamir ve ihyası için İstanbul'a yaptığı müracaat sayesinde varlığından haberdar olduğumuz mülâzım-ı sâni rütbesindeki Mehmed'dir (BOA, Y.MTV, 15/61, 19 Za 1301).

ve tabip sınıfı zâbitlerin de ataşemiliterlik görevine getirildiği olmuştur.¹² II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Berlin askerî ataşeliğine gönderilen Enver Bey (sonradan Paşa) ile Paris ataşemiliterliğine atanan Ali Fethi Bey'in¹³ yanısıra, 1911 yılında kısa bir süreliğine Sofya'da ataşemiliterlik yapan Mustafa Kemal Bey'in (Paşa), bu makamda bulunmuş en tanınmış şahsiyetler olduğu söylenebilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin yanısıra *Salname-i Askerî*, *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Askeriyye* ve *Mecmua-i Fünûn-ı Askeriyye*'de yapılacak daha ayrıntılı bir tarama ile yıl yıl hangi ülkelerde kimlerin askerî ataşe olarak çalıştığına dair bir liste hazırlamak da mümkün olabilir.

Arşiv belgelerinden hareketle kimin hangi objektif ve subjektif kriterlere dayanarak belirli bir elçilikteki ataşemiliterliğe tayin edildiğini söylemek kolay değildir. 1909-1918 arası Avusturya-Macaristan askerî ataşesi olarak İstanbul'da görev yapmış J. Pomiankowski hatıralarında, II. Abdülhamid dönemindeki zâbit terfilerinin gelişigüzel olduğunu ve herhangi bir sebepten uzak vilayetlere gönderilemeyen subayların sayıları dikkate alınmadan yurtdışına askerî ataşe olarak görevlendirdiğinden bahsetmektedir (Pomiankowski, 1990, s. 32). II. Abdülhamid döneminin iklimi düşünüldüğünde, Pomiankowski'nin bu iddiası makul görülebilir. Bununla beraber, daha derinliğine bir araştırma yapmadan bu konuda hüküm vermek için erken olduğunu düşünüyoruz.

Ataşemiliterler gönderdikleri raporlarda, 1864 tarihli ilk talimata uygun bir şekilde, buldukları ülkenin ordu mevcudu¹⁴, güncel askerî düzenlemeler

¹²Washington'a ataşemiliter olarak gönderilen Aziz Bey bir süvari yüzbaşıydı (BOA, İ.HUS, 65/ 1316/M-058). Roma'ya ataşemiliter tayin edilen Faik Bey de bir süvari binbaşıydı (BOA, İ.TAL, 341/1322/C-32). Tahran Sefareti'ne ataşemiliter olarak gönderilen Kolağası Ahmed Fevzi Efendi ise daha önce Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne-i Tıbbiyye muallim muavinliğinde bulunmaktaydı (BOA, İ.AS, 15/ 1313/ Za 13).

¹³Enver Bey'in Berlin'e, Ali Fethi Bey'in Paris'e atandığı esnada, Kaimmakam Osman Senai Bey St. Petersburg'a, İsmail Hakkı Bey Viyana'ya, Şerif Bey ise Belgrad'a ataşemiliter olarak gönderilmişti, bk. BOA, BEO, 3472/260351 (23 Z 1326).

¹⁴Roma ataşemiliteri Mehmed Şakir Bey'in İtalyan Bahriye kuvvetleri hakkında gönderdiği cedvel için bk. Y.MTV 37/15, 6 Ca 1306; Sırbistan'ın muvazzaf ve ihtiyat zâbitleri miktarı ile yıllık talimler için çağrılan ihtiyat zabitleri ve redif erlerine dair Belgrad ataşemiliterinden alınan cedvel ve telgrafın Seraskerlik tarafından Yıldız Sarayı'na takdimine dair bk. Y.MTV, 125/132 (16 S 1313) ve Y.MTV. 123/1 (1 M 1313); yine Roma ataşemiliterliğinden Seraskerliğe gönderilen ve İtalya'nın ihtiyaç olduğunda silah altına alacağı kişilerin miktarı ve silahlarının türlerine dair bilgi veren yazı için bk. Y.MTV, 183/112 (21 C 1316). Almanya'nın askerî kuvveti, tertibat ve tedarikat-ı harbiyesi hakkında Berlin ataşemiliteri Mehmed Sabit'in raporu için bk. BOA, Y.PRK.EŞA, 2/14, 29 R 1297; Avusturya-Macaristan'ın harp

(tensikat-ı askeriyye)¹⁵, askerî harekâtlar ya da olağandışı askerî hareketlilikler¹⁶, bu orduların envanterlerinde bulunan silahlar ile satın alacakları ya da yeni geliştirdikleri silah ve teçhizatlar¹⁷, askerî talimler¹⁸ ve davetli olarak gittikleri manevralar¹⁹ yanında, ilgili devletin iç siyasi

kuvveti hakkında Viyana ataşemiliterliğinin yazısı için bk. BOA, Y.MTV, 197/4 (1 Ş 1317).

¹⁵ Sırp ordusuna dair Sırbistan Sefareti ataşemiliteri erkân-ı harbiyye binbaşısı Ahmed Bey'in raporuna dair bk. BOA, Y.PRK.MYD, 5/12 (21 Ş 1303). Romanya tensikat-ı askeriyyesine dair Bükreş ataşemiliterinin raporu için bk. BOA, Y.A.RES, 60/9 (21 M 1310); İspanya ordusunda o güne dek olmayan fırka (tümen) ve liva (tugay) teşkilatının yürürlüğe sokulmasına dair Madrid Sefareti ataşemiliteri Binbaşı Ömer Yaver Bey'in yazısına dair bk. BOA, Y.MTV, 75/110 (15 Ş 1310).

¹⁶ İran ordusunun bir askerî hareketi hakkında Tahran ataşemiliterinin raporu için bk. BOA, Y.MTV. 84/55 (23 Ra 1311); Avusturya-Macaristan'ın askerî hazırlıklarına dair Viyana ataşemiliteri Nazif Bey'in raporu için bk. BOA, Y.PRK.MYD, 25/97 (7 Z 1321).

¹⁷ Roma ataşemiliteri Şakir Bey'in İtalyan gemilerinin türü, ismi, taşıdıkları topları hakkında Seraskerliğe gönderdiği raporu için bk. BOA, Y.MTV 37/39, (24 Ca 1306); Roma Sefareti ataşemiliteri Kaimmakam Osman Nizami Bey'in iki İtalyan kolordusunun yaptığı manevrada gördüğü beyaz barutun eski baruta üstünlüğüne dair yazısı ile İtalyan donanması için inşa olunacak zırhlılar hakkında verdiği bilgi için sırasıyla bk. BOA, Y.PRK.EŞA11/95 (21 M 1308) ve Y.PRK.MYD, 11/70 (15 M 1310). St. Petersburg ataşemiliteri Yüzbaşı Aziz Bey'in Rusya ordusunun kullandıkları silahlar, yurtdışından silah ithalatı ve yerli fabrikalardaki üretim hakkındaki raporu için bk. BOA, Y.MTV. 84/154 (30 Ra 1311). Sırbistan'ın Rusya'dan alacağı tüfekler hakkında Belgrad ataşemiliterinin Seraskerliğe gönderdiği raporu için bk. Y.Mtv 165/35, (17 Ra 1315); Washington ataşemiliteri Aziz Bey'in New York'da gördüğü istihkamda kullanılabilen ve dinamitli mermi atabilen toplar hakkında raporu için bk. Y.PRK.EŞA, 31/20, 16 R 1316. İspanya'da icat edilmiş torpil vapuru tecrübesine dair Madrid ataşemiliteri Şevket Bey'in raporu için bk. Y.MTV 37/117 25 C 1306. İran ordusunun toplarına dair Tahran ataşemiliteri Binbaşı Fahri Bey'in gönderdiği cedvel için bk. BOA, Y.MTV 78/154 (20 Za 1310). Viyana ataşemiliteri Hüseyin Sabri Bey'in Avusturya'da tecrübe edilen 5 mm. çapındaki seri ateşli tüfek hakkında raporu için bk. BOA, Y.MTV 116/39 (7 N 1312).

¹⁸ Rusya topçu bataryalarının tadilatına ve topçu atış talimlerine dair Petersburg ataşemiliteri Yüzbaşı Cemil Bey'in raporu için bk. BOA, Y.MTV, 117/133 (18 L 1312).

¹⁹ Sırbistan'daki askerî manevralara katılan Osmanlı ataşemiliterine nişan verildiğine dair bk. BOA, HR.TO, 21/87 (23 Ekim 1888). Paris sefareti ataşemiliteri erkân-ı harbiyye kaimmakamı Tevfik Bey'in Fransa'nın kuzeyindeki kolordu ve tümen seviyesindeki manevralara dair gün gün gözlemlerini içeren raporu için bk. BOA, Y.PRK.MYD, 9/85, 16 S 1308 ve Y.MTV, 45/91 (20 S 1308); yine Paris ataşemiliterinin Fransız ordusunun sonbahara manevraları hakkında raporu için bk.

gelişmelerden²⁰ bahsetmişlerdir. Kimi ataşemiliterlerin buldukları veya görev yerlerine komşu devletlerin orduları ve harp hazırlıkları hakkında yerinde bilgi toplamak maksadıyla, tıpkı Osmanlı Devleti'nde bu görevi yürüten Avrupalı meslektaşları gibi, o ülke içinde ve dışında gezilere çıktıkları da vâkidir. Belgrad ataşemiliteri Ahmed Bey'in Sırbistan içindeki askerî hazırlıkları gözlemlemek için çıktığı gezisi (BOA, HR.TO 21/87, 23 Eylül 1888), Washington ataşemiliteri Aziz Bey'in Paris ziyareti (BOA, BEO, 1443/108207, 18 L 1317) ve Viyana Sefareti ikinci ataşemiliterinin Bosna-Hersek seyahati (BOA, Y.A-HUS., 442/55, 21 Za 1320) bu kabildendir.

Başta askeri teknolojiye yaşanan gelişmeler olmak üzere Osmanlı askerî ataşelerinin kendilerinden talep edilen bu bilgileri ne şekilde bulduğu ve hangi vasıtalarla topladığı hakkında net bir bilgimiz yoktur. Ataşe raporları incelendiğinde, ataşelerin tıpkı elçiler gibi buldukları ülkenin gazetelerinden okudukları haberleri İstanbul'a bildirdikleri, ancak bununla yetinmeyip katıldıkları manevralar, yaptıkları geziler ve kurdukları şahsî münasebetler sayesinde de bilgi edindikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber, yurtdışında görev yapan Osmanlı askerî ataşelerinin İstanbul'da görev yapan Avrupalı ataşelere nispetle mahallî otoritelerden bilgi almak hususunda daha düşük bir performans gösterdikleri söylenebilir. Elbette bunda, ataşelerin şahsî ve meslekî zaafiyetleri kadar, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa ve Dünya güç sıralamasında Osmanlı Devleti'nin işgal ettiği yerin getirdiği dezavantajın da payı belirtilmelidir.

BOA, Y.MTV 88/64, (7 C 1311). Yunanistan'da yapılacak manevralar hakkında Atina ataşemiliteri Seyfullah'ın yazısı için bk. BOA, Y.MTV, 42/63, (16 B 1307); Belgrad ataşemiliteri erkân-ı harbiyye kaimmakamı Ahmed Hamdi Bey'in Sırbistan ordusunun yaptığı bir manevraya dair raporu için bk. BOA, Y.MTV 88/29, (4 C 1311); Tahran ataşemiliterinin İran ordusunun Tahran civarında icra ettiği manevraya dair yazısı için bk. BOA, Y.MTV, 130/130 (12 Ca 1313); Viyana ataşemiliteri Binbaşı Nazif bey'in Macaristan'da yapılacak manevralara katılmasına dair bk. BOA, Y.MTV 180/170, (29 Ra 1316). Madrid Sefareti ataşemiliteri Raşid Bey'in davetli olarak hazır bulunduğu İspanya ilkbahar manevralarında dair gönderdiği rapora dayalı olarak Sultan'a takdim edilen İspanya ordusu hakkındaki bilgi notu için bk. BOA, Y.PRK.MYD, 24/18 (4 Ra 1319). Berlin ataşemiliteri Hamdi Bey'in "Kaiser" (imparator) manevrasını izlemesine Alman imparatorunun izin verdiğine dair bk. Y.MTV. 232/175 (29 R 1320); Rusya'da icra edilecek manevralar hakkında ataşemiliterin gönderdiği rapor için bk. BOA, BEO, 1910/143188 (23 Ca 1320).

²⁰ Madrid ataşemiliteri Kolağası Şevket Bey'in İspanya Harbiye Nezareti'ne atanan şahıs hakkında raporu için bk. BOA, Y.MTV 37/16, (6 Ca 1306); Roma Sefareti ataşemiliteri erkân-ı harbiye kaimmakamı Osman Nizami Bey'in Roma'da yeni seçilen parlamento ve hükümet hakkında raporu için bk. BOA, Y. MTV. 71/72, (10 Ca 1310).

Osmanlı Hariciye Nezareti'nden kalan ve bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açılan belgelere bakıldığında, bilhassa Birinci Dünya Savaşı yıllarında siyasi içerikli ataşemiliter raporlarının artmış olduğu görülmektedir. Askerî konuların dışına çıktığı için birer nüshaları Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'nin de dikkatine sunulmuş bu raporlar arasında, başta Tahran ve Kirmanşah ataşemiliterleri olmak üzere Berlin, Bern, Lahey ve Sofya ataşemiliterlerinin yazdıkları raporlar dikkat çekmektedir. Bu makalenin konusu dışında kalan bu tür raporları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hariciye-Siyasi (HR.SYS) Fonu'nda bulmak mümkündür.

Bazı yerlerdeki ataşeler sadece buldukları ülkedeki gelişmeleri vermekle kalmayıp, söz konusu devletin siyasî ve askerî faaliyet gösterdiği daha geniş bir alana dair İstanbul'a raporlar göndermişlerdir. Brüksel Ataşemiliteri Tevfik Paşa'nın Fas'ta vuku bulan isyan hakkında gönderdiği rapor (BOA, Y.Mtv, 238/28, 7 L 1320) bu kabildendir. Yine ataşe olarak görev yapılan ülkenin taraf olduğu savaşlar da elbette raporlarda bahis konusu edilmiştir. ABD askerî tarihinde önemli bir yeri olan 1898 İspanya-ABD Savaşı ve sonrasında yapılan barış antlaşması, Madrid ataşemiliterliğinden Seraskerliğe gönderilen ve oradan da Sultan Abdülhamid'e sunulan raporlarda yerini almıştı (BOA, Y.Mtv, 179/61 5 S 1316; Y.Mtv 181/77). Roma ataşemiliteri Osman Nizami Bey ise Seraskerliğe gönderdiği rapor, kroki ve haritalarla, İtalya-Habeş Savaşı ve İtalyanların orada aldığı mağlubiyet hakkında İstanbul'u bilgilendirmeye çalışmıştı (BOA, Y.MTV, 116/26 5 N 1312; Y.MTV, 132/237 30 C 1313).

Katıldıkları manevralarda o ülkenin kralı veya hükûmet üyeleriyle görüşme imkânı bulan Osmanlı askerî ataşeleri bunu ayrıca rapor etmekteydi. Meselâ, İtalyan kolordu manevralarında bulunan Roma Sefareti ataşemiliteri Binbaşı Mehmed Şakir Bey, İtalya Kralı ile görüşmesini hemen İstanbul'a bildirmiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 50/118, 2 S 1306). Osmanlı askerî ataşelerinin zaman zaman diplomatik temsil görevleri üstlendikleri de malumumuzdur. Bir örnek olarak, Belçika Hükûmeti'nin bağımsızlık ilânının 60. ve kralın tahta çıkışının 38. yıldönümleri sebebiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından gönderilen nâme-i hümayunun Ataşemiliter Şerif Bey vasıtasıyla gönderilmesi zikredilebilir (BOA, HR.TO, 38/94, 11 Temmuz 1890).

Söz konusu olan İran ve Balkanlar'daki diğer komşu devletler olduğunda ataşelerin daha hassas davrandığı ve yukarıda belirtilen başlıklar altında gözlemledikleri ayrıntılı bilgileri de İstanbul'a rapor ettikleri sıkça vâkiydi. Meselâ Atina Sefareti ataşemiliterliğinde uzun süre görev yapmış gözüken Seyfullah Bey'in Yunan hududunda eski karakollar haricindeki birliklerin geri çekilmesine karar verilmesi ile Yunan ordusunda üç sınıf redif toplanmasına dair çektiği telgraflar (BOA, Y.PRK.MYD, 4/85 ve 5/12 16 B 1303 ve 21 Ş 1303); yine Atina ataşemiliteri olan ve fakat başka bir şahıs olduğunu düşündüğümüz Erkân-ı Harbiyye Kaımmakamı Seyfullah Bey'in aynı

Yunanistan'ın askerî ve mülkî durumuna dair yazdığı iki cilt kitap (BOA, Y.PRK.EŞA, 52/101, 29 Z 1326); Atina ataşemiliteri Kaimmakam İhsan Bey'in Yunanistan'ın askerî hazırlıkları hakkındaki raporu (BOA, Y.MTV, 302/42, 9 Ş 1325); Karadağ'daki Çetine (Cetinja) Sefareti ataşemiliterinin bizzat Podgoriçe, Kruşova ve Koçi'ye gidip gelerek buralardaki savaş hazırlıklarına dair gönderdiği rapor (BOA, Y.A.HUS, 187/89, 20 R 1303); farklı tarihlerde Belgrad ataşemiliterlerinin hazırladığı Sırbistan'da ordu ihtiyatlarının talim için ne zaman ve nerede silah altına alınacaklarına dair rapor (BOA, Y.MTV, 51/40, 15 Za 1308), sefer vakti birliklere kumandanlık edecek generallerin isimlerini hâvi liste (BOA, Y.MTV, 78/146 18 Za 1310) ile Sırbistan'ın umumî kuvvetine dair sunmuş olduğu rapor (BOA, Y.MTV, 81/34, 5 S 1311); Romanya hükûmetinin askerî hazırlıkları hakkında Bükreş ataşemiliteri Erkân-ı Harbiyye kaimmakamı Şevket Bey'in gönderdiği yazı (BOA, Y.MTV, 153/71, 27 L 1314) bunun için verebileceğimiz örneklerdendir. Balkan Harbi'ne giden yolda Bulgaristan Sefareti ataşemiliteri Mustafa Şerif Bey'in Balkan Birliği hakkında Harbiye Nezareti'ne gönderilen mektubu (BOA, BEO, 3946/295893) da dikkate değerdir. Rusya ordusunun Kafkasya'daki hareketleri, manevraları ve kuvvet yapısı da, Kars Şehbenderliği ve St. Petersburg Sefareti ataşemiliterliğinin takibi altındaydı. Ataşenin Seraskerliğe gönderdiği raporlar vakit geçirmeksizin Yıldız Sarayı'ndaki Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi'ne ve tabîi Sultan II. Abdülhamid'e iletiliyordu (BOA, Y.MTV, 132/230, 29 C 1313; Y.MTV. 151/189 30 N 1314; BEO, 1303/97702, 23 Z 1316).

Sultan ya da hükûmetin güncel siyasî ve askerî gelişmeler hakkında kanaat sahibi olmak ya da karar alma sürecinde daha fazla bilgi edinmek istediği durumlarda ilgili ataşemiliterlere talimat verilerek araştırma ve görüş istendiği örnekler de mevcuttur. Bulgaristan'ın askerî hazırlıklarının mahiyetini ve bunun Osmanlı Devleti'ne karşı olup olmadığı ile Sırbistan'ın her hangi bir harp hazırlığı yapıp yapmadığını merak eden Sultan II. Abdülhamid, Belgrad ataşemiliterliğinden bu hususların araştırılmasını talep etmişti (BOA, Y.MTV, 175/56 3 Za 1315). Kezâ Bulgaristan Emareti tarafından sipariş edildiği istihbar edilen seri ateşli topların adedi ve çapları hakkında kesin bilgi sahibi olmak için de Sadaret ilgili ataşemiliterlikle haberleşilmesi gereğine işaret etmişti (BOA, BEO, 1605/120345, 16 N 1318). II. Abdülhamid döneminin bildik siyasî iklimine uygun olarak, 10 Haziran 1892'de çıkarılan bir kararla, askerî ataşelerden tahsil için yurtdışına gönderilmiş askerî talebeleri sürekli gözetim altında tutmaları da talep edilmişti. Aynı talimatta, sivil öğrencilerin de sefaret müsteşarları tarafından takip edileceği belirtilmişti (BOA, BEO, 18/1343).

Komşu ve hudut ihtilafları yaşanan devletlerdeki ataşemiliterlik makamının boşalması hali resmî makamlarca hemen bir eksiklik olarak algılanıyor ve yazışmalarda dile getiriliyordu. Meselâ, Bağdad'dan gelen bir telgraf istihbaratı üzerine İran'ın sınırı geçme yönündeki niyet ve hazırlıkları gözden geçirilip

buna karşı alınacak askerî tedbirler tartışılırken, o esnada bir ataşemiliterin bulunmamasından açıkca şikâyet edilmiştir. İran askerinin teçhizatının konu edildiği değerlendirmede sarf edilen, “şimdiye kadar ataşemiliterimiz bulunmadığı cihetle elde ma‘lûmat-ı mükemmele mevcut olmayıb” ifadesi bunun göstergesidir. Bir askerî ataşenin güncel gerçekliğe dair yerinden daha doğru bilgi vereceğine olan inanç dile getirilirken, bunun alternatifi olarak İran asker sayısı hakkında “Avrupalıların mübâlağlı olarak verdikleri ma‘lûmâta” istinat edildiğinin söylenmesi dikkate değerdir (BOA, Y.MTV, 57/60). Aynı tarihlerde yine İranlıların sınırdaki tahkimat faaliyet hakkında Teftiş-i Askerî Komisyonu’nda yürütülen bir başka tartışmada da, aslında daha erken tarihlerde dolu olmasına rağmen o tarihlerde bir süre boş kaldığı anlaşılan Tahran ataşemiliterliğine yapılacak tayinin ne kadar zaruri olduğuna vurgu yapılmaktadır. Erkân-ı Harbiyye binbaşılardan Sami Bey’in bu göreve getirilmesi hakkındaki irade-i seniyye dosyasında, ataşemiliterin Tahran’da ikamet edeceği ve erkân-ı harbiyye kolağalarından seçilecek sınır boyundaki şebkenderlerin kendisine bilgi aktaracağına işaret edilmektedir. Ataşeden, aldığı bilgileri rapor halinde Yıldız Sarayı’ndaki Maiyet-i Seniyye-i Harbiyye Ferikliği’ne, Bâbîâlî’ye ve Bâb-ı Seraskerî’ye iletmesi istenmiştir (BOA, İ.DH, 1165/91064, 12 Ca 1307). Tahran ataşemiliterliğinde olduğu gibi, II. Meşrutiyet’in ilânından sonra görev devir teslimi sebebiyle bir müddet boş kaldığı anlaşılan Atina Sefareti ataşemiliterliği için de ikazda bulunduğu ve oraya atanan Binbaşı Selahhaddin Bey’in bir an önce memuriyet mahalline intikalinin istenmesi de dikkat çekicidir (BOA, BEO, 3526/264437 9 Ra 1327).

Alman Danışman von Der Goltz’un Hazırladığı Ataşemiliterlik Talimatnamesi (1892)

Osmanlı Devleti’nde ataşemiliterlik uygulamasının ilk 30 senesi, bu işin tam olarak nasıl yapılacağını ortaya koyan bir talimatnamenin yokluğunda geçmiştir. Bu alanda ilk adımı atan, son dönem Osmanlı askerî tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Alman müşavir Colmar Freiherr von der Goltz, nam-ı diğer Goltz (Golç) Paşa’dır. Sultan II. Abdülhamid’in daveti üzerine, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nde alınan mağlubiyet sonrası orduyu yeniden yapılandırmak üzere Osmanlı hizmetine giren Alman askerî heyetine katılarak 1883 yılında İstanbul’a gelen von der Goltz, tam 13 sene Osmanlı ordusunda danışman ve öğretim elemanı olarak yer almıştır. Alman askerî misyonunun başı olan Albay Kaehler’in 1885’de İstanbul’da hayatını kaybetmesini müteakiben heyetin başına geçen von der Goltz, sadece iyi bir komutan değil aynı zamanda çeşitli eserler kaleme almış bir askerî doktrinciydi. Bir taraftan Askerî Mektepler Umumî Müfettişliği göreviyle subay ve kurmay subay eğitimini yeniden yapılandıran Goltz Paşa, diğer taraftan da ikinci reisliğine tayin edildiği Osmanlı Erkân-ı Harbiyye’sini Alman Genelkurmayı gibi merkezî bir plan ve komuta karargâhı yapmak için de çabalıyordu. Osmanlı kurmaylarını

sahaya indirerek kıtalarda stajlar, atış talimleri ve kurmay gezileri ile pişirmeye çalışırken, askerlikten çok mühendisliğe kaydırılmış Harbiye'ye de askerî tarih, coğrafya, haritacılık ve silah bilgisi gibi dersler koydurarak zâbit profilini derinleştirmeye çalışıyordu. Çeşitli seviyelerde askerî talebe ve personelin Almanya'ya eğitim ve öğretime gönderilmesi de bu gayretlerin bir devamıydı. Personel hususuna büyük önem veren von der Goltz, Osmanlı askerî mevzuatının Almanya'dan mülhem olarak yenilenmesinde de büyük rol oynadı. Askere Alma (*Ahz-ı Asker*) Kanunu, Seferberlik Nizamnamesi, çeşitli sınıflara ait talimatnameler, farklı tehdit senaryolarına göre hazırlanmış seferberlik, yığınak ve hareket planlarının hazırlanmasında onun doğrudan ya da dolaylı rolü vardı. Osmanlı Devleti'ne kurmay yarbay rütbesiyle gelen von der Goltz, 1886'da ferikliğe yükseltilmişti (Demirhan, 1960, s. 16; Yasamee, 1998; Çalık, 1996).

Yıldız Sarayı'ndaki Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi'ne sunulan ve Erkân-ı Harbiyye Feriki Mehmed Şakir Paşa'nın üst yazısıyla Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen ataşemiliterlik talimatnamesi, Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması için attığı bu adımların bir devamı mahiyetindedir. Alman müşavirin hazırladığı metnin tercümesini Sultan'a takdim ederken, yabancı devletlerde bulunan Osmanlı ataşemiliterlerin vazifeleri hakkında hiçbir talimat bulunmadığına dikkat çeken Mehmed Şakir Paşa, bu eksikliği ataşelerden yeterince faydalanılamamasının başlıca sebebi olarak gösterir (BOA, Y.MTV, 67/59).

Goltz Paşa'nın kaleme aldığı 15 Eylül 1892 tarihli talimatname (BOA, Y.MTV, 67/59), 19 madde ve bir umumî değerlendirme bahsinden müteşekkildir. İstanbul'da görev yaptığı yıllarda, aslında Osmanlı Devleti'nin maaşlı memuru olmasına rağmen, bir taraftan da ülkesi Almanya'nın askerî ataşesi gibi çalışmış olan Goltz'un²¹ bu konuda kalem oynatmaya yetkin bir kişi olduğu kolaylıkla söylenebilir. Goltz Paşa, talimatnamesinin ilk maddesinde, Osmanlı ataşemiliterlerinin esas vazifesine ve kime karşı mesul olduklarına açıklık getirir. Başkumandanlık makamı ile Seraskerliği buldukları ülkenin askerî durumundan haberdar etmek için gönderilmiş ataşemiliterler, II. Abdülhamid

²¹ Goltz Paşa'nın Osmanlı Devleti hakkında Prens Bismark ve General Waldesee'ye gizlice gönderdiği 1889 tarihli mektupları için bk. (Tugay, 163, ss. 109-118). Alman askerî misyonunda bulunan Süvari Müfettişi Ferik Von Hobe Osmanlı hükûmetine verdiği arzualde, Alman sefirinin kendisini rapor yazmaya zorlaması üzerine bu emrin geri alınmasını istediğini ve bu tür raporların 'ataşemiliterlere ait bir vazife olduğunu' belirterek kendilerinin Osmanlı hizmetinde kadrolu ve maaşlı memur olduklarını söylediğini ifade etmektedir (BOA, Y.PRK.ASK, 98/93, 22 Z 1311).

döneminin iki başlı ordu idaresinde, hem Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi hem de Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye'ye bağlı çalışacaklardır. Öte yandan askerî ataşelerin sefaretler bünyesinde çalışmaları onları diplomatik misyonların da bir parçası yapmaktadır. Talimatnamenin II., III. ve IV. maddelerinde bu duruma değinilir ve II. maddede, ataşemiliterler yabancı devletlerdeki 'politika memurlarının sefirler, fevkalade heyetler, maslahatgüzarlar) askerî müsteşarları' olarak tavsif edilir.

İlk maddede kabaca yapılan görev tanımı, talimatnamenin geri kalanındaki maddelerde, von der Goltz'un şahsî tecrübelerinin de ışığında bütün ayrıntısıyla yazıya dökülmüştür. Ataşemiliterlerin vazifelerin esası, nezdinde buldukları devletin ordusunun askerî düzenlemeleri hakkında tam ve derin malumat elde etmektir. Bunun yolu da, Goltz Paşa'ya göre, milletlerarası geçerliliği olan askerî bilimler literatürünü incelemek ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi İkinci Şubesi'nde (İstihbarat) bir süre çalışmış olmaktan geçer. Ancak böyle bir bilgi birikimine sahip bir ataşemiliter, yabancı ordular hakkında belgeler, talimatname ve nizamnamelerde yazılı olan şeyler ile maddî delilleri gözden geçirip değerlendirebilecek, kağıtta yazan ile gerçekte olanlar arasındaki farkı ve aykırılığı az çok ayırabilecektir. Bu yüzden, ataşemiliter olarak tayin edilecek erkân-ı harbiye zabıtlarının en az iki sene ordularda bulunarak teorik bilgisini pratiğe dökmüş ve bir hayli zaman da Erkân-ı Harbiyye-i Umumî dairesinde istihdam edilmiş kişilerden seçilmesi şarttır.

Askerî personelin teçhizat ve maddî kabiliyetleri kadar maneviyatı üzerinde de önemle durduğunu, hem yazdığı eserlerden hem de maiyetinde görev almış olanların hatıralarından bildiğimiz Goltz Paşa, ataşemiliterlerin inceledikleri ordudaki askerî düzenlemeler hakkında umumî malumat edindikten sonra ordunun idare usulü, iaşesinin temini, silah ve kıyafetlerini de araştıracağına işaret eder. Askerin savaş meziyetleri hakkında bir hüküm verebilmek için onun bütün maddî ve manevî vasıflarını gözden geçirmeli diyen Goltz, bunları da düzen, disiplin ve askerî terbiyenin subay ve üst subayların manevî nüfuzunun tesiriyle mi yoksa mevcut kanun ve nizamnamelerin şiddetli bir şekilde uygulanması üzerine mi bina edildiğinin ve bu terbiye usulünün neticelerinin neler olduğunun dikkatle test edilip sınanması gerektiğinin altını çizer. Bundan başka askerinin talim ve terbiyesi ile tabye usulü, yürüyüşleri, manevra ve diğer askerî hareketlere istidat ve kabiliyeti ile seferin zorluklarına tahammül derecesine de inceden inceye dikkat etmek lâzımdır.

Ataşelerin bu hususları sadece manevralar ve resm-i geçitler gibi olağandışı durumları gözleyerek tespit edemeyeceğine işaret eden Goltz Paşa, bunun ancak askerinin fikir ve hislerinin uyanık bir şekilde devamlı gözetlenip araştırılması ile mümkün olmasından dolayı ataşemiliterlerin her tür talimde hazır bulunmasını ve buna ilaveten sokak, kışla ve insanların bir araya geldiği diğer yerlerde askerlerin gözlenmesini tavsiye eder. Neferlerin subaylara, subayların da

neferlere karşı tavır ve duruşlarının incelenmesi de bu bağlamda önemlidir. Yanlış hükümlere varmamak için askerî millî vasıfları ve o ülkenin ahlâki değerleriyle âdetlerine de dikkat gösterilmesi zaruridir.

Benzer bir şekilde, ilgili ordunun subaylarının yöntem ve yetkinliklerinin önemle ele alınması da ataşemiliterin görevleri arasındadır. Subayların iş dışı ortamlardaki hal ve durumlarının askerî vasıfları takdirde pek büyük tesiri olduğundan bahseden Goltz, bunun da dikkatle incelenmesi gerektiği üzerinde durur. Subayların kendi aralarındaki ilişkilerinin bilinmesi de askerî heyetin birlik kuvveti ve dolayısıyla da dayanıklılığı hakkında doğru bir fikir edinmeye yardım edecektir. Subay ve üst subayların hal ve tavırlarından hareketle bunların vasıfları, meziyetleri ve kabiliyetlerini tanımak ataşemiliterin görevleri içindedir. Bir ataşemiliter, nezdinde bulunduğu devletin büyük kumandanları ile diğer üst subay ve subaylarının biyografilerini edinmeye ve bir fotoğraflarını elde bulundurmaya gayret etmek zorundadır. Bu gibi büyük kumandanlar hakkında askerlik âlemi ve halk arasında dolaşan düşünceleri bilerek bunları rapor etmelidir. Kezâ bir ataşemiliterin ordunun iç politikadaki rolüne dikkat etmesi ve hükûmetin her tür durumda kendi ordusuna tam güveni olup olmadığını ve eğer yok ise bu güveni kıran sebepleri anlaması çok önemlidir.

Goltz Paşa'nın, ataşemiliterin raporlarında bunlara ilâveten, nezdinde bulunan devletin kale ve istihkamları, her türlü askerî tesisleri, fabrikaları, tersaneleri, savaş gemileri ve bunların bütün edevat ve teçhizatı hakkında da malumat vermesinin şart olduğunu belirtir. Bu kurumların araştırılmasına dayalı olarak yapılacak değerlendirme, söz konusu devletin girebileceği harbin önem derecesini tahmine ve takdire de fazlasıyla yardımcı olacaktır. Benzer bir şekilde, yabancı devletler ve bilhassa komşu hükûmetlerin asli savaş düzenleri ile birliklerin yer değiştirmelerine de devamlı surette dikkat gösterilmelidir. Bu yüzden her ataşemiliter ilgili devletin bir dislokasyon planını az bir zaman içinde ele geçirmeye ve sonra onu günlük vukuata göre düzeltip tamamlayarak her zaman hazırda tutmaya çalışmalıdır. Yer değişiklikleri dikkate alınarak ataşe tarafından güncellenen bu planın bir kopyası zaman zaman rapor edilmelidir. Askerî teşkilata dair her türlü yeni düzenleme, her silah denemesi ve değişikliği, kıyafetler ve teçhizat da elbette ataşenin raporlarında yer alması beklenecek en mühim maddeler arasındadır.

Ataşemiliterlerin buldukları ülkelerin askerî coğrafyası ve bilhassa da telgraf hatları, ulaşım yolları ve bütün demiryolları hakkında da tam bir malumat edinmesi gerekir. Trenlerin sefer sırasında ne kadar zaman içinde ne kadar nefer ve askerî eşya nakl edebileceklerini anlamak için, bunların mevcut olan nakliye vasıtalarıyla hareketli edevat mevkilerinin ve aralarındaki mesafelerin dikkatle araştırılması şarttır. Bu başlık altında daha da ayrıntılı bilgi talep eden Goltz Paşa, her demiryolu hattının aynı istikamette kaç tren sevk edebileceğine işaret eden bir tablo düzenlenmesini ve trenler bir şirkete ait ise bu şirketin asker sevki

hususunda barış ve sefer vakitleri hükûmetle olan mukavelesindeki şartların araştırılmasını da ister.

Talimatnamede Osmanlı askerî ataşelerinin nasıl bir raporlama sistemi içerisinde çalışması gerektiği de konu edilmiştir. Buna göre her ataşe görev yerine ilk gittiğinde öncelikli gözlem, değerlendirme ve hislerine dayanan bir rapor kaleme alır. Çünkü henüz o ülkenin askerî literatürünü yeterince inceleme imkânı bulamamıştır. Ancak bu sonuncuyu yaptıktan sonra umumî bir rapor göndererek daha sağlam hükümlerde bulunur. Bu umumî rapor gönderildikten sonra ise ayda bir kere bunun bölümlerinden birini ayrıntılandırarak birer rapor gönderir. Eğer daha önce gönderdiği umumî raporda belirtilen hususlarda bir değişiklik ya da yeni bir icraat meydana gelmiş ise bunlar da acil hallerde ayrı bir raporla, değil ise aylık rapora ilâve edilerek belirtilir.

Silah denemeleri ve yeni keşiflere dair teknik raporlar çeşitli devlet dairelerini dolaşacağından ayrıca yazılmalıdır. Önemli ve olağandışı hadise ve sıra dışı askerî hareketlilik, tedarik ve hazırlıklar, askerinin seferberlik haline sokulması ve dikkat çekip derhal bildirilmesi gereken hususlar ise hemen şifreli telgraflar ile gönderilmelidir. Bunun için her ataşemiliterin yanında birisi Bâbîâlî ve Seraskerlik diğeri de Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi'ne ait iki şifre anahtarı bulunacaktır. Ataşemiliterler her sene sonunda daha önceden ayrıntısıyla yazmış oldukları askerî vak'aların başlıca noktalarını kısaca tekrar sunarak askerî durumu değerlendirecek ve buldukları devletin o sene zarfında askerî alanda gösterdiği ilerleme hakkında edindikleri şahsî fikri belirteceklerdir. Talimatnamenin bu noktasında, ataşemiliterlerin buldukları ülke basını tarafından yayınlanan veya haber ajansları tarafından yayınlanması tabii olan önemli hadiseleri aynen rapor etmeyip hadiseyi hakkıyla araştırdıktan sonra bunun gerçek neticelerine dair kendi fikirlerini bildirmeleri gerektiğine vurgu yapılması da dikkate değerdir.

Askerî ataşelerin idarî olarak hangi makama bağlı olacağı, talimatnamenin başında olduğu gibi sonunda da açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Buna göre, bir askerî murahhas ya da ataşemiliterine verilen hususî vazifeler ya Seraskerlik ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi taraflarından ya da Hariciye Nezareti yoluyla elçilerce verilebilir. Ancak elçilerin verdiği emirleri ataşe, Seraskerliğe bildirmekle mükellef olacaktır. Farklı kurumlardan verilen hususî vazifeler birbirlerine muhalif ise bunlar hakkında fikir beyan etmek yersiz olacağına da, hususî haller ve bu vazifelerdeki asıl maksadın ne şekilde ve hangi yollara başvurularak hâsil edilebileceğini ataşe belirtecektir.

Goltz Paşa, elçiliklerdeki ataşelik makamlarını kurumsallaştırmak adına, her ataşenin elde ettiği bilgileri halefine aktarabilmesi için bütün raporların tam olarak kayda geçirilmesi ve bunların sefaretlerin arşivlerinde tayin edilecek hususî bir yerde muhafaza edilmesi gerektiğine de işaret etmiştir.

Yukarıda belirtilen 19 maddelik bu talimatnamenin sonuna bir de umumî değerlendirme ilâve eden Goltz Paşa, burada askerî ataşelerin bilgiye nasıl ulaşabileceğine dair temel yolları sıralamıştır. Ataşenin görev yaptığı devletin tarihi hakkında fikir ve bilgi sahibi olması onun şimdiki zamandaki durumu kavramasını da kolaylaştıracaktır. Askerî ataşe sadece askerî işler ve ilişkilerle meşgul olmamalı, askerî kaynaklardan aldığı bilgileri tamamlamak ve sağlamlaştırmak adına siyaset dünyasının her tarafında ve o ülkenin seçkin topluluklarında da güvenilir dostlar bulmaya ve askerî havadisler alabileceği ilişkiler kurmaya gayret etmelidir. Ataşemiliterin bulunduğu memlekette ahali arasında kurduğu dostluk ilişkileri ne kadar çok ise, savaş halinde elçilikle birlikte ülkesine dönse bile oranın durumundan bilgi almaya devam etme ihtimali o derece yüksek olacaktır.

Bir ataşemiliter diğer devletlerin ataşemiliterleri ya da askerî murahhaslarıyla da yakın bağlar kurarak askerî bilgiler edinebilir. Kendisinin meslektaşlarına vereceği bilgiler, onlardan malumat almasının önünü açacaktır. Bu esnada muhatabını ürkütmemek adına ihtiyatlı davranılması ve karşı tarafın anlayabileceği şekilde bir bilgi alışverişine girilmesi önemlidir. Kezâ siyasi ve askerî yayın organlarını takip etmek ve onlarla yazışmak da bilgi toplama amaçlı ilişkiler kurmanın bir parçasıdır.

Elçiler, o ülkede bulunan Osmanlı şebkenderlerini askerî hareketlilik ve eyaletlerde ortaya çıkan askerî gelişmeler hakkında bilgi toplamak için kullanabilirlerse de, bunlar asker olmadıkları ve beraberlerinde askerî danışman da bulunmadığı için onlara birer talimat vermek de askerî ataşenin yapması gerekenlerdendir. Ataşe, şebkenderlere bazı sorular yöneltmek ve onlardan bunları cevaplamalarını istemek suretiyle bunu yapabilir.

Goltz Paşa'nın talimatnamenin bu son kısmında ataşemiliterden beklenen değerlendirme seviyesi hakkında söyledikleri, askerî istihbarattaki bu yeni uygulamanın teknik ve taktik bilgiler toplamaktan çok stratejik planlamaya katkıda bulunmak amacıyla kurulduğunu göstermektedir. Alman danışmanın da belirttiği gibi, bir ateşemiliter görev yaptığı devletin politik amaçları ile bu devlet ile komşu devletler ya da kendi devleti arasında yaşanacak muhtemel bir harpte çıkacak neticeyi kestirmek adına o ordunun seferberlikteki durumunu ve sergileyebileceği askerî kuvveti barış zamanından tahmin ve hesaplama mükelleftir. Ataşenin topladığı bütün bilgiler, zaman zaman başka dolaylı faydalar sağlasa da, aslında bu stratejik plana yöneliktir. Goltz Paşa bunu, "bir ateşemiliter veyahud askerî murahhas malûmât-ı lâzime ve matlûbeyi cem' ederek erkân-ı harbiyye-i umumiyeye yarayabilecek bir takım mütala'ât-ı sevkü'l-ceyşiyeye dahi tertip eylemelidir" şeklindeki cümlesiyle ifade etmiştir.

Yukarıda ana hatlarıyla içeriğine değindiğimiz bu talimatnamenin Sultan II. Abdülhamid tarafından hüsnükabul gördüğüne ve Osmanlı Devleti'ndeki ataşemiliterleri bağlayacak resmî bir yönerge olarak yürürlüğe sokulduğuna dair elimizde herhangi bir veri mevcut değildir. Bununla beraber, kuvvetle muhtemel Sultan'ın talebi ya da en azından onayı ile Saray'daki Erkân-ı Harbiyye karargâhına sunulmuş bu metnin, hem Sultan hem de onun etrafındaki yaverler tarafından dikkate alındığı kesindir. Osmanlı hizmetinde uzun yıllar bir Alman askerî ataşesi gibi de çalışmış von der Goltz'un kaleminden çıkmış bu metin, ataşemiliterliğin devrin Avrupa devletlerinde hangi prensiplere göre çalıştığını göstermesi açısından da önemlidir. Nitekim bu çalışmada atf yaptığımız, Avusturya-Macaristan'ın İstanbul ataşemiliteri Pomiankowski'nin hatıralarında ataşemiliterliğin pratikteki işleyişine dair anlattıkları da, Goltz'un bu talimatnamesinde belirttiği ana ilkeler ile uyumlu gözükmektedir.

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti'nde 1864 yılında başladığını tespit ettiğimiz ataşemiliterlik uygulaması, dönemin diğer büyük güçleriyle eş zamanlı olarak yürürlüğe sokulmuş bir düzenlemedir. Osmanlı diplomasi tarihi ile askerî tarihinin ortak bir konusu görünümündeki bu uygulama, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen idarî ve askerî yeniden yapılanma çerçevesinde değerlendirilmek durumundadır. Osmanlı askerî ataşe raporlarının sadece bir kısmı araştırmacılara açılmış olsa da, eldeki verilere bakarak ataşemiliterliğin Osmanlı dış askerî istihbaratının stratejik seviyeye çıkarılması ve kurumsallaştırılarak formelleşmesi açısından bir dönüm noktası teşkil ettiğini söylememiz mümkündür.

Dönemin büyük güçlerinin Osmanlı Devleti'nde bulundurdıkları askerî ataşelerin performansı ile mukayese edildiğinde, Osmanlı askerî ataşelerinin, hem formasyonlarının sınırlılığı hem de devletlerinin global siyasî nüfuzu ve maddî imkânlarının nispeten azlığı gibi sebepler yüzünden daha düşük bir profil arz ettikleri söylenebilir. Bununla beraber, ataşelerin kendi başlarına ancak bir dereceye kadar hareket edebileceği ve esas problemin İstanbul'daki siyasî karar alıcıların strateji oluşturmadaki zaaflarında yattığını da unutmamak gerekir. Bu konuda umumî bir hükme varabilmek için, önce ataşelerin münferit performanslarını ayrı ayrı değerlendirmek ve sonra da yaptıkları bilgilendirmenin Osmanlı merkezî karar alma mekanizmasına ne tür katkılarda bulunduğunu daha derinliğine ele almak şarttır.

Ataşemiliterlik esaslı formel nitelikli dış askerî istihbaratı, barış ya da savaş zamanlarında yürütülen açık ya da örtülü informal istihbarat faaliyetleriyle karıştırmamak gerekir. Kezâ, XIX. yüzyılda dikkatini daha çok ülke bütünlüğünü korumaya yöneltmiş Osmanlı devlet idarecilerinin geniş imparatorluk coğrafyasında formel ve informal yollardan yürüttüğü iç

istihbarat çalışmaları da meselenin bir başka cephesini oluşturmaktadır. Ataşemiliterlerin üstlendiği temel görev, barış zamanında Osmanlı Genelkurmayı'nın muhtemel bir nizamî ve devletlerarası savaş için planlama yapmasını sağlayacak bilgi ve değerlendirmeleri sunmaktır. Öte yandan, askerî teşkilat, teçhizat ve doktrin alanlarında başta büyük Avrupa güçleri ve komşu devletler olmak üzere Dünya'da olup bitenler hakkında anlık istihbarat tedarikinde de Osmanlı ataşemiliterlerinin katkıları olmuştur.

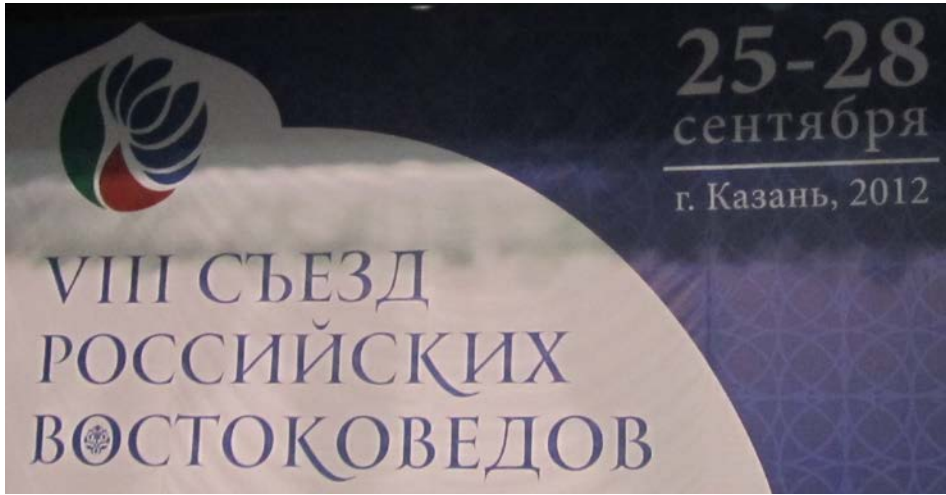
Kaynakça:

Arşiv vesikaları metin içinde ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

- Agoston, G. (2011). *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç* (M. F. Çalışlar, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çalık, R. (1996). Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 36, XII.
- Demirhan, P. (1960). *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Das Lebensbild eines grossen Soldaten*. Göttingen: Göttinger Verlagsanstalt.
- Dumont, P. (1981). Turkey in the Military Archives of the Chateau de Vincennes. *International Journal of Turkish Studies*, 2, 1.
- Feld, M. (1977). *The Structure of Violence: Armed Forces as Social Systems*. Londra ve Beverly Hills: Sage Publications.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2007). *Osmanlı Askerî Gazetesi Cerîde-i Askeriyye*. Ankara: Beritan Elektronik Basım Yayım.
- Hurewitz, J. C. (1961). The Europeanization of the Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century. *Bellekten*, XXV.
- Kapıcı, Ö. ve Köremezli, İ. (2012). Osmanlı Askerî Tarihçiliğinin Eksik Aynası: Rusya Federasyonu Arşivleri. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar* (G. C. Şayın ve G. Yıldız, Ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kurdyavtseva, E. P. (2010). *Russkie na Bosfore, Rossiiskoe posolstvo v Konstantinopole v pervoy polovine XIX veka (Boğazda Ruslar: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'daki Rus Sefâreti)*. Moskova: Institut Rossiiskoy İstorii.
- Kurz, S. (2009). Die Wahrnehmung der russischen Offizierkorps durch k.u.k. Offiziere in den Jahren 1904-1906. *Diplomarbeit*, Wien: Universitaet Wien.
- Pomiankowski, J. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü* (K. Turan, Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tugay, A. (1963). *Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat*. İstanbul.
- Ünal, U. (2008). *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Wallach, J. L. (1976). *Anatomie einer Militerhilfe: Die Preussischen-deutschen Militaermission in der Türkei 1835-1919*. Düsseldorf: Droste Verlag.

- Wheeler, D. (2012). A Guide to the History of Intelligence 1800-1918. *The Intelligencer*, 19 (I), 47-51.
- Yalçınkaya, M. A. (2010). III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi* (S. Kenan, Ed.), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yasamee, F. A. K. (1998). Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire. *Diplomacy and Statecraft*, 9 (2), 91-128.
- Yeşil, F. (2011). *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldız, G. (2010). Bir De-militarizasyon Projesi: Geç Osmanlı 'Askerî Tarih Araştırmalarını Sivilleştirmek. *Toplumsal Tarih*, 198, 44-53.
- Yıldız, G. (2012). Bütüncül, Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Öğretiminin Geleceği Üzerine. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar* (G. C. Şayın ve G. Yıldız, Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

**TANITMA
VE
DEĞERLENDİRMELER**

VIII Съезд Российских Востоковедов (8. Rusya Şarkiyatçıları Kongresi)
Tataristan Özerk Cumhuriyeti Kazan (25-28 Eylül 2012)

Mikail CENGİZ

Tataristan Özerk Cumhuriyetinin başkenti Kazan'da 25-28 Eylül 2012 tarihleri arasında 8. Rusya Şarkiyatçıları Kongresi düzenlendi. Kongre Kazan Federal Üniversitesi'ne bağlı Şarkiyat Araştırmaları ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü öncülüğünde Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ile Rusya Şarkiyat Cemiyeti işbirliği ile düzenlendi. Kazan Çarlık Rusyasından beri Rusya şarkiyatçılığının en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Petersburg Rusya'nın nasıl batıya açılan penceresi ise, Kazan da Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde doğuya açılan bir penceresidir. 1804 yılında kurulan üniversitede Kazan-Bek'ten İlminsky'e, Radloff'tan Katanov'a kadar birçok Türkolog da görev yapmıştır. Bu bakımdan Kazan Şarkiyatçıları ve Türkologları önemli bir ekol oluşturmuştur. Sekizincisi düzenlenen kongrenin 21. yüzyılda yine Kazan'da düzenlenmesi tarihî açıdan önem taşımaktadır. Kongrenin ilki 1997'de Elista'da, ikincisi 1999'da Kazan'da ve devamı 2000'de Petersburg'da, üçüncüsü 2002'de yine Petersburg'da, dördüncüsü 2004 yılında Moskova'da beşincisi Ufa'da, altıncısı 2008'de Ulan-Ude'de, yedincisi 2010 yılında Evenigorod'da gerçekleştirilmiştir.

Sekizincisi düzenlenen kongrenin önceden belirlenen konuları arasında “şarkiyat araştırmaları ve şarkiyat eğitimi”, “tarih ve arkeoloji”, “doğu halklarının din ve kültürleri”, “dilbilimi”, “siyaset bilimi”, “ekonomik ilişkiler” yer almaktadır. Tüm bu disiplinlerdeki ana başlıklar ekseninde şarkiyat çalışmalarının genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve yeni yönelimlerin

tartışılması hedeflenmiştir. Kongrenin yalnızca şarkiyat alanında araştırma yapan bilim insanlarına yönelik değil, aynı zamanda politikacılara, ekonomistlere, diplomatlara ve işadamlarına yönelik olması dikkat çekicidir. Keza *vostokovedenie* “şarkiyat araştırmaları” Rusya tarihinde doğuya yönelik tüm araştırma alanlarını kapsayan bir üst disiplindir. Bu bağlamda bilimsel şarkiyat araştırmalarının Rus coğrafyasında doğu siyasetine şekil vermesindeki başat rolü günümüzde de devam etmektedir. Ülkemizdeki kongrelerin ve sempozyumların büyük bir bölümü bu vizyondan maalesef uzaktır. Türkiye’deki şarkiyat araştırmaları ya yetersiz ya da bu alana yönelik bir siyaset üretmekten uzaktır. Eldeki yazıda tanıtımı yapılan kongrede sunulan bildirielerin önemli bir kısmının konusunu farklı disiplinlerden Çin ve Hindistan’a yönelik çalışmalar oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Arap dili, kültürü ve günümüz Arap topluluklarına yönelik çalışmalar da önemli bir yer tutmuştur. Özellikle son günlerin sıcak gündem maddesi Arap baharı da kongrede ele alınmış, Müslüman toplumlarla farklı grupların etkileşimlerine de zaman zaman değinilmiştir. Çin ve Hindistan, içinde bulunduğumuz yüzyılın en önemli güçleri arasındadır. Özellikle bilgi teknolojileri alanında Hindistan’ın ve ekonomik olarak da Çin’in gücü tartışılmaz bir gerçektir. Bu bağlamda kongrede bildiri sunan Rusya şarkiyat araştırmacılarının önemli bir bölümünün bu ülkelerde yaşayan toplulukların dil, tarih, kültür ve coğrafyaları ile siyaset bilimine yönelik çalışmalarının yoğunlukta olması anlaşılabilir. Şarkiyat alanı içerisinde değerlendirilebilecek Türkiyat çalışmaları ise kongrede ikinci planda, en azından sayısal olarak, kalmıştır.

Kongrenin açış oturumunda Tataristan Özerk Cumhuriyeti Başbakanı İ. Ş. Halikov bir konuşma yapmış ve Tataristan’ın Şarkiyat araştırmalarındaki önemi ile devlet tarafından verilen destekleri anlatmıştır. Ardından Kazan Devlet Üniversitesi Rektörü İ. R. Gafurov söz almış ve üniversitenin 21. yüzyıldaki vizyonundan bahsetmiş, ayrıca üniversitede yer alan bölümleri ayrıntılı olarak tanıtmıştır. Kazan Devlet Üniversitesi tarihî açıdan eski bir üniversite olmakla birlikte günümüzdeki

Fotoğraf 1. Tataristan Özerk Cumhuriyeti Başbakanı İ. Ş. Halikov

çalışmaları bakımından da büyük önem taşımaktadır. Daha sonra söz alan Kazan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Müdürü ve Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı L.N. Latıfov, enstitünün vizyonunu anlatmıştır. V.V. Naumkin Rusya Şarkiyat Araştırmalarının Durumu ve Yeni Perspektifler konulu bir konuşma yapmış ve içinde bulunulan durumda Rusya'nın Şarkiyata verdiği önemin yine devam etmesi gerekliliğini vurgulamıştır.

Kongrenin öğleden sonraki oturumunda A.M. Vasilyev Afrika ve Asya bölgesinde şarkiyat araştırmalarının rolü konulu bir bildiri sunmuştur. M.H. Abuseitova Kazakistan'da dinî, kültürel ve tarihsel bakımdan şarkiyat araştırmalarını, R.M. Valeev 19. ve 21. yüzyıllar arasında Rusya Şarkiyat araştırmalarının tarihini anlatmışlardır. Aynı oturumda M.S. Meyer, İ.F. Popova ve E.İ. Zelenev de birer bildiri sunmuştur.

Kongre ikinci gününde dört farklı salonda Şarkiyat araştırmaları eğitimi, tarih ve arkeoloji, Doğu halklarının dinleri ve kültürleri ve dilbilim ana başlıklarında olmak üzere devam etmiştir. Bu oturumlarda Rusya'da şarkiyat eğitimi çalışmalarını yürüten enstitü ve bölümlerden Moğol araştırmalarına, Uygur efsanelerinden orta çağdaki Doğu Türkistan şehirleri tarihine, Kore'deki müslümanlardan Nehcü'l-Ferâdis'e, Semitik dillerden Hint kültürüne, Türkiye'deki dil devriminden Radloff'un, Katanov'un Türkoloji araştırmalarındaki yerine kadar birçok konuda bildiri sunulmuştur. İkinci günün öğleden sonraki oturumlarında; 20. yüzyılda Çin'deki Ermeni topluluğundan Rus-Çin ilişkilerine, günümüz Afrika halklarının geleneksel inançlarından Arap edebiyatı araştırmalarına, Doğudaki modernleşme sürecinden Rusya'daki Arap varlığına, Türk edebiyatının modernleşmesinde kadın yazarlarının etkisinden Rusya'daki Hindistan tarih ve kültür araştırmalarına, doğu ülkelerinin küreselleşme sürecinden 20. yüzyıl başlarındaki Tatar gazetelerinin diline, Rusya-Çin ilişkilerinin politik yorumundan İsrail-Amerika ilişkilerine kadar birçok konuda bildiri sunulmuştur. Dilbilim oturumunda A.V. Dıbo, Eski Türk Halklarının dil ilişkilerini konu alan bir bildiri sunmuştur. Bildirisinde Dıbo Çince, Soğdca gibi dillerden örnekler vererek bu dillerin dil ilişkilerini tespit etmedeki önemine işaret etmiştir.

Kongrenin üçüncü günündeki oturumlarda sunulan bazı bildirilerde; Güney Hindistan'da ilköğretim eğitiminde yeni metotlar, Hindistan araştırmalarının dünü, bugünü, yarını, Hint felsefesi eğitiminin sorunları, Hindistan'daki dinî eğitim, Rusya-Japonya ilişkileri, İran-Rusya ilişkilerinin günümüzdeki durumu, İran üniversiteleri ile Rusya üniversitelerinin karşılıklı anlaşmaları gibi konular yer almıştır. Ayrıca 1. Balkan Savaşının İdil-Ural Tatarlarına etkisi, Sovyetler Birliği ile Japonya arasındaki 2. Dünya Savaşına kadarki ilişkiler, Çarlık Rusyası Belgelerinde Kafkasya'daki Nakşibendi, Kadiri, Şazili tarikatleri, Hindistan'daki Ağustos Devrimin 70. yılı: yeni belgeler, Buryatlarda Şaman

terminolojisi, Kalmık efsaneleri, Rusya'daki Budizm, Ulan-Batır'daki elyazmaları, Şaman mitolojisinde Sibir-Moğol etkileşimi, Çin Sincan Uygur Özerk bölgesindeki milliyetçilik, Tuva tarihi, günümüz Tatar ağızlarındaki Ana Altayca söz varlığı denemesi, 20. yüzyılda Avrasya'daki Türk Halklarının elyazmalarının araştırılması meselesi, 20. yüzyıl Çin tiyatrosu ile Avrupa tiyatrosunun etkileşimi, Putin'e göre Avrasya Birliği gibi başlıklarda bildiriler sunulmuştur.

Yukarıda belli başlıları verilen kongre bildirilerinin konularından görüleceği üzere Şarkiyat araştırmaları Rusya'da eski önemini devam ettirmekte, Kuzey Afrika'dan Ön Asya'ya, Uzak Doğu'dan Ortadoğu'ya kadar geniş bir alan kapsamında araştırmalar devam etmektedir.

Kongrenin kapanış oturumunda Yunus Emre Enstitüsü ile Kazan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca dünyanın dört bir tarafında faaliyetlerini sürdürmeye devam eden ve yeni köprüler kuran Yunus Emre Enstitüsüne bağlı Kültür Merkezlerinin Kazan bölümü hizmete açılacaktır. Anlaşma sonrası bir konuşma yapan Yunus Emre Enstitüsü Başkanı Prof.Dr. Ali Fuat Bilkan Enstitü hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve farklı ülkelerdeki Türkoloji merkezlerine destek sağladıklarını ve Kazan'daki bölümün de artık bunlardan birisi olacağını vurgulamıştır.

Fotoğraf 2. Sempozyum Kapanış Oturumunda Yunus Emre Enstitüsü ile Kazan Devlet Üniversitesi arasında imzalanan anlaşma sonrası Yunus Emre Enstitüsü Başkanı Prof.Dr. Ali Fuat Bilkan konuşurken.

Cumhuriyet'ten Sayfalar I (Güncel-Siyasal Yazılar), Cumhuriyet'ten Sayfalar II (Röportajlar-Kitap Tanıtımları) Haz. Hafize ŞAHİN (2012). Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş. , Ankara: 175 s. ; 363 s.

CUMHURİYET TARİHİNE CUMHURİYET'TEN BİR BAKIŞ: NECDET EVLİYAGİL'İN GAZETE YAZILARI

Hiclâl DEMİR

Gazeteci, şair, program yapımcısı Necdet Evliyagil'in muhabir olarak çalıştığı *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmış yazıları iki cilt olarak Ajans-Türk Basın ve Basım AŞ tarafından geçtiğimiz aylarda yayımlandı. 1947-1952 yılları arasında Türkiye'nin siyasi, güncel ve sanat alanındaki gelişmelerinin neredeyse günü gününe yer aldığı iki ciltlik bu eser, o günlerin Türkiye'sinin de bir panoraması niteliğinde.

Eseri Hafize Şahin yayıma hazırlamış. Şahin, 2009 yılında yayımladığı *Cumhuriyet Döneminin Tanığı Necdet Evliyagil* adlı monografik çalışmasında Evliyagil'in hayatını, gazeteciliğini, eserlerini ve sanatçı yönünü incelemiştir. 1927-1992 yılları arasında yaşayan Necdet Evliyagil'in gazete yazılarının bir araya getirildiği bu iki ciltlik eserde ise onun gazeteci kimliği belirgin olarak ortaya çıkarılmış ve bir anlamda monografik çalışma tamamlanmıştır.

Cumhuriyet'te yer alan yazılar, kitap hâline getirilirken konularına göre tasnif edilmiş; ilk ciltte Evliyagil'in güncel ve siyasi yazıları, ikinci ciltte de röportajları ve eser tanıtımları yer almıştır. Şahin, bazı güncel yazıların röportaj şeklinde oluşturulduğunu, dolayısıyla bölümler arasında geçişkenlikler olabileceğine dikkatimizi çekiyor.

Cumhuriyet'ten Sayfalar I

Cumhuriyet'ten Sayfalar I de genç bir muhabir olarak göreve başlayan Necdet Evliyagil'in güncel ve siyasi yazıları yer almakta. Muhabir olarak sorumluluk alanı sağlık ve CHP olsa da -kitapta da görüldüğü gibi- Evliyagil başka alanlarda da haberler yapmıştır. *Cumhuriyet* gazetesinde aynı yıllarda birlikte haber peşinde koştukları Metin Toker, gazetenin çalışma biçimini şöyle anlatır:

(*Cumhuriyet*) 1940'larda Türkiye'nin en büyüğüdü. Ama biz, istihbarat kadrosunda 10-12 kişi idik. İstanbul'da bizden habersiz sinek uçmazdı. Bütün sahaları aramızda paylaşmıştık. (...) Necdet'in ihtisası sağlık ve CHP idi. Ben Beyoğlu muhabiriydim. (...) Sabahları on civarında gazeteye gelirdik. İstihbarat şefimiz kara kaplı kalın bir deftere hepimizin günlük işlerini yazmış olurdu. Tabii onlar "rutin işler"di. Herkes maharetini onları aşmada, bilinmeyeni bulup çıkarmada, gazeteci deyimiyle "atlatma"da gösterirdi (Şahin, 2009, s. 16).

Evliyagil'in "Güncel Yazılar"ı, Amasya'daki sel felaketinden kiralık mobilya ile açılış töreni yapan hastaneye, üniversiteye imtihanla talebe alınmasından Bulgaristan'dan gelen göçmen kafilesine kadar farklı konuları içerir. Bu yazılardan en dikkat çeken, bugün de temel bir mesele olarak karşımıza çıkan İstanbul'un trafik sorunudur. "Seyrüsefer Derdinin Halli İçin Tedbirler" başlıklı haber, 18 Ekim 1951 tarihlidir. "Karacaahmet'teki Hayalet Muamması" adını taşıyan yazı da bir muhabirin haber için ne gibi maceralar yaşadığını göstermesi bakımından ilginçtir.

Kitabın ikinci bölümündeki "Siyasal Yazılar" Evliyagil'in 1950 genel seçimleri ve 1951 milletvekili ara seçimleri öncesinde, CHP muhabiri olarak siyasilerin propaganda faaliyetlerini izlemesi sonucu yazdığı yazılardan oluşur. Politikacıların; Kırıkkale (Çerikli), Çorum, Amasya (Merzifon), Tokat (Turhal), Samsun, Çanakale, Bilecik ve Bursa'daki konuşmalarını takip ederek halkın nabzını tutan Evliyagil, CHP – Demokrat Parti çekişmesine dair gözlemlerini günü gününe -çoğunlukla telefonda yazdırarak- *Cumhuriyet*'e ulaştırmıştır. Bir muhabir olarak gördüklerini tarafsız bir şekilde yazan/yazdıran Evliyagil'in başına ilginç olaylar da gelmiştir. "Adaydan Veba Gibi Kaçılan Diyar" başlığını taşıyan 29 Nisan 1950 tarihli haberinde, Çerikli'den Çorum'a gitmek için vasıta beklerken bir arkadaşıyla kahveye girdiğini, onları gören kahvedekilerin birer ikişer kaçmaya başladıklarını anlatır. Evliyagil, arkadaşına bunun sebebini sorduğunda "Seni aday zannettiler." yanıtını alır. Anlamayınca arkadaşı açıklar: "Aday ya! Kocaman gözlüklerin, okkalı vücudun ve kerli ferli hâlinle seni, kendilerine nutuk çekmeye gelmiş bir milletvekili adayı zannettiler." ve devam eder:

Belki bir aydan beri milletvekili adayı olduğunu söyleyen bir alay hatip, hemen her hafta kahveleri dolaşıp köyleri gezerek propaganda yapıyor. Halka artık gına geldi. Anlaşılan, şimdi aday zannettiği kime rastlarsa, ilk

işi oralardan savuşmak oluyor (*Cumhuriyet'ten Sayfalar I*, 2012, ss. 121-122).

CHP ve Demokrat Parti adaylarının yaptığı seçim konuşmalarını ve iki parti arasındaki çekişmenin halk üzerindeki tesirlerini izleyen Evliyagil, zaman zaman bu gözlemlerini yorumlamıştır. Seçim kampanyasının sona ermesinden bir gün önce 12 Eylül 1951'de yazdığı “Bizim Görüşümüz ile Bilecik, Bursa ve Çanakkale’de Kim Kazanacak?” başlıklı yazısının bir bölümünde şöyle der:

Bözöyük’ün bir meydanında Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri konuşurken diğer meydanında da CHP’li hatipler seçim nutukları vermişlerdir. (...) Bilecik bu suretle merkezinden köylerine kadar seçim propagandasına sahne olmuş ve bu faaliyet sınırlı ve gergin bir hava içerisinde sona ermiştir. DP Afyon Milletvekili Kemal Özçoban’ın sesi tamamen kısılmıştır. Esasen Bilecik’te sesi kısılmayan aday ve hatip kalmamıştır. Herkes durmadan bağırıyor ve durmadan konuşuyor. Köylü de bu heyecanlı hitabeleri büyük bir zevkle takip ediyor (s. 174).

Cumhuriyet'ten Sayfalar II

Cumhuriyet'ten Sayfalar II (Röportajlar-Kitap Tanıtımları) adını taşıyan ikinci cilt, Necdet Evliyagil’in 1947-1952 yılları arasında yaptığı röportajları ve kitap/dergi tanıtımlarını içerir. Röportajlar kendi içinde “Güncel Röportajlar”, “Siyasal Röportajlar” ve “Sanatsal Röportajlar” olarak üç bölüme ayrılmıştır.

Hacim olarak diğer röportajlardan daha fazla olan “Güncel Röportajlar” o günlerde gündemde olan farklı kesimlerden kişilerle yapılmıştır. Sabık Afgan Kraliçesi Süreyya Şah, Amerika’da alkolikleri tedavi eden Dr. Etem Vassaf, konferans vermek için İstanbul’a gelen Fransız Hukuk Profesörü André Hauriou, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, Atatürk’ün Kâtib-i Umumisi Hasan Rıza Soyak, Anıtkabir’in inşasında kontrol şefi olan Yüksek Mühendis Mimar Sabiha Güreyman, Darülacezeye 1 milyon bağışlayan Refik Hıfzı Büyükarıslan, uçan ilk Türk kadını Belkıs Şevket Moray bu kişilerden bazılarıdır.

Röportajlardan, Türkiye’nin o günlerdeki temel meseleleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Dikkat çeken en önemli husus, verem hastalığının 1940’ların sonunda ülkemiz için ne büyük bir felaket olduğudur. Sağlıktan sorumlu muhabir olarak Necdet Evliyagil röportajlarında bu konuyu sık sık ele almış, farklı tarihlerde yetkililerle görüşmüş ve bu alandaki gelişmeleri günü gününe takip etmiştir. BCG aşısının bu dönemde yeni yeni tatbik edilmeye başladığını da yine bu röportajlardan öğreniyoruz.

Bugün artık üçüncüsünün tartışıldığı İstanbul’un iki yakasını birleştirecek köprünün ilki için o günlerde birtakım fikirler gündemdedir. Hatta köprünün mü yoksa tünelin mi daha iyi olacağı sorusunu Evliyagil konunun uzmanlarına sorar. Benzer şekilde, günümüzde de tartışılan ötenazi, münevver işsizliği,

dilencilerin artması vb. konular, 1940'ların sonu 50'lerin başında gazete sayfalarında karşımıza çıkan haberler arasındadır. Yine röportajlardan öğrendiğimiz bir husus, dünya üniversitelerinde olduğu gibi İstanbul Üniversitesinde de hocalar için akademik bir kıyafetin düşünülmesi ve bunun uygulamaya geçirilmesidir.

“Siyasal Röportajlar” gündemdeki konularla ilgili siyasilerle yapılmış röportajları içerir. Memleketin genel sağlık durumu ve verem konusunda Sağlık Bakanı ile yapılan görüşme, Türk Ocaklarının yeniden açılmasıyla ilgili olarak İstanbul bağımsız milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver ile yapılan mülakat bunlar arasındadır.

Necdet Evliyagil'in 1947-1952 aralığında Türkiye'deki sanat faaliyetleri ile ilgili mülakatları “Sanatsal Röportajlar” başlığı altında bir araya getirilmiştir. 19 röportajın yer aldığı bu bölümde bale, edebiyat, sinema, müzik, tiyatro gibi sanat dallarındaki etkinlikler hakkında bilgi verilmektedir. Buradaki en dikkat çekici röportaj, o günlerde yayımlanan *Huzur* adlı romanı dolayısıyla Ahmet Hamdi Tanpınar'la yapılandır. 35. sanat yılı nedeniyle Açık hava Tiyatrosunda yapılacak tören öncesi Münir Nureddin Selçuk'la yapılan söyleşi de bu bölümde yer alır.

“Kitap Tanıtımları” *Cumhuriyet'ten Sayfalar II*'nin son bölümünü oluşturur. Evliyagil, *Cumhuriyet* gazetesinde “Yeni Eserler” başlığı altında özellikle 1951-1952 yıllarında yayımlanmış kitap ve dergileri tanıtmıştır. Hafize Şahin'in belirttiğine göre bu yazıları Evliyagil, bir dosya olarak saklamıştır. Yazıların bu şekilde saklanması, Evliyagil'in ileride bunları kitap olarak yayımlama düşüncesi olduğuna işaret eder.

Samih Ayverdi, Nezihe Araz, Safiye Erol ve Sofi Hori'nin kaleme aldığı *Kenan Rifai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* adlı eser hakkında beğenilerini dile getiren değerli isimlerin kitap hakkında herhangi bir yazı yazmaması üzerine söylediği şu sözler, Evliyagil'in eser tanıtımlarını neden önemseydiğini gösterir:

Birbirimizi, karşı karşıya iken mültefit cümlelerle methodip dururuz ama bunu niçin fiiliyat sahasına dökmekten çekiniriz. İşte bizim en büyük noksanlarımızdan biri de budur. Hâlbuki bugün, eser veren herkes biraz olsun sesini duyurmaya muhtaçtır. Az okuyan ve o nispette de az eser veren bir millet olduğumuzu düşünürsek, bu arzumu yerinde görmek lazımdır (*Cumhuriyet'ten Sayfalar II*, 2012, s. 329).

Bu bölümde Evliyagil, bir kültür elçisi olarak o günlerde yayımlanan eserlerden okuru haberdar etmekte ve kendi beğenilerini belirterek ona yol göstermektedir. Genellikle kısa olan bu tanıtımları bugünkü anlamda eser tanıtımı veya eleştiri olarak görmek pek mümkün değildir. Şair kimliği nedeniyle daha çok yayımlanan şiir kitaplarına yer veren Evliyagil, kısa birkaç cümlenin sonunda

eserde beğendiği bir şiire yer vererek tanıtımını tamamlar. Evliyagil'in yeni çıkan kitaplarını tanıttığı sanatçıların bir kısmı bugün tarihsel bir değer taşımanın ötesine geçmez. Ancak Bedri Rahmi, Behçet Necatigil, Sait Faik, Haldun Taner, Necati Cumalı, Peyami Safa, Oktay Rifat, Melih Cevdet gibi gelecek kuşaklarca da okunan ve Türk edebiyatında derin izler bırakan şair ve yazarların eserlerine de yer vermiştir.

Necdet Evliyagil, o günlerde Türkçeye çevrilen dünya edebiyatının önemli eserlerinden de okuru haberdar etmiştir. Daphne du Maurier'in *Gençlik Bir Daha Ele Geçmez*, Archibald Joseph Cronin'in *Hayata Dönüş*, P. Saintyves'in *Folklor El Kitabı*, J. Steinbeck'in *Fareler ve İnsanlar* adlı eserleri bunlardan birkaçıdır. Ayrıca *Türk Folklor Araştırmaları*, *Varlık*, *Aile*, *Hisar*, *Nokta* Evliyagil'in içeriği hakkında bilgi verdiği dergilerdendir.

Cumhuriyet'ten Sayfalar II'nin sonuna Necdet Evliyagil ile yapılmış iki kısa röportaj eklenmiştir. Bunlardan ilki oğlu Sarp Evliyagil tarafından yapılmış ve 1988 yılında *Fikret* dergisinde yayımlanmıştır. Diğer röportajı da o zamanlar ortaokul öğrencisi olan Zeynep Göğüş yapmıştır.

Her iki cildin sonunda Necdet Evliyagil'in gazetecilik yıllarına ait bazı fotoğraflar yer almaktadır.

Son olarak Necdet Evliyagil'in üslubuna dair de birkaç söz söylemek gerekir. Kitapları olurken 1940'lı yılların sonunda kullanılan Türkçeye hayran olmamak mümkün değil. Bugün kullanılmayan Arapça, Farsça zaman zaman Fransızca kelimelere rastlanıyor elbette ancak bunlar, eserlerin tamamı düşünüldüğünde sayı olarak oldukça az. Evliyagil'in Türkçeye hâkimiyeti ve akıcı üslubu, o gün olduğu gibi bugün de bu yazıların zevkle okunmasını sağlıyor.

Gazete yazıları her ne kadar günlük, çabuk eskiyen yazılar olarak görülse de bir ülkenin hangi yollardan geçip bugüne geldiğini göstermesi bakımından tarihsel bir değere sahiptir ve son derece önemlidir. 1940'ların sonu 1950'lerin başında Türkiye'nin siyasi ve sosyal yapısını öğrenmek, öncelikle bugünü daha iyi kavrayabilmek için gereklidir. Necdet Evliyagil'in bir araya getirilen yazıları sayesinde, Cumhuriyet tarihinin bu önemli zaman dilimindeki siyasi ve güncel olayları, sanattaki gelişmeleri takip etmek mümkün. Böylece bugünkü bazı meselelerin kaynağının nerelere kadar gittiği, o gün tartışılan bazı konuların bugün de tartışılmaya devam ettiği görülür. Kısaca, bu iki ciltlik eser, ülke olarak "nereden nereye geldik" in yanıtıdır. Bugünü anlamak ve geleceğe şekil vermek isteyen herkesin okuması gerekir.

Kaynakça

Şahin, H. (2009). *Cumhuriyet Döneminin Tanığı Necdet Evliyagil*. Ankara: Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve yerel nitelikte olup, disiplinlerarası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısıtlanmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere gönderilen yazılardan Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere iki alan uzmanına gönderilir. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştiri, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara.
Tel: + 90.312.2976771-72
Belgeç: + 90.312.2977171
E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, hutad@hacettepe.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazarların görev yaptığı kurum, unvan ve iletişim bilgileri belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletilmesine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle koyu ve italik yazılmalı.

Özet/Abstract: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir özete yer verilmelidir. Özetler içerik yönünden birbirinin aynı olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özeti hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar sözcük verilmelidir. Anahtar sözcükler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5 cm yüksekliği 23,5 cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 2'şer cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar için kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Makale Örneği:

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

Kitap Örneği:

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Haz.), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Çeviri Kitap

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Editörlü Kitaptan Bir Bölüm

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns,1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.

Yüksek Lisans, Doktora Tez Örneği:

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Elektronik Kaynak Örneği:

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam adresinden erişildi.

Alıntılar: Üç satır ve daha az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 10 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntoyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve "konu" her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

HACETTEPE UNIVERSITY
JOURNAL OF TURKISH STUDIES (HUTAD)

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies, which has been published since 2004, is a media organ of the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal which is refereed, periodic and local, inventively includes theoretic and/or practical studies and researches in the fields of social, cultural, economical, political etc. content and historical or contemporary issues related with Turcology with an interdisciplinary approach. The Journal whose abbreviation is HUTAD, is published twice a year as Spring and Fall issues.

Evaluation

The articles to be sent for publishing which are approved as a result of the pre-assessment of the Editorial Board are submitted to two referees who are the experts of their subjects, in order to be analysed and reported. In the case that the two reports are found to be positive ,the article is accepted to the journal; if one of the reports is negative, a third expert's opinion is asked for. Those articles which have two negative reports are not accepted to the journal. The authors are expected to take the criticism, evaluation and advice of the Editorial Board and the experts into consideration; however, the authors have the right to analyse the reports and declare their own points of view. Whether the articles that have been sent to the journal are published or not, they are not returned. The responsibility of the opinions in the articles published belongs to the authors.

General Rules

Contact: Authors should make all kinds of communications with the following address:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2976771-72
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr

The Points to Be Considered by The Authors

The articles should be sent to the e-mail address hutad@hacettepe.edu.tr. The institutions for which the authors work, their titles and contact information should be indicated. The typefonts (PC –compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

It's essential that the articles sent to HUTAD have not been previously published or should not be sent to another media organ. The notices presented in a scientific convention can be accepted under the condition that they will be separately stated and have not been published before.

Title: It should not be over 12 words, should be written with bold and capital letters, the words equaled to the second language should be included in advance of the English abstract with bold and small letters whose initials are to be capitals.

Author's Name: The name with the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title.

Abstract: It should be prepared at least between 100 and 200 words and in a way that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form, chart etc.. Two abstracts should be written in both Turkish and English for each article; however, if the articles have been prepared in a different language apart from these languages, there should be a third abstract in relevant language. The abstracts should be the same as one another in terms of the content.

Key Words: At least 5, at most 10 key words are to be given following the abstract. The key words should be written in Turkish, English and in a third language if any.

Article Text: The texts should be typed on the papers whose width is 16,5 cm and height is 23,5 cm in a single-spaced way and with 11 point size, and there should be a 2cm space from the page sides and page number is to be given beginning from the second page (considering the title page as the first page). The texts should not include words more than 10.000 and they should be typed through the MS Word program and with Times New Roman or another typeface similar to it. At the beginning of the paragraphs the tab key and between the paragraphs the enter key should not be used.

Citation/Bibliography: Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) , not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. When electronic source materials are used, the date accessed should definitely be indicated.

For Article:

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

For Books:

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Ed.), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Translated Books

Freud, S. (1911). *The Interpretation Dreams* (A.A. Brill Trans.). Newyork: NY Kessinger.

Part from Edited Books

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns,1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) (ss. 639-757). Cambridge.

For Master and Phd Thesis:

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Unpublished Master Thesis, Hacettepe University, Ankara.

Elektronik Sources:

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, retrieved: 23 July 2012
tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=.

Quotations: Three-lined and less quotations should be given between the lines and in inverted commas whereas the quotations longer than three line should be written by leaving 1 cm from both right and left sides of the line, in a block with point size 10 and in a single-spaced way.

Footnote: The statements apart from the citation which have a direct connection with the article's main topic, can be made through footnote beginning from the first number. The footnotes should be written in point size 10 and on the page that they are given.

Tables and Graphics: Each table should have a table number and a title including its name. If it's necessary, the explanations for the symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the sections that they will take place in the text.

It is required that the pictures to be published should be the professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the 'topic' should be clearly pointed out following the each graphic. Their last resolution is to be 300dpi and line drawings should be 800-1200 dpi after giving the sizes of the two-colored-white/black-and colorful pictures in the electronic environment. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish of Turkey, but as long as the Editorial Board finds it acceptable, the articles in particularly Turkic Languages, and English, French, German and Russian are allowed to take place in the one third of the journal. The articles written in Turkish of Turkey ought to be befitted to Spelling Dictionary by Turkish Language Agency in terms of spelling rules.

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. The complete or a part of the articles that are published in the journal can not be copied without the written permission of the publisher. The writings, pictures and shapes can be quoted by the third parties provided that they will give reference. Enabling permission for the copy of the pictures, tables, shapes and etc. are in the author's responsibility.

